ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi — Sa. 107

ALMAN — İNGİLİZ BELGELERİNİN
VE
SİYASÎ GELİŞMELERİN IŞIĞI ALTINDA

GAYRİMÜSLİM OSMANLI VATANDAŞLARININ HUKUKÎ DURUMU

(1839-1914)

Doç. Dr. GÜLNİHÂL BOZKURT

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA
1989

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi—Sa. 107

ALMAN—İNGİLİZ BELGELERİNİN
VE
SİYASÎ GELİŞMELERİN IŞIĞI ALTINDA

GAYRİMÜSLİM OSMANLI VATANDAŞLARININ HUKUKÎ DURUMU

(1839 - 1914)

DOÇ. DR. GÜLNİHÂL BOZKURT

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1989

Sevgili Annem ile Babam
Semiha ve Nihat Ünal'a

ISBN 975-16-0166-5

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ IX
GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
REFORM ÖNCESİ DÖNEMDE OSMANLI DEVLETİNDE ZİMMÎLERİN HUKUKÎ STATÜLERİ

I. Genel Olarak 7
II. İslam'da Zimmet Kavramı 7
III. Osmanlı Devletinde Genel Olarak Zimmîler 9
1. Millet Kavramı 9
2. Osmanlı Devletinde Zimmî Guruplar 11
A. Genel Olarak 11
B. Tarihî Gelişim 12
3. İslâm Hukuku Çerçevesinde Osmanlı Zimmîlerinin Reform Öncesi Hukukî Statüleri 14
A. Aile Hukuku Açısından Zimmîler 14
B. Miras Hukuku Açısından Zimmîler 15
C. Borçlar ve Ticaret Hukuku Açısından Zimmiler 16
D. İkâmetgâhları 18
E. Giyimleri 19
F. Din Hürriyetleri 20
G. Askerlik ve Zımmîler 23
H. Usul Hukuku Açısından Zimmîler 23
İ. Ceza Hukukunda Zimmîler 25
K. Vergi Hukuku Açısından Zimmîler 26
L. Zimmî Cemaatlerin İdaresi 29

İKİNCİ BÖLÜM
ANLAŞMALARLA ZİMMÎLERİN HUKUKÎ STATÜLERİNE YAPILAN MÜDAHALELER

I. Genel Olarak 33
II. Kapitülasyonlar 33
1. Fransa'ya verilen Kapitülasyonlar 33
2. Avusturya'ya Verilen Kapitülasyonlar 35
III. Barış Anlaşmalarında Zimmîlerle İlgili Düzenlemeler 36
1. Küçük Kaynarca Anlaşması 36
2. Prusya ve Zimmîler 39

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ZİMMÎLERİN HUKUKÎ STATÜLERİNİN REFORMLARLA DÜZENLENMESİ

I. 1856 Islahat Fermanına Kadar Zimmîlerle İlgili Düzenlemeler 40
1. Genel Olarak 40
2. II. Mahmut Dönemi 41
3. Gülhane Hatt-ı Hümayunu 42
4. Kutsal Yerler Sorunu ve Kırım Savaşı 44
5. Islahat Fermanı 55
6. Reform Uygulamaları ve Bunlara Yönelik Tepkiler 59
A. Müslüman Halkın Tepkisi 60
B. Zimmîlerin Tepkileri 62
II. Islahat Fermanının Etkisiyle 1856-1876 Yılları Arasında Çıkan Siyasal Olaylar 71
III. 1876 Anayasası ve Gayrimüslimler 83
IV. Berlin Barışı ve Sonrasında Gayrimüslimlerle İlgili Gelişmeler 88
1. Genel Olarak 88
2. Berlin Konferansı 89
3. Berlin Barışından Sonraki Gelişmeler 91
V. Gayrimüslimlerle İlgili Fikrî Faaliyetler 108

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TANZİMATTAN İTİBAREN ÇIKARTILAN YASALARLA GAYRİMÜSLİMLERİN HUKUKÎ STATÜLERİNİN DÜZENLENİŞİ

I. Vilayet Nizamnamesi 111
II. Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu 112
III. Vergi Alanındaki Düzenlemeler 117
IV. Gayrimüslim Vatandaşların Askere Alınması Konusundaki Çabalar 120
V. Din Hürriyeti Konusundaki Tartışmalar 130
VI. Mahmi Sorunu ve Tabiiyet Yasası 139
VII. Devlet Hizmetinde ve Ticaret Hayatında Gayrimüslimler 153
VIII. Eğitim 157

BEŞİNCİ BÖLÜM
"MİLLET"LERİN YENİDEN DÜZENLENMELERİ

I. Rum Nizamnamesi 170
II. Protestan Cemaati Nizamnamesi 178
III. Ermeni Gregoryen Cemaati Nizamnamesi 181
IV. Katolik Ermeniler 183
V. Latin Piskoposluğu 187
VI. Yahudi Milleti 189
VII. Bulgar Eksarklığı 190

ALTINCI BÖLÜM
II. MEŞRUTİYETİ'İN İLANINA GİDEN YILLARDA VE II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE GAYRİMÜSLİMLERLE İLGİLİ GELİŞMELER

I. Düşünce Akımları ve II. Meşrutiyet'in İlanı 195
II. II. Meşrutiyet Dönemi 196
III. 19. Yüzyıl Sonlarından İtibaren Gayrimüslimlerin Şahsî Hallerine ve Aile Hukuklarına İlişkin Olarak Yapılan Düzenlemeler 208
S O N U Ç 213
K I S A L T M A L A R 219
B İ B L İ Y O G R A F Y A 221
S U M M A R Y 233
D İ Z İ N 237

ÖNSÖZ

''Müslüman Olmayan Osmanlı Uyruklarının Hukukî Statüleri'' konulu araştırmamız, Tanzimat'ın ilânından itibaren Osmanlı Devleti'nin bu alanda yaptığı çalışmaları kapsamaktadır. Ancak bu çalışmaları dönemin siyasal olaylarından soyutlamak imkânsızdır. Çünkü, devleti konuyla ilgili fermanları ve nizamnameleri çıkarmaya iten etkenler arasında siyasal olayların rolü büyüktür. Bu nedenle konumuzla ilgili tüm hukukî düzenlemeleri alt alta sıralayıp açıklamak yerine, ilgili siyasal olaylara çok kısa da olsa yer vermek hem amaca daha uygun bulunmuş, hem de bu hukukî düzenlemeler bir temele oturtulabilmiştir.

Bugüne kadar Türk Hukuk Tarihi açısından bu konuyla ilgili bilimsel bir araştırma yapılmamıştır. Konumuz dün olduğu gibi bugün de güncelliğini korumaktadır. Hukuk Tarihi araştırmalarının salt bilimsel yararları yanında, bugüne de bir katkıda bulunmak, hâlâ tartışılan pek çok soruna ışık tutmak amacıyla bu konuyu seçtik. Osmanlı Devleti'nin gayri müslüm vatandaşlarıyla ilgili olarak yaptığı reformlar çerçevesinde çıkarılan düzenlemeler, iddia edildiğinin aksine, devletin gayrimüslimlerin sorunlarına verdiği önemi ve onları daha huzurlu kılacak bir ortam yaratma gayretini açıkça göstermektedir. Araştırmamızın amacı, bu iyiniyetli yaklaşımı ve bu konuyla ilgili sorunların ''yaratılma'', ''değerlendirilme'', ve ''Osmanlı Devleti'ne yansıtılma'' biçimlerini, ilgili bazı büyük devletlerin arşiv belgelerinin de yardımıyla ortaya koymakdır.

Konumuzun siyasal, sosyal, dinî, ekonomik boyutlarının fazlalığı ve derinliği, onu bilimsel ve sistematik bir bütün olarak incelemeyi çok zorlaştırmıştır. Buna rağmen modern Hukuk Tarihi'ne uygun bir sistem içerisinde bu araştırmayı yapmaya çalıştık. Eksik ve yanlışlarımızın anlayışla karşılanmasını diliyoruz.

Bu kitabın yazılması için gerekli öncalışmalar ile İngiliz ve Alman arşivlerindeki araştırmalarımız, Alexander von Humboldt Vakfı'nın yardımları ile mümkün olabilmiştir. Bu Vakfın yöneticilerine, arşivlerde gerekli belgeleri en kısa zamanda tarayabilmem için her türlü kolaylığı gösteren Londra, Public Record Office (Foreign Office) yetkilileri ile Bonn, Auswärtiges Anıt Arşiv Müdürü Sayın Dr. Theodor Gehling'e candan teşekkürlerimi sunmak ödevimdir.

Ayrıca Hamburg'daki çalışmalarım sırasında ve sonrasında hiç bir yardımı esirgemeyen sevgili dostum Orientalist Dr. Marianne Schmidt-Dumont'a,

kitabımızı en kısa zamanda yayınlayan Türk Tarih Kurumu Yöneticilerine ve özellikle Kurumun Başkanı Sayın Prof. Dr. Yaşar YÜCEL'e, yıllardır Fransızca tercümelerimi gerçek bir özveri ile yapan Paris eski Basın Ataşemiz, halam, sn. Nebahat Boran'a, karşılaştığım tüm zorlukları büyük bir fedakârlıkla paylaşan kızım İpek ve eşim Murat'a duyduğum minnet sonsuzdur.

GİRİŞ

Bilindiği gibi bir devletin temel ögelerinden biri de ''İnsan''dır. Geniş topraklara egemen olan Osmanlı Devleti'nde bu unsuru, çeşitli ırk ve dinlere mensup kişiler oluşturmuşlardı. Bu kişiler etnik kökenleri dikkate alınmadan, sadece mensup oldukları din veya mezhep esasına göre guruplandırılmışlar; böylece Müslüman, Hıristiyan, Yahudi guruplar toplu olarak Devlet'in insan unsurunu meydana getirmişlerdi.

Önemli ölçüde teokratik temellere oturan bu devlette, İslâm hukuku kuralları ile örfî kurallara uyuldu ve Müslüman olmayanları Müslümanların içinde eritme politikası güdülmedi. İslâm hukukuna göre, Müslüman olmayan ve İslam topraklarında Halife'nin güvencesinde dinlerini muhafaza ederek yaşamlarını sürdürebilen ehl-i kitap kişilere ''zimmî'' adı verilirdi. Fethedilen topraklarda yerleşmiş bulunan farklı din ve kültüre mensup bu kişiler, bir akde dayanarak zimmî adını alır, sosyal ve ekonomik ilişkilerini, İslâm Hukukunca kuralları belirlenen bir hukukî statü içerisinde sürdürürlerdi.

Osmanlı Devleti'nde de buna uygun olarak, Osmanlı egemenliği altında, birbirlerinden çok farklı etnik köken ve kültürlere sahip insan toplulukları yüzyıllarca yan yana, kendi kültürlerini koruyarak yaşadılar. Bunlar, Türk, Rum, Bulgar, Arap olarak değil, Müslüman, Rum, Ortodoks, Gregoryen, Katolik, Protestan ya da Yahudi olarak adlandırıldılar. Zira bu guruplara dahil olmanın tek kıstası, milliyetleri değil, dinleri ya da mezhepleri idi. Bu grupların herbirine Devlet, ''Millet'' adını vermişti. Çünkü ''millet'' Arapça'da din veya mezhep demektir. Böylece aynı din ve mezhepte bulunan cemaatlere ''millet'' deniyordu. Millet-i İslâm gibi. Bu sözcük Osmanlı Devletinde bu anlamda, doğru olarak kullanılıyordu. Biz de ''millet''i hep dinsel topluluk anlamında kullanacağız.

Hepsi Osmanlı uyruğu sayılan bu kişiler arasında Müslüman olup olmamaya dayanan önemli hukukî statü farklılıkları vardı. Müslüman olmayanlar özel hukuk alanında kendi aralarında mensup oldukları din ve toplulukların sosyal yaşama ilişkin kurallarına ve kamu hukuku alanında ise İslâm hukukunun Müslüman olmayanlara ilişkin kurallarına tâbi tutuluyorlardı. İslâm ve Osmanlı kamu hukuklarında Müslüman olan ve olmayan vatandaşlara farklı kuralların uygulanması, kısmen İslam hukukundan kısmen de ekonomik nedenlerden kaynaklanıyordu.

Kendilerine alabildiğine geniş vicdan hürriyeti tanınmış olan zimmîler, günlük hayatlarında Müslüman bir toplumda yaşamaktan doğan bazı sosyal kısıtlamalara uyruk tutulmuşlardı. İbadet hürriyetlerinde, giyimlerinde belli kurallara uymaları istenen zimmîler askerlik de yapmıyorlardı. Ancak bu kural Osmanlı Devleti'nde kısmen uygulandı. Fakat askerlik yapan zimmîlerin sayısı yine de son derece sınırlı kaldı.

Hukukî statülerinden kaynaklanan bu farklılık, onların milliyetçilik bilinçlerini korumalarına, Müslümanlar arasında erimelerine ve geniş ekonomik çıkarlar elde etmelerine de yol açtı.

Devletin güçlü olduğu dönemlerde huzurlu bir yaşam süren zimmîler, çöküş devrinde adaletsiz yönetim ve vergi sisteminden Müslümanlar kadar, hatta ekonomik durumları iyi olduğundan Müslümanlardan daha az acı çektiler.

18. yüzyılda Amerika'da "herkesin eşit yaratıldığının" ve Fransa'da "İnsan ve Vatandaş Hakları"nın ilanlarından sonra yayılan milliyetçilik akımları, zimmî uyrukları çok etkiledi.

Çocuklarını Avrupa'da okutup Batı kültürüyle yetişmelerini sağlayan, askere gitmemelerinden ve dil bilmelerinden kaynaklanan üstünlüklerini iyi kullanarak, Osmanlı ekonomisinde üstün bir yer elde eden zimmîler bağımsızlık isteği ile ayaklanmaya başladılar[1].

Büyük devletler de bu durumu kendi yararlarına kullanmakta gecikmediler. Bu huzursuz millet guruplarını kendi himayelerine almak, onlar vasıtasıyla Osmanlı topraklarında egemenlik kurmak amacıyla zimmîler lehine reformlar yapılmasını istediler ve bu uğurda birbirleriyle rekabete giriştiler.

Batıda yeşeren fikirleri hemen kabule yeterli kültür düzeyindeki bu "millet" guruplarının büyük devletlerce desteklenen istekleri, 19. yüzyılın başında Osmanlı Devletini Yunanistan'ın bağımsızlığını, Eflak ve Boğdan Beyliklerinin özerkliklerinin genişletilmesini, Sırbistan'ın özerk bir beylik olarak kuruluşunu kabule zorladı. Ayrıca devlet adamları çeşitli alanlarda reform hareketlerine giriştiler.

Tanzimat'ın ilanı ile başlayan[2] reformlar dizisinin konumuz açısından karakteristik özelliği, çeşitli millet guruplarına dahil olan vatandaşların hukukî statü farklılıklarını kaldırma amacını taşıması, yani zimmîlerin bu statüden çıkartılarak Müslümanlarla birlikte "Osmanlı Vatandaşı" statüsüne geçirilmesidir.

[1] Ermeniler ve diğer Hıristiyan guruplarını sarsan yeni fikirler Yahudiler üzerinde fazla etkili olmamıştır.

[2] Devleti yenileştirme çabalarının daha önceki yıllarda başladığı bilinmektedir. Bizim konumuz açısından yenilikler, yani Müslüman olmayanların statülerini değiştirmeyi amaçlayan reformlar Tanzimat'la başlamaktadır.

Devletin Müslüman olan ve olmayan uyrukları arasında eşitliği sağlaması, hepsine aynı hukuk sisteminin tatbiki ile mümkündü. Müslüman olmayanlara şer'i hukuk uygulanamayacağına göre, onların bu hukuktan kaynaklanan kısıtlamalarını kaldıran ve hem Müslümanlara hem de gayrimüslimlere uygulanan bir ortak hukuk yaratılmalı ve bu iki gurubun hukuken ayrımına engel olunmalıydı. Bu nedenle "laik Batı"dan örnek alınarak, "teokratik" Osmanlı Devletinde uygulanacak kanun ve kurumlar Tanzimat'tan itibaren kabul edilmeye başlandı.

Yenilikçi devlet adamları, Hatt-ı hümayunlarla tüm uyrukların eşitliğini ilan ederken, müslüman olmayanların sorunlarını salt "eşitlik" kavramıyla halledeceklerini ve büyük devletlerin baskılarının sona ereceğini hesaplıyorlardı. Ancak çözüm bu kadar basit değildi. Çünkü sorun, Batılı devletlerin gösterdikleri gibi, "bir İslam devletinde yaşayan zimmîlerin haklarını korumak" olmayıp, büyük devletlerin siyasal çıkarlarının gerçekleştirilebilmesiydi. Milliyetçilik bilinçleri uyanan zimmîlere birer vatan ve bayrak sağlanmalı, "hasta adam"ın ölümü çabuklaştırılmalıydı. Bu amacı gerçekleştirmek için, Hıristiyanlara yeni haklar sağlayan reformlar isteme örtüsü altında, Batılı devletler Osmanlı Devleti'ne sürekli baskı yaptılar. Böylece Müslüman olmayan halkın, yani zimmîlerin hukukî statüleri 19. yüzyılda Osmanlı Devletinin ve aynı zamanda büyük devletlerin en büyük iç ve dış sorunlarından biri haline geldi. Ancak Osmanlı Devletinin bu alandaki çabaları amacına ulaşamadı. Reform fikri halktan değil, üstün bir teknik ve askerî düzene sahip olan ve devleti parçalamak için bu sorunu bir bahane olarak kullanan Avrupa'ya karşı devleti savunma gayesini güden bir gurup yenilikçi devlet adamından kaynaklanıyordu. Genellikle kapalı ekonomi içinde yaşayan müslüman halk reformlara inanmadı ve katılmadı. Sosyal ve ekonomik yönden yeterli derecede gelişememiş ve belli bir kültürel düzeye gelememiş bu kesim, geleneksel kurumların muhafazasından yanaydı. Bu nedenle reform çalışmalarını anlaması ve devleti desteklemesi beklenemezdi.

Devletin Müslüman olmayan uyruklarının statülerini yeniden belirleme ve onları Müslümanlarla aynı hukukî düzenlemeye tabi tutma amacını güden reform çabalarının yüzyıllardır kendilerini onlardan farklı gören ve hisseden müslümanları huzursuz etmesi doğaldı. Ancak bu çalışmalar zimmîleri de memnun etmedi. Milliyetçi duygularla hareket eden Hıristiyan halkın çoğunlukta olduğu bölgelerde, reformlarla yeni ve güçlü bir Osmanlı düzeni kurulma olasılığı hoş karşılanmadı. Öte yandan kendi aralarında gayriresmî de olsa bir hiyerarşi bulunn zimmî guruplar ve bu grupları maddî, manevî baskı altında tutan din adamları, eşitlik ilkesinin onları Müslümanlarla ve birbirleriyle bir tutarak eski ekonomik ve dinî imtiyazlarını kaldıracağı korkusuyla reformlara karşı çıktılar. Özellikle büyük devletlerin yeniden gündeme getirdikleri

"Kutsal Yerler sorunu", Hıristiyan cemaatler arasında mevcut eski rekabetin yeniden canlanmasına sebep oldu. Onlar arasındaki mücadeleyi bu devletler sonuna kadar körükleyerek desteklediler.

Ne zimmî ne de Müslüman uyrukları memnun edebilen yeni düzenlemeler, reformist devlet adamlarının beklentilerinin tam tersine olarak devleti iyice sarstı. Hukukundan eğitim sistemine kadar tamamiyle dinî temellere oturmuş bir toplumda, Batıdan alınan kanun ve kurumların başarılı olarak uygulanması mümkün değildi. Hukuktaki düalizm, yani ilgasının mümkün olmadığı kabul edilen şer'i hukuku, Batının laik hukuk kuralları ile yanyana uygulama çabaları, artık tüm kurumları yozlaşan Osmanlı Devletini kaçınılmaz sona yaklaştırmıştı.

Tanzimattan itibaren, hukukî statüleri iç ve dış politika alanında büyük sürtüşmelere yol açan zimmîlerin hak ve mükellefiyetleri, temelde beş ana kaynağa dayanmaktadır; İslâm hukuku, İslam hukukunun tanıdığı kadarıyla kilise hukuku, kapitülasyonlar, barış anlaşmaları ve sonradan eklenen reform hareketleri.

İslâm hukukunun zimmîlere ilişkin kuralları, Osmanlı Devletinin gayrimüslüm uyruklarının hak ve mükellefiyetlerinin gerçek temelini oluşturmaktadır. Esas itibariyle Osmanlı Devletinin yükselme çağında zimmîlerin hukukî statüleri bu kurallarla belirlenmiştir. Zimmîlerin askere alınmamaları, farklı giyimleri ve ibadetlerini müslümanları rahatsız etmeyecek şekilde yerine getirmeleri hep fıkıha dayanılarak getirilen sınırlamalardır.

Bununla birlikte İslam hukuku, gayrimüslimlerin kendi Kilise hukuklarına ait bazı uygulamaları da kabul etmiştir. Zimmîler arasındaki bazı davalar, evlenme-boşanma ve özellikle ruhban sınıfını ilgilendiren konular buna örnek gösterilebilir. Böyle sorunlar ortaya çıktığında kendi "âyin ve ibadetlerine göre" hareket edilecektir[3].

Kapitülasyonlar ise bilindiği gibi devletin güçlü olduğu dönemde, sadece devletin kapitülasyon verdiği ülkenin uyruklarına tanınan imtiyazlardır. Ancak devletin zayıf düşmesinden istifade eden bir kısım zimmîler, büyük devletlerin koruması altına girerek kapitülasyonlardan yararlanmaya başladılar. Bu konudaki iddiaların artması ve bir kısım zimmîlerin uyrukluk değiştirmek istemeleri, Osmanlı Devletini bu alanda da tedbirler almaya ve sonunda "Tabiiyet Kanunu"nu çıkarmaya zorlamıştır. Böylece yabancıları hedef ve kapsamına alan kapitülasyonlar, zamanla Osmanlı Devleti'nin zimmî uyruklarının hukukî statülerini etkileyen unsurlardan biri haline gelmişlerdir.

[3] Yavuz Ercan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi, s. 15-48. Ayrıca bk. Kitabımızdaki "Aile Hukuku Bakımından Zimmîler", "İslam'da Zimmet Kavramı" başlıklı kısımlar.

19. yüzyılın ortalarından itibaren Batılı ülkeler Osmanlı Devletiyle yaptıkları çeşitli barış anlaşmaları ile, milliyetçilik duyguları uyanmış Osmanlı gayrimüslim uyruklarına devletten kopmalarını kolaylaştıracak yeni haklar verilmesini sağlayarak, hasta adamın ölümünü çabuklaştırmışlardır.

Öte yandan, Osmanlı Devletinin daha önceki yüzyıllarda yaptığı bazı anlaşmaların bir kısım maddeleri de, saptırılmış yorumlarla devletten haksız çıkarlar sağlamak amacıyla kullanılmıştır. Bunun en güzel örneğini Küçük Kaynarca anlaşması teşkil eder ki, bu konuya ayrıntılı olarak ilerde değineceğiz.

Zimmîlerin hukukî statüleri Tanzimat'a kadar bu dört kaynağa dayanılarak belirlenmiş, ancak bu tarihten sonra girişilen ve çalışmamızın esas konusunu teşkil eden reform hareketleri ile devletin gayrimüslim uyruklarının durumları yeniden ele alınmış, onların eski imtiyazlarını aynen koruyan, pek çok da yeni haklar ekleyen düzenlemeler getirilmiştir.

Biz bu araştırmamızda, devletin insan unsurunu oluşturan "milletler"den, yalnız gayrimüslim grupların özelliklerini ve onlara yeni bir hukukî düzen getirmek amacıyla 1839'dan itibaren Devletin yaptığı tek taraflı hukukî düzenlemeleri, Batılı Devletlerle bu konuda yapılan görüşme ve imzalanan anlaşmaları, Batılı ülke temsilcilerinin İstanbul'da zimmîler sorunun çözümünde aldıkları tutum ve oynadıkları rolü, mümkün olduğu kadar kronolojik bir sırayla incelemeye çalıştık.

Bu dönemde geçen siyasal olaylara ise, o dönemin tarihini değil, hukuk kurumlarını saptama amacını içeren bu çalışmada doğal olarak bütünüyle yer vermedik. Ancak zimmîlerin hukukî statüleriyle ilgili oldukları ölçüde değindik.

Ayrıca bu grupların hukukî statülerine, temel farklılıklar dışında sadece genel olarak değindik. Çünkü bunlardan birine mensup zimmîlerin hukukî statüleri, diğerlerinden soyutlanarak açıklanamayacağı gibi, her bir gurubu ayrı ayrı incelemek de çalışmamızın sınırlarını çok genişleteceği ve amaçtan uzaklaştıracağı için uygun görülmemiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM
REFORM ÖNCESİ DÖNEMDE OSMANLI DEVLETİNDE ZİMMÎLERİN HUKUKÎ STATÜLERİ

I. Genel Olarak

Osmanlı Devleti'nde zimmî uyrukların hukukî statülerinin ana kaynağı olan İslâm Hukukundaki "zimmet" kurumunun genel ilkelerine çok kısa olarak değinmekte yarar vardır. Ancak Osmanlıların pek çok İslâm hukuk kurum ve kavramını, zamana, yeni şartlara uymak, devletin ve Osmanlı ailesinin çıkarlarını korumak gibi nedenlerle şer'i kılıflarla değiştirerek uyguladıkları da unutulmamalıdır. Bu yüzden, Osmanlı idaresinde zimmet kurumunun uygulanışı da diğer pek çok İslâm hukuku kurumu gibi farklı şekilde olmuştur. Osmanlı zimmîleri bir yandan münferit olarak Fıkıh'daki zimmet hükümlerine tâbi tutulurlarken, bir yandan da mensup oldukları din veya mezheplere göre "millet" adı verilen farklı guruplarda toplanmışlardır. Her bir "millet" gurubu kendi içinde hiyerarşik olarak ve mensup oldukları dinin hükümlerine bağlı kalınarak düzenlenirken, dinî başkanları aracılığıyla belli ölçüde devlet denetiminde ve devlete bağlı olarak yaşamaları sağlanmıştır. Osmanlı "millet"lerini oluşturan bu gayrimüslim toplulukları ve hukukî statülerini çok genel olarak bu bölümde inceleyecek, onların yeni ve İslâm hukukundan farklı statülerini oluşturan barış anlaşmaları ve kapitülasyonları ise II. Bölümde ele alacağız.

II. İslâm'da Zimmet Kavramı

Bugünkünden farklı bir devlet anlayışını içeren İslâm kamu hukukunda, halk iki ana guruba ayrılır: Vatandaşlık hak ve ödevi olan Müslümanlar ile siyasal hakları ve tâbi oldukları hukuk kuralları açısından onlardan farklı olan zimmîler. Zimmîler, İslâm devleti tarafından zimmet adı verilen bir anlaşmaya dayanarak korunan toplulukları oluştururlar[1]. Dar'ül Harb'de yaşarken, kendilerine "cihad" açılacak ehlikitap topluluklar cihad öncesi haraç ve cizye ödeyerek İslâm egemenliğini kabule yanaşırlarsa zimmî olurlar[2]. İslâm devleti

[1] Bozkurt, Gülnihâl, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüleri", Kudret Ayter'e Armağan, 9 Eylül Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 3, sa. 1-4, s. 115-156. Ankara, 1987.

[2] Üçok, Coşkun-Mumcu, Ahmet, Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1981 s. 63.

ile bu kimseler arasında yapılan iki taraflı sözleşmeye "zimmet" adı verilir[3]. Şu halde, kendi dinlerini değiştirmeden bir İslâm devletinin korumasından yararlanan, Müslüman olmayan ehlikitap kişilere zimmî adı verilir ki, bu deyimi araştırmamızın bundan sonraki bölümünde Osmanlı Devletindeki gayrimüslim teba'yı ifade için kullanacağız[4].

Zimmet anlaşması ile zimmîlerin can, mal dokunulmazlıkları, vicdan ve ibadet hürriyetleri İslâm devletinin teminatı altına alınır. Zimmî, İslâm ülkesinde oturma hakkını kazanır. Düşmana karşı onu artık İslâm halifesi koruyacaktır. Zimmî, Müslüman idareye bağlılık ve sadakat göstermek ve cizye adlı yıllık bir vergi ödemekle yükümlüdür. Buna karşılık askerlik yapmaz. Osmanlı Devleti'nde bir zimmî askerî bir görev yapıyorsa bu kez cizye ödemez.

Zimmîler Müslüman olmadıkları için onlara şer'î hükümler uygulanmaz. Müslümanlardan farklı olarak yönetilir ve farklı hukuka tâbi olurlar. Bu toplulukların kendi sosyal ve dinî yaşamlarını düzenlemelerine belli sınırlar içinde izin verilir. İslâm topraklarında kendilerine tam bir hoşgörü gösterilen zimmîler kendi dinî inanış ve geleneklerini sürdürmekte serbest oldukları gibi, İslâm özel hukuku yalnız Müslüman olanlara uygulandığı için özel hukuk açısından da kendi toplulukları içinde geçerli olan dinî hukuklarına tâbidirler.

Ceza hukuku açısından içki içme suçu gibi bazı istisnalar dışında "Ukubat"a yani İslâm ceza hukukuna uyruk tutulan zimmîlere, siyasal haklar ve bunun göstergesi sayılabilecek bazı hususlarda çeşitli kısıtlamalar getirilmiştir. İslâmiyet "dinde zorlama olmayacağı" anlayışı ile kendinden olmayanlara, İslâm toprakları üzerinde rahatça yaşama hakkı vermiştir. Ama Müslümanların dinî ve sosyal yaşamını, geleneklerini, kültürünü koruma amacıyla bu sınırlamaları da koymuştur.

Zimmîlerin özel hukuk (Müslüman kadınla evlenememe), usul hukuku (Müslümanlara karşı şahitliklerinin kabul edilmeyişi) ve ceza hukuku (zimmîyi öldüren müslümana ölüm cezası verilmeyişi) açılarından olduğu kadar bazı sosyal kurallarla da Müslümanlardan ayrıldıkları görülmektedir. Örneğin, elbiseleri Müslümanlarınkinden değişiktir. Müslümanlarınki kadar yüksek ev inşa edemezler, dinî âyinlerini Müslümanları rahatsız etmeyecek şekilde yapmalıdırlar. Kilise inşası ve tamiri için devletten izin almak zorundadırlar.

[3] Bazı yabancı kaynaklar İslâm ülkelerinde gayrimüslim dinî kuruluşların varlığının temelini "Aman" kurumuna dayandırmışlardır. (Bkz. Scheel, Helmuth, Die staatsrechtliche Stellung der ökumenischen Kirchenfürsten in der allten Türkei, sh. 7). Zimmet ve Aman birbirinden tamamen farklı iki kavramdır. Bkz. Bozkurt, G., "Müste'men", Prof. Dr. Fadıl Hakkı Sur'a Armağan, Ankara 1983

[4] Ancak bu deyim "teorik olarak" Tanzimat'a kadar geçerlidir. Tanzimat döneminde zimmîlerle Müslümanların eşitliği ilân edilmiş, böylece herkesin aynı hak ve mükellefiyetlere sahip olduğu varsayılmıştır. Pratikte ise zimmîler eski imtiyazlarının korudukları gibi, reformlar genelde onlara Müslüman vatandaşlardan daha fazla haklar sağlamaya yöneldiği için eşitlik ters yönde tekrar bozulmuştur.

Ata binemez, silâh taşıyamazlar. Zimmîlere bu gibi kısıtlamalar getirilirken, Halifenin egemenliği altındaki topraklarda İslâm dinini kabul etmeyen guruplarla yaşama durumunda olan Müslümanların dinî ve sosyal yaşamlarını düzenleyen şer'i kuralları ve Müslüman halkın huzurunu koruma amacı gözetilmiş; devletin güvenliği düşünülerek -belki de zimmîye güvenilmediği için- ata binme, silâh taşıma izni verilmemiştir. Bu kısıtlamalar doğal olarak zimmîlerin asker olmamaları kuralını da birlikte getirmiş ve bu yasak, istisnalar bir kenara bırakılacak olursa Osmanlı Devletinde de yüzyıllar boyu uygulanmıştır.

III. Osmanlı Devletinde Genel Olarak Zimmîler

1. "Millet" Kavramı

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti teokratik bir devlettir. Devletin temelini şer'î hukuk teşkil eder. Bu devlette din, toprak esası ya da milliyetten daha önemlidir. Bunun kökeni ise İslâmî anlayıştan gelir. "Millet-i İslâmiye"yi oluşturanların ortak özelliği, hepsinin Müslüman olmalarıdır. Etnik kökenleri önemli değildir. Farklı ırktan olup ayrı dilleri konuşanlar eğer "Sünnî Müslüman" iseler, İslâm milletine dahildirler. Müslümanların yanında İslâm topraklarında zimmîler de yaşarlar.

Osmanlı Devletinde de Müslümanlar ve zimmet kurumuna uygun olarak zimmîler vardı. Osmanlıların bu konudaki İslâm kamu hukuku kurallarını her zaman pratikte uygulamış olmaları söz konusu değildir. Yani Osmanlılar fetih öncesi, düşman ülkeye "İslâm egemenliğinin cizye karşılığı kabulünü" her zaman teklif etmemişler, fetih sonrası onları doğrudan cizyeye bağlayıp, artık Osmanlı ülkesi sayılan topraklarında eskisi gibi yaşamlarını sürdürmelerine izin vermişlerdir[5].

Böylece Osmanlı egemenliği altındaki zimmîler, mezhep ya da dinlerine göre Osmanlı yönetimi tarafından guruplandırılmış ve bu guruplara "millet" adı verilmiştir. Şu halde "Millet", Osmanlı Devletinde dinî toplulukların ismidir. Osmanlı Devletinde Rum milleti[6] Ermeni Milleti, Yahudi Milleti vardır. Rum ve Bulgarlar eğer Ortodoks iseler Rum milletinin üyesi sayılırken, Ermeniler Protestan ya da Katolik oluşlarına göre farklı milletlere bölünmüşlerdi. Hâkim ve yönetici sınıf olan Türkler, Araplar ve Arnavutlar gibi Müslümandılar ve kendilerini "Osmanlı" olarak adlandırmışlardı. Zimmîlerin

[5] Rum patriğinin Sultan Mehmed devrinde İnebahtı civarındaki Zimmîlere yazdığı afnamede "padişaha itaat ve muğayir-i rızası olan hareketten mücanebet hıristiyan taifesinin vecibe-i zimmetleri olup" denerek zimmet akdinin gereğinden söz edilmektedir. A. Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C. 12, s. 316-17, ek. 8.

[6] "Rum Milleti" deyimindeki Rum kelimesi sözlük anlamı itibariyle etnik bir grup ifade etmesine rağmen Osmanlı Türkçesi'nde "Ortodoks" kelimesiyle eşanlamlı olarak kullanıldı. Tıpkı Yahudi-Musevî kelimelerinde olduğu gibi. Ortodoks Bulgarların Rum Milleti içinde sayılması Bulgar Kilisesinin kurulduğu 870 yılından 1870 yılına kadar Rum Kilisesinin yönetimi altında olmasından kaynaklanmaktadır.

uluslarına göre ayırımı 19. yüzyıl ortalarına kadar söz konusu olmadığı gibi, Türkler ve Arapların ulusculuk bilincine varmaları onlardan daha sonra, ancak 20. yüzyıl başlarında gerçekleşebilmiştir.

Her dinî gurubun en yüksek rütbeli din adamlarından biri, kendi cemaatleri tarafından o gurubun şefi olarak seçilmiş ve kendi topluluğunu düzenlemek ve yönetmekle görevlendirilmiştir. Böylece bu guruplar beratlarla kendilerine verilen özerklik sayesinde, Osmanlı egemenliğinde, ama devlet içinde devlet gibi kendi din, hukuk ve geleneklerini, eğitim sistemlerini sürdürdüler. Dine ilişkin kurallarını, örflerini ve özel hukuklarını korudular ve baskı görmeden uyguladılar. Dinî grupların şefleri ise birer devlet memuru gibi, kendi yönetimlerindeki toplulukların yönetiminden Sultan'a karşı sorumlu tutuldular.

Temelinde İslamî esaslara bağlılık yatan ve Osmanlı Devletinin yöneticileri tarafından idare kolaylığı sağlama amacıyla geliştirilerek orijinal bir kurum haline dönüştürülen "Millet sistemi"nin tarihi, Osmanlı Devletinde II. Mehmet'e kadar gider. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra Rum kilisesine din ve özel hukuk işlerinde özerklik verdi ve Rum "milletine" seçtirdiği Patriğe, cemaatini idare için gerekli yetkileri kullanma imtiyazı tanıyarak, onu tüm Ortodoksların başına getirdi. Sonradan aynı imtiyazlar Ermeni ve Yahudi topluluklara da tanındı[7]. Bu toplulukların başlarında bulunan İstanbul Rum ve Ermeni Patrikleri ve İstanbul Yahudi Hahambaşısına topluluklarını yönetme masrafları için vergi toplama hakkı verildi. Her milletin yargılama, maliye, eğitim örgütleri vardı. "Millet" guruplarına dahil olan gayrimüslimler devlet nazarında Osmanlı uyruğu idiler. Ama zimmîler ve Müslümanlar aynı statüde olduklarını hiç kabullenmediler.

"Millet" sistemi ile zimmîlere bir yandan din ve özel hukuk işlerinde büyük ölçüde müsamaha gösterilirken, bir yandan da Müslümanlardan ayrılmaları sağlanarak toplumdaki dinî hassasiyet de korunmuş oluyordu. Böylece "Millet" sistemi ile Osmanlı toplumunda zimmîler ve Müslümanlar yanyana, aynı devletin hükümranlığı altında, ama farklı hukuk düzenlerine tâbi olarak yaşadılar. Bu sistemin temelinde sadece hukukî ve dinî gerekler olmayıp, aynı toplumda yaşayan farklı grupların tasnif edilerek hüviyetlerini belirlemenin pratik yararı da yatıyordu.

Devletin güçlü zamanlarında iyi işleyen "millet" sistemi, devlet zayıfladıkça yıkılmayı hızlandıran en önemli nedenlerden biri oldu. Yüzyıllarca dil, kültür ve geleneklerini yitirmeden yaşayan zimmîler, ulusçuluk duygularını bilinçsizce de olsa muhafaza etmişlerdi. Uyanmaya başlayan ulusçuluk duyguları doğal olarak ulusal devlet isteğini gündeme getirdi. Böylece, Osmanlı

[7] Yavuz Ercan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi, s. 15-48.

Devletinde "millet" sözcüğü artık anlam değiştirerek bugünkü kavramı çizmeye başladı. Sırp, Rum, Romen, Bulgar, Ermeni, Arnavut ve en son olarak da Araplar ulusal duygularla ayaklandılar ve "hümanizm" sloganına sarılan, Osmanlı Devleti'nde "eşitsizlik"ten yakınan (!) Batılı devletleri kendilerine yardıma hazır buldular. Bu ülkeler kendi uyruklarına Osmanlı Devletinin, tek yanlı bağış olarak verdiği kapitülasyonlardan ya da ikili anlaşmalardan doğan imtiyazlardan zimmîleri de yararlandırmaya başladılar. Fransa ya da Rusya'ya, din adamları ve kutsal yerlerle ilgili olarak verilen himaye hakları bu ülkelerin baskısı ile, zimmîlere de teşmil edildi. Zimmîler, bu anlaşmalara dayanarak "millet" ya da uyrukluk değiştirmeye başladılar.

Zimmîlerin kapitülasyonlara dayanarak bazı haklara sahip oldukları yolundaki iddialarına Osmanlı Devleti'nin karşı çıkarak önlemler alması, onlara yardım için çırpınır gözüken büyük devletleri başka yollar aramaya itti.

1774 Küçük Kaynarca anlaşmasına dayanarak "Ortodoks Millet"i üzerinde himaye hakkı iddia eden Rusya'yı, Katolikleri savunan Fransa, Protestanları savunan İngiltere ve Amerika izlediler. Böylece sorun uluslararası bir görünüm aldı.

Azınlık okulları, misyoner okulları da ulusçuluk fikrinin yayılmasında önemli rol oynadılar. 19. yüzyıla kadar saf dinî karakter taşıyan milletler, artık ulusçu idealle bölündüler. Önce Sırp ve Yunan ayaklanmaları ve sonra 1870 yılında Bulgar Eksarlığının ayrılışı bunun tipik örneklerindendi. Ancak Bulgar Eksarklığının ayrılma mücadelesi Devlete karşı değil Rum Patrikhanesine karşı yapıldı. Bu ayrılmada "Bulgarlık" bilincinin uyanmış olması önemli rol oynadı[8]. Böylece imparatorluğun sonu yaklaşırken millet sistemi yerine ulus sistemi geçmişti. Bir başka deyimle, dinî temelli "millet" sistemini, ulusçu duygular çökertmişti.

2. Osmanlı Devletinde Zimmî Guruplar

A) Genel Olarak

Osmanlı Devletinde yaşayan zimmîler dinleri bakımından Hıristiyanlar, Museviler ve Sabiiler olmak üzere üç ana guruba ayrılırlar[9]. Katolik Hıristiyanlar Latinler, Gürcüler, Ermeniler, Süryaniler, Keldanîler, Marunîler (Lübnan katolikleri), Kıptîler ve Katolik Rumlar; Katolik olmayan Hıristiyanlar ise Ortodokslar, Gregoryenler, Nasturîler, Yakubî Süryaniler, Melkitler ve Mandeilerdi. Museviler ise Rabbaniler, Karaîtler[10] ve Samirilerdi.

[8] Yavuz Ercan, The Nineteenth Century Balkanic Church s. 8-16, 32-35.

[9] Ercan Y., "Türkiye'de XV ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin İçtimai ve İktisadî Durumu", Belleten 1983, C.XLVII, s. 1127.

[10] Bunlar 8. Yüzyılda Babil'de ortaya çıkmışlardı. Yazılı yasaya inanır, hahamlık ve Talmud'a inanmazlardı. Abdülmecid, 1840'da bu gurubun şefine kendi resmî mühürlerini kullanma hakkını vermişti (O. Münir, Minderheiten im Osmanischen Reich und in der neuen Türkei, Köln 1937, s. 106).

Osmanlı vatandaşı sayılan bu zimmî grupların hukukî statülerini inceleyebilmek için tarihî gelişimlerine, "millet" haline dönüşmeye başlandıkları tarihten, yani İstanbul'un fethiyle Fatih'in zimmîleri dinî şefleri başkanlığında guruplamasından başlıyarak kısaca değinmeyi yararlı görüyoruz. Çünkü Fatih Sultan Mehmet'in zimmî şeflere tanıdığı haklar, benzer beratlarla diğer padişahlar tarafından da daha sonraki yıllarda zimmîlere tanınmış, böylece onların hukukî statülerinin temelini teşkil etmiştir.

B) Tarihî Gelişim

Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u aldığında tüm Bizanslıların günlük hayatlarını eskisi gibi sürdürebileceklerini ve dinlerinin icaplarını yerine getirmekte serbest olduklarını bildirdi ve boş bulunan Patriklik makamına kendi dinlerine ve geleneklerine uygun olarak bir Patrik seçmelerini emretti. Şehirdeki Rum din adamları kendi törelerine uygun olarak Georgios Scholarius'u "Gennadios" unvanıyla Patrik olarak seçtiler[11]. Fatih, Rum Ortodokslarının dinî şefi olarak Gennadios'u onaylayarak, onun kendisinden önceki Patriklerin yetkilerine sahip olduğunu, ayrıca Rumların davalarının eskisi gibi Ruhanî Meclis'te görülebileceğini, bu hakların kendi destek ve güvencesi altında olduğunu belirtir bir ferman yayınladı. Havariyun Kilisesini de Patriğe verdi. Sonradan Patriğin müracaatı üzerine St. Vierge de Pammacaristos kilisesi Patrikhane Kilisesi oldu[12]. Bu kilise Rumeli, Anadolu, Mısır, Suriye, Filistin ve Rus Ortodokslarının ruhanî ve idarî merkezi haline getirildi. Bulgar kilisesi ise daha kurulduğu yıllardan (870) itibaren Rum Ortodoks kilisesine bağlıydı. Daha önce de belirtildiği gibi Bulgarlar ancak 1870 yılında Osmanlı Devletinin yardımıyla bağımsız kiliselerini kurabildiler. Daha sonra Sırp kilisesi de İstanbul Patrikliğine bağlandı[13]. Böylece Ortodoks kilisesi Patriğin dinî ve idarî otoritesine bağlı olarak "Rum Milleti" adı altında düzenlendi. Yavuz ve Kanunî zamanlarında yapılan fetihlerle nüfuz bölgeleri genişleyen Ortodoks kilisesine iki eski Patriklik, Antakya ve İskenderiye Patriklikleri de bağlandı[14].

Fatih devrinde aynı şekilde Yahudiler de Hahambaşının başkanlığında "millet" olarak düzenlendiler. Rum Ortodoks Patriğine verilen yetkiler Hahambaşına da tanındı. Daha önce Sultan Orhan Yahudilere Bursa'da bir mahalle ve Sinagog inşa izni vermişti. Sultan Murat ise Edirne'yi aldığında Edirne

[11] Scheel, a.g.e., s. 8; Gibbon Edward. Decline and Fall of the Roman Empire, C. III, s. 780.

[12] Dirimtekin Feridun, Fetihten Sonra İstanbul, İstanbul, 1953.

[13] 1459'da Fatih'in İstanbul patrikliğine bağladığı Sırp Kilisesi, 1557'de Sokullu Mehmet Paşa'nın kardeşini Patrik seçtirerek buraya ataması ile bağımsızlık kazandı. 1776'da III. Mustafa bu kiliseyi tekrar merkeze bağladı ise de bu kilise zaman zaman bağımsız oldu. Bulgarlar ise yüzyıllarca Rum Patrikhanesine bağlı kaldılar. Nihayet 1870'de bir beratla Bulgar Eksarklığı kuruldu. Dirimtekin, a.g.e., s. 7 ve dev.

[14] Gibb-Bowen. Islâmic Society and the West, vol. I, part. II, London, 1957 s. 224.

Hahambaşısını Rumeli'deki tüm Yahudiler üzerinde yetkili kılmıştı[15]. Fatih'ten sonraki devirlerde çeşitli ülkelerden, özellikle İspanya'daki katliamdan kurtulup kaçabilen Yahudiler, Hıristiyan Avrupadan çok daha iyi şartlarla, yüzyıllarca rahatça yaşadıkları Osmanlı topraklarına göç ettiler[16]. Pek çok Avrupa Yahudisi Filistin, Suriye ve Mısır'a yerleşti. Yavuz Mısır'ı fethettiğinde oradaki Nagid ya da Reis olarak adlandırılan dinî başkanlarının yetkilerini kaldırıp İstanbul'a bağladı. Hahambaşı böylece ülkedeki tüm yahudileri temsil etmeye başladı[17].

Ermeni Patrikhanesi ise yine Fatih tarafından 1461'de kuruldu. Bursa metropoliti Ovakim (Hereoghim) patrik olarak seçildi. Yahudi ve Rumlara tanınan yetkiler ona da verildi. Süryanî, Habeş ve Kıpti kiliseleri de bu patrikliğe bağlandı. Ermenilere ait iki bağımsız kiliseden[18] biri olan Kudüs'te bulunan Patriğe de, Yavuz'un Mısır seferi ile diğer Ermenilere tanınan haklar verildi[19].

İstanbul'da bir de Latinler vardı ki fetihle birlikte Latin reayasası adını aldılar. Fatih onların Galata'ya yerleşmelerine izin verdi. Ancak "Millet" olarak teşkilatlandırılmadılar. 1656'da Latin cemaat çoğalınca burada halkın dinî işlerini düzenlemek üzere Roma kilisesi tarafından bir piskoposluk kuruldu. 1740 kapitülasyonları ile de Fransa'nın himayesi altına girdiler[20]. Ancak Fransa'da İhtilâlden sonra kurulan Fransa Cumhuriyetinin geleceği konusunda şüpheli olan Latin reayası, bir dilekçe ile Fransa himayesinde olan kiliselerinin kendilerince tayin olunacak rahibler tarafından idaresini istediler ve bu konuda 1799 tarihinde bir ferman aldılar[21].

Zimmî grupların kendi dinî ve idarî düzenlemeleri başlıbaşına ayrı birer inceleme konusu olacak genişliktedir. Bu nedenle araştırmamızla doğrudan ilgili olmayan bu konuya değinmeyeceğiz. Ancak hukukî statülerini incelerken bizi ilgilendiren kısımlara ışık tutmak amacıyla bazı açıklamalara yer vereceğiz.

[15] Münir Orhan, a.g.e., s. 107.

[16] Ma'oz Moshe, "The Jews in Mid-Nineteenth Century, Syria and Palestine: A Community in Transition", Proceedings of the Twenty-Seventh Internationale Congress of Orientalists 1971, Wiesbaden, edited by Denis Sinor, s. 262, 263; Brockelmann, Carl, İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, Ankara 1954, s. 331.

[17] Kanunî Sultan Süleyman, bir Yahudiyi kâhya olarak atadı ve bu kişi hükümete karşı sorumlu oldu (Bowen-Gibb, a.g.e., s. 226). Hahambaşılar sık sık kâhyalarla çatıştılar. Hatta ilk kâhya afaroz edildi. Zamanla hiyerarşide kâhya hahambaşının altında yer aldı ve sürtüşmeler kesildi, Orhan Münir, a.g.e., s. 107.

[18] Diğeri Eçmiyazin'dir.

[19] Ercan, a.g.m., s. 1134, ve Kudüs Ermeni Patrikhanesi, s. 15.

[20] Reşat Ekrem, Osmanlı Muahedeleri, Kapitülasyonlar, İstanbul, 1931.

[21] A. Refik, Hicri 13. yy.'da İstanbul Hayatı, İstanbul 1930, s. 18: "Galata'da St. Antonio kilisesinin Fransız himayesinden alınmasına dair Ferman", ve s. 19 "Galata'da St. Petro kilisesine müdahale olunmamasına dair yine aynı tarihli ferman). Her iki fermanda da Padişah dışardan bu kiliselere müdahaleyi menederek, kiliselerin reaya papazlarınca idare edileceğini belirtmektedir.

3. İslâm Hukuku Çerçevesinde Osmanlı Zimmîlerinin Reform Öncesi Hukukî Statüleri

Daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı zimmîlerini Müslümanlardan ayıran önemli dinsel, siyasal ve sosyal statü farklılıkları vardı. İslâm hukukuna uygun olarak düzenlenen hukukî statüleri onların Müslümanlarla eşit tutulmalarını engelliyordu. Şer'i hukukun uygulandığı bir devlette normal olan da buydu. Çünkü sadece Müslümanlar "ümmet"e dahil olabiliyor, diğerleri ayrı kalıyorlardı. İnsanların din kıstasına göre guruplandırdıkları Osmanlı toplumunda Müslümanlar İslâmî hoşgörüye dayanarak zimmîleri kendi şer'i hukuk düzenlerine uymaya zorlamadılar. Buna karşılık bir İslâm devletinde yaşayan Müslüman olmayanlar da bazı sınırlamalara tâbi tutuldular ki bu kısıtlamaların bir kısmı onların aleyhine değil, lehine sonuçlar doğurdu; askerlik yasağı gibi. Şimdi zimmîlerin Osmanlı toplumunda reform öncesi statülerini kısaca inceleyeceğiz.

A) Aile Hukuku Açısından Zimmiler

Zimmîler aile hukuk açısından kendi dinî hukuklarına tâbidirler. Evlilik akdi, bu akdin feshedilmesi, drahoma, çeyiz, mehir ve nafaka gibi bugün için özel hukuka giren meseleler Osmanlı Devleti'nde dinî işlerden sayılmıştır. Din adamları verilen beratlarla bu konularda kendi dinî kurallarını uygulamakla yetkili kılınmışlardır. 1820 (1236)'de Kıbrıs Başpiskoposu Yuvakim'in arzı ile tayin edilen metropolit Domaskinos'a verilen berat bunu tipik bir örneğini teşkil eder. Berat'ta zimmîlerin evlenme ve boşanma işlerine metropolit veya vekillerinden başkasının karışamıyacağı açıkça belirtilmiştir[22]. Zimmîlerin aile hukuklarına ilişkin meselelerden doğan davaları ise patrikhanelerde kurulan heyetlerce görülür ve gereği Osmanlı Devleti'nin icra memurlarınca yerine getirilirdi. Zimmîlere bu konularda karışılmadığı, Osmanlı belgelerinde "zimmî erinden kaçsa veya bir zimmî avret almalı veya boşamalı olsa, aralarına rahib-i mezburdan başka hiç kimse girmeye ve karışmaya" şeklindeki kayıtlardan da anlaşılmaktadır[23].

Ancak diğer özel hukuk sorunlarında olduğu gibi, aile hukukuna ilişkin sorunlarda da zimmîler dilerlerse şeriat'a göre hükmedilmek üzere Kadı'ya gidebilirlerdi. Kadı önünde evlenip boşanmaları mümkündü. Evlenen zimmîlerden, Müslümanlarınkinin yarısı kadar gerdek resmi alınırdı. Osmanlı Devleti'nde zimmîler İslam hukukunun onlara Müslümanlarla olan evliliklerinde koyduğu kayıtlara tâbiydiler. Zimmî erkekler Müslüman kadınlarla evlenemez-

[22] Alasya, Fikret M., "Osmanlı Hükûmeti tarafından Ortodoks Kilisesine verilen İmtiyazlar", Milletlerarası 1. Kıbrıs Tetkikleri Kongresi, Ankara 1971, s. 131-148.

[23] Ercan, a.g.m., s. 1145.

lerdi. Müslüman erkeklerin zimmî kadınlarla evlenmelerine bir engel yoktu. Zimmî kadın bu evlilikte dinini muhafaza edebilirdi. Müslüman bir erkek zimmî kadınla evlenirse bu takdirde şahitlerinin Müslüman olmaları da gerekmezdi[24]. Bu evlilikten doğan çocuklar Müslüman olurlardı.

B) Miras Hukuku Açısından Zimmîler

İslam miras hukukunda din ve ülke (dâr) farkı mirasçılığı önler. Bu nedenle zimmîlerle Müslümanlar birbirlerine mirasçı olamazlar. Bir Müslüman erkekle bir zimmî kadının evliliğinden doğan çocuklar ise babalarının dininde sayıldıklarından anaları ile mirasçılık bağları yoktur.

Muhtelif mezheplerdeki ya da dinlerdeki zimmîler ise birbirlerine mirasçı olabilirler.

Müslümanlarla zimmîlerin birbirleri lehine yaptıkları vasiyetler ise geçerlidir[25].

Zimmî din adamlarının mallarının öldükten sonra kendi topluluklarına mı yoksa devlete mi kalacağı sorunu çeşitli devirlerde farklı şekillerde çözüme bağlanmıştır. Yavuz Selim ve Kanunî devrinde verilen fermanlarla ölen din adamlarının terekelerinin patrikliğe kalmasına izin verilirken, IV. Mehmed 1649 tarihli bir fermanla ölen din adamlarının mallarının 5.000 akçeye kadar olan kısmını Patriğin alabileceğini, değeri bunu geçen malların ise devlete kalacağını belirtmiştir[26]. Ancak bu kuralın tekrar değiştiği, 1219 (1804) tarihli bir şer'iye sicilinde, ölen papaz, keşiş ve diğer din adamlarının para, eşya ve kiliseye dair nesi varsa Metropolit'e kalacağı ve Osmanlı makamlarının buna karışamıyacağı şeklindeki kayıttan anlaşılmaktadır[27].

Zimmîlerin, tereke hakkındaki ihtilâfları şer'i mahkemeye götürme yetkileri de vardır.

Zimmîlerin vasiyetleri kadı önüne getirildiğinde, Feraiz'deki (İslâm miras hukuku) paylara riayet edilmesinin zimmîlerin şikâyetlerine sebep olduğu ve bunun da Büyük devletlerin müdahelelerine yol açtığı anlaşılmaktadır.

[24] Ansay, S. Ş., Hukuk Tarihinde Islam Hukuku, Ankara 1958, s. 198.

[25] Ansay, a.g.e., s. 225; Bozkurt, "Zimmîler", agm., s. 25.

[26] Ercan, agm., s. 1146. 1586 tarihli bir fermanda Ermeni patrikliği mukataasının, hiç bir papaz ve keşiş tarafından müdahale edilmemek, öldüğünde üzerinde bulunan kaftan, asa ve sair eşya kiliseye ait olmak, metrukatından 5.000 kuruşu geçen miktarın miriye alınmak, gibi kayıtlarla bir rahibe verildiğine dair berat suretinden bu konudaki 5.000 kuruşluk sınırlamanın daha eskilere dayandığı anlaşılmaktadır (Ongan, Halit, Ankara'nın 2 No'lu Şer'iye Sicili, Ankara 1974, s. 57).

[27] Alasya, agm., sh. 133. 1589'daki bir kadı kararından, Ankara'daki Kermir kilisesi papazının, bir önceki papazın memleketine giderken yolda ölmesi üzerine Hazine-i hassa emirinin ölenin eşyalarına el koyduğu ve bunların bir kısmının kiliseye ait olduğu yolunda dava açtığı ve davayı kazandığı anlaşılmaktadır. (Ongan, a.g.e., s. 68). Bkz. aynı şekilde Osmanlı Devletinin zimmîlerin terekelerine karışmadığına dair -ölenin varisi olsa ya da olmasa bile- Ermeni Patrikliği berat-ı alisi 22 Şevval 1302, Düstur, I, C. 5, s. 306.

Bu konuda Devlet 1856'da bir ferman çıkartarak zimmîlerin vasiyetlerinin dilediklerince yerine getirilmesi sağlanmıştır[28]. Zimmîlerin, kiliseleri lehine yaptıkları vasiyetler de geçerlidir. Gemlikli bir zimmî, taşınmaz mallarının gelirlerinin Kudüs'te bir manastırın fakirlerine verilmek üzere vakfedilmesini vasiyet etmiş; oğlu kadı önünde bu vasiyete itiraz ettiğinde kadı zimmî şahitleri dinledikten sonra davacı aleyhine hüküm vermişti[29]. İslâm hukukuna göre zimmîlerin Müslümanlar lehine vakıf kurulması için yaptıkları vasiyetler de geçerlidir. Ancak zimmîler cami inşası amacıyla vakıf kuramazlar.

Uygulamada bir zimmî varis bırakmadan ölürse, bir varis çıkması ihtimaline karşı devlet terekeyi kadı'nın denetimi altında bir süre tuttuktan sonra zimmînin dinî kurumlarına teslim ederdi.

C) Borçlar ve Ticaret Hukuku Açısından Zimmîler

İslâm hukukunda bağıt için başlıca ehliyet, serbest iradenin açıkça belirtilmiş olması ve bağıtın konusu olmak üzere üç şart gerekli olup, zimmîler aleyhine bir kısıtlama getirilmemiştir. Zimmîler, müslümanların kullanmaları yasaklanmış olan şarap, domuz eti gibi mallara tasarruf etmekte serbest bırakılmalarına rağmen, müslümanlarla girdikleri borç ilişkilerinde bu konuda kısıtlamaya tâbidirler. Müslümanlarla bu mallara ilişkin sözleşme yapamaz ya da faiz şartı koyamazlar[30]. Ayrıca müslüman köle satın alamazlar. Ellerindeki köle din değiştirip müslüman olursa, onu derhal bir müslümana satmak zorundadırlar. Osmanlı Devleti'nde zimmîlerin müslüman köle ve cariye almaları ve kullanmaları 27 Ramazan 983 tarihli bir fermanla yasaklanmıştı. 967 (1559) ve 987 (1579) tarihlerinde bu zimmîlerin ellerindeki müslüman köle ve cariyelerin tesbit edilip satılmalarına ilişkin iki ferman yayınlandı. 1759'da evinde müslüman cariye bulunduran bir Rum'un idam edilmesinden sonra III. Mustafa yayınladığı bir fermanla bu tip olayların tekerrür etmemesi için zimmîleri uyarmıştı. Bu olaydan sonra zimmîler, ellerindeki köleler müslüman olduklarını iddia edebilirler korkusuyla gayrimüslim köle bile satın alıp kullanamaz oldular[31].

[28] Zimmîlerin mirasa ilişkin sorunlarını kadı huzuruna getirdiklerinde, şer'i mahkemelerin vasiyetlerin İslâm hukukuna uygun olarak icra ettikleri (terekenin 1/3 ünü dilediğince düzenleyip 2/3 ü mirasçılara bırakma zorunluğu), çıkartılan fermanla bunun artık düzeltildiği ve zimmîlerin vasiyetlerinin yerine getirileceğine ilişkin konsolos W. Moore'un Beyrut 26 Nisan 1856 tarih ve 19 No.lu raporu) F.O. 78/1219 ve Tripoli'deki Rum Piskoposunun konsolos Moore'a 25 Mart/6 Nisan 1856 tarihinde Babıalinin vasiyetlerin kabulüne ilişkin düzenlemeyi çıkarmasında gösterdiği gayret için yazdığı teşekkür mektubu (F.O. 78/1219), No. 19.

[29] Altundağ Şinasi, "Osmanlılarda Kadıların Selahiyet ve Vazifeleri Hakkında", s. 352, VI. TT Kongresi.

[30] Bu konuyla ilgili geniş bilgi için Bkz. Bozkurt G., "Zimmîler", s. 20.

[31] Bkz. Ferman metinleri ve konuyla ilgili geniş bilgi için Bozkurt G., İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1981, AÜHF. s. 99, 101, 102.

Zimmîler, konuları yukardaki yasaklarla kısıtlı olanlar dışında müslümanlarla her türlü borç ilişkisine girebilirler. Müslümanlarla birlikte ticarî şirketler kurabilirler. Ancak din ihtilafı olanlar arasında sahih olmadığından mufavaza akdini kuramazlar. Mufavaza, ortakların tüm mallarını şirkete vererek yaptıkları, mal ve kârda eşitlik kuralına dayanan bir şirket akdidir[32].

Zimmîler ve müslümanlar sözleşmeden doğan anlaşmazlıklarını kadı önüne götürürler. Şeriye sicilleri bu konudaki dava örnekleriyle doludur[33]. Kıbrıs şeriye sicillerinde bulunan 1804 (27 Safer 1219) tarihli bir belgede bir müslüman kendisinden aldığı borcu iade etmeyen bir zimmîyi dava etmiş, zimmî, iki müslüman tanıkla bu paranın kendi kayınpederi tarafından davalıya evvelce borç olarak verildiğini ve dava mevzuu paranın bu borca karşılık olarak davalı tarafından kendisine verilmiş olduğunu ispatlayarak parayı ödememiştir. Yine aynı tarihli bir başka belgede ise bir zimmî ile müslüman arasında ortaklaşa kurdukları şirket nedeniyle bir alacak davasının söz konusu olduğu görülmektedir[34]. Yine aynı sicillerden zimmîlerin kadı önünde haklarını serbestçe savundukları ve elde ettikleri gözlemlenmektedir.

Zimmîler kendi aralarındaki, sözleşmelerde İslâm hukuku kuralları ile bağlı değillerdir. Ama bu tip sözleşmelerden doğan anlaşmazlıkları kadı önüne götürme hakları da vardır.

Zimmîler kendi aralarındaki, sözleşmelerde İslâm hukuku kuralları ile bağlı değillerdir. Ama bu tip sözleşmelerden doğan anlaşmazlıkları kadı önüne götürme hakları da vardır.

Zimmîlerin sözleşme serbestîlerinin yasak konular dışında mevcut olduğunu belirtmiştik. Burada şarap konusu üzerinde biraz durmak istiyoruz. zimmîler şarap ticareti yapamaz, ancak ellerinde bulundurabilirlerdi. 1593 tarihli bir fermanda İstinye'de bazı gayrimüslimlerin evlerini meyhane haline getirdikleri ve müslümanlara ve zimmîlere alenen şarap sattıkları, caminin bu meyhaneler arasında kaldığı, bu nedenle zimmîlerin müslüman ve zimmîlere alenen şarap satmalarının yasaklandığı belirtilmişti[35]. Zimmîler İstanbul dahilinde rakı ve şarap imal edemezlerdi. 1606 tarihli bir fermanla bu husus açıkça belirtilmişti[36]. 1731 tarihli bir fermanla ise İstanbul'da meyhanecilik etmemeyi şart ve taahhüt ettikleri için Yahudilerin evlerine belli miktarda şarabın nakline izin verilmiş; meyhanecilik ederlerse cezalandırılacakları belirtilmiştir[37]. Görülüyor ki zimmîlerin evlerinde şarap bulundurmalarına

[32] Ansay, S. Şakir, a.g.e., s. 178

[33] Bir müslümanın, bazı yahudilerdeki alacağı hususunda kardeşini vekil tayin ettiğine dair hüccet ve bir zimmînin 1000 akçelik alacağına dair dava zaptı (Ongan, a.g.e, s. 47 ve 48.)

[34] Alasya, agm., s. 144, 145.

[35] A. Refik, hicri 11. asırda İstanbul Hayatı, İstanbul, s. 15.

[36] A. Refik, age., s. 33

[37] A. Refik, age., s. 120.

ve evlerine şarap nakletmelerine ancak bu konularda düzenlenen münferit fermanlarla izin verilmiştir[38].

Zimmîlerin şarap imal etmelerini önlemek için çeşitli tarihlerde çıkartılan fermanlarla Yahudi ve Rumlara toptan üzüm satılması yasaklanmış, üzümün sadece manavlara verilmesi emredilmiştir[39].

Önceleri, zimmî tebaaya şarap kullanma izni verilirken Patrikler şarabın müslümanlara satılmayacağına dair Babıali'ye taahhütte bulunurlardı. Ancak I. Abdülhamit zamanında müslümanlar arasında şarap içme alışkınlığı o kadar yaygınlaştı ki, patrikler taahhüde cesaret edemediler. III. Selim padişah olduğunda durumu öğrendi ve "Patrikler taahhüt etmedikleri halde ruhsat verilmek nasıl olabilir? Yine Ehl-i İslâm'a sirayet eder. Yine bînihaye fesadlara bais olur. Reaya'ya müsaade olunmadığı surette bu dahi gadri mücibdir. Reaya dahi siyanet olunmak lâzımdır. Buna bir suret-i mülahaza oluna" şeklinde bir ferman çıkarttı[40] ve meyhaneleri kapattı. Ancak yine de İstanbul'da müslümanlara el altından şarap satışı devam etti.

D) İkametgâhları

Osmanlı devletinde zimmîler genellikle şehrin kenar semtlerinde, Rum, Ermeni, Yahudi mahallerinde guruplar halinde yaşarlardı. İstanbul'da Fener[41], Balat, Samatya, Kumkapı gibi semtler azınlıkların oturdukları bölgelerdi. Şehirlerde kendi mahallelerinde, kırsal kesimde kendi köylerinde yaşayan zimmîlerin müslümanlarca kutsal sayılan bazı bölgelerde yerleşmeleri ise fermnlarla yasaklanmıştı. 1581 tarihli bir fermanla zimmîlerin İstanbul'da Eyüp Sultan Türbesi civarında oturmaları yasak edilmişti. Aynı şekilde Ortaköy camii civarında meskûn Yahudilerin o bölgeden çıkartılmasına dair fermanlar vardır[42].

Müslüman mahallelerinde Yahudi veya Hıristiyanların yaşamaları konusunda genel bir yasak olmamasına rağmen uygulamada bunun hoş karşılanmadığı anlaşılmaktadır. Gerçekten, çeşitli belgelerde zimmîlerden müslüman mahallerindeki evlerini satmalarının istendiği yazılıdır.

[38] 1737 tarihli fermanla Prens Rakofci'nin adamlarına şarap verilmesi, 1736 tarihli fermanla Divan-ı Hümayun tercümani Alexander'ın evine şarap nakline izin verilmesi (A. Refik, s. 134, 138).

[39] A. Refik, s. 173-4.

[40] Karal, E. Ziya, Selim III. ün Hattı Hümayunları, Ankara 1946, s. 98-99.

[41] İnciciyan, Fenerkapısının iç kısmında 1797'de yapılmış muhteşem bir Rum Patrikhanesinin ve onun civarında rum metropolitlerin evlerinin bulunduğunu, Balatkapısının dış kısmında Ayvansaray'a kadar yalnız Yahudilerin oturduğunu, sur dahilinde de pek çok Yahudi evi ve bir kaç Sinagogun mevcut olduğunu yazar. XVIII. Asırda İstanbul Hayatı, 1936, İstanbul Terc. Hrand d. Andreasyan.

[42] A. Refik, H. 12. Asırda s. 157, 88, 1767 tarihli Sur haricinde hıristiyanların yeniden bina inşa etmemelerine dair ferman A. Refik, H. 12. Asır, s. 213.

1636 tarihli bir fermanda, İstanbul'da Langa'da bir müslüman mahallesindeki evlerin bir kısmının zimmîlerce satın alındığı, mescid ve mektebin zimmî evleri arasında kaldığı, zimmî ayinlerinin müslümanları rahatsız ettiği yazılıdır. Mahalle halkının kendisine başvurması üzerine Şeyhülislam, zimmîlere İslâm olmalarının teklif edilmesi, kabul etmezlerse evlerini müslümanlara satmaları gerektiği şeklinde bir fetva vermiştir. Adı geçen fermanla bu fetvanın uygulanması emredilmiştir[43]. 1729 tarihli bir fermanla ise İstanbul'da müslümanların ellerinde bulunan evlerin Hıristiyanlara satılmaması istenmiştir[44]. Böylece zimmîlerin müslüman mahallelerine yerleşerek -özellikle ibadet şekillerinin farklılığı nedeniyle- bir çatışma çıkmasını önlemek amacı güdülmüştür[45].

İslâm Hukukunda zimmîlerin evlerinin müslümanlarınkinden renk ve yükseklik olarak farklı olması gerektiğine dair kuralın Osmanlı Devleti'nde sert biçimde uygulanmadığını söylemek yanlış olmaz. Ancak yine de dönem dönem bu konuyla ilgili fermanlara rastlamamak mümkündür. 1724 tarihli bir fermanla inşa edilecek evlerin yüksekliği saptanırken müslümanlar için daha yüksek zimmîler için daha alçak bir sınır konmuştur[46]. III. Selim ise zimmîlerin evlerinin siyah boyanmasını, müslümanların evlerini siyah boyamamalarını böylece zimmî evlerinin belirli olmasını istemişti[47] Fermana göre bu evlerin müslüman evlerine bakan pencereleri de olmayacaktı.

Gayrimüslimlerin camiye girmelerine ilişkin bir genel yasak ise yoktu.

E) Giyimleri

Zimmîlerin kıyafetleri açısından Osmanlı toplumunda İslâm hukukuna uygun olarak çeşitli kısıtlamalar getirilmiştir. Çeşitli zimmî topluluklar farklı renkte elbise giyip başlık takarlardı. Müslümanların kavuk ve ayakkabıları sarı, Ermenilerin şapka ve ayakkabıları kırmızı, Rumların siyah, Yahudilerin mavi idi[48]. İstanbul kadısının 1580 tarihli bir hükmünde Hıristiyanların sarık sarmalarının yasak olduğu hatırlatılarak Yahudilerin elbiselerinin ketenden olacağı bildirilmişti[49]. Zimmîlerin bazı kumaş ve kürklerinden elbise

[43] A. Refik, H. 11. Asır, s. 53-54.

[44] A. Refik, H. 12. Asır, s. 105.

[45] Zimmîler müslüman mahallelerine domuz sokamazlar, oradan geçiremezlerdi. Zimmîlerin kestiği hayvanın eti ancak besmele ile kesilmişse yenilebilirdi, ama kurban eti sayılmazdı. Müslümanın kesip zimmînin derisini yüzdüğü hayvan kurban sayılabilirdi. Binswanger, Karl, Untersuchungen zum status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts, 1977, s. 265.

[46] A. Refik, age., s. 83

[47] Karal, age., s. 103.

[48] 8 Mayıs 1580 tarihli bir ferman'da zimmîlerin elbiselerinin ve ayakkabılarının renkleri ve şapka biçimleri belirlenmişti. Fermanın tam metni için Bkz; Vorgelegt von Klebe-Fritz, Dr. Jacop, Beitrage zur İslamischen Rechtspraxis gegenüber nichtmuslimen nach Türkischen Urkunden aus dem 16. Jahrhundert, Kiel, 1920.

[49] Binswanger, s. 175.

giymeleri, sarık sarmaları çeşitli fermanlarla yasaklanmıştı. 1568 tarihli bir fermanda hıristiyanların yakalı kaftan, kıymetli kumaştan özellikle ipek elbise, ince tülbent, kürk ve sarık taşımaları yasaklanmıştı. 1568, 1574, 1577 tarihli çeşitli fermanlarla Hıristiyanların ve Yahudilerin bu yasaklara uymalarının ince kumaş fiatını yükselttiği belirtilmiştir[50]. Şu halde engellenmek istenen şey, sadece müslümanların hıristiyanlara benzemeleri değil, kumaş fiatlarının da artmasıdır, yani ekonomik etkenler de zimmîlerle ilgili bazı kısıtlamaların getirilmesine ya da devamına yol açmıştır.

Zimmîler hamamlarda farklı havlu alırlar, takunya da giymezlerdi[51]. Bazı fermanlarla kanuna uygun kıyafetlerle dolaşan zimmîlerin kıyafetlerine karışılması da yasaklanmıştı. 1594 tarihli bir fermanla, İstanbul'daki Yahudilerin şikayeti üzerine, Yahudilerin şapka ve elbiselerine kanuna aykırı olarak kimsenin müdahale etmemesi ve incitilmemeleri emredilmişti[52].

1630 tarihli bir fermanda ise İstanbuldaki zimmîlerin samur kürk, kalpak, atlas elbise giymeleri, ata binmeleri, kadınların müslüman tarz ve kıyafetinde giyinmeleri, ferace ve yaşmak takmaları yasaklanmıştı[53]. 1766 tarihli bir fermanla da Yahudilerin Hıristiyanlara ait renkte ve müslümanlara ait kalitede kumaş ve kürk giyip, ata ve izinsiz kayığa binmeleri yasaklanmıştı[54].

Ancak zimmî din adamlarının seyahat sırasında tehlikeli bölgelerden geçerken kıyafet değiştirmelerine ve silâh taşımalarına izin verilmişti[55]. Böylece zimmîlerin, kendilerini korumalarını gerektiren durumlarda müslümanlara has haklardan yararlanmaları sağlanmıştır. 1874'de İstanbul'u gezen bir İtalyan seyyah, muhtelif milletlerin elbiselerinin birbirine karıştığını, Rum ve Ermeni kadınlarının göz kamaştıran giysilerle dolaştıklarını yazmaktadır[56].

F) Din Hürriyetleri

İslâmiyet, din hürriyeti bakımından da Kur'an'ın tanıdığı dinlere mensup olanlara en toleranslı davranan dindir. Zimmet kurumu da bu temel üzerine oturtulmuş, zimmîlere dinlerini değiştirmeleri için baskı yapılmamıştır[57]. Din

[50] Binswanger, age., s. 169

[51] Binswanger, age., sh. 196 ve Bkz. Türk Tarihi Encümeni, 1340, Temmuz, Sene 10, No: 4 (VI), s. 153.

[52] A. Refik, age., s. 20 (Hicri 11. asırda).

[53] A. Refik, age., s. 52.

[54] A. Refik, age., 183.

[55] Alasya, agm., s. 132. Bu konuda 1814 tarihli bir beratın tam metni için bkz. Scheel, age., sh. 30-37: 1229 (1814) Şevvalinde, Rum Patrikliğine dahil Trabzon metropolitliğine gönderilen berat. Bu berat'ta ayrıca metropolitin konağına askerlerin konaklama amacıyla el koymaması ve asa taşımasına karışılmaması da yazılıdır.

[56] 1874'de İstanbul Edmando de Amicis, Çev. R. Ekrem Koçu, İstanbul 1938, s. 34, 7.

[57] Kıbrıs'taki 300 yıllık şeriye sicillerinden Türk idaresindeki zimmîlerden bu süre içinde yalnız 400 zimmînin müslüman olduğunun anlaşılması (Alasya, agm., s. 133) bu konuda baskı ve şiddet olmadığının en açık kanıtıdır.

işlerinde serbest bırakılan zimmîler çoğunluğu müslüman olan bölgelerde bile, müslümanları rahatsız etmeden ibadetlerini yerine getirebilirlerdi.

Zimmî toplulukların yani "milletlerin", kilise, manastır, havra ve diğer ibadet yerleri ile kendilerine mahsus mezarlıkları vardı. Kiliselere ve kiliselere ait vakıf topraklara kimse karışamazdı. "Millet" şeflerine verilen her atama beratında bu konu özellikle belirtilmişti. 1808 tarihli bir fermanda, Karadeniz Boğazı fenerindeki bir kilisenin, eskiden beri zimmîlere mahsus olduğu halde, Boğaz kaleleri askerlerinin bu kilisede bir defa ezan okunduğu ileri sürmesi üzerine, zimmîlerin sokulmadığı belirtilmiş ve Şeyhülislâmın fetvasına[58] dayanılarak, kilisenin zimmîlere verilmesi istenmiştir. Bu ferman ve dayandığı fetva, Osmanlı topraklarında yaşayan zimmîlerin ibadethanelerinin müdaheleden ne kadar masun olduğunu göstermesi açısından ilginçtir.

Zimmîler kendi dinlerini muhafaza hakkına sahiplerdi, ancak Müslüman olurlarsa tekrar eski dinlerine dönemezlerdi. Osmanlı Padişahlarının zimmîlerin mezhep değiştirmelerini amaçlayan her tür çalışmayı da yasakladıkları çeşitli fermanlardan anlaşılmaktadır. 1702 tarihli bir fermanda Katolik papazların Ermeni ve Süryanî zimmîleri kendi dinlerine sokmak için çalıştıkları, zimmîlerin şikayeti üzerine bunların engellenerek suç ortağı dört Ermeninin kürek cezasına çarptırıldıkları yazılıdır[59]. Katolikler ise çeşitli iftiralarla patrikleri işbaşından uzaklaştırmak istiyorlardı[60].

[58] "Diyarı İslâmiyyeden bir beldede vakıa vakti fetihden beru ehli zimmet kefere yedinde terk ve ibka olunan kenaisi kadimeden olduğu meşhur ve müteyater olan bir kenisede Zeyidi müslim ezan okusa mücerred ol kenisede ezan okunmağla ol kenise mescid olmuş olur mu. Elcevab olmaz. bu suretde müslimînden bir taife mücerred ol kenisede ezan okumağla mescid olmuş deyu İmamül müsliminden izinsiz salâtı idi kenisede edâ eyleseler sahiha olurmu. Elcevab olmaz. bu suretde âbâdi nasdan bazıları mücerred kenisei mezbure derununda edâyi salât olundu deyu keferei mahalli mezburda âyinlerini icradan men'e kadir olur mu. Elcevab olmazlar deyu fetvayi şerife virilmekle ... A. Refik, H. 13. asırda, s. 20.

[59] A. Refik, İstanbul Hayatı, (240 sh.), İstanbul 1930, s. 35 ve Bkz. Rus tacirlerinin Osmanlı topraklarında din propagandası yaptıkları için cezalandırılmalarına dair fetva, (Topkapı Sarayı E/12078): Bu mesele .....beyanında eimme-i haneffiyyeden cevab ne vechiledir ki, Mosko keferesi tarafından ticaret tariki ile dar-ı islâma gelen kefere Mosko diyarından ehl-i islâma iraet ve işaati haram olan incil ve kütüb-i mensuba ve salib ve esnam götürüb dar-ı islâmda olan zimmî keferesine alâsebil-ül-şöhret vel-alâniyet bey'etmeleriyle ehl-i islâm müteezziler olub sultan-ı islâm haledallahe hilâfetehu ilâ yevm-il kıyam hazretleri taraflarından hükkâm-i müslimin nehy-i münkir kıyam hazretleri taraflarından hükkâm-i müslimin nehy-i münkir edüb mezburları men ve def etmişlerken mezburlar memnu' olmayub emsar-ı müsliminde ol salib ve kütüb ve butları alenen izhar ve bey'de musır olsalar mezburlara ne lâzım olur.

Beyan buyurulup mêcur olalar
El-cevab ———————————— allâh-ü a'lem

tazir-i şedid ve hapis ile zecir ve meni' etmekde hükkâm sa'y-i beliğ edüb bi-eyyi-hâl bu makule münkirâtı nehi" ve meni' lâzımdır.
Ketebe-hül-fakir Abdullah ufiye anhu

[60] A. Tevfik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", Hazine-i Evrak'a Nazaran, Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, 14. Sene, No: 82 (5), 1 Eylül 1340, Makalede patriklerin bu konudaki şikâyet dilekçelerine yer verilmiştir, s. 267-269.

Aynı amaçla, 1725'de Batılı misyonerlerin zimmîlerin evlerine girmelerini yasaklayan iki ferman yayınlanmıştır[61]. Benzer konulu, 1746 tarihli bir fermanda da Ermenilerin Fransız kiliselerine girmeleri, evlerine Fransız papazlar getirip âyin yapmaları yasaklanmıştır[62].

Sonunda II. Mahmut devrinde çıkarılan bir fermanla Hıristiyanların mezhep değiştirmeleri yasaklanmıştır[63].

Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti İslâm dininin "dinde zorlama olmayacağı" prensibine uygun olarak zimmîleri İslamiyeti seçmeye zorlayamazken, çeşitli Hıristiyan tarikatlarının propaganda yaparak, dinî ve siyasal açıdan zimmî tebaayı etkilemelerini de önlemek istemiştir.

İslâm'da zimmîlerin yeni kilise inşa etmelerinin yasak edilmesi ve mevcut kiliselerin izinsiz tamir edilememesi kuralları da Osmanlı hukukunda uygulanmıştır. Genelde hemen tüm Padişahlar kilise tamirine izin verirlerken, yeni kilise inşaına izin veren Osmanlı padişahı da pek çoktur. Bu konuda arşivlerde binlerce belge bulunmaktadır:

Rumların isteği üzerine İstanbulda Beşiktaş'taki Meryem Ana (Panaya) kilisesinin onarımına 1729'da bir fermanla izin verilmiştir. Aynı tarihte çıkartılmış, çeşitli bölgelerdeki 20 ye yakın kilisenin tamirine izin veren fermanlar bulunmaktadır[64]. Bazan padişah çocuklarının doğumu nedeniyle Rum kiliselerinin tamirine izin verilirken[65], 1738 tarihli bir fermanla daha önce 1698'de tamirine müsaade edilen Fener Rum patrikhanesinin yanan yerlerinin yapımına izin çıkarmıştı[66], 1820'de Kıbrıs Metropoliti olarak tayin edilen Demaskinos'a verilen beratta yetki alanındaki kilise ve manastırların eski şekli üzerine tamirine kimsenin karışmayacağı belirtilmiştir[67]. Bütün bu belgeler bize zimmîlerin ibadetlerinde ne kadar rahat olduklarını gösteriyor.

Zimmîlerin İslâm hukukuna uygun olarak Osmanlı Devleti'nde vakıf kurma hakları vardı. Kadı önünde şeri usullere göre kurulan Yahudi vakıflarına dair pek çok belge vardır[68].

[61] Arberry A.J. Religion in the Middle East, Cambridge, vol. I, sh. 301.

[62] A. Refik, age., s. 160-163.

[63] Bu yasak Ingiliz elçisinin baskısıyla 1844'de kaldırıldı (Şanlı Cemal, Hıfzı Timur'a Armağan, s. 845 ("Türkiye'deki Yabancı, Dinî, İlmî, Hayri Kurumların Hukukî Durumu ve Gayrimenkul İktisapları").

[64] A. Refik, a.g.e., s. 116, 119.

[65] Porter, James, Observations on the Religion, Law, Government and Manners of the Turks, vol. II, London MDCCL, XVIII.

[66] A. Refik, s. 118.

[67] Alasya, agm., s. 131.

[68] Heyd, Uriel, Osmanlı Tarihi İçin İbranice Kaynaklar, VI. T.T.K., Ankara 1967, s. 295-303.

G) Askerlik ve Zimmîler

Geleneksel Osmanlı sistemine göre zimmîler cizye adı verilen baş vergisini vererek askerlik hizmetinden muaf tutuluyorlardı. Sadece eli silah tutabilecek durumdaki erkeklerden alınan bu vergi kutsal yerler ve İstanbul'da oturanlardan, din adamları ve yoksullardan alınmıyordu. İslam hukukuna uygun olan bu durum, reform hareketleri sırasında zimmîlere bu konuda eşit davranılmadığını savunan Avrupa devletlerinin söylediklerinin tersine olarak zimmîler için uygulamada bir imtiyaz haline dönüşmüştü[69]. Müslümanlar yüzyıllarca devletin önceleri fetih politikasına uygun olarak ve sonradan artık çabalarını imparatorluğu parçalamaya yönelten büyük devletlere karşı yapılan savaşlarda yok olurken, yıllarca süren askerlik görevi yüzünden sanat ya da ticaretle uğraşamazken, zimmîler hem savaşlarda kırılmamış, hem de muafiyetin de yardımıyla Osmanlı ticaretini ellerine geçirmişlerdir. Bu nedenle zimmîlerin askere alınmamalarını onlar aleyhine bir durum olarak yorumlamak kanımızca mümkün değildir. Bu konuda yapılabilecek bir tenkit olsa olsa ata binmeleri ya da silâh taşımalarının yasaklanması hususunda olabilir.

Zimmîlerin, İslâm hukukuna aykırı olarak dünyada ilk defa Osmanlı Devleti tarafından geliştirilen "devşirme sistemi" gereğince müslümanlaştırılarak askere alınmaları ise XV. Yüzyılda başlamış ve 150 yıl kadar uygulanmıştır. Devşirilen çocukların artık dinsel ve etnik kökenleriyle ilişkileri kesildiğinden bu sistemin incelenmesi konumuz dışında kalmaktadır.

Zimmîlerin doğrudan askere alınmasalar bile askerî inzibat hizmeti gören Voynuk, Martolos, Eflak gibi zimmî guruplar olduğu, donanmada kürekçilik yaptıkları, baruthanenin korumasının zimmî ailelere verildiği bilinmektedir. XIV ve XV. yüzyıllarda Osmanlı Devletinde Hıristiyan tımarlı sipahiler de bulunmaktaydı[70].

H) Usul Hukuku Açısından Zimmîler

Osmanlı Devleti'nde yaşayan zimmîler medenî hukuka ilişkin davaları cemaat mahkemeleri tarafından görülürdü. Aynı dinî topluluğa bağlı kişiler, patrik ya da hahambaşı tarafından kurulan cemaat mahkemelerinde yargılanırlardı. Ayrı cemaate mensup kişiler arasındaki davalar ise ilgili cemaat başkanları tarafından hakemlik yoluyla çözülemezse, şeriat mahkemeleri önüne getirilirdi.

Ancak şeriye sicillerinden, zimmîlerin özel hukuka ilişkin davalarını ve noterlik işlerini tercihan kadı önüne getirdiklerini görüyoruz. Bu konuya daha önce zimmîlerin borçlar ve ticaret hukuku alanındaki yetkilerinden söz

[69] Fesch Paul, Constantinople aux derniers Jours d'Abdulhamid, N.Y. 1971, s. 249.

[70] İnalcık Halil, Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar, I., Ankara 1954, s. 143 ve devamı.

ederken değinmiştik. Dinî şefler veya Cemaat mahkemeleri tarafından verilen hükümler, onlar adına Osmanlı Devleti tarafından infaz ve icra olunurdu. Osmanlı Devletinin dinî şeflerin isteği üzerine din adamlarını sürgüne yolladığına dair çeşitli belgeler de bulunmaktadır:

1602 tarihli bir fermanda İstanbul patriğinin şikâyeti üzerine, çeşitli uygunsuzluklar nedeniyle görevinden alınıp Rodos'a sürgün edilen eski patriğin, oradaki zimmîler arasında huzursuzluk çıkarttığı tespit edilerek Tur-i Sinâ manastırına sürgün edilmesi emredilmiştir. 1608 tarihinde yine İstanbul Patriğinin Divan'a müracaatı üzerine bir kaç Rum papazı Rodos'a sürülmüştür[71]. 1709 tarihli bir fermanda ise İstanbul Rum Patriğinin ayin ve adetlerine aykırı hareket ettikleri için bazı keşişleri şikayet ettiği belirtilerek, onun için adı geçenlerin Bozcaada'ya sürülmeleri emredilmiştir[72].

Yine aynı tarihli bir fermanla Aynaroz'da oturan sabık Rum Patriğinin İstanbul'a ve diğer illere giderek huzursuzluk yarattığının Rum Patriğinin şikayeti üzerine anlaşılması üzerine Aynaroz'da kalmasının sağlanması Aynaroz Zabiti'nden istenmiştir[73]. Görülüyor ki, cemaat liderleri cemaatlerinin düzen ve huzurunu sağlamak için hükümete sık sık yardım için başvurmuşlar, aldıkları kararların icrasını Osmanlı yetkililerinden istemişlerdir. Aynı şekilde Osmanlı makamlarının zimmî din adamları hakkında verdiği cezai hükümleri uygulamakla o din adamlarının mensup olduğu cemaatin şefleri görevlendirilmiştir.

İslâm hukukuna göre davada başlıca deliller tanıklar ve senetlerdir. Bir kimsenin davada müslümanlara karşı tanıklık edebilmesi için müslüman olması şartı aranır. Farklı cemaatlere mensup zimmîlerin birbirlerine karşı şahitlik edebilecekleri genelde kabul edilmiştir[74]. Ancak, Ebusuud efendinin kilise veya havraya gitmeyen bir gayrimüslimin şahadetinin kabul edilmeyeceği yolunda bir fetvası bulunmaktadır[75].

Şeriye sicilerinden İslâm usul hukukuna uygun olarak senet bulunmayan hallerde, zimmîlerin ve müslümanların şahitle iddialarını ispatladıkları görülmektedir[76]. Senet ya da şahit bulunmadığı zamanlar ise zimmîlerin ye-

[71] A. Refik, H. 11. Asır, s. 25, 29.

[72] A. Refik, H. 12. Asır, s. 44.

[73] A. Refik, a.g.e., s. 44.

[74] Bozkurt, Zimmîler", agm., s. 50.

[75] Düzdağ, Ertuğrul, Ebusuud Efendi'nin Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, 1972, İstanbul, s. 98.

[76] Bkz. Bir zimmînin bir müslümanda rehin 2 devesi olduğunu iddia etmesi, müslümanın tek deve olduğunu söylemesi, şahitlerin 2 deve olduğunu belirtmelerine dair dava zaptı" ve "Bir müslümanın zimmî aleyhine açtığı alacak davasında zimmînin borcunun daha önce ibra edildiğini şahitlerle ispatlamasına dair dava zaptı", Ongan, age., s. 21, 23.

min etmeleri istenirdi[77]. Hıristiyan zimmîler kadı önünde "İncil'i Hz. İsa'ya indiren Tanrı adına and içerim ki" şeklinde formüle edilen yemini ederlerdi[78].

Aynı şekilde Yahudiler de kendi dinlerine uygun olarak yemin ederlerdi.

Zimmîlerin şer'i mahkemelerde müslümanlar aleyhine şahitliklerinin İslâm hukukuna uygun olarak kabul edilmemesi kuralı, 19. yüzyıl ortalarından itibaren Batılı ülkelerin bu konuda Osmanlı Devletini sürekli baskı altında tutmalarına neden oldu. Bu konuya ilerde değineceğiz.

İ) Ceza Hukukunda Zimmîler

Osmanlı topraklarında yaşayan zimmîler İslâm özel hukukunun onlara uygulanmaması ilkesinin tersine olarak, İslâm ceza hukukunun süjesi sayılmışlardır. Zimmîlere kendi dinî kuralları değil, İslâm ceza hukuku tatbik edilir. Kur'an'da kısas cezasının uygulanması için hürriyet şartı aranırken zimmî ve müslüman ayırımı yapılmamıştır. Diyet konusunda da eşitlik vardır.

Osmanlı hukukunda ise kısasın uygulanamadığı durumlarda suçlu zimmîlere, bu gibi hallerde müslümanlara tayin edilen diyet miktarının yarısı tatbik edilmiştir. Böylece Osmanlı Devletinde ceza hukuku alanında müslüman zimmî eşitliği ilkesinden ayrılınmıştır. Suç işleyen zimmîlere aynı suçu işleyen bir müslümana verilecek olan cezanın yarısının tatbik edileceği kanunnamelerle kabul edilmiştir. Kısası gerektiren, ama kısasın uygulanamadığı durumlarda da aynı kurala uyulmuştur.

Kanunî Kanunnamesi'nde öldürme ve yaralanma suçları için "eğer bu zikrolunan kazaya kafirden sâdır olsa veçh-i mesfur üzere Müslüman cereminin nısfı alına" ve zina suçları için "... Bu zikrolunan ceraim kâfirden sâdır olsa, ganî kâfirden, gani müslümandan alınan cerimenin nısfı..." denilmektedir. Böylece haraç ve cizye gelirlerinin azalmasının önüne geçilmek istenmiştir.

Osmanlı hukukunda, İslâm hukukundan, yukarıda belirtildiği gibi zaman sapmalar göze çarpar. Bu durum özellikle ceza hukuku alanında oldukça sık görülür. İslâm ceza hukukunda cezası ölüm olmayan bazı suçlarda fermanlarla siyaset[80] cezasının uygulanmasının emredildiğine sık sık rastlamaktayız. Örneği, 1590 tarihli bir fermanda şarap mukataası mültezimlerinden olan bir yahudinin keselerin mühürlerini bozarak para çaldığının saptandığı, bu nedenle ölüm cezası verildiği yazılıdır[81]. Zimmîler şarap içmekte serbesttirler.

[77] 1586 tarihli kadı hüccetinde, bir zimmîye, kendisini dövdüğünü ileri sürdüğü bir başka zimmîye karşı açtığı cevza davasında şehit getiremediği için yemin ettirildiği ve buna dayanılarak hükmolunduğu yazılıdır (Ongan, age., sh. 30.).

[78] Düzdağ, age., s. 91.

[79] TOEM (Tarihi Osmanî Encümen Mecmuası) Kanunname-i Al-i Osman, s. 3-4.

[80] Siyaset cezaları için bkz. Mumcu, Ahmet, Siyaseten Katl, II. Baskı, Ankara 1985.

[81] A. Refik, 11. Asır, s. 20.

Hamr içme suçu onlar için söz konusu değildir. Ancak zimmîlerin şarabı izinle evlerine almalarının gerektiğine yukardaki bölümlerde değinmiştik.

Osmanlılar, kendi dinlerine karşı gelerek dinî nitelikte suç işleyen zimmîlerin cezalandırılmalarını Patrikler ve Hahambaşına bırakmışlar, bu konuda hiç bir müdahalede bulunmamışlardır. Zimmî din adamlarının bu konudaki cezalandırma yetkileri atama beratlarıyla belirtilirdi[82]. Ancak Patriklerin ölüm cezası verme yetkileri yoktu.

Zimmîlerin kadı önünde haklarının korunduğunu da çeşitli fermanlardan anlamaktayız. Ankara kadısına 1585'de verilen bir fermanla sancakbeyinin adamlarından birinin bir zimmîden zorla şarap alıp içerek sarhoş olduğu, bir başka zimmîyi öldürdüğü, kendisinden zorla şarap alınan zimmîden ise bir müslümana şarap verdiği için 8000 akçe ceza alındığının duyulduğu belirtilerek, kadıdan olayın doğruluğunu tahkik etmesi istenmiş, doğru ise suçlunun "hakkından gelinmesi" emredilmiştir[83].

K) Vergi Hukuku Açısından Zimmîler

Osmanlı Devletinin fethettiği bölgelerde oturan zimmîler İslâm hukukuna uygun olarak vergilendirilirlerdi.

Özellikle Balkanlardaki zimmîler, Osmanlıların fetihleriyle feodal sistemin ağır vergi yükünden kurtularak, kanunnamelerle miktarı zaman ve bölgelere göre belirlenen düzenli vergilerin mükellefi olmuşlardı. Onlardan iki ana vergi, yani haraç ve cizye ile birlikte diğer örfî vergiler de alınırdı.

Haraç, zimmî toprak sahiplerinin fetihten önceki topraklarından yararlanmayı sürdürebilmeleri için verdikleri bir vergiydi. Toprak (harac-i muvazzafa) ve ürün (harac-ı mukâseme) üzerinden aynî olarak alınırdı.

Genellikle bir çiftlik genişliğindeki araziler Harac'ın konusunu oluştururlardı. Ancak çiftlik için arazi ölçüsü çeşitli bölgeler için değişirken[84] arazinin verimli olup olmaması da vergi miktarını etkilerdi. Arazi müslüman çiftçiye geçer ya da sahibi İslâmiyeti kabul ederse, aynı vergi bu defa "öşür" adıyla alınmaya devam edilirdi.

Cizye ise Kur'an, 9:29. suresinde düzenlenmiştir. Osmanlı Devleti'nde de fıkha uygun olarak ergin, vücut ve akılca sağlam, vergi verebilecek güçte olan

[82] Afaroz kağıtlarına Osmanlı yönetimi karışmadığı gibi, afaroz edilmiş bir kimsenin cenazesinin kaldırılması için din adamlarına baskı da yapamazdı. Patriklere verilen tüm beratlarda bu husus açıkça yazılıdır (Düstur, I, C. 5, sh. 446. Ermeni Katolik Patriğine verilen ferman sureti).

[83] Ongan, age., s. 61.

[84] Eldeki en eski belgelere göre 80-150 dönüm arası arazi bir çiftlik genişliğinde kabul edilmiş, vergisi müslümanlar için 22, zimmîler için 24 akçe olarak belirlenmişti. Akdağ, Mustafa, Türkiyenin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, İstanbul 1974, s. 512.

zimmî erkeklerden alınırdı. Genellikle 14-75 yaş arası erkekler cizye mükellefiydiler.

Cizyenin miktarı senelere, bölgelere göre değişirdi. Bazan zengin, orta fakir olarak zimmîler guruplandırılarak farklı nispetlerde cizye'ye tâbi tutulurlar, bazan da vergi eşit olarak toplanırdı[85].

Baş ya da hane üzerine toplanan cizye, fethedilen ülkenin para birimi ile Osmanlı akçesi karşılaştırılarak ve akçe esas alınarak hesaplanıyordu[86]. 15. yüzyıl'da ortalarında altın florin 60 akçe olunca cizye 40-60 akçe, 17. yüzyıl'da ise 140 akçe olmuştu[87]. Zimmîler, cizye miktarına, oturdukları yerleşim bölgesinin kadısı aracılığıyla itiraz edebilirlerdi.

Osmanlı Devletinde cizyeye dair işlemler Cizye Muhasebesine kayıtlıydı. Bu kalemde cizye defterleri tutulurdu. Cizye tahsiline mahsus makbuz senetleri yine bu kalemde hazırlanır ve zamanı gelince mühürlenerek torbalar içinde cizye memur ya da mültezimlerine verilirdi[88].

Bazı zimmîlerden yaptıkları hizmet karşılığı cizye veya diğer vergiler alınmamış veya özel bir vergi sistemine tabi tutulmuşlardır. Örneğin tuzcu ve madenci zimmîlerden cizye alınmazdı. Eflak ve Voynuk gibi önemli askerî hizmetleri gören zimmîler haraç, ispenç, ağnam ve diğer vergilerden muaf tutulmuş, buna karşılık "filori resmi, koç ve kuzulu koyun bahası" gibi isimler altında bir çeşit maktu vergiye bağlanmışlardı[89]. Çeşitli yüzyıllara ait pek çok fermanda donanma hizmetlerinde ya da barut muhafazasıyla görevli zimmîlerin cizyeden muaf tutuldukları görülmektedir[90].

Fatih kanunnamesinde zimmîler ve müslümanlar "raiyyet rüsumu" adlı şahsi vergiler konusunda ayrı esaslara bağlanmışlardır. Kanunnamenin son kısmında münhasıran Hıristiyan reayanın raiyyet vergisi düzenlenmiştir. Şeriat'e uydurmak için çift resmine benzetilen ve kasaba ve şehirlerde oturan zimmîlerden de alınan (çift resminden şehir halkı muaftır) bu vergi her bölgede tahsil edilmemiş ve 18. yüzyılda şeriata aykırı addedilerek kaldırılmıştır[91]. Bu kanunnamede zimmîlerden cizye dışında bive (dul kadın) resmi de alındı-

[85] Bu konuda Bkz. Feher Geza, XVI. yy. da Macaristan'da Padişah Haslarına bağlı iki şehir, Belleten, 1972, C. 36, Ankara, s. 469q471).

[86] Barkan, Ö. Lütfi, Kanunnameler, İstanbul 1943, s. 130.

[87] İnalcık, H. "The Ottoman Decline and its effects upon the reaya" (338-353), s. 352, ve Birnbaum H.-Speros Kyronis, Aspects of Balkans, Paris 1972, s. 338-353.

[88] Pakalın Zeki, M. Maliye Teşkilâtı Tarihi, s. 23.

[89] Barkan Ö.L., "894 yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları" Belgeler, C. 1, s. 1, 1964, s. 1-15.

[90] Donanma Mimarbaşısı Dimitri'nin bu görevi nedeniyle cizyeden muaf tutulmasına dair ferman", A. Refik., s. 101-102. "Barut muhafazasıyla görevli rumların cizyeden muafiyetleri", ve Bkz. Elssner Jacob, Neueste Beschreibung der Griechischen Christen in der Türkei.

[91] İnalcık Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", Belleten 1959, C. XXIII, s. 376.

ğı görülmektedir. Şahsî vergilere de cizye gibi itiraz edilebildiği, 1791 tarihli bir belgeden anlaşılmaktadır[92]. Bu tarihte Girne'li bir zimmî kendisinden fazla İspençe resmi alındığını iddia ederek kadıya başvurmuş, haklı olduğu anlaşılınca fazla alınan miktar kendisine iade edilmişti.

Önceleri cizye devlet memurları tarafından toplanırken, Fatih hazineye zarar getiren suistimalleri önlemek için iltizam sistemini koydu. Bu defa tahsildarların halktan fazla vergi toplamaları, durumu zimmîlerin aleyhine çevirdi. Özellikle çökme döneminde, bu konuda suistimaller ve şikayetler çok arttı. Devlet çeşitli tarihlerdeki düzenlemelerle bu durumu engellemeye çalıştı.

Cizyenin toplanmasındaki haksızlıklar, III. Selim'in "... reaya'da takat kalmamıştır. Kadılar, naibler, voyvoda, Ayanlar ve cizyedarların etmedikleri zulüm kalmamıştır[93]." şeklindeki fermanından da açıkça anlaşılmaktadır. 1830'da çıkarılan bir fermanla cizye ile birlikte çeşitli isimler altında para toplanamayacağı, onun yerine zenginden 2,5 orta halliden 1,5 fakirden 1 kuruş cizye alınacağı kabul edildi[94].

1834'de II. Mahmut bir fermanla (16 Zilhicce 1245) cizye miktarını zengin, orta halli ve fikirler için 60, 30 ve 15 (akçe) olarak tesbit etti ve bu cizyenin Bedel-i Askeriyye'ye çevrilmesine kadar devam etti.[95] Yine 1834'de Hıristiyanların cizyedarlardan şikayetleri üzerine çıkarılan bir ferman ile o tarihe kadar cizye muhasebesi kalemince sürdürülen, her yıl 15 milyon cizye kağıdı çıkartılarak mültezimler aracılığıyla mükelleflere dağıtılması işlemine son verilerek, bu işte çalışanlar görevlerinden alındı. Her kazada başında kadının bulunduğu ve vali, âyan ve zimmî şeflerden kurulu bir komisyon aracılığıyla cizyenin toplanacağı belirtildi. Böylece ilk defa olarak zimmîler de cizyenin toplanması işlerine katıldılar. Cizye miktarı mahallelerde reaya kocabaşlarınca tesbit edilerek toplanacak ve hazine adına çalışan ve hazineden ücret alan muhassıllara teslim olunacaktı[96]. Tanzimatla birlikte bu sistem tekrar değiştirdi ki, ilerde bu konuya değineceğiz.

Osmanlılar fethettikleri ülkelerde yerleşik olan zimmîleri haraç ve cizye ile vergilendirirken bazı yerel vergileri de aynen bırakmış, bazan da miktarlarını azaltmış ya da kaldırmışlardır. I. Ahmet zamanında şarap ve ağnam resimleri cizye ile birleştirilerek toplandı[97]. Budin'de sahib-i raiyyet olanların eski geleneklerden yararlanarak almaya devam ettikleri vergiler şikayet üze-

[92] Alasya, agm., s. 144.
[93] Karal, E. Ziya, III. Selim'in Hatti Hümayunları, Ankara 1942.
[94] Kazıcı, Ziya, Osmanlı Devletinde Vergi Sistemi, İstanbul, 1977, s. 107.
[95] Kazıcı, age., sh. 106; Sayar, N., Türkiye İmparatorluk Dönemi Malî Olayları, s. 184.
[96] Creasy Edward, S. History of the Ottoman Turks, vol. II, London 1856 s. 450.
[97] Akdağ, agm., (Belleten), s. 561.

rine 13 Safer 979 (1571) de bir fermanla kaldırılmıştı[98]. 1568'de Selanik'teki Yahudi tüccarlardan elbise vergisi adı altında her yıl ordu için 1200 parça kumaş toplanması[99], devletin zaman ve ihtiyaca göre bölgesel vergiler koyduğunu göstermektedir.

Zimmîlerden yukarda belirtilen vergiler dışında, müslümanlardan da olduğu gibi, gümrük vergisi de alınırdı. Eşya kıymetinin belli bir yüzdesi olarak alınan gümrük vergisi zimmîler için müslümanlara oranla biraz daha yüksekti. Ayrıca 1687'de zimmîler için müskirat resmi (şarap vergisi) kondu. Sonradan bu vergi bir süre için iptal edildi. 18. yüzyılda üzüm ve şaraba örfî vergiler tekrar kondu. Tanzimat'tan sonra bu örfî verginin alınmasına devam edildi[100].

Kahve için de zimmîler müslümanlardan daha fazla vergi öderlerdi[101].

L) Zimmî Cemaatlerin İdaresi

Dinî ve bazı idarî ve hukukî konularda bağımsız olan milletler şunlardı:

a) Ortodokslar (Rumlar, Sırplar, Vlahlar, Bulgarlar).

b) Gregoryen Ermeniler, Yakubîler, Nesturiler.

c) Roma Katolikleri, Rumlara bağlı ve Papa'dan bağımsız olan Melkitler, Lübnandaki Marunîler, Suriye Katolikleri, 1831'de kurulan Ermeni Katolik kilisesi ve Keldaniler.

d) Protestanlar.

e) Yahudiler[102].

Bu cemaatlerin herbiri kendi içlerinde dinî kuruluşları tarafından hiyerarşik olarak örgütlenmişlerdi.

Her "millet"in başında kendi cemaatleri tarafından seçilen ve devletçe onaylanan birer dinî şef bulunurdu. Dinî şefler ömür boyu kaydı ile makamlarında oturur, vatana ihanet etmedikçe[103] veya kendi topluluklarının kurallarına aykırı davranmadıkça görevden alınmazlardı. Osmanlı Devleti yeni seçilen şefe dinî ve hukukî yetkilerini içeren bir berat yollardı. Bu beratların

[98] Akdağ, M. Osmanlı Devletinin kuruluş ve İnkişaf Döneminde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti, Belleten, 1949, sa. 49, C. XIII, (s. 497-564), s. 541, 545.

[99] Heyd Uriel, Osmanlı Tarihi için İbranice Kaynaklar, VI. TTK. Ankara 1967, s. 295-302, sh. 303.

[100] Gibb HAR-Bowen Harold, Islamic Society and the West, vol. I, perd. II. London 1957 (V. 255 sh.) sh. 13, Shaw, Stanford J. age, sh. 442. Feher, agm., s. 470, 71 ve 475.

[101] Nedkoff, B. Christoff, Osmanlı İmparatorluğunda Cizye, Çev. Şinasi Altundağ, s. 599-652, Belleten 1944, C. 8, s. 620.

[102] Luke, Henry Sir, The Old Turkey and The New London, 1955, s. 95.

[103] 1821 Mora isyanında parmağı olduğu anlaşılan Fener Rum Patriği, Kıbrıs Başpiskoposu, Baf, Tuzla ve Girne Metropolitleri idam edilmişlerdi.

içeriği yüzyıllarca hemen hiç değişmemiştir. Beratta patriğin seçiminin tasdik edildiği belirtilerek, patriğin topluluğun mallarını idarede, âyin ve dinlerine dair diğer hususlarda tam bir serbesti içinde olduğu, cemaatinden belli miktarda iane toplayabileceği, kendisinin, din adamlarının vergiden muaf oldukları, kilise mallarından gümrük vergisi alınmayacağı, kilise mensuplarının yalnız patriklik aracılığıyla tutuklanabilecekleri, adî suçları işlemeleri halinde cezalandırılmaları için patriğin onların dinî sıfatlarını kaldırması gerektiği, cemaate bağlı onların evlenme, boşanma, miras gibi meselelerinin patriğin ya da onun seçtiği din adamlarının kendi hukuk kurallarına göre çözüm getirecekleri yazılırdı[104].

Patrikler cemaatleriyle ilgili işlerden dolayı hükümete karşı sorumlu sayılırlardı[105]. Patrikler kendilerine bağlı olarak çalışacak diğer alt rütbeli din adamlarını kendi geleneklerine göre tayin ederlerdi. Bunlar için de birer hattı hümayun çıkartılırdı[106]. Bu fermanlarda da tayin edilen din adamlarının yetkileri belirlenirdi. 8 Ekim 1814 tarihli, Trabzon metropolitine yollanan bir beratta[107], tayin için peşkeşin alınarak piskopos mukataası defterine kaydedildiği, (800 akçe), kişi ve aile hukukuna ilişkin konularda (ölüm, miras, evlilik gibi) metropolitin ya da piskoposların yetkili olduğu, kimsenin bu kişilerin tayin ve azilleriyle ilgili baskı yapamayacağı, bunlardan vergi alınmayacağı, metropolitlere bağlı din adamlarının yanlış davranışları ve kendi yasalarını ihlâlleri halinde, kendi yasalarına göre cezalandırılacakları, yüksek rütbeli din adamlarının kendi aralarındaki hukukî tartışmalarda vezir ya da kazasker aracılığıyla Divan'a gidileceği, kiliselerin afarozuna kadı'nın karışmayacağı, bu din görevlilerinin ata ya da katıra binebilecekleri, metropolitin ikametgâh olarak kullandığı evin, asker, memur ve diğer görevlilerce konaklama amacıyla kullanılamıyacağı da bilirtilmiştir.

Yine bu berat'a göre, bazı zimmîler vergiyi para ile değil tahıl, yağ ve zeytinyağı gibi maddelerle ödeyeceklerdir. Şu halde devlet belli kişilerden para yerine mal olarak vergi toplayacağı zaman bu beratla bildirilmekte, hukukîlik unsuru korunmaktadır. Ayrıca bir kaç zimmînin bir eve toplanarak "Biz aynı evde yaşıyoruz, beratta ev başına vergi verileceği yazılı" şekilde iddia-

[104] Düstur, I. Tertip, C. 5, sh. 446. Ayrıca, Scheel, agc., s. 17. Pomiankowski Joseph, Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches 1928, Zürich, s. 156.

[105] Babıâli, cemaatlere mensup zimmî dilencilerin dilenmekten men edilmeleri konusunda bile cemaat şeflerini uyarıyordu: "Rum taifesinden sair makule.. ile islâm mahallâtından ve rical kapılarından devri ebvap ve taiz etmelerinin meni hususu sabika İstanbul ve tevabii Rum patriği olan Krikos nam patriğe emrolunduğu üzere tenbih ettikte.." Başvekâlet Hazinei Evrakı, Belediye dosyaları-No. 779., Dr. O.Ş. Uludağ, O. Tıp tarihinde Reaya Hastaneleri ve İmtiyazları", Belleten 1937. s. 279.

[106] "Venedikte oturan Rumlara İstanbul Patriği tarafından metropolit tayini için verilen 1781 tarihli Hattı Hümayun", A. Refik, Hicri 12. Asırda İstanbul Hayatı, s. 227-229.

[107] Beratın tam metni için Bkz. Scheel, age., 30-37.

larda bulunamıyacakları, dinî ibadetlerini kendi ev ya da binalarında -sesler dışarıya taşmadan-rahatça icra edebilecekleri[108] de belirtilmektedir.

Metropolitlerin patrikhane tarafından seçilerek bir beratla atanması kuralına zaman zaman uyulmadığı da bu konuda çıkartılan fermanlardan anlaşılmaktadır. Rum metropolitlerinin azil ve nasplarına dair İstanbul Rum Patriğine verilen 1796 tarihli bir fermanda[109], boş bulunan bazı metropolitliklerin usüle aykırı olarak Patriğe şefaat ve rica eden ve sonra da zimmî halka zülum eden kimselerce doldurulduğunu, halbuki metropolitlerin azledilmeyip kaydı hayat için atandıklarını, ölüm halinde ve gerekli hallerde patrikçe azledilenlerin de yerine atanacak ve patrik ve cemaatince seçilecek olan yeni metropolitler, piskoposlar ve keşişler için keşişhane mührüyle sunulan arzuhale dayanılarak berat çıkartılmasının şart olduğu bildirilmişti. Bu din görevlilerine verilen berat ve emr-i Âli'ler piskopos kaleminin bağlı olduğu maliye kaleminde tutulur, bu kalemde manastır ve kiliselere ait işlere de bakılırdı. 1837 tarihinden sonra ise görevleri Divan-i Hümayûn kalemine nakledilerek, maliyeden piskopos mukataacılığı kaldırıldı[110].

Patrikler yukarıda da görüldüğü gibi dinî, hukukî, malî konulardaki giderleri karşılamak üzere cemaatlerinden vergi toplarlardı. Her cemaatin yönetimine ve dinî işlerine ilişkin giderler bu vergilerle ödenirdi. Ancak kendi cemaatlerini ağır vergi yükü altına sokmamaları için devlet tarafından denetlenirlerdi[111]. Patrikler, eğitim, hastahane, vakıf gibi kurumları tamamen özgürce idare ederlerdi. Bu nedenle her cemaat belli bir hiyerarşi içinde mahalle ve köylere kadar örgütlenmişti. Azınlık mahallelerinde yönetimle sorumlu olan papaz ve kocabaşılar mahallenin mülkî ve belediyeye ilişkin işlerinde kadı'nın temsilcisi sayılırlardı. Bunlar ölüm, doğum gibi nüfus kayıtlarını da tutarlardı. II. Mahmut mahalle muhtarlıklarını kurarken reaya mahallelerinde de kâhya ve muhtar namıyla ikişer kişi seçilmiş, ellerine papaz, muhtar, kâhya mühürleri verilerek idarede bir düzenlemeye gidilmişti. Bu kişiler mahalleye yeni taşınacak olan zimmîlerden kefil de isterlerdi[112]

[108] Büyük yortu günlerinde dinî merasimlerin bir engelle karşılaşmaması için kilise kapılarına yeniçeriler nöbetçi olarak konuyordu. Broekelmann, "İslâm'da Milletler ve Devletler Tarihi, 1954, Ankara, s. 331.

[109] A. Refik, Hicri 13. Asırda İstanbul Hayatı, İstanbul 1932, s. 12-14.

[110] Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, Ankara 1948, s. 361.

[111] Rum Patriğine verilen, "Rumeli ve Anadolu'ya tayin edilen metropolitlerin yerlerine vekil tayin etmeyip görevlerine bizzat gitmeleri ve ahaliden fazla para almamaları, aksi takdirde patriğin de buna cevaz gösterdiği için sorumlu tutulacağına dair" 1571 tarihli ferman (A. Refik, H. 12. Asır, sh. 177) ve "Ermenilerin patriklerinden beratında yazılı olandan fazla para talebettiği için şikayet etmeleri üzerine, patriğin kendi beratında tayin edilen vergiden fazlasını talebine izin verilmemesine dair" İstanbul Kadısına yazılan 1630 tarihli ferman, A. Refik, 12. Asır, s. 53.

[112] "Galata ve Tophane'de hariçten gelmiş, evli olmayan Rum ve Ermenilerin kefilsiz yerleşmelerine izin verilmemesine dair Galata subaşısına ferman", A. Refik, Hicri 11. Asır'da İstanbul, s. 21 22.

Dinî şefler cemaatlerini çeşitli meclislerle yönetirlerdi. Bu meclislerin yargı hak ve görevleri de vardı, Bu meclislere kısaca Tanzimat döneminde değineceğiz.

Osmanlı Devletinde bir patriklik tarafından edilen milletler içinde en büyük gurubu Rum "milleti" sayılan Ortodokslar teşkil ederdi[113]. Rum Patriği diğer dinî şefler arasında protokolde önde gelirdi. İstanbul'daki gayrimüslimlerin meratip silsilesine dair 1699 tarihli bir fermandan[114] da bunun resmî bir statü olduğu anlaşılmaktadır. Fermana göre: "İstanbul Rum Patriği, metropolitler ve sair zimmî Rumlar gelip, Yahudilerin; "Biz sizden mukaddem dururuz" deyu mücadele eylediklerinde İstanbul kadısı huzurunda mürafaa olduklarında, Rumiyân mukaddem ve Yahudiyân Rumiyândan sonra durmak üzere hüküm birle yedlerine hücceti şer'iyye ve mucibince fermanı şerif virilüp olvakit Yahudiler üzerlerine durmuş iken şimdi kanaat etmeyüb bir kaç şerir Yahudiler bir tarikle teşrifatdan tezkere ve mucibince emri şerif almalarıyla ihanetten biz mukaddem dururuz deyu mücadele ve muaraza itdiklerin bildirüb yedlerinde olan hücceti şer'iyye mucibince kadimde olı geldüğü minval üzre Rumiyân fukarası metropolitler ve patrikleri'le mukaddem durub Yahudi tayifesine hilâfı mu'tad olvechile muaraza ve mücadele itdirilme mek babında emri şerifim reca eyledikleri ecilden düsturülamel olmak üzere cevhi meşruh üzere amel olunmak içün yazılmışdır."

Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudi zimmîler ise genelde İspanyol, Portekiz, Alman, Rus ve Polonya kökenli idiler. Bir hahambaşının başkanlığında örgütlenmişlerdi. Ancak diğer "milletler"den farklı olarak hahambaşı bir ruhanî lider olmaktan ziyade bir topluluk yöneticisi görünümündeydi. Çünkü musevilerde dinî bir hiyerarşi yoktu. Hahamlar hahambaşına bağlı değillerdi. Ondan bağımsız olarak dinî işleri yürütebilirlerdi.

Hahambaşı, topluluğun ileri gelenlerince seçilir ve bir beratla bu seçim teyit edilirdi. Hahambaşı devletin resmi emirlerini dindaşlarına iletmekle yükümlü idi. Altı üyeden kurulu bir meclise başkanlık ederdi. Bu meclis ömür boyu için seçilen üç din adamı ve her yıl yenilenen üç kişiden oluşur ve dinî ve hukukî tüm sorunlara bakardı. Başkentte olduğu gibi eyaletlerdeki tüm şehirlerde de kendi üç din adamlarından kurulu mahkemeleri vardı. Haham ya da bu mahkemenin bir üyesi vali nezdinde kendi toplumunu temsil ederdi. Küçük yerleşim bölgelerinde, hahamlar tarafından atanan din adamları Yahudi toplulukları yönetirlerdi. Her bölgede topluluğun asayişini ve âdetlerini korumakla yükümlü bir denetçi ve malî işleri yürütmekle görevli altı üyeli bir meclis bulunurdu. Bu meclis her ailenin maddi gücünü saptayarak vergi lerini hazırlardı[115].

[113] Scheel, age., s. 7.
[114] A. Refik, Hicri 12. Asırda, s. 28.
[115] Orhan Münir, age., s., 110-111.

İKİNCİ BÖLÜM

ANLAŞMALARLA ZİMMÎLERİN HUKUKÎ STATÜLERİNE YAPILAN MÜDAHALELER

I. Genel olarak

Osmanlı hukukunda, zimmilerin hak ve mülkiyetlerini belirleyen İslâm hukuku dışındaki kaynaklar arasında kapitülasyonlar ve anlaşmaların önemli bir yer tuttuğuna değinmiştik. Bilindiği gibi kapitülasyonlar sadece tanındıkları ülke tebaalarına Osmanlı Devleti'nde serbetçe faaliyet imkânı, çeşitli konularda muafiyetler ve nihayet koruma sağlarlar. Yani aslında zimmîlerle ilgili hiç bir hüküm taşımazlar. Ancak Fransa'ya çeşitli tarihlerde tanınmış olan kapitülasyonlar, sonradan saptırılmış bir yorumla, Fransa'nın, Osmanlı Katolik teb'ası üzerinde himaye hakkı iddia etmesine yol açmıştır.

Kutsal yerlerdeki Fransız himayesinin tarihi, Doğu'daki Fransız politikasının da tarihi olmuştur.

Benzer şekilde bazı ülkelere tanınan kapitülasyonlar da bu ülkelerin hak iddialarına sebep olmuştur.

Rusya ise Küçük Kaynarca anlaşmasına dayanarak Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğünden yararlanmak istemiş, zimmîler hakkında tek hüküm taşımayan bu anlaşmayı, hiç bir ülkeden destek görmeyen Osmanlı Devleti'ne karşı zimmîler üzerinde hak sağlama amacıyla bir baskı unsuru olarak kullanmıştır.

Bu bölümde kapitülasyonların yanı sıra, Osmanlı Devleti ile diğer devletler arasında yapılan ve doğrudan zimmîlerle ilgili hükümler taşıyan (ya da taşıdığı ileri sürülen) anlaşmaları inceleyeceğiz.

II. Kapitülasyonlar

1. Fransa'ya Verilen Kapitülasyonlar

1535'de Fransa'ya verilen kapitülasyonla kutsal yerlerin himayesi bu ülkeye bir hak olarak tanınmıştı.

I. Ahmet döneminde 1604 (1012) yılında Fransa ile yapılan bir anlaşmanın 5. maddesinde ise "Kudüs'te oturup Kamâme Kilisesinde ayin icra eden rahiplerin orada tam bir emniyet ve huzur içinde oturabilecekleri, istedikleri yere gidebilecekleri, tecavüze uğramayacakları, kendilerinden lüzumu halin-

de yardım ve himaye esirgenmeyeceği" belirtilmişti. Aynı anlaşmanın 4. maddesinde, "Fransa kralının ve onun müttefiklerinin uyruklarının Kudüs'teki mübarek makamları ziyaret etmek hususunda serbest olacakları kendilerine hiç bir müdahale yapılmayacağı ve zorluk çıkartılmayacağı, tecavüz edilmeyeceği" yazılıdır.

Görüldüğü gibi her iki madde de sadece Fransız vatandaşları ile ilgilidir. Osmanlı ülkesinde yaşayan Fransız din adamlarının ve kutsal yerleri ziyaret etmek isteyen Fransızların ve müttefiklerinin güvenliklerinden başka hiç bir taahhüdü içermemektedir. Buna rağmen 1604 anlaşması sonradan Fransa'nın Osmanlı Devletinde yaşayan Katoliklerin himayesi konusunda iddia ettiği haklarının kaynağını teşkil etmiştir. 4. maddenin bizce ilginç yönlerinden biri de, Osmanlı Devleti ile Fransa arasında yapılan bu anlaşma ile Fransa'nın müttefik olduğu devlet vatandaşlarına da bazı haklar tanınmış olmasıdır. Böylece bu ülkeler de bu anlaşmaya dayanarak sonradan bazı haklar iddia edebileceklerdir.

1673 tarihli kapitülasyon anlaşmasının 41. maddesinde ise "her ne mezhepten olursa olsun Fransız tebaasından olan piskoposlar ve diğer rahiblerin Osmanlı Devleti'nde evvelden beri bulundukları yerlerde kendi âyinlerini icra edebilecekleri, onlardan vergi alınmayacağı, bir ihtilâf olması halinde davanın İstanbul'a havale edilmesi gerektiği" belirtilmiştir.

Bu madde, Osmanlı Devleti'nin kendi uyrukluğunda bulunan zimmî din adamlarına beratlarla verdiği yetkilerin, Fransız uyrukluğundaki din adamlarına da tanınmasından ibarettir. .I. Bölümde de belirtildiği gibi Osmanlı Devletinde yaşayan "milletler"in dinî şeflerine ve ruhban sınıfına ibadet özgürlüğü, vergi muafiyeti ve yargılamada bazı özel kurallar getirilmiştir. Bu tür yetkiler 1673 anlaşmasıyla Osmanlı topraklarında eskiden beri bulunan belli kiliselerde görevli, Osmanlı uyruğunda olmayan din adamlarına da tanınmıştır.

Aynı anlaşmanın 43. maddesinde ise, Galata'daki Cizvit ve Kapüsan tarikatlarının din adamlarının, eskidenberi ellerinde olan iki kiliseyi muhafazaya devam edecekleri, bu iki kiliseden birinin yandığı ve tamirine izin verileceği (ki bu iki kilisenin sonradan Fransız himayesinden çıkartıldığına yukarda değinmiştik) İzmir, Sayda, İskenderiye ve diğer iskelelerdeki Fransız kiliselerine müdahale olunmayacağı, Galata'da oturan tüccarın evlerinde İncil okumalarından dolayı rencide edilmeyecekleri yazılıydı.

Bu anlaşmanın her iki maddesi de Osmanlı Devletindeki Fransız vatandaşları ile ilgili olduğu ve anlaşma Osmanlı Devleti tarafından bir lütuf olarak Fransaya verilmiş imtiyazları içerdiği halde, Fransa sonradan bu ayrıcalıkları adeta milletlerarası hukuk kuralları olarak nitelenmiş ve Osmanlı Devletinin Katolik vatandaşlarına teşmil etmek istemiştir.

Fransa ile imzalanan kapitülasyon anlaşmalarının belki de en tanınmışı olan 1740 tarihli anlaşma ile daha önceki kapitülasyonlarla verilen imtiyazların büyük bir kısmı onaylanmıştır. Bu anlaşmanın bizim için önemli maddesi 47. maddedir. Buna göre, "Osmanlı Devleti reayasından olup Fransız elçisinin sarayında hizmet edenlerden 15 nefer hademe vergiden muaf tutulup rencide edilmeyeceklerdir". Maddeden açıkça anlaşıldığı gibi bir kısım Osmanlı tebaası salt Fransız sefaretinde çalıştıkları için vergiden muaf tutulmaktadırlar. Bunların lisan bilgileri nedeniyle zimmî oldukları şüphesizdir. Şu halde bu kapitülasyonla devlet, yabancı diplomatlara tanıdığı vergi muafiyetini, onların yanlarında çalıştırdıkları Osmanlı vatandaşlarına da uygulamaya başlamıştır. Zamanla bu tür işlerde çalışan zimmîler, vergi muafiyetinin yanısıra, hukuk ve ceza muhakemeleri usulünde yabancı diplomatlara tanınan imtiyazlardanda yararlanmaya çalışacaklar, sonunda "mahmi" sorunu devletin karşısına çıkacaktır.

Aynı kapitülasyonun 81. maddesinde ise, "Fransız rahiplerinin Kudüs'te sahip oldukları yerler zamanla harab olursa, İstanbul'daki Fransız elçisinin aracılığıyla tamirine izin verileceği" belirtilmiştir. Bilindiği gibi İslâm hukukuna göre Dar-ül İslâm'daki kiliselerin tamiri Halife'nin iznine bağlıdır. Bu anlaşma ile Padişah (I. Mahmut) kendisini ve gelecekteki Osmanlı Padişahlarını, talep hâlinde, adı geçen kiliseye mutlaka tamir izni verileceği taahhüdü altına sokmaktadır. Böylece Osmanlı Padişahlarının keyfî olarak Fransa'ya tanıdığı imtiyazlar, ilerde kendilerini ve haleflerini bağlayıcı, uyulması zorunlu hukuk kuralları haline dönüşmüşlerdir[1]. Diğer ülkelere de zaman zaman Fransa'ya tanına haklar verilmişse de, Fransa her zaman en fazla imtiyaza sahip ülke olarak kalmıştır[2].

2. Avusturya'ya Verilen Kapitülasyonlar

Avusturya'ya da Osmanlı Devleti tarafından kapitülasyonlarla bazı imtiyazlar tanınmıştır. Bu anlaşmaların hemen hepsinde Osmanlı Devleti Katolik din adamlarının ibâdet hürriyetlerini sağlıyacağına dair taahhütlerde bulunmuştur. Avusturya ile yapılan 1617 tarihli "Avusturyalı tüccara verilen imtiyazlara ilişkin" fermanda Katolik din adamlarının dinlerini serbestçe ifa edecekleri belirtilmiştir[3].

1699 Karlofça Barışında Katolik din adamlarının kiliselerini tamir etmelerine ve ayinlerinin engellenmiyeceğine dair[4] madde bulunmaktadır. 1718,

[1] Fransa'nın koruma hakkı iddia ettiği Katolik guruba Lübnan'da yaşayan 300-400.000 kadar marunî de dahildir. Bunlar 1861 Lübnan Protokolü ile Hıristiyan bir valinin başkanlığında özerk oldular (Lammens age., sh. 69-70).

[2] Lammens, age., s. 103.

[3] Lammeyer, Das Fransözische Pretoctorate, s. 81-8.5.

[4] Reşat Ekrem, age., 79.

1739, 1984 ve 1791 anlaşmaları ile yenilenen bu taahhütlerde, Avusturya'ya Osmanlı Devletinin gayrimüslim tebaaları üzerinde koruma hakkı veren tek satır yoktur. Sadece Katolik mezhebinin icrası, Kudüs'teki Avusturya uyruklu hacılar, Roma Katolik kilisesi mensubu olan papazlar, kutsal yerlerin ziyaret, tamir ve bakımıyla ilgili maddeler sözkonusudur[5]. Bu anlaşmalarda sürekli tekrar edilen konu ibadet hürriyetidir ki, bu zaten Osmanlı devletinde "zimmet" nedeniyle uygulanmaktadır. Devlet kendisini İslâm hukukundan gelen bu kurumla sınırlı saydığı halde bir de anlaşmalarla bunun tekrarı, Katolik din adamlarına bir katkı getirmeyip, sadece devletin iç işlerine başka devletlerin karışması için bir fırsat yaratmıştır.

III. Barış Antlaşmalarında Zimmîlerle İlgili Düzenlemeler

Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle yaptığı barış anlaşmalarında zimmîlerle ilgili olan veya olduğu iddia edilen maddeler şunlardır:

1. 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması[6].

Bu anlaşmanın özelliği, aslında zimmîlerle ilgili hiç bir hüküm taşımamasıdır. Anlaşmayı incelememizin nedeni ise Rus Çarı II. Alexander'in Paris konferansında buna dayanarak Osmanlı Ortodoks tebaası üzerinde hak iddia etmek istemesidir. Çar bu iddialarını anlaşmanın 7. ve 14. maddelerine dayandırmıştır[7].

> "Devleti Aliyyemiz taahhüt eder ki Hıristiyan diyanetinin hakkına ve kenüsalarına kaviyyen siyanet ede ve Rus Devletinin elçilerine ruhsat vere ki her ihtiyaçda gerek 14. md.de zikrolunup Mahrusei konstantiniyede beyan olunan kenisayı mezkûre ve gerek hademesinin sıyanetine ibrazı tefhimatı mütemevvia eyleye ve elçi mumaileyhin bir gûne vrûzu Devletialiyyemin dostu saafı ve hemcivarı olan devlete müteallik ödemi mutemedi tarafından arzı tebliğ olunmağla Devletin Aliyyemiz tarafından kabul eylemelerini Devlet-i Aliyyemiz taahhüt eder."

Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti yine Hıristiyan dinini ve kilisesini koruma sözü vermekte ve Rus elçilerine 14. md. de belirtilen kilise ve hademelerini koruma hakkı vermektedir. Bu ibarelerden Rusya lehine Osmanlı Ortodoks tebaası ya da kiliseleri üzerinde bir koruma hakkı doğduğunu çıkarmak mümkün değildir.

[5] Eichmann, F. Die Reformen des Osmanischen Reiches mit besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses der Christen des Orients zur TürkischenHerrschaft, Berlin, 1858, s. 111.

[6] Norodounghian Gabriel, Recueil D'actes Internationaux de L'empire Ottoman, 1903, Paris, C. I, s. 323.

[7] Mariott, J.A.R. TheEastern Question in the 18. Century, Oxford 1958, s. 152.

Anlaşmanın 8. maddesinde, Rus uyruklarının ve din adamlarının Kudüs ve diğer kutsal ziyaret yerlerini serbestçe gezebilecekleri, onlardan hiç vergi alınmayacağı, pasaport veya uygun belgelerle donatılacakları, Onlara Osmanlı toprakları üzerinde hakaret ve haksızlık yapılmayacağı, en geniş şekilde kanunlar tarafından korunacakları yazılmıştır.

11. madde ile Rus imparatorunun gerekli göreceği yerlerde konsolosluk ve yardımcı konsolosluk ihdas edilmesi[8] zarurî bulunmakta ve bunlara diğer dost ülkelerin konsolosları gibi saygı gösterileceği, onlara tanınan haklardan yararlanma ve "Beratlı" tercümanlara sahip olma imkânı verileceği belirtilmiştir.

14. maddede ise Ruslara Beyoğlu'nda bir kilise kurma izni ve Rus elçisine bu kiliseyi ve görevlilerini himaye hakkı verilmiş, kilisenin her türlü taarruzdan masun olacağı bildirilmiştir. Buna göre "Rusya diğer büyük devletler gibi, temsilcisinin evinde inşa edilmiş kiliseden tamamen ayrı olarak, Galata semtinde Beyoğlu caddesinde herkese açık ve Rus-Yunan Kilisesi, adıyla adlandırılacak bir yapı inşa ettirebilecektir. Bu kilise Rus İmparatorluğu temsilcisinin (yani büyükelçisinin) daimi koruması altında olacak ve her türlü hakaret ve hırpalamanın dışında tutulacaktır". Görüldüğü gibi Rusların himaye hakkı sadece bu kilise ile sınırlı olup, Osmanlı Devletinin kutsal yerleri gezme hakkıyla ilgili olarak verdiği izin de yine sadece Rus tabiiyetinde olanları kapsamaktadır[9].

Osmanlı Devleti bu anlaşma ile Ruslara Ortodoks zimmîleri himaye hakkı vermemiş, yalnızca Rum Ortodoks dinini koruma ve müdahale etmeme sözü vermiştir. Rusya'nın "savaşta işgal ettiği Ege adalarını terkedeceği ama bu adalarda Hıristiyanların dinlerine müdahale edilmeyeceği, kilise inşa ve tamirine engel olunmayacağı" yolundaki maddeden de bu, açıkça anlaşılır. Osmanlı Devleti yine bu madde ile de Ruslar'a adalardaki Hıristiyan halk üzerinde himaye hakkı tanımış değildir. Bu hakkın varlığı, anlaşmanın hiç bir maddesinden çıkartılamaz. Bu anlaşmanın 14. md. ile Rusya'nın İstanbul'da Beyoğlu'nun ortasında kendi koruması altında olan bir kiliseye sahip olması, Rusya'nın, geleneksel olarak Galata ve Beyoğlu'ndaki Latin kiliselerinin (katolik) koruyuculuğuna sahip olduğunu iddia eden Fransa'ya benzer bir güç elde etmek isteği ile açıklanabilir kanısındayız.

[8] Osmanlı Devletinin tüm büyük devletlere, kendi teba ve yararları olmayan bölgelerde bile konsolosluk kurma izni vermesi, sonradan devleti büyük iç ve dış sorunlarla yüzyüze getirmiştir. Bu konsolosluklarda görevli diplomatlar, Osmanlı topraklarının heryerinde kendi ülkelerinin birer gözü olarak çalışmış, özellikle zimmîler konusunda verdikleri raporlar yüzünden Osmanlı Devleti sık sık büyük devletlerle çatışmıştır.

[9] Rus din adamlarının ve Rusların serbestçe dinî bölgelere gidebilecekleri ve onlardan vergi alınmayacağı, sonraki Osmanlı-Rus anlaşmalarında da sık sık tekrarlanmıştır.

Bu maddeden anlaşıldığına göre, bu kilise sefarete bağlı özel bir ibadethane niteliğinde değildir. Şehrin en işlek yerlerinden birinde, kamuya açık olarak kurulmaktadır[10].

Anlaşma'da bu kilise için "Greco-Russian" deyimi kullanılmıştır[11]. Rus kelimesinin eklenmesinin amacı, kilisenin Rus elçiliğinin himayesi altında olduğunu belirtmektir. İngilizce ve Fransızca metinlerde bir tercüme hatası olarak sadece "Rum" deyimi geçmektedir. İngilizler buna dayanarak, Rusların Kırım savaşı sırasında Rum Ortodoks tebaa üzerindeki Rus iddialarını reddetmişlerdir. İtalyanca, Rusça ve Türkçe metinlerde "Rus" sözcüğü vardır. İngilizceye Fransızcadan çevrilmiş, Fransızca tercüme ise II. Katerina hükümeti tarafından yaptırılmıştır. Bu tercüme hatasının kasıtlı olup olmadığı bilinmemektedir. Rusya hukuken elde ettiği "İstanbul'da kilise kurma" hakkını pratikte kullanmamış veya büyük ihtimalle kullanamamıştır. Sık tekrarlanan Osmanlı Rus savaşları inşaat için gerekli barış ortamını yaratmamış olabileceği gibi, Osmanlı Padişahlarının, Beyoğlu'nun ortasında bir kilise inşaının halkın tepkisini çekeceğini ya da Rusların bu kilise üzerindeki bazı haklarına dayanarak ilerde çeşitli sorunlar çıkartabileceklerini düşünmüş olmaları mümkündür.

1856'da Çar II. Alexander bu anlaşmanın 7. ve 14. maddelerini suiniyetle yorumlayarak ve abartarak Osmanlı Devletinin Ortodoks uyrukları üzerinde müdahale hakları olduğunu ileri sürdü. Çar, Sultanın Hıristiyan dinini ve kilisesini koruyacağı ve Ruslara İstanbul'da bir kilise kurma izninin verileceği taahhütlerini içeren bu iki maddeden Rusyanın Ortodokslar üzerinde himaye hakları olduğunu sonucunu çıkarıyordu. Böylece Çariçe'ye 1774'de tanınan bir Ortodoks kilisesi kurma ve koruma hakkı, bir sonraki yüzyılda Rusya tarafından Osmanlı topraklarındaki tüm Ortodoks kiliseleri ve halkını koruma hakkı olarak yorumlandı[12] ve Ruslar da, maddelerin saptırılmış yorumlarına dayanarak Osmanlı Devletinin iç işlerine karışma fırsatını yakalamış oldular.

Küçük Kaynarca anlaşması dışında bazı anlaşmalar da Osmanlı Devleti için benzer sorunların kaynağını teşkil etmiştir: 1812 Bükreş Anlaşmasının Sırpların cizyeden affedilmelerine ilişkin bir maddesi vardır[13]. Daha sonra,

[10] Teorik olarak İslam'da yeni kilise kurulması Halifenin izniyle mümkündü. Halid İbn Abdullah el Owasri, Kûfe'de hıristiyan annesini memnun etmek için bir kilise inşaa ettirmişti (Hitti, History of Arabs, London 1960, s. 234). Eski Suriye ve Mısır valilerinden Osman Paşa (Öl. 1686) Balkanlardaki köyüne papaz kardeşleri için bir kilise yaptırmıştı. Sokullu Mehmet Paşa da Ortodoks rahibi olan kardeşi için bir kilise inşa ettirmişti (Üçok-Mumcu, age., s. 203).

[11] Davison H. Roderic, "The 'Dosografya' Church in the Treaty of Küçük Kaynarca "Bulletin of the Sehool of Oriental and African Studies", University of London, vol. XLII, Port 1, 1979, s. 49.

[12] Shaw S. age., s. 340; Davison Roderic, "Ottoman Diplomacy ot the Congress of Paris and the Question of Reforms" TTK Kongresi, s. 581.

[13] R. Ekrem, age., s. 135, 157.

1826 Akkerman anlaşmasına uygun olarak Rusya ile 1812 Bükreş anlaşması hakkında bir senet hazırlandı. Bu senet Sırpların din ve mezheplerini serbestçe icra etmeleri hakkındadır. Ancak Sırplara tanınan bu haklar Osmanlı zimmîlerine tanınan haklar arasında olağandışı bir yer tutar. Çünkü burada sözleşme konusu olan, Devletin tüm gayrimüslim tebaasına genel olarak tanıdığı haklar değil, artık devletten kopma noktasına gelmiş ve kesinlikle ayrı bir siyasî varlık haline dönüşmüş olan Sırpları devlet otoritesine bağlı tutabilmek için gösterilen son çırpıntılardır. Nitekim 1830'da Sırbistan'a bir Hatt-ı şerifle özerklik verildi. 1830 Londra konferasında ise, Yunanistan'ın bir devlet olarak kuruluşu kabul edilirken, Fransa yeni Ortodoks devletten katolikler için teminat istedi. Yüzyıllardır Sultan'ın Katolik tebaası üzerinde özel bir koruma hakkı olduğunu belirten Fransa'nın bu isteği protokole geçti[14]. Burada ilginç olan, uluslararası düzeyde Fransa'nın Osmanlı Katolikleri üzerindeki iddasını sürdürüp kabul ettirmesidir.

2. Prusya ve Zimmîler

Fransa'nın Doğu'daki tüm Katolikler üzerinde hak iddia etmesi, Prusya'nın hoşuna gitmedi. 1761'de Büyük Friedrich ile III. Mustafa arasındaki dostluk ve ticaret anlaşmasında, "dinin icrası konusunda diğer dost ülkelere tanınan davranışın Prusya için de geçerli" olduğu belirtilmişti. 1840 tarihinde Prusya ve diğer devletlerle yapılan ticaret anlaşmasında ve 1862'de yine Prusya ve 1890'da Almanya ile yapılan ticaret anlaşmalarında da aynı husus teyit edildi. Fransa'nın Doğu'daki tüm Katolikler üzerindeki koruyuculuk iddiası, 1871'den sonra Almanya'yı Fransa'nın Doğu'daki Katolik Alman uyruklar üzerinde hak iddia etmesini engellemeye itti. Bu konuda bir Alman-Fransız rekabeti doğdu. Sonunda Alman büyükelçileri, Alman Katoliklerinin mahkemelerde sorgulamaları sırasında hazır bulunma hakkını elde ettiler[15]. Ancak Almanların bu konudaki çabaları yalnız kendi uyrukları ile sınırlı kaldı ve Osmanlı uyrukları üzerinde bir hak ileri sürmediler.

[14] 4.11.1863'de Avusturya, Fransa, İngiltere, Rusya ve Prusya arasında imzalanan anlaşmanın hazırlık çalışmaları sırasındaİngiltere Yunan adaları üzerinde koruma hakkını ileri sürünce, Fransa 1830 anlaşmasının bu bükmünü hatırlatmıştır. Eichmann, age., sh. 111; Lammeyer, age., s. 50, 51.

[15] Lammens, age., s. 92-94.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZİMMÎLERİN HUKUKÎ STATÜLERİNİN REFORMLARLA DÜZENLENMESİ

I. 1856 Islahat Fermanına Kadar Zimmîlerle İlgili Düzenlemeler

1. Genel Olarak

Yukarıda da belirtildiği gibi Osmanlı Devleti çeşitli uluslardan oluşan bir mozayik görünümündeydi. 1789'dan sonra Avrupa'da yayılan milliyetçilik akımı, Osmanlı Devletinin "millet" sistemi ile bağdaşmıyordu. Milliyetçilik ilkesi belli bir toprak parçası ve tek bir hukuk düzenini gerektiriyordu. Böylece bu akım Osmanlı Devletinde doğal sonucu getirdi: "Millî devlet isteği". Osmanlı Devlet adamları bu tehlikeyi gördüler. Milliyetçi akımları önlemenin onlara eşitlik sağlamakla mümkün olabileceğini düşündüler. Bunun için ilk çaba harcayan ve böylece Tanzimat döneminin temelini oluşturan Padişah, II. Mahmut'un açtığı yoldan giden Abdülmecit'in Mustafa Reşit Paşa'nın etkisiyle yayınladığı Tanzimat Fermanı, aynı isimle adlandırılan bir reformlar döneminin başlangıcını teşkil etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin eşitlik vaadiyle devlete bağlamaya çalıştığı bağımsızlık isteğiyle dolu Hıristiyan unsurlar, doğal olarak kendilerine tanınan haklarla yetinmediler ve Avrupa Devletlerinden kendilerine yardımcı olunmasını istediler. Böylece Büyük Devletlerin Doğu'daki politikalarının hareket noktasını zimmîler teşkil etti. Osmanlı Devletinin iç işlerine karışmak için bir bahane bulan bu devletler, siyasal amaçlarını gerçekleştirmek için bu toplulukları Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı aracı olarak kullandılar. Ne Rumlar'ın hakimiyetinde Patrikhane yönetimini, ne de Osmanlı yönetimini isteyen Slav ve Romen halkları, kendi ulusal isteklerini gerçekleştirmek için ayaklandılar. Devletin yerel isyanları bastırma teşebbüsleri dış güçlerce hep kıyım olarak nitelendirildi. Rusya'nın kapitülasyonlara ya da anlaşmalara dayanarak bu toplulukları koruma hakkına sahip olduğunu iddia etmesi, Osmanlı Devletini Kırım savaşına soktu. Devletin bu müdahalelerin tekrarını önlemek için çıkardığı 1856 Islahat Fermanı ise, bu fermanın içeriğinin uygulanmadığı yolundaki sonu gelmez iç ve dış şikâyetlere neden oldu.

Böylece Osmanlı Devletinin zimmîlere çeşitli haklar tanıyarak onları devlete bağlama teşebbüsleri devleti politik açıdan iyice çıkmaza sürükledi. Bu re-

formlardan ne Batılı ülkeler, ne de Müslüman olan ve olmayan Osmanlı uyrukları memnun kaldılar. Biz, esas konumuzu teşkil eden reform hareketlerini. yalnızca zimmîleri ilgilendiren noktalara değinerek inceleyeceğiz.

2. II. Mahmut Dönemi

Fransız ihtilâlinin ortaya attığı milliyet, hürriyet ve eşitlik prensipleri gayrimüslim unsurları etkileyerek ülke birlik ve bütünlüğünü kökünden sarsacak derecede önemli sonuçlar doğurmuşlardı. 1803 Karayorgi, 1821 Mora isyanlarıyla uğraşan devlet 1829 Edirne anlaşması ile Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştı. Eflak, Boğdan Beylikleri ve Sırbistan'a da özerklik tanınmıştı.

Devletin geleneksel kurumlarında köklü değişiklikler yapan II. Mahmud müsadereyi kaldırırken, "bundan böyle ne müslümanlara ne reayaya tatbik edilmeyeceği"ni de belirtmişti. Bu dönemde müslüman halk ile gayrimüslimleri birbirlerine yaklaştırmak için çeşitli girişimlerde bulunuldu.

Urquhart Tanzimat'tan önce Osmanlı Devletini gezdikten sonra zimmîlerin kavuk giyebildiklerini yazar: "Bu belki mânasız görülür, fakat böyle değil. Türklerle Hırristiyanlar arasında farik vasıf elbisede, isimde ve selâm tarzındadır. Elbise daha ziyade mühimdir. Eğer bugün (1832) kanun bu elbise kayıtlarını ileri sürmese bu farkların da kalkacağı şüphesizdir. Böyle bir vaziyette müslüman ve gayrimüslim halkın zamanla karışacağına eminim. Hıristiyan bir manastırlı bana "eğer bu günkü sadrazam 10 yıl daha yaşarsa Türklerin bizimle yortu edeceklerine bizim de onlarla iftara oturacağımıza eminim" dedi. Kilise inşaasına müsaade eden fermanları hâmil büyük şahsiyetler vardı. Bilindiği gibi Türklerin kilise inşaasını yasaklamaları, Rumların onlara kin beslemesine nedendir. Bugün ise yalnız yasak kalkmıyor, Sadrazam 80.000 kuruş vererek yardım da ediyor. Kilise 1831'de bitti. Türkler bu sırada Hıristiyan vatandaşlara şöyle diyorlardı: Kiliseyi yaptınız, keşke bir de 4 minare ekleseydiniz.."[1].

II. Mahmut çeşitli dinlere mensup milletlerin dinî nedenleri bahane ederek, milliyetçilik duygularıyla ayaklanmalarını ve bağımsızlıklarını istemelerini önlemek amacıyla, uyruklarının hepsinin kendisi için eşit olduğunu belirten şu sözleri söylemişti: "Ben tebaanın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim. Aralarında başka güna bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evlâdımdır"[2]. Ama bu sözler, milliyetçilik akımının devleti yıkıcı sonuçlar doğurmasını engelleyemedi.

[1] F. Fındıkoğlu, "Tanzimatta İçtimai Hayat" Tanzimat I, İstanbul, 1940, s. 619.
[2] Kaynar, Reşat, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Ankara, 1954, s. 100.

II. Mahmut döneminde konumuz açısından önemli olan olaylardan biri de 1829'da Ermeni Katoliklerin bir "millet" olarak kabulü ve 1831'de Ermeni Patriğinin bir beratla "Ermeni Katolik milleti"nin başı olarak atanmasıdır. Tüm Katolik Ermeniler yanında Katolik Maronî ve Rumlar da dinî konularda bu makama bağlandı[3].

1834'de ise Hıristiyanların mezhep değiştirmelerini yasaklayan bir de kanun çıkartıldı ki, buna IV. Bölüm'de değineceğiz.

3. Gülhane Hatt-ı Hümayunu

II. Mahmut'un ölümüyle başa geçen Abdülmecit'in izniyle, M. Reşit Paşa, hem devleti kuvvetlendirmek için temel kurumlarda değişiklik yapmak, hem de Batılı ülkelerin desteğini sağlamak amacıyla Gülhane Hatt-ı Hümayunuıu 3 Kasım 1839'da okudu. Böylece Osmanlı Devletinde "Tanzimat" adı verilen yeni bir dönem başlıyordu.

Fermanın okunuşu sırasında, dinleyiciler arasında Padişah ve bakanların yanısıra Rum ve Ermeni Patrikleri, Yahudi Baş hahamı da bulunuyordu[4].

Bu fermanla devletin son 150 yılda şer'i kanunlara riayetsizlik sonunda zayıfladığı, bu nedenle yeni kanunlara ihtiyaç olduğu ve yeni kanunlarla Müslüman olan ve olmayanların, can, mal, ırz ve konut dokunulmazlıklarının sağlanacağı belirtildi. Böylece Osmanlı uyruklarının din farkı gözetilmeksizin kişi hakları, ceza vergi hukuku alanında aynı hak ve güvencelerden yararlanacağı ilk kez pozitif hukuk kuralı olarak saptandı. Bu madde ile Osmanlı hukukunda bir kez daha İslâm hukuku ilkelerinden sapıldı. Çünkü yeni ilkeler aynı hukuk kurallarına tâbi olmayı gerektirirdi ki bu, müslüman olan ve olmayanlara farklı hukuk uygulamasını getiren şer'i hukuka aykırıydı. Padişah bu fermanla yetkilerinin bir kısmının sınırlanmasına da izin veriyordu[5].

Padişah ve devlet adamları her fırsatta uyruklarının yeni haklarını dile getirdiler. Rıza Paşa, İzmir, Sakız, Kavala'dan gelen Rum, Ermeni, Yahudi cemaatleri başkanlarına "Müslüman, Hıristiyan, Musevi, hepiniz bir hükümetin tebaası, bir pederin evlâdısınız. Padişah tüm tebaasının ırz, can, namus ve malını emniyete alan kanuna harfiyen riayet edilmesini katiyetle arzu etmektedir. İçinizden zulme uğrayanlar varsa hemen adaletin uygulanmasını talep

[3] 1844'de Keldanîler ve Suriye'liler, 1840'da Romalı Katolikler (Latinler) 1847'de Melkitler ayrılarak kendi sivil başkanlarıyla birer millet kurarken 1850'de de Protestan milleti kuruldu. Luke, Sir Henry, age., s. 95.

[4] Fransız basınında Tanzimata Dair Yazılar: S. Esat Siyavusgil, "Tanzimat'ın Fransız Efkâr-ı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler, Tanzimat I, 1940, İstanbul, s. 747.

[5] Özçelik, Selçuk A. Esas Teşkilât Hukuku Dersleri, 2. Cilt, Türkiye'nin Siyasi Rejimi ve Müesseseleri, I. Kitap, İstanbul, 1976, s. 55 ve dev.

etsinler. Padişah Müslüman ve Hıristiyan, herkes için adaleti eşit şekilde dağıtmaktadır..''[6], demişti.

Tanzimat'la birlikte Sancak merkezlerinde. Müslüman ve zimmî üyelerden oluşan meclisler kuruldu (1840). Bu meclisler haftanın belli günlerinde toplanarak Sancağın çeşitli sorunlarını görüşüyordu. Eyalet merkezlerinde de benzer meclisler kuruldu[7].

1844'de İngiliz Büyükelçisi Lord S. De Redcliffe'nin baskısı sonucu, II. Mahmut tarafından konan Hıristiyanların mezhep değiştirmeleri yasağı kaldırıldı. Böylece, zimmîler, Batıdaki çeşitli Hıristiyan mezheplerinin propogandasına açık hale getirildiler. Bu konuya, ilerde din hürriyetleri bahsinde değineceğiz.

1845'de Babıali'ye gelen Padişah, reformların gerçekleşmesi için gösterilen çabaya rağmen taahhüt edilen sonucun alınamadığını belirterek yeni talimatlar[8] verdi.

Yine aynı yıl Abdülmecid reform konularını saptamak üzere her eyaletten 2 delegenin İstanbul'a yollanmasını bir fermanla emretti. Müslüman ve zimmî delegeler İstanbul'da iki aydan fazla süre kaldılar. Çeşitli istek ve ihtiyaçlarını belirttiler. Daha sonra eyaletlere komisyonlar yollandı. Devlet taahhütlerini yerine getirmek için sürekli çaba gösteriyordu[9].

1846'da Sultan din ve mezhep ayrılığının, tebaanın şahsî işi olduğunu, vatandaşlık hakları ile ilgisi olmadığını söyleyerek, ''aynı idarede, aynı ülkede yaşadığımız halde ayırım yapmak yanlıştır'' dedi[10]. Böylece siyasal haklarla din işlerinin ayrı olduğu ilk kez bir İslâm ülkesinde dile getiriliyordu. Yani Müslüman olmayanlarla olanların eşit haklara sahip kişiler oldukları kabul edilmek üzereydi.

1847'de Abdülmecid, Reşit Paşa'yı tekrar sadarete getirirken tayin fermanında ''...ve ehli İslâm ve her sınıf tebaamızın daima mazhar-ı adalet olmaları mevaddı mühimmesinin mütevekkif ve muhtaç olduğu tedabirin icrasına ve hususatı saireniıı mülkiyeye dair şimdiye kadar bütün aleme neşir ve ilân eylediğimiz... tedabir ve efkâr-ı halisanemizin dilhak ve arzuy-i şahânemiz veç-

[6] Karal, E.Z. age., C.V., s. 171.

[7] Bu Meclisler 1849'a kadar Muhassıllık meclisleri için çıkartılan nizamnameye göre düzenlendi. Ocak 1849'da Eyalet Meclisleri Nizamnamesi çıkartıldı. Bu nizamname 1864 Vilayet nizamnamesine kadar yürürlükte kaldı. Ancak zimmî üyeler bu meclislerde baskı nedeniyle seslerini duyuramamaktan yakınınca, 1856 fermanında bu yönetmeliğin de gözden geçirileceği belirtildi.

[8] Okandan, Recai, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, İstanbul 1977, s. 72.

[9] Daha geniş bilgi için bkz. Polk-Chambers, age.: Davison, R. ''Representation in the Government of the Ottoman Empire''.

[10] Bkz. Geniş bilgi için. İnalcık, H. The Nature of Traditional Society ''Political Modernization in Japan and in Turkey ''Ed. Robert E. Ward Dankwart-A. Rustow, Princeton, 1964, s. 56.

hile tamamiyle husule gelmesi için lâzım gelen gayret ve ikdâm hakkıyla sarfolunamamıştır" demektedir[11]. Görülüyor ki Padişah reformların gerçekleştirilmesini samimi olarak istemekte, ancak henüz başarılı olunamadığını da itiraf etmektedir.

1839'dan itibaren bu yolda gösterilen çabalar Kırım savaşı ile bir süre kesintiye uğradığı ise de, bu konudaki tartışmalar hiç bitmedi ve 1856 Islahat Fermanının ilânı ile yeni bir safhaya geçildi.

4. Kutsal Yerler Sorunu ve Kırım Savaşı

Osmanlı zimmîlerinin hukukî statülerini İslâm hukukundan tamamen farklı olarak düzenleyen bu fermanı incelemeden önce, bu fermanın ilânını hazırlayan siyasal olaylara değinmek konumuz açısından gereklidir. "Kutsal Yerler sorunu" Kırım savaşına yol açmış, Islahat Fermanı ise bu savaş sonrası toplanan Paris barış konferansını etkilemek amacıyla çıkartılmıştır.

Kudüs ve dolaylarında bulunan ve Hz. İsa'nın yaşadığı, dinini yaydığı bölgeler olduğu için Hıristiyanlar tarafından kutsal kabul edilen bazı yerler[12] Ortaçağdan beri 6 büyük kilisenin (Ortodoks, Katolik, Ermeni Gregoryen, Suriye, Kıptî ve Habeş) yönetimi altında bulunmaktaydı[13]. Kutsal yerlerin temizliği, muhafazası, bakımı ve tamiri işlerine çok önem verilirdi.

Kanunî döneminde Fransa'ya verilen kapitülasyonlarla bu bölgelerdeki katolik papazlarına imtiyazlar tanınmış ve bu haklar 1740'dan başlıyarak çeşitli tarihlerde çıkartılan fermanlarla genişletilmişti. Diğer taraftan 1774 anlaşmasıyla Ortodokslara da bazı ayrıcalıklar verilmiş; Osmanlı Devleti Ortodoks tebaayı korumayı taahhüt ederken, Rus hacıların Kudüs'teki Kutsal Yerleri serbestçe ziyaret edebileceklerini de bildirmişti. Bu bölgede çeşitli dinler arasında mevcut olan denge, 1829'dan sonra Fransa tarafından korunan Latinler aleyhine Rusya'nın Ortodoksları koruma politikası gütmeye başlamasıyla bozuldu. Rusya bu tarihten itibaren Balkan devletleriyle olan sıkı ilişkilerine ve Ortodoks Hıristiyanlar üzerinde kendisine genel koruma hakkı verildiğini iddia ettiği anlaşmalara dayanarak, Slavları ve Rumları kendi nüfuz alanına sokmak için Rum Ortodoks kilisesini destekleme yolunu tuttu[14].

Böylece Kutsal Yerler Rusya ve Fransa arasında yıllarca güç çatışmalarına konu teşkil etti. Bu alanda üstünlük sağlamak için birbiriyle yarışan bu iki ülkenin baskısı altında Osmanlı Devleti çeşitli tarihlerde çıkarttığı

[11] Esmer, A. Şükrü "Osmanlı İmparatorluğunda İnsan Hakları" İnsan Hakları Yıllığı, Ankara 1954, s. 61.

[12] Bunlar Kudüs'teki "Die Grabe Kirsche", Sion dağındaki "Das Coenakulum", Ölberge Dağ'ında "Die Himmelfahrtkirsche", Bethlehem'deki kutsal yerler ve "Marien Grabe Kirsche" idi.

[13] Üçok, Coşkun, Siyasi Tarih, Ankara, 1978, s. 111.

[14] Jelavich, Charles-Barbara, The Establishment of the Balkan States, Washington, 1977, s. 106.

fermanlarla[15] bazen Katoliklerin, bazen de Ortodoksların bu bölgelerdeki haklarını teyit etmek zorunda kaldı. Bu fermanların sayısı o kadar fazlaydı ki kutsal yerler sorunu ortaya çıktığında tarafların haklarını tesbit etmek uzun zaman aldı[16].

İhtilâl sırasında Fransa, izlediği laik politika nedeniyle Kudüs'teki Katoliklerle hiç ilgilenmedi. 1841'de Kudüs'teki Kamame kilisesinin kubbesinin tamiri konusu gündeme geldiğinde, Fransa tekrar konuya eğilerek tamir hakkının Latin rahiplerine hasredilmesini istedi. Babıâli ise bu kilisede her milletin ibadetgâhları olduğunu, Fransa ile yapılan anlaşma hükümlerinin tüm kiliseye teşmil edilemiyeceğini, hele kubbe için bunun hiç mümkün olamıyacağını bildirdi[17].

Bu arada Rus Çarı Nikola kutsal topraklarla ilgilenmeye başladı. Kudüs'teki iki eski Ortodoks manastırını tamir ettirdi. Rus hacıları bu kiliseleri ziyarete gitmeye başladılar[18]. Çarın dış işleri bakanı Kont Nesselrode, Çar'a yazdığı 1842 tarihli raporda, Rusya'nın yakın Doğu'daki politik amaçlarını gerçekleştirmek için alınması gerekli dinî tedbirlerle ilgili fikirlerini belirtti[19]. Aynı yıl Antakya'dan Rusya'ya giden bir heyet Protestanlar adına Çar'dan yardım istediler.

Nesselrode 3 Aralık 1844'de İngiltere'ye verdiği ve kendi adıyla anılan memorandum'da, "Sultanın Hıristiyan tebaasının çıkarları için razı edilmesinde ısrar etmek gerektiğini, Avrupa'lı devletlerin Osmanlı Devleti'ndeki zimmî topluluklara karşı yapılan muamele ve dinî toleransızlığa hoşgörü ile bakamıyacaklarını" belirtmişti. Nesselrode, "Osmanlı bakanlarını büyük devletlerin dostluğunu ancak Hıristiyanlara gösterilecek hoşgörüyle elde edebileceklerine inandırmak gerektiğini, bunun da İstanbul'daki elçilerinin görevi olduğunu, öte yandan Hıristiyan süjelerin de devlete itaatlerinin sağlanması gerektiğini" yazmıştı[20].

1843 yılında İsa'nın doğduğu "Beyt-ül-Lahin"de bulunan gümüş bir yıldızın kaybolması, Fransa ile Rusya arasında karşılıklı suçlamalara yol açtı. Babıâli'nin yeni bir yıldız yaptırtma teklifini kabul etmeyen taraflar arasındaki bu anlaşmazlık yıllarca sürdü.

[15] 30 Haziran 1841 tarihli Kudüs'teki Rum, Ermeni ve Katoliklere verilen ferman, Nora. age., C. 2, s. 339.

[16] Armaoğlu, Fahir, Siyasi Tarih, Ankara 1961, s. 578.

[17] Reşit Paşa'nın 1844'deki 5. Paris Elçiliği sırasında da bu konu Fransız yetkililerince gündeme getirildi. Kaynar, R., M.R. Paşa ve Tanzimat, s. 586.

[18] O, Münir. age., s. 137. Bkz. Hopwood Derek, The Russian Presence in Syria and Palestine 1843-1914, Oxford, 1969.

[19] Fernau Friedrich Wilhelm, Patriarchen am Goldenen Horn. Gegenwart und Tradition des Ortodoxen Orients, 1967, s. 79.

[20] Metin, Hurewitz, "J. Great Britain, Parliamentary Papers, 1854, vol. 71, Part 6" Vol I. London, 1956, s. 130.

Bu arada, Fransızların Doğu'da Katolik çıkarlarını temsil etmesine uzun süre ses çıkarmayan Roma, Papa XVI. Gregor (1831-1846)'un çabaları ile kutsal topraklarda Roma kilisesini kuvvetlendirmek için plânlar hazırladı. 1846'da papalık tahtına oturan IX. Piu zamanında Roma'nın üstünlüğünü sağlamak amacıyla Doğu-Batı kiliseleri arasındaki ilişkiler geliştirildi[21]. Papa, temsilcisi olan Inocenzo Ferrieri'yi Kudüs Patrikliğine ilişkin görüşmeler için İstanbul'a yolladı. Elçi, Papa'nın Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks ve Doğu Hıristiyan kiliselerine yazdığı 8 Ocak 1848 tarihli mektubu da beraberinde getirdi. Papa, bu mektubunda[22], Doğu Hıristiyan Kiliselerinin geçmişteki ihtişamlı durumundan bahsederek bu geleneğin hâla canlı tutulduğunu, tüm Hıristiyanların Roma'yla bağlantıda olmadıklarını, Roma'ya bağlı olmanın korkulacak bir şey olmadığını, Doğu'daki din adamlarının yerlerinde kalabileceklerini, âyinlerini dilediklerince sürdürebileceklerini, yalnızca bu birleşmeyle kiliseleri bölen sorunların ortadan kaldırılacağını'' belirterek, Doğu kilisesini Roma ile birleşmee çağırdı.

Rum Ortodoks Patriği IV. Antimos ve ruhanî meclis, Melkit Patriği ile birlikte hemen Pius'un mektubunu reddetti. Roma'ya yazdığı mektupta, Roma kilisesinin Hıristiyan dogmalarına ters düşen 15 noktasını belirtti ve Papayı Tanrının kilisesinin huzurunu bozmakla, misyonerler yollamakla suçladı. Onlara, İstanbul, Trakya ve Anadolu'da okul ve hastahaneler kuran İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin desteklediği Protestanlar da katıldı[23].

1848'de Fransız Cumhurbaşkanı olan Louis Napoleon tekrar imparator olmak istediği ve bunu Katoliklerin desteği ile sağlıyabileceği için, Kutsal Yerler sorununu tekrar gündeme getirdi. Bu arada Fransa'nın ilgi alanı, yalnız Kutsal Yerlerle sınırlı kalmıyordu. Fransızlar Babıali'nin zimmî uyruklarının hukukî statülerini belirleyici araştırmalar da yapıyorlardı. 1849'da Fransız Subaylarının Eflak, Boğdan ve Sırbistan'da yaptıkları gezi sonunda Fransa'nın İstanbul büyükelçisine verdikleri raporda, Bulgaristan'da cizyenin mevcut kanun gereğince 10 yaşından itibaren alınması gerektiği halde 5 yaşındaki çocuklardan bile istendiği yazılıydı[24].

1850 Mayıs'ında Fransa Osmanlı Devletine verilen bir nota ile 1740 anlaşmasının 33. md. ile kadimdenberi Katoliklerin tasarrufuna bırakılan yerlerin tekrar iadesini ve kutsal mezar (Kamâme) kilisesinin kubbesini onarma hakkını istedi[25].

[21] Fernau, age., s. 79.

[22] Frazee, Catholis and Sultans, "The Church and the Ottoman Empire", 1453-1923, Cambridge, s. 227-228.

[23] 1870'de Latin Patriğinin kendisine diplomatik statü verilmesi teklifi de Babıâli'ce reddedildi. 1872'de Latin katoliklerinin sayıları 22.000 civarındayken 1907'de bunların sayısı 45.000 i bulmuştu (Frazee, s. 230).

[24] İnalcık, Halil, Tanzimat ve Fransa, T. Vesikaları, 1943, II C. s. 130.

[25] Swallaw Charles, The Sickman of Europe, London 1973, s. 59 vedev.

Louis Napoleon'un İstanbul'daki büyükelçisinden 1740 Anlaşmasının aynen uygulanmasının sağlanmasını istemesi, İngiliz Dışişleri Bakanlığının deyimiyle "İsa'nın mezarını Hıristiyanlar arasında kavga sebebi" yaptı[26].

İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Lord Stratford Canning 20 Mayıs 1850 tarihli raporunda, sorunun bu ülkedeki Katolik ve Ortodoks çıkarlarının çatışmasından doğduğunu, paylaşılamayan şeyin, Kutsal Yerlerdeki paylar olduğunu, Ortodoksların Roma Katoliklerine ait yerler üzerinde hak iddia etmekle suçlandığını, Papa'nın "tüm Katolik güçleri Fransa'yı desteklemek üzere seferber edeceğini" açıkladığını, İspanya, Sardunya ve Napoli temsilcilerinin de Babıâli'ye verdikleri notalarda Fransız isteklerini desteklediklerini yazıyordu[27].

Lord Canning 5 Haziran 1850 tarihinde İstanbul'dan Lord Palmerston'a yolladığı raporda, Fransızların kendisine ilettikleri bir mektupla "Kudüs'teki Hıristiyan kiliselerinin belli bir kısmına haksız olarak Ortodoks dinî otoriteleri tarafından tasarruf edildiği yolundaki Roma Katolik iddialarını desteklemelerini istediklerini, Fransız'ların 1740 Osmanlı-Fransız andlamasının 33. maddesine dayandığını, Ortodoksların ise Ruslarca desteklendiğini de yazmaktadır[28].

Görüldüğü gibi Fransa, taleplerini gerçekleştirebilmek için çeşitli ülkelerden Osmanlı Devletine baskı yapmaları için destek istemektedir.

Babıâli, Fransa'nın bu istekleri üzerine eldeki ferman ve belgeleri inceleyerek karar vermek üzere bir komisyon kurulacağını bildirdi. Katolik ve Ortodoks üyelerin de alındığı komisyon 1851 Haziran'ında çalışmalara başladı.

İngiliz büyükelçisi Canning, 4 Temmuz 1851'de Palmerston'a yolladığı raporda, "Osmanlı Hariciye Nezaretinden Haziran ayında (Fransızlara da verilen) bir nota aldığını, buna göre Fransız ve Osmanlılardan oluşan bir komisyonun kurulacağını, iyi haber alan kaynaklardan edindiği bilgiye göre Osmanlı delegesi olarak bu komisyona Aristarchi Bey'i (Rum Patriğinin tercümanı ve Eflak Prensi'nin Babıali temsilcisi) ve Emin Efendi'nin atandığını" yazıyordu[29].

Canning 17 Eylül 1851 tarihli mektubunda ise, "Kudüs'teki Kutsal Yerler konusundaki tartışmanın giderek ciddileştiğini, Rusların Ortodoks çıkarlarına daha fazla ilgi gösterdiklerini, tahkik komitesinin Katolik haklarını açıkça ortaya koyduğunu öğrendiğini, M.de Lavalette'in Fransız temsilcisinin 1840

[26] Miller, William, The Ottoman Empire and Its Successors, 1966, London, s. 200.

[27] Bu rapor, P.R.O. de, Fransa'nın iddialarına ilişkin memorandumda yer almaktadır (F.O. 78/3169)

[28] Correspondance respecting the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey Presented to both Houses of Parliament by Command of the Majesty, 1854, London, No. 2 s. 2.

[29] Correspondane, s. 14.

anlaşmanın uygulanmasında ısrarlı olduğunu söylediğini, Katoliklerin bölünmeyen mülkiyet ilkesini savunacakları'' belirtiliyordu. 21 Ekim 1851'de St. Petersburg'dan Sir G.H. Seymour'un Palmerston'a yazdığı mektupta ise, büyükelçinin (Canning) bu işe karışmaması tavsiye edilmektedir[30].

Canning, 17 Ekim 1851 tarihli raporunda ise, Rus elçisi Titoff'un Sultanla yaptığı en son görüşmede, ''Kutsal Yerler sorununa değinildiğini ve Rus Çarı'nın bu bölgede herhangi bir mülkiyet değişikliği olmasına izin verilmeyeceğine inandığının belirtildiğini'' resmî kaynaklardan öğrendiğini ve Sultanın cevap olarak Çar'ın tavsiyesini düşüneceğini bildirdiğini de yazmaktadır[31].

Uluslararası politika alanında Kutsal Yerlerle ilgili projeler perde arkasından sürdürülürken İstanbul'daki komisyon da çalışmalarını tamamlamak üzereydi. Sonucun Katolikler lehine olacağını anlayan Rusya, sorun tam çözümlenmek üzere iken 25 Ekim 1851'de Babıaliye bir nota vererek Kudüs'te Status Quo'nun korunacağını umduğunu bildirdi. Fransa buna itiraz etti.

Canning Palmerston'a yazdığı 4 Kasım 1851 tarihli mektupta ''Fransız Büyükelçisi ile konuştuğunu, elçinin Fransızların 1740 anlaşması ile kutsal yerler üzerindeki bütün Katolik haklarını koruma imtiyazını elde ettiklerini bildirdiğini'' yazıyordu[32]. Bir başka mesajda ise Canning, Titoff'un Kutsal Yerler'de Status Quo'nun korunmaması halinde, istifa etmeyip protesto etmek niyetinde olduğunu, Babıâlinin, Rusya'nın hiç bir müdahale hakkı olmadığını ve Kutsal Yerlerin tüm Hıristiyan guruplara ait olduğunu düşündüğünü, Babıâli'nin Çar'ın bu konudaki mektubunu Fransa'ya vermediğini bildiriyordu[33].

Sonunda komisyon kararlarını açıkladı ve buna dayanılarak 8 Şubat 1852'de Roma Katoliklerinin etkisini azaltıp Ortodokslara daha fazla imtiyaz veren bir ferman çıkartıldı[34]. Buna göre Bethlehem kilisesinin anahtarı Latin'lere verilirken, Ortodoksların Zeytindağı'ndaki kilisede dinî ayinlerini icra edebilecekleri kabul edildi. Bazı kutsal yerlerin tüm kiliselerin, bir kısım yerlerin ise sadece Katolik ve Ortodoksların ortaklaşa malı olduğu da açıklanıyordu. 9 Şubat'ta da Ortodokslara, Katoliklere ve Fransız elçisine, Kudüs'teki kadı ve meclis üyelerine fermanın birer kopyesi yollandı[35].

Canning 19 Mart 1852 tarihli mektubunda ''artık Kutsal Yerler sorununa dair uzun tartışmaların sona erdiğini umduğunu'' belirtti ve konuyla ilgili fermanın bir kopyesini Londra'ya yolladı[36].

[30] Correspondance, s. 16, No. 17, No. 18.
[31] Correspondance, s. 16, Belge No. 19.
[32] Correspondance, s. 17, Belge No. 20, s. 24, No. 21.
[33] Aynı tarihli Correspondance, s. 24.
[34] Tam metin, Nora, C. 2, s. 407 ve Correspondance, s. 37-39.
[35] Frazee, age., s. 306.
[36] Correspondance, s. 36. No. 40 (Earl of Malmesbury'e)

Ancak Kudüs'teki Rus Başkonsolosu bu fermanın resmen ilânını istedi. Fransa ise bu takdirde Çanakkale'nin abluka edileceğini bildirdi. Rus elçisi de 1852 Aralığında Küçük Kaynarca barışı ile Rusya'ya tüm Ortodoks Osmanlı uyrukları üzerinde koruma hakkı verildiğine ilişkin iddialarını tekrarladı. Nitekim İngiliz Bakan G. Hamilton Seymour 22 Ocak 1852'de Dışişleri Bakanı Lord Russel'a yazdığı mektupta, "Çar'ın kendisine Osmanlı Devletindeki milyonlarca Hıristiyan'ın haklarını koruma imtiyazının anlaşmalara dayandığını söylediğini" yazmıştır[37]. Görüldüğü gibi Fransa 1740, Rusya ise 1774 anlaşmalarına dayanarak "kâdim hakları" olduğunu sürekli öne sürmektedirler. Fransız büyükelçisi bu fermanla Ortodokslara da bu bölgede hak verilmesinin 1740 anlaşması ile kendilerine verilen hakları geçersiz kıldığını belirterek, bu fermanı ancak 1740 haklarının saklı kalması kaydıyla kabul ettiğini bildirdi. Rusya ise bu kararı kabul edemiyeceklerini açıkladı[38]. Çok geçmeden de Ortodokslara ait olan yer ve hakların ayrı bir fermanla açıklanmasını istedi. Fransa ise buna itiraz etti.

Paris'teki İngiliz Büyükelçisi Lord Cowley'in Dışişleri bakanlığına yolladığı 12 Eylül 1852 tarihli mektupta "Babıali'nin Kutsal Yerler konusunda Fransız'lara verilen sözden ayrılma niyeti olmadığını açıklamasının, Fransa için yeterli olacağı" yazılıdır[39]. Lord Cowley'in 3 Ekim 1852'de Paris'den ve Colonel Rose'un Tarabya'dan 1 Ekim 1852'de yazdıkları mektuplardan ise, Babıâlinin bu konuda Fransa'ya tatmin edici teminatlar verdiği anlaşılıyor[40].

Colonel Rose'un 5 Aralık 1852 tarihli raporunda, Rus elçisinin "Rusların Küçük Kaynarca anlaşması ile Türkiye'de Ortodoks dinini, Ortodoksları koruma hakkını elde ettiğini" Fransız elçiliğine bildirdiğini, Fransız büyükelçisi M.de Lavalette'in de "Fransa'nın Katolikler üzerinde koruma hakkı iddia ettiğini" resmî olarak açıkladığını; Babıali'nin ise Rusya'nın 10-11 milyonluk tebaası üzerinde iddia ettiği dinî koruma iddialarını hoşnutsuzlukla izlediğini belirterek, Küçük Kaynarca anlaşmasının Rusların dayandığı 7. maddenin kopyesini de ekliyor ve şu yorumu getiriyor: "Bu maddeden, Rus temsilcilerinin iddia ettiği gibi, Rusya'nın Rum Ortodoks dinini ve kiliselerini koruma hakkı çıkmıyor. Dahası, 14. md. ile, Rusya'nın Rum kilisesini koruma hakkı, Rus sefaretinin kilisesi (Chapel) ve Rusların Galata'da inşa edecekleri yeni Ortodoks kilisesi ile sınırlanıyor"[41].

Rose, aynı tarihli bir başka raporunda ise, Türk bakanlara "bu işte tarafsız kalacağını, Fuat Efendi'ye de eğer Sultan kendi egemenliğini sınırlayıcı

[37] Hurewitz, age., s. 135-139.
[38] Correspondance, s. 39, Colonel Rose'un Dışişleri Bakanlığına, 14 Ağustos 1852 tarihli mektubu.
[39] Correspondance, Belge No. 43.
[40] Correspondance, Belge No. 43 ve dev.
[41] Correspondance, s. 50, No. 54.

haklar vermeye zorlanırsa, onu desteklemenin görevi olacağını'' söylediğini de bildiriyordu[42]. Sonunda Babıâli 15 Aralık 1852'de bu fermanın Kudüs'te okunmasına, buna karşılık Doğu kilisesi anahtarlarından birinin de Katoliklere teslimine karar verdi[43]. Colonel Rose'un yukarda bahsedilen mektubunda, Afif Bey'in fermanın uygulanmasını sağlamak üzere Babıâli tarafından Kudüs'e yollandığı ve Konsolos Finn'in 27 Ekim 1852 tarihli raporunda ise Afif Bey'in Kutsal Yerlre ilişkin özel bir görevle Kudüs'e geldiği yazılıdır[44].

Colonel Rose 4 Ocak 1853 tarihli raporunda ise, Bethlehem kilisesinin anahtarının Katoliklere teslim edildiğini, ayrıca Afif Bey'in Katoliklerin Meryem ananın mezarında ayin de yapabilmeleri için talimat verdiğini yazmaktadır. Rose, M. de Lavalette'den ''Fransızlar'ın fermanın geniş bir topluluk önünde açıklanmasından memnun olmadıklarını'' öğrendiğini, Fransa'nın Katolikler yararına verilen tüm fermanların harfi harfine uygulanmasında israr ettiğini yazmaktadır. Rose, Fuat Efendinin, M. de Lavalette'e söz verdiğinden daha geniş bir topluluk önünde fermanı açıkladığı sonucuna da varmaktadır[45]. Rose'un bu raporundan Babıâli'nin bu fermanın kamuoyu önünde okunmayacağı sözü verdiği açıkça anlaşılmaktadır[46].

Lord Russel ise, Rose'a yazdığı 28 Ocak 1853 tarihli mektupta, ''tarafsız olma'' talimatını vererek, Türklerin Müslüman oldukları için Kutsal Yerlere Hıristiyanlar gibi saygı gösteremiyeceklerini, o yerlerle tarihî ve dinî bağlarının az olduğunu ve Babıâli ''hangi Hıristiyan guruba kutsal yerlerin hangi bölümünün ait olacağını tayin etme'' durumunda olduğuna göre, onun kendi Hıristiyan uyruklarının hislerine saygı göstermekle yükümlü ve sınırlı olduğunu, halkının büyük bölümünün de Ortodoks kilisesinin üyeleri olduğunu belirtmiştir. Lord, Babıâli'nin, Kutsal Yerlere saygı göstererek, birlikte Sultan'ın egemenlik hakkını kısıtlayıcı telkinlerde bulunabilecek olan Rus ve Fransız hükümetlerini kendi egemenliğine karıştırmadan, Katolik ve Ortodoks kiliselerinin kabul edilebilir iddialarını gözönüne alarak, bu zor ve sıkıcı durumdan kendini kurtarabileceğini de eklemiştir[47].

Russel 28 Ocak 1853 tarihinde Paris'e yazdığı mektupta ise, İstanbul'daki Fransız elçisinin Status Quo'da ilk tahribatı yaptığını belirterek, bunun dostluklarını bozmayacağını, tartışma uzarsa Rus imparatorluğunun iddialarını ordusuyla destekleyeceğini -yani Osmanlı topraklarına asker yollayacağını- ima

[42] Correspondance, BelgeNo. 43 ve dev.

[43] Yorga, age., V, 452.

[44] Correspondance, Belge No. 49, s. 41.

[45] Correspondance, s. 54 ve dev.

[46] Nitekim Ubicini de Babıâli'nin fermanın yayınlanmayacağı ve yalnız Kudüs arşivinde kalacağı şeklindeki taahhüdünden söz eder. Question d'Orient, s. 20.

[47] Correspondance, s. 68, Belge No. 76.

ettiğini, iki tarafın İsa adına ordularını yollayıp, Hıristiyanlar arasında savaşa yol açmamaları gerektiğini belirtmektedir[48].

Görüldüğü gibi, Babıâli sözünü tutmakta[49], ama tarafları memnun edememektedir. Nitekim, Çar, Şubat 1853'de Prens Mençikof'u olağanüstü büyükelçi olarak İstanbul'a yolladı. Elçi, Ortodoks kilisesinin tüm imtiyazlarının teyidini, diğer mezheplere tanınan hakların onlara da tanınmasını, çıkarılacak fermanın Rus hükümetince resmî bir garanti olarak kabul edileceğini ve bu hususları konu alan bir senet düzenlenmesini istiyordu[50].

Colonel Rose, Russell'a yazdığı 10 Mart 1853 tarihli mektubunda, Prens Mençikof'un, Babıâli'den "fermanın Ortodokslara ilişkin bölümünün uygulanmasını ve Çar'a tazminat ödenmesini istediğini, Fuad Efendi'nin istifasının bu tazminatın bir parçası olduğunu" söylediğini, Fransa'nın Status Quo'yu bozmasının Rus hükümetinin tazminat istemine yol açtığını belirtiyordu[51].

Bu arada Rusya'da savaş lehine hareketler gittikçe artmıştı[52]. Aynı günlerde Lord Stratford de Redcliffe 5 Nisan 1853'de tekrar İngiliz büyükelçisi olarak İstanbul'a geldi.

Lord S.de Redcliffe, Nisan 1853'de İstanbul'dan Earl of Clarendon'a yazdığı raporda, Prens Mençikof'un "Ortodoks Patrikliğinde yenilik önerdiğini, örneğin patrik seçiminin ömür boyu olması ve Babıâli'den bağımsız yapılmasını, Rum ve Ermeni uyruklarının dinî konularda korunmasının daha açık bir tanımının yapılmasını "istediğini yazdıktan sonra, özetle Kutsal Yerler meselesini Rusya'nın gizli tekliflerinden ayırmaya gayret etmenin ise gerekli olduğuna işaret etmiştir[53]. Gerçekten de sorun yukarıda da yeri geldikçe değindiğimiz gibi, dinî olmaktan ziyade politiktir ve büyük devletlerin Osmanlı topraklarında gözü olmasından kaynaklanmaktadır.

İngiliz elçisinin de tavsiyeleri[54] ile 5 Mayıs 1853'de çıkartılan yeni bir fermanla bütün Hıristiyan kiliselerinin, özellikle Ortodoks kilisesinin hakları-

[48] Correspondance, Belge No. 77, s. 69. (Russel'den Cowley'e)

[49] Colonel Rose, 26 Şubat 1853 tarihli raporunda, Sultanın verdiği verdiği sözü ihlâl etmekle suçlanamıyacağını, Sultanın Bethlehem kilisesinin anahtarını Katoliklere verdiğini, bunun Babıâli'nin 9 Şubat 1852'de Latinlere verdiği yazılı söze uygun olduğunu, bu sözün Rumlara verilen Fermanla da teyit edildiğini, Rusların bunu pekâlâ bildiklerini, buna rağmen M. d'Ozerof'un Babıâli'nin bu sözünü iptal ettirmeye gayret ettiğini belirtmektedir. (Belge No. 100, s. 87).

[50] Lord Stratford'un Türkiye Anıları, Çev. Can Yücel, Ankara, 1959, s. 180.

[51] Correspondance s. 108, Belge No. 120.

[52] Correspondance, s. 133, Belge No. 146.

[53] Correspondance, s. 137, Belge No. 150.

[54] Redcliffe, Dışişlerine yazdığı 9 Nisan 1853 tarihli mektubunda Rus elçisinin bugünkü durumu muhafaza ve gelecekteki kutsal yerlere ilişkin herhangi bir değişiklikten Osmanlı Devletini Rusya'ya karşı doğrudan sorumlu tutmak istediğini yazdıktan sonra şöyle demektedir:

"Sorun Fransa'nın 1740 anlaşmasına dayanarak iddialarını sürdürmesinden kaynaklanmaktadır. Rusya da Rum kilisesinin tüm mensuplarının ve kilisenin çıkarlarını korumak hakkını elde etmek istemekte-

nın korunacağı bildirildi[55]. Osmanlı Devleti Rusya ile çıkacak bir savaşı önlemek için bu tedbiri almıştı. Ama Rusya memnun edilemedi. Ertesi gün Mençikof Osmanlı sınırları içinde bulunan tüm Ortodoks uyrukların himayesinin Rus Çar'ına bırakılmasını ve Rusya ile daimi bir ittifak anlaşmasının imzalanmasını isteyerek, Rusya'nın bu mesele ile elde etmek istediği gerçek taleplerini açıkladı. İstekleri kabul edilmediği takdirde tüm sefaretle birlikte geri çekileceğini bildirdi[56]. Milyonlarca Ortodoks'un Rus himayesine bırakılması, Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını kısıtlamak olacağı gibi, devletin uyruklarını koruma mükellefiyetine de aykırıydı.

10 Mayısta Rıfat Paşa Mençikof'a yolladığı notada, Sultanın Hıristiyan uyruklarının hak ve imtiyazlarını sonuna kadar korumağa hazır olduğunu, Ortodokslar hakkında bir ferman da çıkarılabileceğini, ama tek taraflı bağımsızlıklarını sınırlayıcı bir taahhüde giremiyeceğini bildirdi[57].

Prens cevap olarak Babıâlinin gösterdiği güvensizliğe üzüldüğünü bildirerek üç gün daha mühlet verdi. Ancak müzakereler sonuçsuz kaldı.

Reşit Paşa, 18 Mayıs 1853'de Prens Mençikof'a yazdığı mektupta Sultanın iyi niyetine rağmen Prens Mençikof'un yazılı ve sözlü olarak ilettiği isteklerde "şüphe ve itimatsızlık" olduğunun esefle görüldüğünü belirterek, Sultanın tebaalarının eşit ve bir Hıristiyan gurup tebaaya tanınan imtiyazların doğal

---

dir. Öncelikle de dört Rum patriğinin imtiyazlarını pekiştirmek ve ömür boyu olmasını istediği seçimlere Babıfinin karışmamasını istemektedir. Bunlar Rum din adamları ve kiliselerinden kaynaklanan isteklerdir. Diğerleri ise: Filistin'deki Ortodoks hacıların korunması, Kudüs'te bir Rus kilisesinin inşası ve zaman zaman Rusya'ya tanınan haklara ilişkin Sultan fermanlarının tanınması ve teyidi, Küçük Kaynarca'nın yürürlüğe konmasıdır. Bu anlaşmanın VII. maddesi ise Rus yetkililerini sadece tek bir kilise ve mensuplarıyla sınırlıyor ve doğrudan bir koruma hakkı vermiyor. VIII. madde sadece hacılara ilişkin, XIV. madde ise Rusya'ya tek bir kilise üstünde koruma yetkisi veriyor. Ben, Türk Bakanlara, kutsal yerlere ilişkin düzenlemeleri Rum din adamı ve kiliselerine ilişkin meselelerden ayırmalarını ve mümkünse bu son meseleye ilk mesele çözümlenene kadar girmekten kaçınmalarını tavsiye ettim. Ruslar herhâlükârda Babıâli'nin Küçük Kaynarca'ya ilişkin yorumlarını reddetmelerinden hoşnutsuzluk duyacaklardır. Ama bu konuda kendilerini haklı çıkaracak bir küskünlük nedenini bulmak kolay olmayacaktır. Ayrıca Çar Nikola, tekrarladığı açıklamalarında Babıali ile görüşmelerinde adalet ve itidal prensiplerine bağlı kalacağını garanti etmiştir". Elçi, Babıâli'deki bakanlardan birinin kendisine, bu anlaşmanın belirtilen şekilde kabulünün, imparatorluğun parçalanmasına yol açacağını söylediğini de eklemiştir. Correspondance, sh. 142. Görüldüğü gibi, Babıâli de Rusya'nın ne yapmak istediğinin ve ufuktaki tehlikenin farkındadır.

[55] Correspondance s. 267, Tam metin; Nora, age., C. 2, s. 416.

[56] Correspondance, belge no. 184.

[57] Lord, S. de Redcliffe, Earl of Clarendon'a, İstanbul'dan 14 Mayıs 1853'de yazdığı mektupta "Rus isteklerinin Küçük Kaynarca anlaşmasına dayandırıldığını, milyonlarca Rum reaya düşünüldüğünde bunun hiç kabul edilemeyecek bir garanti isteği olduğu, itirazların Çar'ın kendi din ve tebaasının çıkarlarında değil, Sultanın Rum tebaası üzerinde aynı derecede koruma hakkı iddia etmesinde yattığı, Rus isteklerinde abartma olduğu, Tarihin ve Rus ve Türk kuvvetlerin eşitsizliğinin, neden Rusya'nın Babıâli için güvenilmez ve vahim kaynağı olduğunu açıkladığını" belirtti. Elçiye göre, "Rusya Kudüs'teki Kutsal Yerler sorununda bazı şikâyetlerinde haklıdır; Ancak Babıâli bunun bedelini ödemiştir. Fransanın dinî koruma iddiaları ise, sadece kendi tebaası üzerinde ve belli, az sayıda dinî kuruluşlarla sınırlı olmaıdır, reaya üzerinde değil." Corespondence, s. 233, No. 206. Lord Stratford'un Anıları, s. 181.

olarak Ortodoks papazlar için de geçerli olduğunu; Sultan'ın, bu konudaki saygı dolu niyetinin bir sorun haline getirilmesinden üzüntü duyduğunu, Kudüs'te hastane ve kilise yapımını kabul ettiğini, Babıâli'nin bu konuya ve Kudüs'teki Rus rahiplerine ilişkin birer senet çıkarmaya da hazır olduğunu belirtti[58]. Mençikof, Büyükdere'den 21 Mayıs'ta verdiği cevapta, bu metni yetersiz bulduğunu açıkladı. Babıâli, Haziran başında tüm millet şeflerine verilen bir fermanla Ortodoks kilise[59] ve papazlarına verilen imtiyazları teyid etti. Benzer fermanlar Ermeni, Katolik, Protestan ve Yahudilerin dinî şeflerine de gönderildi[60]. Bu fermanlarla onların dinî imtiyazları, hak ve muafiyetleri belirlendi. Padişah, tüm uyruklarının tam anlamıyla koruma altında olduklarını, dinî ve ruhanî işlerinde tam saygı göreceklerini, buna aykırılık gösterenler kendisinin hoşnutsuzluğuyla karşılaşacaklarını, dinî başkanların da bu kuralları uygulamaları gerektiğini bildirdi[61].

Rus elçisi ise Osmanlı hükümetinin kendi isteklerini yerine getirmeyip, dinî toplulukların imtiyazlarını teyid eden fermanlar çıkarmakla yetinmesi üzerine İstanbul'u terketti. Rus orduları Prut'u geçerek Eflak ve Boğdan'a girdiler. Babıâli durumu protesto etti ve diğer büyük güçlere bunu kabul edemiyeceğini bildirdi. İngiltere ve Fransa Babıâli'yi desteklediklerini ilân ettiler. İngiliz hükümeti zaten Fransa'nın Katolikler ve dinî kuruluşlar üzerindeki koruma hakkını kabul ediyordu[62]. Babıâli de yaptığı açıklama ile tebaasının günlük normal yaşamlarını sürdürmelerini istedi ve Rus isteklerinin Ortodoks Milletine veya din adamlarına değil, sadece onların dinî imtiyazlarına ilişkin olabileceğini, Ortodoksların diğer Ermeni, Katolik ve Protestan "millet" leriyle eşit olup Babıâlinin onların her türlü haklarına saygı gösterdiğini bildirdi[63].

İngiliz Büyükelçisi Redcliffe, 20 Temuz 1853'de Rus isteklerinin haksız olduğunu, dinî imtiyazların Fatih tarafından verildiğini ve halefleri tarafından teyit edildiğini, Babıâli'nin gerekli güvenceyi vermeyi reddetmediğini, ama Rusya'nın bir barış (1774 kastediliyor) anlaşmasına dayanarak bir diğer hükümetin milyonlarca uyruğu üzerinde dinî yetkiler ve devletin bağımsızlık ve egemenlik haklarına ilişkin haklar istemesi halinde bir anlaşmaya varılamı-

[58] Correspondance, s. 271 ve 272, No. 238.

[59] Tam metin, Nora, C. 2. zh. 418-419, Şaban sonu 1269.

[60] Correspondance, s. 290, Belge No. 258.

[61] Correspondance, s. 341.

[62] F.O. 78/3169, Lord Cowley'in Lord Claredon'a yazdığı 3 Mayıs 1853 tarihli raporda, Fransızların bu hakkı kabul edilmektedir. Cowley, Fransız Dışişleri Bakanı ile yaptığı konuşmada, bakanın "Kapitülasyonların verildiği yıllardaki tüm belgelerin ellerinde olduğunu, hepsini tek tek incelediğini, Fransız elçilerinin Osmanlı ülkesindeki Roma Katolik uyrukları üzerindeki dinî korumalarının Sultanın egemenlik hakkını ve Babıâli'nin bağımsızlığını kısıtlayıcı olduğunu daima reddettiklerinin bu belgelerde son derece açık olduğunu" bildirdiğini yazmaktadır.

[63] Correspondance, s. 468.

yacağını, Rusya'nın bu ısrarına gerek olmadığını yazıyordu[64]. Savaş çıkmadan bu sorunun halledilmesi için Viyana'da toplanan Avusturya, Prusya, İngiltere ve Fransa temsilcileri 1 Ağustos 1853'de aldıkları kararla (Viyana Notası) Osmanlı Devletinden Küçük Kaynarca anlaşmasında yer alan (!) "Ortodoks tebaa hakkındaki taahhütlerinin" tüm Avrupa Devletlerine karşı verilmiş olduğunu kabul etmesini istediler[65]. Burada ilginç olan bir husus vardır. Batılı ülkeler de Osmanlı Devleti kadar Küçük Kaynarca anlaşmasının Ortodoks uyruklar için bir taahhüt içermediğini bilmektedir. Nitekim yukarıda değindiğimiz raporlarda bu konuyu açıkça ifade etmişlerdir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Küçük Kaynarca'da Osmanlı Devletinin uyrukları üzerinde Rusya'nın koruması olduğu hakkında tek bir cümle yoktur. Buna rağmen Rusya'nın bu konudaki kötü niyetli yorumuna, çıkarları nedeniyle Osmanlıları destekler gözüken Avrupa devletleri heyecanla katılarak, Osmanlı Devletinin Rusya'ya bile tanımadığı ve tanımamakta direndiği Osmanlı Ortodoks zimmîleri üzerindeki taahhütlerin kendilerine karşı da verilmiş sayılmasını isteyebilmişlerdir. Amaç, Osmanlı Devletini savaş tehlikesiyle tehdit edip, ilerde silâh olarak kullanabilecekleri bir taahhütname elde edebilmektedir.

Osmanlı Devletinin bu tasarıda bazı değişiklikler yapılması yolundaki teklifini Rusya'nın yine reddetmesi ile savaş başladı. Böylece Osmanlıların sorunu yıllardır barışçıl bir şekilde halletme çabaları sonuçsuz kalıyor, Osmanlı Ortodoks tebaası üzerindeki haksız Rus istekleri, sonunda bir anlaşmaya varılmasını engelliyerek, bir Osmanlı Rus savaşının daha çıkmasına yol açıyordu.

30 Kasım 1853'de Sinop'ta bir Osmanlı filosunun Ruslarca yakılması ve şehrin bombalanması üzerine İngiltere ve Fransa, Rusya'ya bir ültimatom vererek Eflak ve Boğdan'ın derhal boşaltılmasını, Ortodoks tebaa üzerindeki himaye iddialarından vazgeçilmesini istediler. Çar ültimatomu reddetti. 12 Mart 1854'de İngiltere ve Fransa Rusya'ya savaş açtılar.

Savaş devam ederken, 9 Nisan 1854'de tekrar Viyana'da toplanan Prusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya bu kez daha insaflı bir metin hazırladılar[66]. Buna göre, Osmanlı Devleti, Küçük Kaynarca ve Edirne anlamalarında yer alan Hıristiyan dininin korunmasına dair maddenin lafzına ve ruhuna bağlı kalmıştı. Hiç bir devlet Osmanlı uyrukları üzerinde koruma hakkı iddia edemezdi. Ancak beş büyük devlet Sultan'ın egemenlik haklarına dokunmaksızın Hıristiyan uyrukların ayrıcalıklarının sürmesini sağlamaya çalışacaklardı. Bu, Sultan'ın onur ve şerefi zedelenmeden yapılacaktı. Bu fedakârlıkların karşılığı olarak da Sultan'dan daha sağlam temellere dayanan garantiler istenecekti.

[64] Correspondance, s. 467, 448, No. 37.

[65] Armaoğlu, ağe., s. 183.

[66] Correspondence, Part VIII, s. 1021-1022, N.Y. Arnakis, The Ottoman Empire and the Balkan States to 1900, vol I, 1969, s. 207.

Görüldüğü gibi ilk kez olarak Osmanlı Devleti'nin zimmî uyruklarını koruduğu kabul edilmiş, başka ülkelerin bu uyruklar üzerindeki koruma iddialarının Sultan'ın egemenlik haklarını zedeleyeceği gerçeği dile getirilmiştir. Artık Sultan'dan istenen, zimmîler üzerinde koruma hakkı değil, Hıristiyan dininin korunması yolundaki taahhütlerdir. Görüldüğü gibi Büyük devletler olayların akışına ve menfaatlerine uygun olarak sık sık değişen tekliflerle Osmanlı Devleti'nin karşısına gelmişlerdir. Konferansta Rus temsilcisi Baron Prockesch'in Osmanlı Devletinde yapılması istenen islahatla ilgili olarak sunduğu proje ise Osmanlı Devletince kabul edilmedi[67].

Tüm bu çabalara rağmen devam eden savaş, nihayet Avusturya'nın 16 Aralık 1855'de "Osmanlı İmparatorluğunda Hıristiyanların müslümanlarla eşit haklara sahip olmaları" ve buna benzer koşullarla yaptığı barış önerisinin, Rusya tarafından kabul edilmesi üzerine sona erdi.

Avrupa devletleri bu tasarıya dayanarak Babıâli'yi zimmîlerle ilgili reformla yapması için baskı altında tuttular.

Babıâli yetkilileri ile üç batılı ülkenin büyükelçileri yapılacak reformları içerecek bir metin hazırladılar. Bu metin, savaşı sona erdirecek barış konferansından, yani Paris barışından kısa süre önce, "Islahat Fermanı" adı altında yayınlandı.

5. Islahat Fermanı

1839 Gülhane Hattı Hümayunu ile tüm Osmanlı uyruklarının can, mal, ırz, konut dokunulmazlıkları güvence altına alınmıştı. Bundan farklı olarak, 1856 Islahat fermanı sadece zimmîlerin hukukî statülerinde, dinî ve sosyal yaşamlarında değişiklik yapacak düzenlemeleri içeriyordu. Artık Kur'an'a atıf yapılmamıştı. Yapılamazdı da. İslâm hukukunun zimmîlere tanıdığı statü tamamen değiştirilmişti. Zimmîleri vatandaş haline getiren haklar vurgulanırken, "millet"lerin sahip oldukları yetkiler de tek tek teyit ediliyordu.

18 Şubat 1856'da Islahat Fermanı Babıâli'de tüm bakanlar, yüksek memurlar, Şeyhülislâm, Patrikler, Hahambaşı ve çeşitli cemaatlerin diğer ileri gelenlerinin hazır bulunduğu bir toplantıda okundu[68].

"Her din ve mezhepte bulunan kâffe-i tebʿayı şahâne hakkında bila istisna" bazı hakları teyit ve kabul eden bu fermanla, zimmîlere evvelce tanınmış olan din hürriyetleri, imtiyaz ve muafiyetler aynen tanınıyor, yönetmeliklerinde de bazı değişiklikler yapılıyordu.

[67] Tam metin, Eichmann, age., s. 417: "Project, welsches während des Wiener Congresses von den russischen Bevollmächtigten dem Baron Prockesch mitgetheilt wurde."

[68] Metnin Sureti: Karal, age., C. 6, s. 258-264.

Bir mezhebe bağlı olan zimmîlerin sayıları ne olursa olsun, mezheplerinin gereği olan ibâdetlerini serbetçe icra etmeleri için lûzumlu tedbirler alınacaktı. Kimse din ve mezhebinin gereklerini yerine getirirken engellenemiyecek; aynı şekilde din ya da mezhebini icra için zorlanamıyacaktı. Patriklik makamına getirilen kişi, ömrünün sonuna kadar bu makamda kalacaktı. Buna karşılık Patriğin sadece dinî yetkileri olduğu belirtilerek dünyevî yetkileri elinden alınıyordu. Patrik artık sadece dinî sorunlarla ilgilenebilecekti. Cemaatlerin yönetimi, din adamları ve laik üyelerden kurulu meclisler tarafından sağlanacaktı. Böylece eski "millet" sisteminde önemli bir değişiklik yapılıyordu. Zimmîlere yüzyıllardır süren, Patriğin dinî ve dünyevî işlerdeki bazan keyfiliğe kadar varan kesin otoritesinden sıyrılarak, kendi cemaatlerinin yönetimine katılma hakkı verilmişti.

Devlete verilecek vergiler bir kanunla tespit edilecekti. Böylece Müslüman ve zimmî uyruklar arasında vergi eşitliği sağlanırken, cemaat liderlerinin vergilendirme yetkisi de ellerinden alınmış oluyordu. Bu kişilere "cevaiz" ve "avaidat" yerine muayen bir gelir tahsis ediliyor, diğer çeşitli makamlardaki din adamlarına da maaş bağlanıyordu[69].

Eğer bir yerleşim merkezinde oturan halkın çoğunluğu aynı mezhebe mensupsa, kilise, okul, hastahane, mezarlık gibi yerlerin tamirinde zorluk çıkartılmayacak, yeniden yapılması gerekiyorsa padişah iradesi alınacaktı. Görülüyor ki zimmîlerin ibadete ilişkin yerlerini tamir için Padişahtan izin alma zorunluluğu kaldırılmış; izin sadece yeniden inşa halinde mecburî kılınmıştı. Bu izin cemaat şefleri kanalıyla Babıâli'den istenecekti.

Din ve mezhep ayrılığı yüzünden zimmîleri aşağılayıcı deyimlerin resmî evraklarda yer alması ve halkın ya da memurların onlar hakkında utandırıcı ve kırıcı konuşmaları yasaklanmıştı.

Zimmîlerin hangi milletten olurlarsa olsunlar devlet hizmetine alınacakları ve ehliyet ve kabiliyetlerine uygun memuriyetlerde çalıştırılacakları, askerî okullar dahil tüm okullara kabul edilecekleri, cemaatlerin kendi bünyesinde meslek, ticaret ve diğer okulları açabilecekleri, fakat eğitim programlarının ve öğretmenlerin denetim altında olacağı da belirtildi. Fermanın eğitime ilişkin bu bölümüyle devletin uyrukları arasında pek çok alanda var olan ikilik eğitim alanında da sürdürülmüş, eşitlik ilkesini gerçekleştirme uğruna tanınan bu hak, uyrukları birleştirme amacından uzaklaşma nedenlerinden biri olmuştur.

Fermanın bizce en önemli noktalarından biri, haklardaki eşitliğin görevde de eşitliği getireceğinin vurgulanarak, gayrimüslimlerin de müslümanlar

[69] Sonradan bu maaşlar hakkında da bir cetvel düzenlendi. Birinci tertip Düstur, C. 2.

gibi askerlik yapmalarının gerektiğidir. Bedel usulünün de geçerli olduğu belirtilerek, zimmîlerin orduda ne şekilde istihdam edileceklerinin bir tüzük ile düzenlenerek en kısa zamanda ilân edileceği de açıklanmıştır.

1856 fermanında eşitlik ilkesinin doğal sonuçlarından biri olarak zimmîlerin yerel meclislerde de temsili hususu da düzenlenmiştir. Buna göre, eyalet ve liva meclislerinde bulunan Müslüman ve zimmî üyelerin seçim usullerini belirlemek ve reylerinin doğru olarak kullanılmasını sağlamak amacıyla, bu meclislerin kuruluş ve düzenlenmesine ilişkin mevcut Nizamnameler tekrar gözden geçirilecekti. Hükümet ve cemaat şefleri tarafından birer yıl için seçilecek birer memur, tüm tebaaya ilişkin maddelerin tartışılması sırasında Meclis-i Vâlâ'da bulundurulacaklardı. Meclis-i vâlâ üyelerinin rey ve fikirlerini hür olarak beyan ve ifade etmeleri ve bundan rahatsızlık duymamaları gerektiği de belirtilmişti. Görülüyor ki bu fermanla İslâm Hukukunda zimmîlerin siyasal haklarından yoksun bırakılması ilkesi artık kaldırılıyordu.

Fermanın ilginç olan diğer bölümü ise, usül hukukuna ilişkindir. Müslüman ve zimmîler, ya da çeşitli mezheplere mensup zimmîler arasındaki ticaret ve ceza davaları karma mahkemelerde açık olarak görülecekti. Bu davalarda taraflar hazır bulunacak, şahitler kendi mezhep ve âyin şekillerine göre yemin edeceklerdi. Medenî hukuk davalarına ise, eyalet ve sancak karma mahkemelerinde vali veya kadı'nın huzurunda nizamî veya şer'î usule göre ve alenî olarak bakılacaktı. Zimmîler arasındaki miras davaları, istedikleri takdirde cemaat şef ve meclisleri tarafından çözümlenecekti. Ceza ve ticaret kanunlarıyla, karma mahkemelerde uygulanacak muhakeme usulü hakkındaki kanunlar mümkün olduğu kadar süratle tamamlanarak ülkede geçerli olan dillere tercüme ve ilân edilecekti.

Fermanın bütününden anlaşılacağı gibi, amaç zimmî tebaaya hak ve görevlerde müslümanlarla eşitlik sağlamaktı[70]. Zimmî tebaaya askerlik görevinin eşitlik gereği olduğu hatırlatılmıştır. Tanınan çeşitli haklarla zimmîlerin devlet hizmetinde ve idaresinde söz sahibi olabilmeleri sağlanmıştır. Burada dikkati çeken nokta, zimmîlerin dinî temel esas alınarak kurulmuş olan "millet" (cemaat) sisteminde din adamlarının mutlak otoritesinden kurtarılmaları ve devlet idaresinde olduğu gibi cemaatlerinin yönetiminde de söz sahibi kılınmalarıdır. Yani bu fermanla zimmîler yalnız müslümanlarla değil, kendi cemaatlerinin yönetiminde de din adamlarıyla bir ölçüde eşit kılınmışlardır. Böylece dinî şeflerinin, onlardan kiliseleri yararına aldıkları vergi miktarını saptarken kötü niyetli davranışlarından bıkan ve bu konuda devlete sayısız şikayette bulunan zimmîler kendi dinî yönetimlerine karşı da korunmuşlar-

[70] Zimmî tebaanın Müslümanlardan farklı olarak, din değiştirme hürriyetine sahip oldukları ve bu hürriyetlerinin Fermanda da belirtildiği unutulmamalıdır.

dır. Aynı şekilde kilisenin medenî hukuk davalarındaki yetkileri de elinden alınmıştır. Osmanlı Devleti bu fermanı yayınlayarak, Rusya'nın ve diğer büyük devletlerin zimmîlerin hukukî statülerini bahane ederek iç işlerine müdahalelerini önlemek için gerekli tedbiri almış oluyordu. Rusya artık Rum Ortodoks uyrukları himaye iddiası için geçerli bir sebep bulamıyacaktı.

Osmanlı Devleti, büyük devletlerin temsilcileriyle Paris'te yapılan barış görüşmelerinde, Islahat Fermanı'nın tartışılmamasını ve anlaşma metninde yer almamasını da istedi. Böylece ilerde bazı ülkelerin Osmanlı Devletinin bu fermana uymadığını ileri sürerek bazı iddialarda bulunmaları önlenecekti. Ancak bu teklif reddedildi. Osmanlı temsilcisi Âli Paşa, Islahat Ferman'ından "garanti" ya da "taahhüt" şeklinde bahsetmeyen bir deyimin kullanılmasına razı olacağını açıkladı. Sonunda 30 Mart 1856'da imzalanan Paris barış anlaşmasının 9. maddesinde bu konu şu şekilde düzenlendi: "Uyrukların refah ve saadetini başlıca işi bilen Padişah, ırk ve din farkı gözetmeksizin, uyruklarının durumunu düzenlemek için bir ferman vermekle imparatorluktaki Hıristiyan ahali hakkında yüksek ve cömert düşüncelerini ifade buyurdukları gibi, bu yoldaki düşüncelerinin yeni bir delilini göstermiş olmak için, bu fermanı, kendiğinden, anlaşmayı imzalayan devletlere göndermeyi uygun bulmuşlardır. Anlaşmayı imzalayan devletler, Sultanın serbest iradesiyle kendiliğinden çıkardığı bu fermanın yüksek değerini kabul eder. Bu fermanın anlaşmayı imzalayan devletlere, Padişahın ne kendi tebaası ile olan münasebetlerine, ne de Osmanlı Devletinin iç idaresine teker teker ya da toplu olarak müdahale etmek için bir hak vc selahiyet vermiyeceği tabiîdir."

Böylece Osmanlı Devleti hiç bir ülkenin bu fermana dayanarak iç işlerine karışamayacağını açıkça ortaya koymuş, özellikle Rusya'nın için önlem almış oluyordu. Osmanlı Devleti sonradan bu maddeyi uluslararası alandaki yabancı müdahalelerine karşı bir silâh olarak sık sık kullandı[71]. Ancak ne müdahaleleri, ne de bu yüzden çıkan siyasal çatışmaları engelleyebildi.

Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa Konseri'ne dahil edildiği anlaşmada, bu devletin bağımsızlığına ve egemenliğine saygı gösterileceği açıkça belirtilmişti. Buna rağmen Batılı ülkeler devletin iç işlerine karışmaya devam ettiler. Böylece Osmanlı Devletinin dış müdahaleyi önleme amacıyla titizlikle aldığı tedbirler boşa gitmiş oldu. Büyük devletler kendilerini fermanın uygulanıp

[71] 10 yıl sonra Girit sorunu tekrar patlak verdiğinde, Âli Paşa St. Petersburg'a, Paris Anlaşmasının uluslararası geçerli bir anlaşma olduğunu ve 9. maddenin devletin iç işlerine her türlü müdahaleyi yasakladığını yazdı. 3 yıl sonra, 1870'de Bakanlar Kurulu Karadeniz sorununda çıkardığı memorandumda, yine Paris anlaşmasının 9. maddesine dayanarak bu anlaşmaya imza koyan devletlerin, Osmanlı Devletinin kendi uyruklarıyla olan ilişkilerine yalnız ya da toplu olarak müdahale edemiyeceğini bildirdi. Davison, agm., s. 585-586.

uygulanmadığını kontrolde yetkili gördüler. Bu konuda elçileri rapor vermeyi sürdürdüler.

Redcliffe'in 16 Haziran 1856'da hükümetine yolladığı "Babıâli'nin Hıristiyan uyruklarının dinî konularda 'ab antiquo' vermiş olduğu imtiyazlara ilişkin memorandum"da[72] Rum, Ortodoks, Ermeni ve Katolik Ermeni Patriklerinin kendi milletlerince seçiliş şekli, Babıâliye itaatsizlik ve kendi yazılı dinî kurallarına uygun davranmama gibi hallerde azledilebilecekleri, dinî işlerin idaresinde Patriklerce seçilen ve Babıâli'ce fermanla atanan başpiskoposların çok önemli rol oynadıkları, bunların Patrikten izinsiz İstanbul'a gelemeyecekleri, "millet"lerin Patriklerine itaat borçları, din adamlarının kilise ve evlerinde dinî ibadetlerini serbestçe icra edebilecekleri[73], vergi muafiyetleri ve diğer imtiyazlarından yararlandıkları, belirtiliyordu. Ayrıca, din değiştirmede yeni bir usul uygulandığı, din değişikliği isteyenin İstanbul'da Babıâli, eyaletlerde meclisler huzurunda ve akrabalarının yanında bu isteğini serbestçe söylemesi gerektiği, din değiştirenin varisleri ile mirasçılık ilişkisinin kesildiği, Tanzimat'tan beri Sultan'ın tüm uyruklarının hayat, mal varlığı ve şeref bakımlarından aynı güvenceden yararlandıkları, vergi, kıyafet, ev gibi konularda müslümanlarla zimmîler arasındaki farkın kaldırıldığı, zimmîlerin de kamu hizmetine ve ticaret ve ceza meclislerine alındıkları, şahitliklerinin kabul edildiği, tüm uyruklara ticaret ya da gezi amacıyla ülkede seyahat serbestisi tanındığı yazılıdır.

Osmanlı Devlet adamları bu çabaları ile ülke halkına eşitlik getirmek amacını güttükleri halde, ne bu fermanların çıkartılmasında doğrudan ya da dolaylı etkili olan büyük devletlerin isteklerine, ne de kendi uyruklarının huzursuzluklarına son verebildiler.

6. Reform Uygulamaları ve Bunlara Yönelik Tepkiler

1839'dan başlıyarak ülkede gerçekleştirilen ve 1856 Fermanı ile zimmî uyruklara yönelik olduğu açıkça ortaya çıkan reform hareketleri, müslüman ve zimmî tüm uyruklar tarafından tepkiyle karşılandı.

Teokratik temellere dayanan Osmanlı Devleti'nde Fransız ihtilâlinin esaslarına dayanan eşitlik ilkesini gerçekleştirmek çok zordu. Bu harekete inananlar azınlıktaydılar ve tüm çabalarına rağmen geniş halk kütlelerine reform ideallerini yayamadılar. Üstelik sonradan devlet hayatında bir düalizm yarat-

[72] Almanca metin: Eichmann, age., s. 382-392b

[73] 4 Mayıs 1856 tarihli telgrafında Lord Stratford Redcliffe, Pera ve Tarabya'daki elçilik kiliselerinin tamiri için izin alındığını bildirirken (78/1178 belge No. 338), 16 Mayıs 1856'da büyükelçi Babıâlinin Ortaköy'de bir protestan kilisesi kurulmasına dair Sultanın verdiği izne müteşekkir olduğunu yazmaktadır (F.O. 78/1162, No. 504).

makla suçlandılar. Çünkü bir taraftan batıdan aldıkları kurumları yaygınlaştırırken, diğer taraftan da eğitim ve yargı sistemi gibi şeriate dayanan geleneksel kurumları muhafazanın mümkün olabileceğine inandılar. Tamamen farklı temellere dayanan iki ayrı sistem doğal olarak kaynaşmadı. Bunda, lâik ve teokratik unsurların farklılığı kadar, halkın da isteksizliği ve hatta tepkisi büyük rol oynadı.

A) Müslüman Halkın Tepkisi

Reformlarla müslüman halkın zimmîlerle eşitliğinin ilân edilmesi, müslümanların dinî hislerini incitmişti. Müslümanlar bu eşitliğin Kur'an'a aykırı olduğunu ileri sürdüler. Onlara göre, zimmîlere tanınan haklar şeriatçe kendilerine verilen hakların kısıtlanmasıydı.

Eski rejimin imtiyazlı sınıfları ayrıcalıklarını kaybetme korkusuyla gayrimüslimlerle eşitliğe karşı çıkıyor, şeriata uymamanın devleti ve dinî mahvedeceğini savunuyorlardı.

1841'de Suriye'deki İngiliz konsolosu Rose, Lord Aberdeen'e yazdığı mektupta, Gülhane hattının ilânından sonra Müslümanlar arasında doğan büyük reaksiyondan bahsediyordu[74]. Reşit Paşa'nın reformlarına karşı olan muhalefet onun gözden düşmesine neden oldu. Eski vergi usulü geri gelirken, idaredeki radikal reformlar durdu. 1846'da Reşit Paşa tekrar işbaşına getirilince, reformları uygulayacak bürokratların eğitimi işine öncelik verdi. Aynı yıl, her eyaletten 2 delege seçilerek yapılacak reformları tartışmak üzere İstanbul'a yollanmalarının istenmesi tutucuları dehşete düşürdü[75]. 1860'da İngiliz sefiri Bulwer, bir raporunda Müslümanların tatminsizliğinin Türk hükümetini Hıristiyanların ihtilâl isteğinden daha fazla korkuttuğunu, Hıristiyanlar lehine iyi şeyler yapıldığını, ama Hıristiyanlara karşı bir hareketin gelişebileceğini yazarken, Osmanlı Devleti'ndeki değişikliğin 20-30 yıl öncesine oranla muhteşem olduğunu belirtiyordu[76].

Tutucu Müslümanlar 1856 Fermanı'nın okunmasından sonra, "Atalarımızın kanlarıyla kazandığı kutsal millî haklarımızı kaybettik. Yönetici olmaya alışkın halk, şimdi haklarını kaybediyor. Ehl-i İslâm'a bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür" diyerek bu Ferman hakkındaki fikirlerini ve duydukları üzüntüyü dile getirdiler. İşin ilginç olanı, Mehmet Paşazade Sait Bey için Ferman okunduktan sonra namaz kılan bazı hocalardan birine, "Ne kılıyorsun Hoca Efendi? Ferman okundu, görmedin mi? Tebaa-i gayr-i müslime ile beraber olacağız" demesi ve olayı duyan Kaymakam Paşa'nın tepkisi üzerine özür

[74] İnalcık H. The Ottoman Empire, Conquest, Organization and Economy London, 1978, "The Nature of Traditional Society, Turkey", s. 61.

[75] Arnold, Edward, Turkey in Europe London, 1900, s. 200

[76] Ma'oz, Moshe, Ottoman Reform in Syria and Palestine under İbrahim Paşa, 1968, Oxford, s. 28.

dilemesidir[77]. Bu olay bize sadece cahil, bilgisiz halkın değil, devlet adamlarının bile Fermanı din'e müdahale olarak anladıklarını açıkça gösterir. Bu konuda bir örnek daha verilebilir:

Her ferman okunuşundan sonra dua etmek adetti. Fuat Paşa, Müslüman-gayrimüslim eşitliğini içeren bir fermandan sonra dua okunmasını uygun bulmadığı için, duacının çağrılmasını istememişti. Durumun farkında olmayan Şeyhülislâm Arif Efendi o sırada hazır bulunan maarif meclisi üyelerinden birinin dua etmesini istemişti. Dua cemaat liderlerinin hoşuna gitmemiş, soğuk bir hava yaratmıştı. Serasker Rüştü Paşa bu duayı "uzun süre emek verilerek yazılan bir lâyihanın üzerine yanlışlıkla mürekkep hokkasının devrilmesine" benzetmişti[78].

Fermanın çıkmasında katkısı olanlar da büyük tepki görmüşlerdi. Fermanın matbaasını mühürlemeyi reddeden Hariciye müsteşarı Safvet Efendi, halkın itibarını kazanırken, bu fermana olur verdiği için Şeyhülislâm halk tarafından kınanmıştı. Halk, "eğer işin içinde Reşit Paşa ile sabık Şeyhülislâm Arif Hikmet Efendi bulunsaydı böyle olmazdı. Bazı hususların düzeltilmesi mümkün olurdu" diyordu[79]. Görülüyor ki 1839 Fermanı'yla bazı hakları ilk kez Osmanlı Devletine sokan Reşit Paşa bile bu son fermandan sonra ılımlı görülmeye başlamıştı.

Yeniliksever Reşit Paşa da, bu fermanı hazırlayan Âli ve Fuat paşaları çok hızlı olmak ve fazla ileri gitmekle suçlamış, zimmîlere verilecek hakların derece derece ve yabancı müdahalesi olmadan gerçekleştirilmesi gerektiğini ileri sürmüştü. Ona göre, "1856 Fermanı'yla verilen haklar İmparatorluğun yönetici "milleti"yle yönetilenleri eşit kılacak, buna da Müslümanlar karşı çıkacaktı. Müslümanlar önceden bu fikre alıştırılmalıydılar"[80]. Hâkim "millet" ile diğer "millet"lerin bazı konularda eşit haklara sahip olduklarını ilk kez bir fermanla ülkeye açıklayan Reşit Paşa'nın Islahat Fermanı'na karşı olduğu söylenemez. Ancak Islahat fermanıyla sadece zimmîlere tanınan hakların açık seçik belirtilmesi ve o zamana kadar tanınan hakların kapsamlarının genişletilmesi, Müslüman teb'anın zimmîlere imtiyazlar veren ve kendileriyle her yönden eşit kılan bu metne tepki göstermeleri sonucunu doğurmuştu. Reşit Paşa'nın Islahat Fermanı'ndaki eşitlik prensibine karşı çıkma nedeni, o güne dek İslâm Hukukunun zimmet kurumu içinde statüleri belirlenmiş olan zimmîlere verilen hakların kapsamının yabancı devletlerin baskısı sonucu, hatta, yabancı üç ülke büyükelçisinin bizzat katkıları sonucu hazırlanarak ilânıdır. Reşit Pa-

[77] Cevdet Paşa, Tezakir, Ankara, 1986, C. 12, s. 67-68.
[78] Cevdet Paşa, Tezakir, C. 1-12. s. 69.
[79] Cevdet Paşa, Tezakir, C. 1-12, 68-70.
[80] Cevdet Paşa, Tezakir, C. 1-12, s. 70-76.

şa'nın itirazları fermanın dış müdahalelere sebep olabileceğinden korktuğunu düşündürmektedir.

Aslen Bulgar olan ve Rum "Millet"ine dahil bulunan İstefanaki Bey, bu ferman üzerine Sadaret'e bir layiha vererek, "dinde eşitliğin İngiltere, Fransa ve Almanya'da da Katolikler ve Protestanlar arasında da olmadığını, oralardaki durumun Osmanlı Devleti'ndekinden kat kat vahim olduğunu, önce anlaşmalar tadil ve ıslah edilmedikçe, sefirlerin istediği eşitliğin gerçekleştirilemeyeceğini, bu anlaşmalarda Müslümanların aleyhine olan hükümlerin yürürlükte olmasının dost sefirlerin insaf ve vicdanlarınca reva görülemiyeceğini" belirtti[81]. İstefanaki Bey, mevcut anlaşmalarla Müslümanlara haksızlık yapıldığını böylece ortaya koymuş ve bunlar düzeltilmezse gayrimüslümlerle, müslümanların eşitliğini sağlamanın olanaksız olduğunu savunmuştur.

Zimmîlerle eşitliğin Müslümanlarda uyandırdığı tepki bazı bölgelerde iç çatışmalara yol açmıştır[82]. İzmir'deki İngiliz konsolosu Blunt, Müslümanların İzmir gibi şehirlerde zimmîlere saldırmasından korkulamıyacağını yazmaktadır. Bu fermanın ilânının, Kuleli vak'asının da nedenlerinden birini teşkil ettiği yolunda görüşler de ileri sürülmüştür[83].

İngiliz konsolosu Palgrave 1868 tarihli bir raporda, şunları yazıyordu: "Bugün görülen odur ki, Osmanlı Hükümeti, Hıristiyan tebaa yararına Müslüman tebaasını ezmek gibi ağır bir suçlama altındadır. Ben, bu suçlamayı üzülerek doğrulamak durumundayım"[84].

B) Zimmîlerin Tepkileri

Tanzimatla birlikte başlatılan reformlar dizisi, özellikle eşitlik ilkesi, umulanın tam tersine, zimmîler tarafından da tepkiyle karşılandı. Bunun nedenlerini aşağıda inceleyeceğiz. Ama temel neden, bağımsızlık isteğiyle kıvranan zimmîlerin bu reformlarla tatmin olmamalarıdır.

Fermanlarla zimmîlere tanınan haklar, öncelikle cemaat liderlerini ve din adamlarını tedirgin etmiştir. Müslüman ayân ve ulemayı reformlara karşı çıkmaya iten neden, zimmî din adamları için geçerlidir: Mevcut statünün kendilerine sağladığı ayrıcalıkları koruma kaygusu. Bu nedenle zimmî din adamları reformlara ciddi olarak muhalefet etmişlerdir.

[81] Cevdet Paşa, Tezakir, s. 83.

[82] F.O. 78, 31 Temmuz 1858 tarihli, 37 No.lu belge.

[83] Lewis B. Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1970, Ankara, s. 150. Suçlular hakkında verilen hükmün metninden çıkan anlama göre, Fedailer Cemiyeti, Gülhane Hattının veIslahat Fermanı'nın Hıristiyan tebaaya verdiği eşitliği şeriate aykırı bulmuş ve şeriat ahkâmını icra fikrine dayanan bir cemiyet kurmak istemiştir. Tunaya T.Z . Türkiye de Siyasi Partiler, 1859-1952, s. 90.

[84] Şimşir, Bilâl, Osmanlı Ermenileri, Ankara 1986, s. 15.

Gülhane Hattı Hümayununun okunduğu gün Rum Patriği memnuniyetsizliğini belirtmişti[85]. Rumlar zimmîler içinde en imtiyazlı sınıfı teşkil ediyorlardı. Tercümanlık, Eflak, Boğdan beyliği gibi işler için seçimler Rumlar arasından yapılıyordu. Böylece Rumlar bir ölçüde devlet idaresine katılıyorlardı. Rum Patriği protokolde diğer cemaat liderlerinin önünde yer alıyordu. Patrik, Ortodoksların müslümanlar ve diğer zimmîlerle eşit sayılarak, bu ayrıcalıklarını kaybetmelerine razı olamazdı. Kaldı ki kaybedilen sadece Rumların ayrıcalıkları değildi. 1856 fermanıyla Rum Patriği ve cemaat şeflerinin ve diğer din adamlarının elinden cemaatlerinin yönetimi konusundaki idarî yetkileri alınarak laik kişilerin de katıldığı meclislere veriliyordu. Cemaatlerine mensup kişilerin şahıs, aile, miras, eşya hukukları, din hürriyetleri ve bunlara dair yargılama yetkisi ve eğitimleri üzerindeki geniş yetkilerini kaybetmek istemeyen din adamları reform hareketlerini hoş karşılamadılar. Öte yandan reformlar din adamlarının cemaatleri üzerindeki nüfuzlarını sarsmakla kalmayıp malî kaynaklarını da tehlikeye düşürüyordu. 1856 fermanı ile kilisenin dilediğince vergilendirme yetkisine son verilmişti. Ekonomik bağımsızlıklarının yanı sıra sosyal ve politik çıkarlarının da üstüne düşürülen bu gölgeler, zimmî din adamlarını reformların düşmanı haline getirdi. Çünkü dinî şefler milletler üzerindeki otoritelerini kaybetmekten, daha açık ve gerçekçi bir ifadeyle, artık onları daha fazla sömürememekten korkuyorlardı.

11 Haziran 1860''da İngiliz büyükelçisinin kendi konsoloslarına reformların uygulanışı hakkında yolladığı bir dizi soru üzerine rapor gönderen Selanik Konsolosu Charles J. Calvert, (23 Temmuz 1860) şöyle yazmaktadır:

> ''Hıristiyan otoriteler -ki bununla dinî şefleri ve kocabaşıları kasdediyorum- yetki alanlarıyla kıyaslanırsa Müslüman otoritelerden daha haris ve zalim davranmaktadır. Piskoposlar ve Metropolitanlar pek çok zulüm olayından suçludurlar. O kadar ki eğer bunları Türkler yapsaydı, Hıristiyanlar arasında büyük bir infial dalgası meydana gelirdi. Daha bir kaç gün önce Vodena Piskoposu kendine bağlı sadece 10 aileden oluşan küçük bir köyden 1000 kuruş istedi[86].

Aynı konuda Preveze konsolosu A. Cathcart, 20 Temmuz 1860 tarihli raporunda:

> ''Hıristiyanlar arasında kendi yetkililerinin katliam ve zulmünden dolayı büyük boşnutsuzluk vardır. Bunların yetkileri sınırsızdır...

[85] Karal, age., C.V. s. 187. Patrik fermanın okunduktan sonra keseye yerleştirildiği sırada, ''o keseden bir daha hiç çıkmaması'' temennisinde bulunmuştu.

[86] Great Britain, Accounts-and Papers, State Papers, LXVII (1861) s. 3, 12. (Foreign Office).

> Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi burada da Hıristiyanların papazları suçladığı pek çok adaletsizlik vardır. Rüşvet, irtikap gibi. Küçük rütbeli papazlar diğer köylüler gibi hayatlarını idame için toprakta çalışmaktadırlar. Bunlar cahildir, Zenginleri ise kilise mallarından istifade etmektedirler. Her türlü entrika, para ve nüfuz ile döndürülmektedir''[87], ve

Edirne konsolos yardımcısı Blunt, 4 Nisan 1867'deki raporunda;

> ''Ayânlar, Türk, Hıristiyan, Yahudi olsun genellikle despotiktirler ve fakir sınıfları zenginlerden, kanunî miktardan daha fazla ödemeye zorlamaktadırlar, Rum papazları bu şehirde fakirlerden çok fazla para istemektedirler. Bu fazla paralarla ne yaptıkları gizlidir. Bu paralarla şehirdeki okulları desteklediklerini söylemektedirler ki, öyle olsaydı bu şehirde Vilâyetin diğer şehirlerine oranla çok fazla sayıda okul olması gerekirdi ki, yoktur.''

demektedir[88].

Bu belgeler Balkanlardaki Hıristiyanların Türk yöneticilerden daha fazla, kendi dinî ve sivil yöneticilerinden eziyet gördüklerini açıklamaktadır. Başka bir deyimle reformların devlet kadar ''millet'' şeflerinin desteğine de ihtiyacı vardı. Reformların ilânından sonra da Hıristiyanların kendi liderleriyle ilişkileri değişmeden kaldı ve bu da halkın huzursuzluğunun sürmesinde ve dolayısıyla reformların başarısızlığa uğramasında önemli ölçüde etkili oldu.

Reformlar isteksiz din adamları kadar gayrimüslim halkı da tedirgin etti. Yüzyıllardır uygulanan Şer'i düzenden yeni bir düzene geçmek isteyen devletin reformları uygulamaya yarayacak tedbirleri almak için zamana ihtiyacı vardı. Her an isyana hazır durumda olan gayrimüslimler ise reformların gerçekleştirilmesindeki aksaklık ve gecikmeleri bahane ederek Müslüman toprak ağalarına karşı ayaklandı. Tanzimatın vergi, angarya gibi sorunlarına hemen çözüm getiremediğini gören Bulgar Köylüleri Niş'te ayânlara karşı ayaklandılar. 1849 ve 1850'de Vidin'deki ayaklanmalar daha da ciddiydi. Bu bölgedeki mirî araziye tasarruf eden Müslüman ayanlara karşı Hıristiyan halk, kendilerine de mirî arazinin kiralanması için ayaklandılar[89]. Benzer ayaklanmalar Anadolu'da da oldu. Bâlâ ayanı, halkı hükümete karşı ayaklanmaya teşvikten yargılandı[90].

[87] Aynı belgeler, s. 43.
[88] Accounts and Papers, LXXV, (1867), 34, s. 45.
[89] İnalcık, age., s. 60.
[90] İnalcık, s. 60.

Gayrimüslimlerin reformlara karşı çıkma nedenleri bunlardan ibaret değildi. Gayrimüslimler, statülerinde kendi lehlerine değişiklik yapılmasını isterken, eşitliğin doğal sonucu olan mükellefiyetlerde eşitlik fikrine katlanamıyorlardı. Yüzyıllardır kendi cemaatleri tarafından dinî vergilerle sömürülen zimmîler, arasıra devletin vergi suistimaline maruz kalsalar bile genelde devlete az vergi veriyorlardı. Özellikle ticaretle uğraşan[91] zimmîler artık mal ve güçlerine göre vergi ödeyeceklerdi. Bu sınıfta bulunan ve büyük kârlar elde eden zimmîlere askerlik görevi de çok ağır bir yük olarak geldi. Diğer işlerle uğraşan ve yeni statüyle kendilerine verilmek istenen imtiyazları anlıyacak durumda olmayan zimmî halk kesimi ise kendilerine getirilen yeni statüyü kuşku ya da kayıtsızlıkla karşıladı. Onlar için önemli olan kendilerine tanınan haklar değil, birdenbire karşılarına çıkartılan askerlik göreviydi. Savaşa katılmama imtiyazlarını kaybetmek istemiyorlardı[92]. Zimmîler kendilerini hiç bir zaman Osmanlı vatandaşı olarak hissetmediler. Bu duygu, geleneksel İslâm ve Osmanlı politikasının sonucu olarak onlarda gelişmemişti. Bu nedenle askerlik onlara çekici gelmedi.

Hıristiyan zimmîler arasında Yahudilerle bir tutulmaktan hoşnut olmayanlar da oldu. Bazıları "Devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslâm'ın üstünlüğüne razı idik" dediler[93].

Artık milliyetçilik bilincine kavuşan bir kısım gayrimüslim guruplar ise reformların çökmekte olan İmparatorluğu güçlendirerek, bağımsız bir devlet kurma ideallerine kavuşma yolunda bir engel oluşturacağından kaygılanarak reformlara tepki gösterdiler.

Zimmîlerin eyâlet ve sancak meclislerinde kendilerine tanınan temsilci oranını yetersiz buldukları veya haklarını bu meclislerde özgürce savunamadıkları yolunda da pek çok şikâyetleri oldu.

Meclislerde azınlıkta olan zimmî üyeler haklarını gereği gibi müdafaa edemediklerini savunuyorlardı[94]. Bu üyelerin bir kısmı sadece "kabul" oyları için çağrıldıklarını ileri sürerken bir kısmı da oylarını satıyor, ya da vergi muafiyeti gibi özel çıkarlarını gerçekleştirmek için araç olarak kullanıyorlardı[95].

[91] Toprakla uğraşanların vergi yükü kuşkusuz Müslümanlarınkine eşitti. Zimmîlerin din farkı nedeniyle fazla vergi alınmamış, onlar da devletin düzensiz vergi politikası yüzünden Müslümanlarla eşit sıkıntı çekmişlerdi.

[92] Bu konuya askerlik bölümünde ayrıntılı olarak değindik.

[93] Cevdet Paşa, Tezakir, C. 1-12, s. 68.

[94] Sax, Carl Ritter Von, Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts, Wien, 1901, s. 302; Ma'oz, age., s. 100.

[95] Yorga, age., C.V. s. 439. Bkz. bu konuda Hirschfeld Yair, "Some Finding on Prussian and Ottoman Politics in Palestine During the 1840's Based on the Writings of Dr. Gustov E. Shultz, the first Prussian vize-Consul to Jerusalem, 1842-1851". Ed. By Kushener, s. 265.

Halbuki İngiltere'nin Belgrad konsolosu Longworth 1867'de yazdığı raporunda, 30 yıldan fazla zamandır Türkiye'de olduğunu ve bu kadar kısa sürede bu sosyal eşitliğin sağlanabileceğini ümid etmediğini, ülkede merkezî hükümetin iyi işlediği yerlerde eşitliğin sağlandığını, artık önceleri olduğu gibi zimmîlerin meclislerde bir köşede oturmadıklarını, istediklerini elde ettiklerini, eşit olarak temsil edildiklerini, hatta bazı karışık meclislerde çoğunluğu ellerinde tuttuklarını yazıyordu[96].

Reformları gerçekleştirmeye çabalayan Osmanlı devletinin zimmîlerin meclislerde lâyikiyle temsilini sağlamak için de gerekli önlemleri almaya çalıştığı kuşkusuzdur.

Eyâlet meclislerine o bölgede zimmî varsa, metropolit ve iki kocabaşı da dahil edilecekti. Belli başlı eyâlet merkezlerinde bu meclisler kurulurken, beşer kişilik sancak meclislerine zimmîlerden de birer üye alındı[97]. Böylece zimmîler de artık yerel yönetimde seslerini duyurma imkânını elde ettiler. Ancak bütün bölgelerde bunun gerçekleştirildiği söylenemez. Örneğin Beyrut'ta zimmîler müslümanlarla eşit sayıda meclis üyeliklerini paylaşmışken Suriye ve Filistin'de pek az zimmî üye alınmıştı. Şam'da Hıristiyanlar iki, Yahudiler bir üyeyle temsil ediliyorlardı[98] Zimmî sayısı, adı geçen bölgelerde az olduğundan bu sonuç doğal karşılanmalıdır. 1840'lı yıllarda Halep'te hiç zimmî üye meclise alınmamış, sonra iki Hıristiyan üye alınırken Yahudilerden temsilci seçilememişti. Bunda devletin tutuculardan çekinmesi kadar, batılı ülkelerin zimmî temsilcilere etki yoluyla meclislere müdahalelerini önleme amacı da rol oynamış olabilir. Ayrıca devletin bürokrasideki aksaklıklar nedeniyle gerekli tedbirleri tam olarak alabildiği şüphelidir. Ancak yine de yukardaki rapordan anlaşıldığı gibi zimmîler kendilerine tanınan yetki ve haklar ne olursa olsun memnun kalmıyorlardı. Bunda, büyük devletlerin, özellikle Rusya'nın kışkırtmalarının payı büyüktü.

Fuat Paşa 1867'de Sadarete yazdığı bir tezkere'de, "büyük ülkelerin, özellikle Rusya'nın Islahat hareketlerini yermek için güya Hıristiyanlar evvelkinden ziyade mağlum ve mağdur olduklarını gösterecek yolda uzubat ve neşriyattan bir gün geri durmayıp ve bu hal arasıra pek ziyade meydana çıkıp hatta bir aralık makam-ı sadaretin icra-yı teftişat için Rumeli'yi dolaşması bundan neş'et eylemişti" demektedir[99].

[96] Arnold, age., s. 216.

[97] Davison, "Representation in the Government of Ottoman Empire" Beginnings of theModernization in the Middle East" W. R. Polk R.L. Chambers. London.

[98] F.O. 195/207, 78/622, 195/219.

[99] Köprülü, O.F. "Fuat Paşa'nın Sadarete yazılmış bir tezkiresi" Türk Kültürü, Sa. 161, Yıl XIV, Mart 1976, s. 280-290. Gerçekten 1860'da Sadrazam bu tür şikâyetler üzerine Rumeli'de bir geziye çıkmıştı (Konsolos Longworth'un 14 Temmuz 1860 tarihli raporu). Arnold, age., s. 207.

Epir'deki İngiliz konsolosu Stanley 1867 tarihli raporunda, "tüm kabahatin Türklere atılmaması gerektiğini, mahkeme üyesi Hıristiyanların da kendi yararlarını kolladıklarını, hep yönetimden şikâyet eden Hıristiyan toplulukların kötü idareden kendilerine yarar sağlamaya hazır olduklarını, Hıristiyanların bu ülkede kişisel olarak kötü davranılan kişiler olduklarına inanmadığını, Hıristiyanların Hıristiyandan çok Müslümana hizmet etmek yolunu seçtiklerini; çünkü, toprak sahibi Müslümanların Hıristiyanlara daha iyi davrandıklarını, işveren olarak daha liberal, efendi olarak daha müsamahakâr olduklarını" yazmaktadır[100]. 1840 tarihli "Nüfus ve Emlâk Tahrirlerinin Yapılma ve Malî ve İdarî işlerin Tanzimiyle Görevli Meclislerin Kurulma Şekillerini" belirten talimatta, zimmîlerin bulunduğu bölgelerde metropolit ve iki kocabaşının meclise haftada iki üç gün çağrılacağı yazılıydı. Bursa muhassılı Babıâliden Katolik ve Yahudi'lerin nasıl temsil edileceğini sorunca, konu Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de tartışılmış, sonunda "bunların da Rum ve Ermeniler gibi Osmanlı "Millet"inden olup, meclis üyesi olmaları gerektiği, Metropolit ve haham vekili olan bölgelerde bunların vekillerinin, yokluğu halinde birer kocabaşılarının meclise dahil olacağı" yolunda padişaha bir arz tezkiresi yazılmış ve gereken irade çıkartılmıştı[101].

İngiliz büyükelçisi Lord Canning, 1849'da Eflak üzerindeki Rus istekleri konusunda Osmanlı Devleti'ne İngiltere'nin işbirliğini önerirken Hıristiyanların meclislerde daha fazla nisbette temsilini istiyordu[102].

1856 Fermanından sonra Meclis-i Vâlâ'ya temsilci olarak gayrimüslimler de atandı. Bunlar İstanbul'un önde gelen ailelerinden seçilmişlerdi. Bir Ermeni üye, Fuat Paşa'nın sarrafıydı[103]. Bu da doğaldı. Çünkü meclislere Müslümanlardan olduğu gibi Hıristiyanlardan da ayânlar arasından üye seçiliyordu.

Zimmîler kendilerine tanınan hakları bazan yeterince kullanamamışlar, bazan da kullanmaya cesaret edememişlerdir. Askerlik hizmeti yerine, "bedel" vermişler, yaşamlarını eskisi gibi sürdürmüşlerdir. Kendilerine tanınan sosyal ve siyasal eşitlikten gereği gibi yararlanamamalarında, Müslüman halkın tepkisinden çekinmeleri kadar, kendi isteksizlikleri ve reformları anlayıp uygulamaya çalışan bürokratların azlığı yüzünden bürokrasinin yeterli derecede etkin olarak düzenlenip işletilememesinin de rol oynadığı kanısındayız.

Gerçekten, Köstence konsolos yardımcısı F.T. Sankey, Lord Stanley"e 1 Nisan 1867'de yazdığı raporda[104], "Türk yetkililerinin hareketleri yabancı kon-

[100] Arnold, age., s. 219.

[101] Kaynar, age., s. 244.

[102] Lord Stradford Redcliffe'in.... s. 159.

[103] Cevdet Paşa, Tezakir, 1-12, Çark Y.G. Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953, İstanbul 1953, s. 69.

[104] F.O. 78. House of Commons'a yollanan "Sultanın Hıristiyan ve Rum tebaalarına nasıl davrandığı ve içinde bulunduğu şartlara dair raporlar" s. 3. Belge No. 2.

solosluk yetkililerinin gözlemi altındadır ve reayaya karşı açıkça bir eziyet yoktur. Bu muamele genellikle yerel valiye göre değişmektedir. Osmanlı hükümeti reformlarla belki Müslümanlarla Hıristiyanı eşit yapmak istedi, ama niyetleri ne olursa olsun yerel otoriteler bunları uygulamaktan kaçınmaktadırlar''demektedir. Atina konsolosu Wilkinson[105] ise, yine aynı tarihli raporunda, her zaman zimmîler yararına iyi niyetler besleyen Makedonya valisi Akif Paşa'nın çalışmalarını överken, çevresindekilerin hırsları nedeniyle onun çalışmalarını engelledıklerinden söz etmektedir[106].

Preveze'den 7 Nisan 1867'de yazan Konsolos Flott Barker ise[107] şöyle demektedir:

''Konsolosluk kariyerinde 1828'den beri çalışıyorum. Mısır, Suriye, Bulgaristan'da çalıştım. Mezopotamya ve Ermenistan'a da seyahat ettim. Şimdi Epir'deyim. Gözlemlerim sadece Asya ve Avrupa Türkiye'sine dair değildir. Hıristiyanlar şahitliklerini kabul edilmemesi dışında Müslümanlarla eşit durumdadır. Asya Türkiyesindeki Hıristiyanlara Rum, Ermeni, Süryani, Marunî ya da Nesturî olsun, Müslümanlardan daha kötü davranıldığına inanmıyorum. Müslümanlar da Osmanlı yönetiminden memnun değil ve şikâyetçiler''.

Bu raporlardan Osmanlı Devletinde büyük ülkelerin iddia ettiği gibi Hıristiyanlara özellikle kötü muamele edilmediği, ancak idarenin düzensizliği ve yetkililerin ihmalleri ya da kötüniyetli hareketleri sonucu Müslümanlar gibi onların da acı çektikleri açıkça anlaşılmaktadır. Yani sorun dinden değil, kötü idareden kaynaklanmaktadır. Hatta bu açıdan gayrimüslimler Müslümanlara nazaran daha iyi durumdadırlar. Çünkü onların sığınabilecekleri büyük devletler vardır.

Cevdet Paşa, İşkodra'daki memuriyeti sırasında yazdığı bir raporda, bölgede askerler için kışla ve hastahane olarak kullanılmak üzere boş bina bulunmadığı için bazı kimselerin evlerinden çıkartıldıklarını, her iki Müslüman evine mukabil tek gayrimüslim evi boşalttıklarını ve Müslümanların ''gayreti diniyyelerine binaen sabru sükut ile geçiştirmelerine'' rağmen, Hıristiyanların hemen konsoloslara müracaat edip onların müdahalesini sağladıklarını, Müslümanlara haksızlık olmaması için kışlaların hemen inşaının gerektiğini bildirmektedir[108].

Trabzon Konsolosu Palgrave ise 1868 tarihli raporunda, şunları yazıyordu:

> ''Padişahın Müslüman tebaasının başkentte derdini anlatabileceği hiç kimsesi yoktur. Buna karşılık Hıristiyanlar, imparatorluğun her

[105] F.O. 78 ''House of Commons'a yollanan raporlar'' Aynı Cilt, belge No. 4.

[106] F.O. 78. House of Commons'a yollanan raporlar, Belge No. 4.

[107] F.O. 78. House of Commons''a yollanan raporlar. Belge No. 5.

[108] Fi. 7 Recep Sene 78. 1862 Baysun, M. Cavid ''Cevdet Paşanın İşkodra'ya Memuriyetine Ait Vesikalar''. s. 192.

tarafına yayılmış bütün yabancı konsolosluklara, ajanslıklara, kimi de İstanbul'daki elçiliklere başvurup haklarını arayabiliyorlar. Hıristiyanların dertleri cankulağıyla dinleniyor. Üstelik hiçbir şikayetleri olmadığı zaman da onlar adına hayalî şikâyetler uyduruluyor.

Bunun kahredici sonucu olarak da bütün malî baskılarla yerel ve kişisel baskılar Müslümanlara yapılıyor. Hıristiyanlara değil. Çünkü Müslümanın feryadına kulak asan yok. Hıristiyanın ise bin tane sözcüsü ve avukatı var.

Anadolu'nun göbeğinde, Müslüman bağnazlığının merkezleri sayılan yerlerde de Hıristiyanlar, debdebeli evleri, şık giysileri, takıp takıştırdıkları gösterili süsleri ve mücevherleri ile servet ve refah düzeylerini apaçık sergiliyorlar. Onların bu durumu, uzaklarda çok konuşulan sözde baskı iddialarıyla hiç bağdaşmıyor. Müslüman halk bakımından ise durum, acıklı biçimde bunun tam tersidir''[109].

İngiliz büyükelçisi Sir H. Elliot, ''konsolos Holmes'dan aldığı 18 Mart 1871 tarihli raporda[110] Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki tüm çatışmalarda, Müslümanlar yararına hareket edildiğini ve bozuk idareden söz edildiğini'', Holmes'un idare hakkındaki şikâyetlerinde haklı olduğunu, ama Hıristiyanların tüm ülkede eziyet gördüklerine dair sözlerinde tamamen yanıldığını yazmaktadır. Büyükelçi, Rum bakanla Rumlar hakkında konuştuğunu, ondan Hıristiyanların genellikle baskı altında olmadığı izlenimini edindiğini, Hıristiyanların sadece Müslüman çiftçiler gibi hükümetlerin kötü yönetiminden acı çektiklerini, ama bu yönetimin değişik dinlerde olanları farklı etkilediğini de belirtmektedir. Bu rapora göre ''Hıristiyanların genellikle yerel otoritelerden hiç bir şikâyeti yoktur. Bu otoriteler, onları, bazen Müslümanların hoşgörüsüzlükleriyle karşılaştıklarında korumaya da hazırdırlar.''

Bütün bu raporlarda ortak nokta, iddia edildiğinin tersine, Hıristiyanlara sırf dinleri nedeniyle kötü muamele edilmediği, onların da Müslümanlar gibi kötü idareden sıkıntı çektikleri, Müslümanlardan farklı olarak, hiç olmazsa, bir dayanakları bulunduğudur.

Gayrimüslimler kendilerine Müslümanlardan farklı olarak uygulanan bazı kuralları-konuyu kasıtlı olarak saptıran Avrupa Ülkelerinin tam tersine olarak[111]-haktan mahrumiyet şeklinde değil, ayrıcalık olarak görmüşler; 1856

[109] Şimşir Bilâl, age., s. 13.

[110] F.O. 78/2174, No. 120.

[111] Büyükelçiler hâlâ reformların gerçekleştirilmesi gayretlerini sürdürüyorlardı: Dışişleri Bakanlığının, 23 Mart 1859 tarihli Sir Henry Bulwer'e, ''Sultanın Hıristiyan tebaalarının statü ve şartları için yapılan çalışmalardaki katkısı yüzünden teşekkürü''nü içeren 179 no.lu belge F.O. 78.

Fermanının eşitliğe ilişkin hükümlerini ise imtiyazlarından mahrum bırakılma olarak yorumlamışlardır. Onlara göre, eşitlik ilkesi, haklarında çok az artışa neden olurken, daha önceki serbestîlerini sınırlamıştır. Gerçekten Müslümanların yönetici millet olmanın dışında, zimmîlerden farklı olarak sahip oldukları hakları, beraberinde pek çok yükümlülük de getirmektedir. Bu nedenle Batılı ülkelerin Müslümanların gayrimüslimlerden üstün tutuldukları iddiaları birer fantaziden ibarettir. Evet, eşit değillerdir. Ama bu eşitsizlik müslümanlar lehine bir şey getirmemektedir ve tamamen dinsel açıdan eşitsizliktir. Gayrimüslimler de bunun bilincinde oldukları için reformları müslümanlar kadar hoşnutsuzlukla karşıladılar.

1856 Fermanı'nın konumuz açısından özelliği, Osmanlı Devletinde teorik olarak zimmet kurumunu ortadan kaldırmasıdır. Çünkü bu fermanla zimmîlere Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile müslümanlarla birlikte tanınan hak ve yetkiler teyit edilirken, onların haklarını arttırmak ve korumak amacı da güdülmüştür. Şu halde 1856 reformu ile bir yandan zimmî-müslüman eşitliği sağlanmak istenirken, diğer yandan da zimmîler yine müslümanlardan farklı ve ayrıcalıklı yeni bir statüye oturtulmuştur. Artık zimmîler, Osmanlı vatandaşıdırlar. Devlet onlara siyasal haklarını tanımıştır. Bu kişiler artık zimmî değil, gayrimüslim Osmanlı vatandaşı olmuşlardır. Bu nedenle vatandaşlık hakları açısından Müslümanlardan hiç bir farkı olmayan, onlarla eşit olan, ama din farkı nedeniyle ister istemez özel bir statüye giren bu guruplar için "zimmî" yerine "gayrimüslim" sözcüğünü kullanmak hukuken daha doğru olacaktır.

Bu guruplar siyasal amaçlarına yani ulusal devlet kurabilme amacına ulaşabilmek için, "yeni prensiplerin uygulanmadığı" şikâyetiyle sık sık Batılı ülkelere başvurdular. Ortodokslar Rusya'dan, Katolikler Fransa'dan, Protestanlar İngiltere'den yardım istediler. Bu fermanlar azınlıklar tarafından bağımsızlıklarını sağlamak için birer silâh gibi kullanılarak, Batılı ülkelerin devlete baskı yapmaları sağlandı. Türlü siyasal amaçlar için fırsat bekleyen Batılı ülkeler ve Rusya onları desteklediler. Amaç zimmîlerin ulusal devlet kurabilmelerini gerçekleştirmekti.

Gorçakof Rusya'daki Osmanlı sefirine bunu açıkça söylemiştir: "Hattı Hümayununuzu hiç beğenmiyorum. Bu hat, 10 yıl önce çıkarılıp bedeli ödenmeyen bir poliçeye benzer. Bence Hıristiyanlara muhtariyet vermekten başka çare yoktur"[112].

İngiltere ise bir yandan Osmanlı topraklarının güçlü devletlerin eline geçmesini önlemek ve Akdenizdeki hakimiyeti Fransa'ya kaptırmamak için uğraşırken[113], Hindistan ile olan denizyollarını Rusya'nın tehlikeye düşürmemesi için, Rusya'ya karşı da Ortodoks tebaayı ve Osmanlı Devletini destekledi.

[112] Esmer, A. Şükrü, agm., s. 65.

[113] The Cambridge History of British Foreign Policy, C. III, s. 392.

Türlü uluslardan oluşan Avusturya ise Tanzimat'a kendi ülkesine örnek olabileceği korkusuyla karşı çıktı. Metternich, İstanbul'daki elçisine yolladığı mektupta, Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan tebaasının ezilmesinin önlenmesini, onların korunmasını, dinî işlerine karışılmamasını, imtiyazlarına saygı duyulmasını isterken, şer'i düzenin korunmasını, Batı kanunlarının uygulanması için reform yapılmamasını da tavsiye ediyordu[114].

Fransa ise Osmanlı topraklarının Rusya'ya geçmemesi için reform hareketlerini sempati ile karşılarken, Katolik tebaa lehine müdahalelerini sürdürüyor, bir yandan da Akdeniz ve Arap topraklarında ekonomik ve siyasal hakimiyeti de tek başına gerçekleştirmek istiyordu.

II. Islahat Fermanının Etkisiyle 1856-1876 Yılları Arasında Çıkan Siyasal Olaylar

Islahat fermanının çıkarılması üzerine bazı bölgelerde, özellikle tutucu Müslümanların yaşadığı Doğu eyaletlerinde Müslümanlar, Hıristiyanlar aleyhine gösteriler düzenlemiş ve çatışmalar çıkmış, bazı bölgelerde de zimmîler bağımsızlık kazanabilme amacıyla ayaklanmışlardır.

1856 Nisan'ında Maraş'ta İngiliz konsolosluğunda çalışan bir zimmî, bir mahkemede kadıya hakaret ettiği gerekçesiyle ailesiyle birlikte fanatik bir Müslüman gurup tarafından öldürüldü.

Temmuz 1856'da Cidde'de Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki bir kavgaya müdahale etmek isteyen Fransız konsolosu ve İngiliz konsolos yardımcısı öldürüldü[115].

İngiliz ve Fransız gemileri Cidde'ye gelerek şehri topa tuttular ve suçluları idam ettiler. Olay, Müslüman ahali üzerinde büyük tepki yarattı. Görüldüğü gibi büyük devletler, çıkarları söz konusu olduğunda devletlerarası hukuk kurallarına uymadan, Osmanlı toprakları üzerinde, Osmanlı Devletinin egemenlik hakkına giren yargılama yetkisini kullanabilmektedirler. Bugün için akla sığmayacak bu olay, Osmanlı Devleti'ne o günlerde Batılı ülkelerce hangi gözle bakıldığını açıkça göstermektedir.

Lübnan'da ise 1860'da iç karışıklıklar çıktı. Eşitlik ilkesi müslümanları huzursuz etmişti. 1860 olayları öncesinde, Suriye Müslümanlarına dağıtılan bir bildiride, Sultan'ın İslâm Hukukundan ayrıldığı, Kırım savaşının yorduğu (!) Avrupa Devletlerinin bu durumundan yararlanarak Hıristiyanlardan öç alınması gerektiği yazılıydı[116]. Babıâli, olayları önleyemeyince Hariciye Nazırı Fuat Paşa'yı 1860 Temmuz ayında Beyrut'a yolladı. Fuat Paşa suçluları ve olayda

[114] Karal, C.V., s. 190.

[115] Ma'oz M., Ottoman Reform in Syria and Palestine under İbrahim Paşa, s. 29.

[116] Ülman Haluk, 1860-1 Suriye Buhranı, 1966, Ankara.

ihmâli görülenleri cezalandırdı ve Hıristiyanları koruyucu tedbirler aldı. Ayrıca olaylardan zarar gören Marunîler'e tazminat olarak verilmek üzere onlara saldıran Dürzîler için özel bir vergi koydu[117].

Fuat Paşa, İstanbul'a yolladığı raporlarda olayların nedenini anlatırken, Islahat Fermanı'nın getirdiği müslim-gayrimüslim eşitliğinin Lübnan ve Suriye'de olumsuz sonuçlar yarattığını, bu ilkeye dayanarak silâhlanan Hıristiyanlar üzerindeki Fransız himayesinin iki grup halkın arasını iyice açtığını belirtti.

Ancak III. Napoleon, olayların bastırılmasına aldırmadan, Marunîlerle Fransa arasındaki "dinî ve -Haçlı seferleriyle başlayan- tarihî yakınlığı "bahane ederek 16 Ağustos 1860'da Beyrut'a, Fuat Paşa'ya yardım amacıyla asker yolladı. İngiltere buna karşı çıktı ise de, sonradan 18 Mayıs 1861'de Paris'te imzalanan bir anlaşmayla 5 Haziran 1861'e kadar Fransız askerlerinin burada kalmasına izin verildi[118].

Lübnan olayları Suriye'de duyulunca Şam'da da Hıristiyanlar aleyhine gösterilen ve olaylar meydana geldi[119]. Babıalî olayları bastırdı ve elebaşı olan bazı Müslüman aileler sürgüne yollandılar. Paris'te toplanan Fransa, İngiltere, Prusya ve Rusya ile Osmanlı Devleti temsilcileri 3 Ağustos 1860'da "Suriye'de sükûnun iadesi ve Hıristiyanların hürriyetleri hakkında bir protokol" imzaladılar[120].

Bu arada Lübnan'ın gelecekteki statüsünü belirlemek amacıyla toplanan, İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya temsilcilerinden oluşan Avrupa komisyonu aylarca süren münakaşalardan sonra Haziran 1861'de Lübnan Nizamnamesi'ni kabul etti. Lübnan'ı artık Babıâli'nin seçeceği bir Hıristiyan mutasarrıf ve her cemaatin seçtiği ikişer üyeden kurulacak bir meclis idare edecekti. Her yıl devlete vergi vereceklerdi. Böylece Lübnan kısmî özerkliğe kavuştu[121].

[117] France and the Levant, Published by H.M. Stationery Office, London 1920, s. 20-22, Prepared under the direction of the Historical Section of the Foreign Office, Maoz, s. 29, Armaoğlu, s. 204.

[118] Asıl metin için Hurewitz, J.C. Dipolmacy in the Near and Middle East, New York, s. 164.

[119] Kemal S. Salibi, "The 1860 Upheaval in Damascus" Folk-Chambers, s. 200-201. Suriye'de tutucu halk Müslüman-gayrimüslim eşitliğinden hoşlanmıyordu. Bu, halkın bu ilkeyle ilk karşılaşması değildi. 1833 Kütahya anlaşmasından sonra Suriye Valisi olan İbrahim Paşa'nın tüm dinlere hak ve vergi eşitliği tanıması, Hıristiyanları silahlandırması halkı huzursuz etmişti. İki gurup halk arasında 8 yıl süren Mısır yönetiminin açtığı uçurum, Osmanlı egemenliğinin tekrar kurulmasından sonra da derinleşerek devam etmişti. 1841'de de bu bölgede Müslim-gayrimüslimlerarası çatışmalar patlak vermişti.

[120] Tam metin, Nora, age., C. III, s. 125, No. 170.

[121] Anlaşma Metni, Nora, C. *III*, s. 149; Hurewitz, age., sh. 165, Betts, Robert Brenton, Christians in the Arab East, London, sh. 23. 6 Eylül 1864'de çıkarılan bir yerel yasaya kadar Lübnan valiliği yapan Ermeni Garabad Artin Davut Paşa'nın yetkileri bu yasayla artırıldı. Meclisteki temsilcilerin Lübnan'ın her yerinden seçilmesi ve din adamlarının hükümette alt düzeyde temsili sağlandı. 1864 Vilayet Nizamnamesini hazırlayan hükümetin ilerde Lübnan'da olduğu gibi Batılı ülkelerin müdahalesiyle emrivakilerle karşılaşmama isteği (diğer bölgelerde) de etkili olmuş olabilir, Davison, Reform in the Ottoman Empire s. 143. Daha sonra Lübnanla ilgili olarak yapılan düzenlemeler 6 Eylül 1864 ve 27 Temmuz 1868, Metinler, Nora, C. III, s. 223, ve 278.

Bu arada gayrimüslimlerin başvurmasıyla dış müdahaleler de sürüyordu. Rusya Balkanlar'daki tahriklerine devam ediyordu. Bu tahrikler sonucu, Hıristiyan halkın kendilerine iyi davranılmadığını ileri sürerek çıkardıkları Hersek (1861), Karadağ, Eflak (1861-66) Boğdan, Sırbistan (1862-67) olayları Babıâli'yi epeyce yorduğu gibi bu bölgelere yeni imtiyazlar tanınmasına da yol açtı[122].

Bu arada Girit'te de olaylar çıktı. Nüfusunun çoğunluğu Rum olan Giritliler bağımsızlık ya da Yunanistan'a katılma isteğiyle tekrar (1841 de bu amaçla çıkan ayaklanmaları Babıâlice bastırılmıştı) ayaklandılar. Rumlar 1856 fermanının ilânından sonra büyük çapta gayrimenkul almaya başlamışlardı. Yunanistan'la birleşmek istedikleri halde bunu gerçekleştirmenin zor olduğunu bilen Giritliler, daha iyi işleyen, Hıristiyan bir vali başkanlığında bir idareye de razıydılar. Yunanistan'ın da tahriki ile Osmanlı idaresinden memnun olmadıklarını bahane ederek 1858'de ayaklandılar. İngiliz baş konsolosu Longworth'un bu konuda yazdığı bir rapor, Giritli Rumların tutumlarını açıkça ortaya koyar: "Paşa, Rumlara çok insancıl davrandığı, onlara istedikleri yerde, diledikleri ölçü ve sayıda kilise inşa izni, toprak ve para verdiği halde, Rumlar tarafından kendilerine baskı yapmakla suçlanmaktadır. Halbuki Hattı Hümayun'a uygun olarak sonradan Türklere Hıristiyan olma hakkı verildi. Hıristiyanlara da Müslüman olma hakkı verildi. Hatta daha önce baskıdan kaçmak için Müslüman olanlara, tekrar Hıristiyan olma izni verildi. Gene de tatmin olmadılar. Hep Müslüman fanatizminden bahsettiler, kendileri de fanatiktiler."[123].

Girit"te süren huzursuzluklar adanın valilerinin peşpeşe değiştirilmesine yol açtı. Önce Ahmet Paşa, Sami Paşa, Hüseyin Avni Paşa, İsmail Paşa sırayla vali olarak atandılar[124].

Mayıs 1866'da Fransa'dan da destek alan[125] Giritliler bir dilekçeyle Padişaha başvurarak, Islahat Fermanı'nda vaadedilen yeniliklerin gerçekleştirilmesini, özellikle adalet teşkilatında yapılacak düzenlemelerle Hıristiyanlara da, Müslümanlar kadar garanti sağlanmasını ve vergilerin azaltılmasını istediler. Babıâli bu istekleri yersiz bularak reddetti. 1866 Ağustos'unda Giritliler ayaklandılar. Rusya da onları destekliyordu. Babıâli ayaklananları yatıştırmaya çalışırken, İngiltere Osmanlı Devleti'ni tutuyordu. İngiltere kı-

[122] Karal, age., C. VII, s. 3-39.

[123] Burada Langworth yanılmaktadır. İslâm devletinin müslümanlara Hıristiyan olma izin vermesi mümkün değildir. F.O. 78/1394-1397.

[124] Degen Walther, Zur Geschichte der Gesetzlichen Behandlung der Christen im Türkischen Staat des 19. Jahrhunderts, Zürich, 1917, s. 40.

[125] III. Napoleon, "Hâl ve durum gerektirirse, Suriye Hıristiyanları için yaptıklarımı, Girit Hıristiyanları için de yapacağım" demişti. Karal, age., C. 7, s. 19.

raliçesi Victoria 5 Şubat 1867'de Parlamentonun açılış konuşmasında, "Osmanlı Devletinde yaşıyan Hıristiyanların hakları için geniş garantiler sağlanmasından yana olduğunu; ama bunun Padişahın egemenlik hakkına gölge düşürmesine razı olamıyacaklarını" bildirerek Osmanlı Devletine arka çıkmıştı[126].

İngiltere Dışişleri Bakanı Stanley ise yazdığı resmî mektuplarda, adadaki İngiliz ajanlarının raporlarında Müslümanlarla Hıristiyanların özellikle rüşvet ve ehliyetsizlik konusunda aynı haksızlıklara maruz kaldıklarını, bu nedenle Hıristiyanların şikâyetlerinin yersiz olduğunu belirtiyordu. Stanley'e göre, iki gurup da mutaassıptı ve bir arada yaşamak için gerekli hoşgörüye sahip değillerdi. Medenî durumları bakımından birinin öbürüne tercih edilemiyeceğini söyleyen Stanley, Hıristiyanların reform değil bağımsızlık istediklerini, reformların onlar için cesaret kaynağı olduğunu, memnuniyetsizliklerinin sebebinin en iyi hükümdarın dahi önüne geçemiyeceği dinî ve millî hislerin kökleşmesi olduğunu, bu köklerin Hıristiyanların refahı arttıkça kuvvetlendiğini belirtiyordu[127]. Görüldüğü gibi, İngiliz Dışişleri Bakanı da gayrimüslimlerin reformlarla susturulamıyacağını biliyordu. Buna rağmen İngiltere, Osmanlı devlet adamlarını reformlar için sürekli baskı altında tutmayı dış politikasının temel ilkelerinden biri olarak sürdürdü.

Sonunda Sadrazam Âli Paşa adada yeni bir idare sistemi kurmak üzere 2 Ekim 1867'de Girit'e yollandı. 10 Haziran 1868'de Girit'in yeni idaresini açıklayan bir ferman yayınlandı[128]. Bu fermanla gayrimüslim halka idare meclislerine ve karma mahkemelere üye olma hakkı tanındı. Valinin, biri Hıristiyan, biri Müslüman iki müşaviri olacaktı ve adada resmi yazışma iki dilde yapılacaktı.

Bu arada Abdülaziz 1868'de Şura-i Devleti açış konuşmasında "Hangi mezhepte bulunursa bulunsunlar, bütün tebaam aynı vatanın evlâdıdırlar"[129] demek gereğini duymuştu.

Ali Paşa'nın Girit sorunu konusunda sonradan yazdığı bir layiha bir Osmanlı Sadrazam'ının zimmîler sorununa bakış açısını yansıttığı için son derece ilginçtir.

[126] Karal, age., C. 7, s. 26.

[127] Bourne, K. İngiltere ve Girit İsyanı, Çev. Y. Kurat, Tar. Ar. Derg. C. 1, Sa. 1, Ankara 1963, s. 262-263.

[128] Düstur, 1. Tertip, C. 1, s. 652. Bu sorunu açıklayan Verte'nin 11 Temmuz 1868 tarihli İngilizce Giritten yazdığı mektup. Auswärtiges Amt: A. A. IABq, 95, 1868, C. 1. No. 111.

[129] İnalcık, H. Tanzimat ve Bulgar Meselesi, Ankara, 1943, XI+161 s. 3. 1868 de 37 üyeli Şura-i Devlet'te gayrimüslim üyeler şunlardı: Rum Prens Miltadi, N. Tcherakce, Sirozlu Mikhaili, Ermeni katolik Mısırlıoğlu Boğhos Bey Ohannes Efendi, Betros Efendi, Mihran Bey, Ermeni Gregoryen Odion Efendi, Bulgar Ivantcha Efendi, Davitchen Efendi ve Yahudi Avram Efendi A.A. I.A.B.q, Türkei, 1868.

Âli Paşa, bu layihada[130] şunları yazmaktadır:

"Rusya, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'da çok kışkırtıcı bir politika izlemektedir. Böylece hem zimmîleri hem de gerçekleri bilmeyen Avrupa kamuoyunu Osmanlı Devleti aleyhine harekete geçirmektedir. Girit ihtilâli dolayısıyla Fransa, Rusya ve Prusya tarafından verilen notanın Petersburg'da hazırlandığı şüphesizdir.

Avrupa Devletleri Paris andlaşmasını hiçe sayarak içişlerimize karışmaya başladılar. Fransa, Eflak-Boğdan, Sırbistan, Karadağ, Suriye, Girit sorunlarında karşımızda yer alıp zimmîleri "her millet dilediği hükümdarı seçebilir" diye ayaklandırdı. İngiltere kayıtsızlık ve yansızlık yolunu tuttu. Devlet bu güçlük ve tehlikeler karşısında tüm gelirini orduya harcamak zorunda kaldı. İslâm milletinin asker veren nüfusu uzun süre bu duruma dayanamaz.Bu ülkelerin içişlerimize karışmasına izin verirsek bağımsızlığımızı ve zimmî tebaayı yitireceğiz. Avrupa'da eşitlik, hürriyet ve din ayrımı gözetilmeden herkesin her hizmete girebilmesi ilkeleri geçerlidir. Avrupalılar bu kuralları başka ülke ve milletlere yaymak istiyorlar. Zimmî tebaa çocuklarını dışarda okutuyor ve o gün için gerekli bilgileri edinmiş zimmîlerin sayısı böylece artıyor. Onlar müslümanlarla hukuk eşitliğine sahip olamadıklarına üzülüyorlar. Devleti zararlı fikir ve tebaasını yabancı kışkırtmalarından kurtarmak için bu tebaayı başkalarına başvurmaya mecbur olmayacak bir hale getirmek ve bu devletleri müdahale için bahaneden yoksun bırakmak zorunludur. Bu amaçla iyi eğitilmiş zimmî tebaanın dışardan beklediklerini Padişahlarından elde etmelerini sağlamak gereklidir. Yani kendilerine İslâm Devleti'nin bir mahkûmu değil, şanlı bir padişahın bende ve tebaası gözüyle bakılmasını mümkün kılacak ortamın yaratılması lâzımdır. Devlet hizmetlerinde gayrimüslimlerin sayısı çok azdır. Halbuki eğitimleri iyidir. Devlet gelirlerinin 2/3 ini onlar verdiği için de dış tahriklere kapılabilirler. Onlara bu yetkileri vermenin Müslüman nüfusu rahatsız etme gibi sakıncaları olabilir. Ama sözü edilen bilgiler olmadan öteki milletler düzeyine gelmek ve ülkeyi yönetmek mümkün değildir. Bazı sakıncaları önlemek üzere Devlet hizmetlerine girecek gayrimüslimlere Türkçe okuma yazma bilme şartı getirilebilir. İyi okullar açılarak gayrimüslim çocuklarının Yunanistan'a, Rusya'ya yollanması önlenmelidir. Böylece Osmanlı Devletine karşı çıkacak şekilde eğitilmelerinin önüne geçilecektir. Kadı mahkemelerinden çok şikâyet geldiği için bu konuda da düzenleme yapılıp ayrı dinden olanların dava ve mahkemelerinde "kod civil" adlı Medeni Kanunun çevrilip uygulanması -Mısır'da olduğu gibi- gereklidir. Böylece şer'i hüküm-

[130] Akarcalı E. Deniz, Belgelerle Tanzimat, Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların siyasi vasiyetnameleri, Boğ. Ün. yay. No. 147 s. 9. Fuat Paşa'nın siyasi vasiyetnamesi, The Levant Herald gazetesinde 30 Eylül 1869'da yayınlanmıştır. AA. IABQ, 98, A. 119.

lere de dokunulmaz. Kısaca, tüm tebaanın din ve mezhepten başka konularda birbirleriyle kaynaştırılması, tehlikeyi yok etmek için tek ilaçtır."

Görüldüğü gibi, Âli Paşa, devletin çökmesini önlemenin tek yolunun zimmîlerin, kendilerini müslümanlardan farklı hissetmemelerini sağlamak, bunu yaparken de askerlik, dil gibi konularda müslümanları huzursuz eden ayrıcalıklarını da kaldırmak olduğunu yazmıştır. Paşa, sorunlara doğru olarak parmak basmıştır. Ama bulduğu çözüm yolunun uygulanabileceğine inanıp inanmadığını bilmek mümkün değildir.

Padişah da 1871 Eylül'ünde yine Şura-i Devletin açılış konuşmasında uyruklar arasında din nedeniyle hiç bir ayırım yapılmamasını şiddetle arzu ettiğini ve gayrimüslimlerin mümkün olduğu kadar fazla oranda kamu hizmetine alınacaklarını söyledi[131]. Aynı şekilde, 1876 Mart'ında Fuat Paşa, Sadaret'e yazdığı bir tezkiresinde, Girit ayaklanmasının her ülkede görülebilen bir isyân olmasına rağmen Rusya'nın bunu mahallî bir sorun olmaktan çok, Osmanlı Devletinden gayrimüslimlerin memnun olmadıkları şeklinde yansıttığını vebu konuda Fransız, İtalya, Avusturya ve Prusya'nın da desteğini sağladığını, İngiltere'nin ise tarafsız kaldığını yazmıştı[132].

Fuat Paşa'nın işaret ettiği politika, daha sonra pek çok Hıristiyan ulusların ayaklanmalarında Büyük Devletlerce takip edilmiştir. Gerçekten, Karadağ isyanı, Eflâk ve Boğdan olayları ve Girit isyanı Paris anlaşmasını imzalayan Batılı ülkelerin çeşitli şekillerde Osmanlı Devletine müdahalelerinin artmasına yol açtı.Devlet bunları bertaraf etmek için gayrimüslimler lehine çözümler getirirken onların bağımsızlık isteklerine yaklaşmalarını sağlıyacak tedbirleri kendi eliyle gerçekleştirmiş oluyor, böylece parçalanmaya doğru hızla sürükleniyordu.

Gayrimüslimlerin çıkardıkları ayaklanmalar bu tavizler üzerine artarak devam etti. 1875-1876 yılları arasında Hersek'te isyanlar çıktı:

İsyan öncesi Bosna-Hersek'te halk, uzun süreden beri Sultan'ın keyfî ya da uygulanmayan emirlerinden şikayetçiydi[133]. Cizye çok küçük çocuklardan

[131] İngiliz Büyükelçisi Elliot, 28 Eylül 1871 tarihli raporunda bu konuşma metnini veriyor ve Şurayı Devletin 35 üyesinin 25 inin Müslüman, 10'unun gayrimüslimden oluştuğunu. Hıristiyan üyelerden biri olan Karateodori'yi Dışişleri Bakanlığı sekreteri olup, çok akıllı ve kapasiteli biri olarak yoruma değer bulduğunu ve onun Rum sempatizanı olduğunu yazmaktadır (F.O. 78/2177 No. 350).

[132] Köprülü, agm., s. 280 ve devamı.

[133] 1851'de Zagreb'de yayınlanan, Bosna Hersek tarih ve kültürüne ait kitabında Ivan Jukic, istisnasız tüm halkın, Padişah ve devlet adamlarını İslâm dininin düşmanı ve saptırıcısı olarak gördüklerini, bunu açıkça belirttiklerini yazmaktadır. Jukic, bölgedeki reformları gerçekleştirmek ve huzursuz olan Bosnalı feodal beyleri birleştirmek için yollanan (1850) Slav asıllı Latas Ömer Paşayı vatansever olarak tanımlar. Kendisine Paşa'nın 500 kuruş vererek Bosna'daki politik oayları düzenli olarak kendisine bildirmesini istediğini yazar. Dzambo, Jozo "Eine im Jahre 1850 an der Sultan Abdülmecid gerichtete christliche Bittschrift aus Bosnien-Hercegovina" Materialia Turcica, Band 2, Bochum, 1976, s. 38-50.

da alınıyordu[134]. Sultan sık sık voyvodaları değiştiriyordu. 1800-1850 arası 26 Voyvoda değiştirilmişti. Bu, bölgedeki huzursuzluğu arttırıyordu[135].

1870'den itibaren özellikle mültezimlerden şikayetçi olan Hersek Hıristiyanları Batılı ülke konsoloslarından yardım istediler. İngiltere Babıâli'ye ihtarda bulundu. Avusturya, çiftlikler için yeni nizamname hazırlanıncaya kadar, çiftçilerin ağalara verdikleri hasılat hissesinin azaltılmasını istedi.

Babıâli'nin bu konuda hazırladığı nizamname A. Cevdet Paşa'nın müfettişliğine kadar Hersek'te uygulanmadı. Bu tarihten sonra ise nispî bir düzen sağlanabildi. Karadağ, Sırbistan, Eflâk, Boğdan, Girit İsyanları Bosna-Hersek halkını Osmanlı idaresinden kurtulma konusunda ümitlendirdi. Avusturya ve Rusya'nın da tahrikleriyle isyan 1875 Temmuz'unda başladı. Babıâli 1875 Temmuz'unda Hersek'de vergi bahanesiyle çıkan ayaklanmaların kısa zamanda genişleyerek tüm Balkan Slavlarını etkilemesi üzerine, 2 Ekim 1875'de bazı vergi reformları yapacağını ilân etti. Buna göre, bütün Bosna vilayetinde memurlar din hürriyetine saygı gösterecek, mahkeme kararları Sırpçaya tercüme edilecek, vergi toplama yetkisi Hıristiyanların da tayin edilebilecekleri özel memurlara verilecekti[137]. Mahmut Nedim Paşa, Almanya (Bismark) Avusturya (Kont Andrassy) ve Rusya (Gorçakof) arasında görüşmeler yapıldığını ve bir nota hazırlandığını duyunca bir "Adalet Fermanı" hazırladı.

12 Aralık 1875'de çıkartılan bu adalet fermanı ile[138] halkın Padişahın gözünde eşit olduğu bildirildikten sonra, yargılamada ve vergide reform yapılacağı, 6 Hıristiyan ve diğerleri nâzırlardan kurulu 15 üyeli bir Islahat komisyonu kurulacağı belirtildi ve Patrikhanenin hakları teyid edildi: Gayrimüslim cemaatlere ait muafiyet ve dinlerinin serbestçe icrası, devlet hizmetine girebilecekleri hazırlatıldıktan sonra, onların askerlik yerine bedel verdikleri, hakça olan eşitliğin görevce de eşitliği gerektirdiği, ancak cemaatlerin buna uymadıkları gibi, bedel-i askerîyenin tahsilinin bile usulüne uygun olmadığı belirtilerek, 20-40 yaş arası gayrimüslimlerden alınan 100 altınlık bedelin, eşitlik ilkesi gereğince 50 altına indirildiği açıklandı. Ayrıca, bazı bölgelerde gayrimüslimlere arazi satılmayıp, onların çiftçi olarak çalıştırılmaları usulünün kal-

[134] Atanackovic, Bemerkungen über die gegenwärtige Lage der Dinge und der Zustände von Bosnien, 1844, s. 48.

[135] Bkz. Aynı şikâyetler, İnalcık Halil, "Tanzimat ve Fransa", Tarih Vesikaları, 1943, C. II, sh 129 ve dev.: Fransız denetmelerin Eflak, Boğdan ve Sırbistan'da yaptıkları geziler sonunda Fransa'nın İstanbul Büyükelçisine verdikleri 1849 tarihli rapor.

[136] 1873'de Bosna sorunu ve Avusturya-Macaristan ile ilişkilerimiz için, Telegramme des Correspondenz-Bureau, Best, A.A. IABq 47, Türkei, C. IX. A. 3221.

[137] Yorga, age., C.V., s. 568.

[138] Vezir Mahmud Nedim Paşa'ya hitaben yazılan ferman'ın tam metni için bkz. Schopoff, A. Les Reformes et la Protection des Chrétiens en Turquie, 1673-1904, Paris, 1904. Düstur, I. Tertip Düstur, C. 3, s. 2-9. Aristarchi C. 4, s. 26-33.

dırılarak onların da boş arazi satışlarında Müslümanlar gibi alım hakları olduğu, vasiyetlerinin ifasına ve velisi olan yetim gayrimüslimlerin mallarının idaresine hiç karışılmayacağı, velinin suistimali ve şikayet halinde devletin işe el koyacağı da yazılıydı. Ferman, görüldüğü gibi kapsam bakımından gayrimüslim patriklere verilen atama beratlarında yazılı yetkilerle, 1856 Islahat Fermanı'nın bir karışımından oluşmaktadır. Ferman vilayetlerde ilgili memurlara ve büyük devletlere tebliğ edildi. Bir de sadrazam Mahmud Nedim Paşa[139] Başkanlığında, Meclis-i Ali-i icraat adlı bir komisyon kuruldu[140].

Bu Ferman'ın ilânından bir süre sonra 30 Ocak 1876'da Avusturya-Macaristan dışişleri Bakanı Andrassy, Rus ve Alman temsilcileri[141] ile görüştükten sonra hazırladığı ve kendi adıyla anılan notayı Babıâli'ye yolladı. Bu nota ile Osmanlı Devleti fermanlar ve anlaşmalarla ilan ettiği Islahatı uygulamamakla ve Hıristiyanların imtiyazları hakkında verdiği teminatlara aykırı davranmakla suçlanıyor, tüm mezheplere din serbestisi tanınması, iltizam usulünün ve cizyenin kaldırılması, 12 Aralık 1875 iradesiyle söz verilen tüm Islahatın uygulanmasının kontrolü için Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan bir komisyonun kurulması isteniyordu[142].

Hariciye Nazırı Reşit Paşa'nın da tavsiyeleriyle 11 Şubat 1876'da nota kabul edildi[143]. Asiler layihayı kabul etmeyip daha köklü islahat istediler ve ayaklanmayı sürdürdüler.

Osmanlı idaresinin bozulması[144] ve Fener Patrikhanesinin soygunculuğu, Rumlaştırma çalışmaları, milli benlikleri uyanan Bulgarların da Sırbistan ve Rusya'nın[145] da tahriklerin sonucu 1841'den başlıyarak sık sık ayaklanmalarına yol açtı[146].

[139] Kabinesinde iki gayrimüslim vardı. Artin Dadian Efendi (Dışişleri Bakanı) ve Abraham Paşa (Ayân Azası)

[140] Aristarchi, age., C.V., s. 34-35.

[141] Alman Dışişleri Bakanı Bülow Londra'da bulunan Kont Münster'e yazdığı mektupta (4 Ocak 1876) Almanya'nın Osmanlı Devletindeki reform çabaları ile ikinci derecede ilgilendiğini, İmparatorluk için Hindistan yollarının muhafazasının ölüm kalım sorunu olduğunu, İngiltere'nin bu nedenle Osmanlı Devleti'nin Slav bölgesiyle değil Balkanların öbür yanıyla, ticaret ve politik nedenlerle ilgilendiğini yazmıştır. German Diplomatic Documents 1871-1914, Trans. Dugdale E.T.S. With a preface by Rodd. R. an Introduction by Headlam Marley, Vol. I, London, 1928, s. 20 (Belgeler Almanca'dır).

[142] Tam metin, Martens, N.R.G. C. III, s. 7; Milobar Franz, Der Berliner Kongress und die Bosniche Frage, Zürich, 1902, s. 20.

[143] Mahmut Nedim Paşa, bu notayı kabul ettiği içi kendisi hakkında söylenen sözlere karşılık olarak, bunun iftira olduğunu, bu notanın Büyük Devletlerce Babıâliye verilmediğini, bir kopyasının İngiltere Büyükelçisinden gizlice alındığını, söylemiştir. M. Zeki Pakalın, Mahmud Nedim Paşa, İstanbul 1940, s. 170.

[144] İnalcık, H. "Tanzimat ve Fransa", s. 130-131. Fransız memurlarının İstanbul Fransız Büyükelçisine verdiği 1849 tarihli raporda, halkın vergi memurları tarafından ezildiği, ticaret yapmalarının engellendiği, kiremit taşımak için angarya günü olarak pazarın seçilerek 200 kadar Bulgarın çalıştırılmalarının onların din ve mezheplerine uymadığı, şahadetlerinin kabul edilmediği, bu memurları kontrol için İstanbuldan yollanan görevlilerin yerel memurlarca doğruyu söylenmeyerek aldatıldığı yazılıydı.

[145] Çar Nikola, Kırım Savaşı öncesinde İngiliz elçisine Balkanlarda bağımsız bir Bulgaristan görmek istediğini söylüyordu. A. Refik, "Bulgar İhtilâli", TTEM 15. Sene, No. 86/91, 1 Mayıs 1341, s. 120 vd.

[146] İnalcık, H. Tanzimat ve Bulgar Meselesi, Ankara 1943, s. 7 ve dev. (161 sh.).

1848'de İstanbul'daki Bulgarlar Hıristiyan papaz evi açmak için Babıâli'-ye müracaat ettiler. Rum, Ermeni, Katolik toplulukların ve Yahudilerin ayrı kiliseleri olduğu halde kendilerinin olmadığını, İstanbul'daki kiliselerde Rumca yapılan ayinleri izleyemediklerini belirttiler. Bu istek üzerine Babıâli bir kilise değil, ama Fener'de bir papaz evi yapımına izin verdi[147]

Rum patriği Anthimos VI, açılışı diğer üç patrikle birlikte yaptı. Ama bu dostluk uzun sürmedi. Çünkü sarayla da yakın ilişkili olan İstanbul Bulgarları bununla yetinmeyip özerklik istediler[148]. 1856 Fermanı'nda ruhanî cemaatlerin tekrar teşkilâtlanmasının söz konusu olmasından sonra, 1860'da Bulgarlar Babıâli'ye yolladıkları heyetle Rum Patriğini ruhanî reis olarak tanımayacaklarını bildirdiler. Hilarion Bulgar kilisesini yöneten Piskopos, Patriğin ismini geleneksel dua'dan çıkardı. Diğer Bulgar kiliselerini yöneten piskoposlar da aynı şeyi yaptılar. Rum Patriği önlemeyemediği bu hareket üzerine istifa etti. Yeni Patrik seçimine Bulgar ruhanî cemaatleri iştirâk etmedikleri gibi, yeni patrik seçimini de tasdik etmediler[149]. 1860 yılının sonlarında da bazı Bulgarlar Katolik olarak Ermeni Katolik kilisesiyle birleştiler. Rum patrikhanesi bu teşebbüsü afaroz etti. Bulgarların büyük bir bölümü ise Ortodokslukta kaldı ve Fener Patriğini de tanımayıp bağımsız olmakta direndiler. Rusya da onları destekledi. 1861 Haziran'ında Bulgar kilisesinin 28 piskopostan oluşan temsilcileri İstanbul'a gelip bağımsız kilise için izin istediler. Babıâli, bunun politik bağımsızlığa yol açacağını düşünüp reddetti. Rusya ve Yunanistan'da da bu böyle olmuştu. Bulgaristan o zamanlar Patrikliğin kilise yargısı sınırlarına dahildi. Red cevabı alan Bulgarlar Temmuz 1861'de Babıâli'ye 8 maddeden oluşan bir dilekçe verdiler. Babıâli bunu Patrikliğe iletti. Bu dilekçeye göre, Bulgar bölgelerine Bulgar piskoposlar atanacak, karışık bölgelere ise çoğunluk olan etnik guruba mensup bir rahip atanacaktı. Bu bölgelerdeki 12 üyeli Ruhanî mecliste Bulgarlara 6 sandalye verilmeliydi. Bulgar bölgelerinde ise 6 piskopos, altı laik kişiden oluşan karışık konsüllerin de arttırılmasını, üyelerin hepsinin Bulgarlardan seçilmesini, Bulgarların patrik seçimine katılmalarını önerdiler. Ardarda gelen Patrikler Joachim II ve Sophronios III, bu isteklerin Ortodoks kilisesini Bulgar kontrolü altına sokmasından korkarak, bu önerileri reddettiler[150].

1866'da Bulgarlar yine önerilerle geldiler. Ruhanî mecliste eşit sayıda Rum ve Bulgar olmasını ve Bulgarların çoğunlukta olduğu yerlere Bulgar Piskopos atanmasını istediler. Patrikliğin cevabı, Bulgar Eksarklığı için otonomiye "evet"'ti, ama Ruhanî meclisteki eşitlik ve çoğunluğa göre Piskopos atanma-

[147] Arnakis, age., s. 306; Karal, C. 7, s. 91.
[148] Frazee, Charles, A. Catholics and Sultans, s. 271.
[149] Arnakis, age., s. 306; Karal, C. 7, s. 92.
[150] Arnold, age., s. 280-286; Frazee, Catholics and Sultans, s. 243 ve dev. Arnokis, age., s. 307.

sına "hayır"dı. 1867'de Patrik VI. Gregor'u Bulgarların ayrı bir Ruhanî meclis ve Eksarkla idaresine, eksark ve piskoposların patrik tarafından onaylanmasına, diğer ilişkilerin ise Yunan kilisesi ile okümenik patriğin ilişkilerine benzer şekilde düzenlenmesine karar verdi. Bu, Rus sefiri Ignatiev'e göre, "Patriğin kendi elleriyle Bulgarlar'ı politik bağımsızlığa götüren bir köprü kurmasıydı." Osmanlı'ları da Bulgarları da bu çözüm tatmin etmedi. 1867'de Bulgar isyanı başladı. Bulgaristan'ın bağımsızlık ya da en azından özerkliğini sağlamak isteyen isyancıları Tuna Valisi Mehmet Sabri Paşa engelleyemeyince, Devlet Şurası Reisi Mithat Paşa olağanüstü yetkilerle vali olarak Bulgaristan'a gönderildi. Mithat Paşa bu isyanı bastırdı. Daha sonra Babıâli'ye yolladığı raporla bu bölgede milliyetçilik propogandasının yoğun olduğuna dikkati çekerek alınması gerekli tedbirleri belirtti. Bu arada Bulgar piskoposları 1868 Aralık ayında Patrikhane'den ayrıldıklarını açıkladılar.

11 Mart 1870'de Rus elçisi Ignatiyef"in çabalarıyla bağımsız Bulgar kilisesinin kuruluşunu bildiren bir ferman çıkartıldı[151]. Bu fermanla, "Bulgarların dinî işlerinin yeni kurulan Eksarkhane tarafından görüleceği, Eksark'ın Bulgar dinî meclisinin başkanı olduğu, Rum Patriğinin onlara müdahale edemiyeceği, patriğin Eksark'a gerekli onayı vereceği" belirtilerek, müstakil ve millî Bulgar kilisesi kurulmuş oluyordu[152].

1872'de Patrik VI. Anthimos'un başkanlığında Fener'de toplanan dinî meclis ise Bulgar kilisesine kesinlikle karşı çıktı. İki kilisenin ilişkileri artık tamamen kesildi. İşin ilginç yanı, bu kiliseyi Rus, Romen, Sırp kiliseleri ve Kudüs Patrikliği de kabul etmedi[153].

Dinsel bağımsızlıklarını kazanan Bulgarlar bununla da yetinmediler. Rum Patrikhanesinden sonra Türk idaresinden de çıkmak istediler.

1876'da Hersek isyanından[154] da güç alan Bulgarlar Rusya'nın desteklemesiyle tekrar ayaklandılar ve Türkleri katletmeye başladılar[155].

[151] Tam metin, Nora, C. III, s. 293; Konu ile ilgili geniş açıklama ilerde, Bulgar Eksarklığı bahsinde yapılacaktır.

[152] Bulgar eksarklığının yönetimi Rum patrikliğinden tamamen ayrılmıştı. Ama eksarkların seçimi Rum patrikliğince onaylanıyor ve dinî ayin sırasında Rum patriğinin adı zikrediliyordu. Önemli sorunlarda eksarklığın ruhanî meclisi aracılığıyla Rum patriğinden fikir soruluyordu ve kutsal otlar patriklikten geliyordu. Eksarklıkla Rum Patrikhanesinin yetki alanı kesin olarak ayrılmadığı için sık sık ikisi arasında çatışma oldu. Münir, O. age., s. 118-119.

[153] Jelavich Charles-Barbara, The Establishment of the Balkan National States, The Bulgarian National Movement, London, 1977, s. 128-ve dev.

[154] BaltalıKemal, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik kazanması", Belleten, Nisan 1987, C. LI, sa. 199, s. 213.

[155] 1878'de Osmanlı Devletine bağlı olarak kurulan Bulgar Prensliğinin 1908'de tam bağımsızlığını ilân etmesiyle, Bulgar kilisesi de tam bağımsız hale geldi. Bulgar ayaklanmasına ilişkin telgraf metinleri için Bkz. A. Refik, agm., s. 141.145.

Bosna, Hersek ve Bulgar isyanlarının devam ettiği sırada Selanik'te meydana gelen bir olay Avrupa'da büyük yankı uyandırdı. Bir Bulgar kızı, Müslüman olmak için geldiği Selanik'te 6 Mayıs günü aslen Rum olan Amerikan konsolosu tarafından kaçırıldı. Halk kızın serbest bırakılması için gösteriler yaptı, sonunda araya giren Fransız ve Alman konsolosları halk tarafından öldürüldü. Bu hadise Avrupa'da büyük etki yarattı. Osmanlı topraklarında binlerce misyoner dolaşırken, Müslüman olmak isteyen bir kız yüzünden çıkartılan bu olay, Osmanlı Devleti'ni bir kez daha batılı ülkelerle karşı karşıya getirdi[156]. Fransa ve Almanya, Rusya Avusturya ve İtalya Selanik'e savaş gemileri yolladılar. Suçlular Babıâli'ce cezalandırıldı[157]. Bu olay Müslüman ve Hıristiyan halkın üzerinde derin izler bıraktı. İstanbul'da da büyük huzursuzluğa yol açtı.

9 Mayıs'ta Mahmud Nedim Paşa'ya karşı olan devlet adamlarının kışkırtmasıyla medrese öğrencileri ayaklandı. Hıristiyanların Müslümanlara eziyet edip tahkir ettiklerini savundular. Abdülaziz, Mahmud Nedim Paşa'yı azletti ve ayaklanma sona erdi. M. Rüştü Paşa kabinesi kuruldu. Bu sırada Gorçakof, Bismark ve Andrassy bir proje hazırlayarak, "Berlin memorandumu'nu oluşturdular. Buna göre, Osmanlı Devletinde Hıristiyan tebaa ile yabancı devlet uyruklarının hayatının tehlikede olduğu Selanik olayı ile anlaşılmıştı! Babıâli Islahat yapacak, Hıristiyanlara silâh taşıma izni verilecek, yabancı devlet konsolos veya memurları ıslahatın yürütülmesine nezaret edeceklerdi. Bu proje Babıâli'den önce, Paris anlaşmasını imzalayan devletlere sunuldu. İtalya ve Fransa bunu kabul ettiler. İngiltere ise reddetti. Fransa'nın da sonradan onayını çekmesi ile nota Babıâli'ye tebliğ edilmedi[158].

Bu arada Mithat ve Serasker Hüseyin Avni Paşaların da bakan olarak görev yaptıkları yeni kabine ile anlaşamayan Padişah Abdülaziz 20 Mayıs'ta hal'edildi. Yeni Padişah V. Murat, Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa'ya yolladığı 1 Haziran 1876 tarihli Hat ile tebaalarının eşitliğini, hürriyetlerini, vatan, millet ve devletin üstünlüğünü ilân etti[159].

Temmuz başında ise Sırbistan ve Karadağ Osmanlı Devletine saldırdılar. 31 Ağustos'ta V. Murat halledilerek II. Abdülhamîd tahta çıkarıldı. Bu arada İngiltere 1876 Eylül'ü sonlarında Bosna-Hersek ile Bulgarlar'a idarî özerklik verilmesini içeren bir taslağı Batılı devletlere sundu. Panislavist hareketi doruğa ulaştıran Rusya ise, Avusturya ile birlikte bu bölgeleri işgal etmek istedi. Bu nedenle Osmanlı-Rus ilişkileri gerginleşti. Almanya ise durumu yakından

[156] Vali Eşref Paşa, Komiser Vahari Efendi, Fransız elçiliğinden iki tercüman ve İstanbul'daki Alman Konsolosunun soruşturma için derhal olay yerine yollandığına dair. (AA. IABq 117. vol. I. Türkçe, A. 2356) Werther'den A.A. a telgraf. 7 Mayıs 1876.

[157] Kurat, Y. Tekin,Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, 1877-1880, Ankara 1968, Memorandum için tam metin, Nora, C. 3, s. 395.

[159] Hattın Metni, A. Mithat, Üssü İnkilap, 1, s. 501-505.

izliyordu. Prens Bismarck 20 Ekim 1876 tarihli memorandum'unda, "Türklerin medenî Avrupa devletlerinin uğrunda kendilerini mahvedip birbirleriyle büyük savaş yapacakları değerde olmadıklarını, Avusturya'nın Rus-Türk savaşı çıksa bile Rusya'yla barış içinde kalacağını bildirmesini doğru bulduğunu, Sultan"ın İstanbul ve Anadolu'yu elinde tutmasının Boğazlar'ın tarafsız ellerde olması sonucunu doğuracağını, Rusya İstanbul'a alırsa Hind yolu tehlikeye girecek olan İngiltere'nin Rus-Türk savaşında aktif rol oynamaktan kaçınması gerektiğini savunuyordu[160].

Alman Dışişleri Bakanı Bülow ise 27 Kasım 1876 tarihli yazısında Türklerin kaderine Almanya'nın çok az ilgi duyduğunu, ama İngiltere, Rusya ve Avusturya ile dostluklarını sürdürmeye çok önem verdiklerini belirtiyor[161], böylece Almanya'nın Osmanlı Devleti hakkındaki kayıtsızlık politikasını bir kez daha açıklıyordu.

Rusya 30 Ekim 1876'da ateşkese yanaşmayan Osmanlı Devleti'ne verdiği ültimatomla, Sırplar'la iki aylık mütareke yapılmasını, aksi halde İstanbul'u işgal edeceğini bildirdi. Osmanlı Devleti Sırplar'la anlaştı. İngiltere duruma müdahale gereğini duydu ve Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında yapması gereken ıslahatı konu alan bir konferansın İstanbul'da toplanması için diğer devletleri ikna etti.

Elçi Elliot, Saffet Paşa'nın konferansla kendilerine bazı şeylerin kabul ettirilmesinden korktuğunu, gerçekten de bunun Rus elçisinin tek amacı olduğunu, Rus hükümetinin dileğinin, Hıristiyan güçlerce Babıâli'ye hangi düzenlemelerin kabul ettirileceğini konferansta görüşmek olduğunu, general İgnatief'in toplantıda, "yapılacak düzenlemelerin saptanmasının bir gereklilik olduğunu, bunun gelecekteki yanlış anlamaları önleyeceği" söylediğini, kendisinin ise henüz hükümetinden önerileri almadığını bildirdiğini yazmıştır. Elliot'a göre, "Rus hükümetinin burada herşeyi açık olarak ortaya koyma kaygısı, Hıristiyanlar için yapılan her şeyin Babıâli tarafından değil, Büyük devletlerce yapıldığını ispatlamaktır. Amaç, Sultan'ın otoritesini zayıflatıp, halka onları sadece yabancı hükümetlerin koruduğunu ve isyana ya da huzursuzluğa yol açan noktaları ortadan kaldırmak istediklerini göstermekti". Elliot bu çok ilginç ve gerçekçi yorumdan sonra, Rus elçisi ile üzerinde anlaşabildikleri tek noktanın Sultanın tüm uyruklarının din ve ırk farkı gözetilmeden eşitliği olduğunu yazmıştır[162].

Avrupalı temsilciler 12 Aralıkta İstanbul'da çalışmalara başladılar ve 23 Aralıkta Osmanlı temsilcileri olan Saffet ve Ethem Paşa'ların da katıldığı Tersane Konferansı başladı.

[160] German Diplomatic Document s. No. II, s. 69.
[161] German Diplomatic Documents, Bülow'dan Kont Münster'e, C. II. 105-6. s. 31 ve 40-41.
[162] F.O. 78/2467, No. 1308, 23 Kasım 1876.

18 Ocak 1877'de 60 gayrimüslimin de bulunduğu Meşveret büyük devletlerin isteklerine karşı çıkma kararı aldı. 20 Ocak'ta Saffet Paşa bunu konferansa bildirdi ve konferans dağıldı.

Bu arada Mithat Paşa'nın başkanlığındaki, üç üyesi gayrimüslim olan bir komisyon, bir anayasa taslağı hazırladı. Komisyonda, ulema, Hıristiyanların meclise kabullerine mani olmaya çalıştı: "Padişahımız halife-i resul ve imamülmüslimindir. Anın muvafakatı şer'i ve emri mutadır. Ve istinadımız şeriatı mütahhareye münhasır olmak farzdır. Eğer bir şurai ümmet lâzımsa, anın İslâmdan ibaret olarak teşkili caiz olabilir. Yoksa sunufu tebai gayri İslamiyenin öyle bir cemiyete kabulü ile idarei esasiyei devleti anların efkârı arasına bırakmak tecviz olunamaz." Ama bu karşı çıkmalar sonuca ulaşmadı. Meclise gayrimüslimlerin girmeleri konusunda Vakit Gazetesinde çıkan bir makalede, bunun tabii olduğu, Hıristiyan vatandaşların da şer'i şerif ahkâmınca hukukta eşit oldukları, hakkaniyetin onların meclisi umumide bulunmalarını gerektirdiği belirtilmiştir[163].

İstanbul konferansına Türk temsilcilerinin katıldığı sabah, top sesleriyle Kanun-u Esasi ilân edildi. Mithat Paşa, Tanzimat ve Islahat fermanlarının Mısır sorunu ve Paris barışı üzerindeki olumlu katkılarının farkındaydı.

II. Abdülhamit, İstanbul konferansı görüşmeleri sırasında, "Büyük Devletlerin amaçları, Hıristiyan tebaanın haklarını temin değil, önce İstanbul'u temin suretiyle imparatorluğu parçalamaktır. Bunu şu şekilde yapıyorlar: Hıristiyan ahaliyi ayaklandırıp ortalığı karıştırmak, böylece onlara arka çıkmak" demişti[164].

Bu konferans öncesi İstanbul Ermeni Patriği Narses, İngiliz büyükelçisine giderek, cemaatinin çok heyecanlı olduğunu, batılı ülkelerin sempatisini kazanmak için ayaklanma çıkarmak gerekiyorsa Ermeniler arasında böyle bir hareket yaratmanın güç olmayacağını söyledi[165]. Konferans, Büyük ülkelerin tekliflerinin Osmanlı Devleti tarafından reddedilmesi üzerine 20 Ocak 1877'de sonuçsuz olarak dağıldı.

III. 1876 Anayasası ve Gayrimüslimler

1876 Anayasası'nın[166] 8. maddesinde vatandaşlık ile ilgili bir hüküm vardır: "Osmanlı tâbiiyetinde bulunan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tabir olunur" Böylece vatandaşlık kanununda yer alan, "uyrukluğu din kavramından soyutlama", ilkesi anayasal kural haline getiril-

[163] Esmer A. Şükrü, agm., s. 69-70.
[164] Esmer, agm., s. 71.
[165] Şimşir, Milliyet, 3 Nisan 1983.
[166] Düstur, I. Tertip, C. 4, s. 4-20.

di. 10. maddenin ilk cümlesinde tüm Osmanlı'ların kişi hürriyetlerinin her türlü saldırıdan korunduğu ve cezaların kanunîliği ilkesi yer almıştı. 21-22. maddelerde servet ve konut dokunulmazlıklarına değinilmişti. 16. maddede tüm okulların devletin kontrolü altında olduğu, milel-i muhtelife'nin okullarında özel din dersleri uygulayabilecekleri yazılıdır. 25. maddede zimmîlerin yıllardır şikâyetlerinin temelini teşkil eden konudan bahsediyordu: "Vergi aynı isim altında tüm Osmanlı tebaasından din ve ırk farkı gözetilmeden alınır. Yasada yazılı olmayan vergi toplanamaz."

11. maddede "devletin dini İslâm olmakla beraber, düzen ve umumî adabı ihlâl etmemek şartıyla Osmanlı devletinde diğer dinlerin ve milletlere verilmiş olan mezhep imtiyazlarının serbestçe icrası devletin himayesindedir" cümlesine yer verilerek kimsenin din ve mezhebine karışılmayacağı bir kez daha belirtildi.

Anayasa'da Osmanlı'ların ülkenin hak ve görevlerinde yasa önünde eşit olduğu (17. madde) ve devlet hizmetine girmek isteyen Osmanlı'ların Türkçeyi bilmeleri şartıyla (madde 18), ehliyet ve kabiliyetlerine uygun olarak devlet hizmetine kabul edilecekleri de bildirildi (Madde 19).

Böylece din, ırk, dil ayrımı gözetmeden herkes Osmanlı tabir olunarak yeni bir ulus yaratılmak istenmişti. Mithat Paşa zimmî şefleri ziyaret ederek (Rum, Ermeni Patrikleri ve Hahambaşını) reformların gerçekleştirilmesinde gösterdikleri anlayış ve işbirliğinden ötürü teşekkür etti[167]. Böyle bir ziyaret, Osmanlı tarihinde ilk kez gerçekleşiyordu.

Ancak ulema ve medrese talebeleri bu anayasa ile Müslümanların gayrimüslimlerin kölesi haline geldiklerini savundular. Mithat Paşa Batılı ülkelerden de umduğu desteği bulamadı. Çünkü bu Anayasa ile, güçlü ve birleşik bir Osmanlı Devleti yaratılabilirdi ki bu, Batılı'ları rahatsız ederdi.

Bu Anayasa'ya göre, Mecliste her üye sadece kendi seçim bölgesini değil, tüm Osmanlı tebaasını temsil edecekti ve müslim-gayrimüslim her 50.000 erkeğe bir temsilci seçilecekti.

"Meclis-i umuminin suret-i intihabına ve tayinine dair talimat-ı muvakkat"in 2. maddesine[118] göre, meclis üyelerinin seçimi hakkında gerekli nizamname henüz yayınlanmadığından gecikmemek için sadece o seneye mahsus olarak Vilayet Nizamnamesine göre seçimler yapılacaktı. 5. maddede üyelerin devletin resmî lisanını bilmeleri gerektiği hatırlatılıyordu. 4. maddede ise

[167] Karal, E.Z. "Non-Muslim representatives in the first Constitutional Assembly" 1876-77, Braude-Lewis, Christians and the Jews, Vol. I, New York, 1985, s. 393.

[168] Karakoç, Serkis, Tahşiyeli Kavanin, C. II, s. 34-36.

her vilayetten seçilecek üyelerin sayılarının saptandığı cetvele[169] atıf yapılmıştır. Gerçekten bu cetvelde meclisi mebusan için İstanbul ve Vilâyetlerden seçilecek üyelerin sayıları her vilayet için müslim ve gayrimüslim kişilerin isimleri kaza ve livalarda idare meclislerince valiye yollanacak, o da bir meclisle inceleyerek -ki bu meclise ulema, vilayet erkanı ve ruhanî reisler de katılacaktı (md. 4)- cetveldeki sayılar kadar isim tesbit ederek Babıâliye yollayacaktı. 6. maddede İstanbul'daki meclis üyelerinin saptanma biçimi yer almıştı. Daha sonra çıkarılan "Heyeti mebusanın birinci sene-i içtimaiyyesi için Dersaadet ve mülhakatından intihab olunacak mebusların suret-i intihabına dair beyanname"de[170] ise İstanbul'dan 5 Müslim ve 5 gayrimüslim mebus seçileceği belirtilmişti.

Seçimlerden sonra, Parlamento Mart 1877'de açıldı. II. Abdülhamit, meclisi açış demecinde, bundan böyle bütün vatandaşların bir vatanın evlâdı olarak bir kanunun himayesinde yaşıyacaklarını, Osmanlı nâmını taşıyacaklarını ve bu nâmın tebaa arasında mevcut menfaatlerin devam ve muhafazasına şamil olacağını ümit ettiğini belirtti[171].

Meclis'te Padişah'ın nutkuna verilen cevapta ve görüşmeler sırasında Osmanlı tebaası yerine "umumi millet-i Osmaniyye"[172] ve üyeler için de "Millet Mebusları" deyimleri kullanıldı.

Meclisin açılış töreninde bulunan Times gazetesi muhabirinin Hıristiyan olmayan mebusların kendisine gösterilmesini istemesi üzerine, bir paşa "Bu mebuslar kâmilen Osmanlıdır. Artık Müslüman veyahut Rum ve Ermeni değildir" demişti[173]. Mebuslar (180 Müslim ve 60 gayrimüslim) Sultan'a, ülkesine ve Anayasa"ya uygun davranma ve aykırı hareket etmeme sözü verdiler[174].

Gayrimüslim üyeler 14 ayrı lisan konuşuyor, ama Anayasa'ya uygun olarak biraz Türkçe biliyorlardı.

Üyeler müslim-gayrimüslim ayrımı yapmadan, bu deyimleri kullanmadan ülke çıkarlarını savundular. Anayasal prensiplere dayanan bir Osmanlı Devleti için çalışmak niyetindeydiler[175].

[169] Meclis-i Mebusan için dersaadet ve vilâyetlerden intihab olunacak azanın adedini gösteren cetvel, Karakoç, C. II, s. 36-37.

[170] Karakoç, Serkis, age., C. II, s. 38-42.

[171] US, H. Tarık, Meclis-i Mebusan, 1293-1877, Zabıt Ceridesi, İstanbul, 1940, C. 1, s. 11.

[172] Bu Anayasa'da da "Millet" deyimi "din" yerine kullanılmaktadır. "Umum Millet-i Osmaniye" deyimi, Osmanlı Devletine bağlı bütün dinî cemaatler anlamındadır. "Millet Mebusları"da türlü din veya mezheplerce seçilen mebuslar anlamındadır.

[173] US, age., s. 89.

[174] Kuran Ahmet B. Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri, ve Milli Meclis, 1956, İstanbul.

[175] US, age., s. 250-252.

Gayrimüslim milletvekillerinin aktif olarak rol aldığı bu meclis 20 Mart-28 Haziran 1877 ve 13 Aralık 1877-16 Şubat 1878 arası toplandı.

Ancak içteki bu olumlu gelişmeler rağmen, meşrutiyet dış ilişkileri düzeltmekte fazla yararlı olamadı. Bu Anayasa ile güçlü ve birleşik bir Osmanlı Devleti yaratılabileceğinden biraz da endişe duyan büyük devletler bu hareketin samimiyetine inanmadılar ve isteklerini sürdürdüler. Mithat Paşa böylece bu ülkelerden umduğu desteği bulamadı.

4 mart 1877'de Bismarck, 6 büyük devletin kararıyla Babıâli'ye bir nota verileceğini açıkladı[176]. 31 Mart 1877'de büyük devletler hazırladıkları Londra Protokolünü Osmanlı Devletine sundular[177]. Buna göre Bosna-Hersek ve Sırbistan'da[178] hemen ıslahat ve Karadağ'la barış yapılması isteniyordu. Elçiler yapılacak ıslahatı denetleyeceklerdi. Görüldüğü gibi, önemli olan Osmanlı Devleti'nde neler yapıldığı ya da gösterilen çabalar değil, büyük devletlerin kendi isteklerinin derhal yerine getirilmesiydi.

Osmanlı Devleti 11 Nisan'da yabancı devletlerin himaye ve denetleme isteklerine itiraz ederek, bunu egemenlik haklarına ve anayasaya aykırı buldu. Devlet sözü edilen bölgeler için özel reform sözü veremezdi. Çünkü bu, 1876 Anayasası'ndaki eşitlik ilkesine aykırı olurdu[179]. Bu nedenle protokol reddedildi.

Bunu bahane eden ve savaşa hazır bekleyen Rusya, Osmanlı gayrimüslimlerini koruma amacını içeren bir deklerasyonla savaş ilan etti ve Rus orduları Balkanlar'da sınırı geçtiler. Alman İmparatoru I. Wilhelm, Dışişleri bakanı Bülow'a yazdığı 13 Nisan 1877 tarihli mektubunda, bir Türk-Rus savaşını önlemenin tek yolunun İngiltere'nin tarafsızlığını sağlamak olduğunu, ama General Ignatief'le yaptığı konuşmadan, Rusya'nın barışçıl yol yerine savaşmayı tercih edeceğinin anlaşıldığını yazmaktaydı[180]. Halbuki, bu sıralarda İngiliz Büyükelçisi H. Elliot'un yerine atanan H. Layard, İstanbul'a geldikten bir hafta sonra (27 Nisan 1877'de) onu ziyarete gelen mebuslar heyeti (ki müslim ve gayrimüslim milletvekillerinden oluşuyordu) ile yaptığı görüşmeleri Başbakan Gladstone'a bildirirken şöyle diyordu:

> "İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelen insanların herkesin önünde fikirlerini çekinmeden açıklamaları ve devlet idaresinde

[176] German Diplomatic Documents, s. 48-50.

[177] Tam Metin, Martens, Bd. 3, s. 174.

[178] 1 Mart 1877 de Sırbistan'la barış yapılmıştı. Bunun koşullarını görüşmek üzere toplanan meşverette-ki 200 kişinin 60'ı gayrimüslim idi.

[179] Degen Walther, age., s. 57-58.

[180] German Diplomatic Documents, s. 50.

reformlar yapılması üzerinde ısrarla durmaları, büyük çapta değişiklikler olduğunu göstermektedir[181]."

Elçiyi ziyaret eden Hıristiyan cemaat şefleri ise Osmanlı yönetimini, Rus yönetimine tercih edeceklerini bildirdiler[182].

Gerçekten yaklaşan savaş tehlikesi içinde devam eden meclis çalışmaları sırasında, gayrimüslim milletvekilleri kendi menfaatlerini sonuna kadar savunabiliyorlardı.

Vilayetlerin yönetimine ilişkin yasa görüşülürken, 7 Nisan 1877'de Rum üyeler, bu yasanın Anayasaya aykırı olduğunu, çünkü insanları müslim ve gayrimüslim olarak iki guruba böldüğünü belirtmişlerdi[183]. Ayrıca bu yasanın kabulü halinde çok az Rum'un yaşadığı bölgelerde, bir Rum'un bölge meclisine girmesinin mümkün olmadığını da savundular. Bazı milletvekilleri de onları destekleyerek, azınlığın da çoğunluk kadar temsilinin adalete uygun olacağını belirttiler. Cevdet Paşa ise[184] onların bölge, sancak, eyalet düzeyinde değil, cemaat meclislerinde temsilinin lüzumlu olduğunu bildirdi ve yasa sadece Rumların karşı oylarıyla kabul edildi. Bir başka konuyu da, bölge idare meclislerinde tüm cemaat liderlerinin ex officio üye olmaları şeklindeki teklif oluşturmaktaydı (1 Nisan 1877). Müslümanlar, buna bazı bölgelerde 11 farklı dinî topluluk olduğunu, dinî ve dünyevî işlerin birbirine karıştırılmaması gerektiği gibi nedenlerle karşı çıktılar. Teklif reddedildi. 12 Nisan'da Vasilaki Bey tekrar konuyu açarak müftü'nün de aynı nedenle meclis üyeliğinden çıkartılmasını istedi. Müslüman üyeler kadı ve müftülerin dinî lider olarak telâkki edilemiyeceklerini, İslâm'a ilişkin bir sorun çıkarsa ulema ve şeyhlerin, Hıristiyanlara ilişkin bir konu çıkarsa Hıristiyan dinî liderlerin davet edileceğini bildirdiler[185].

14-15 Mayıs 1877 oturumlarında ise seçim kanunu görüşülürken, yasada mebusların sadece Osmanlı'lardan seçileceği yazılırsa, halkın sadece Müslümanları seçeceğini savunan Rum milletvekilleri, Hıristiyanların haklarının özel olarak bu yasada garanti edilmesini istediler[186].

Bu öneriden, halktaki Osmanlı kavramının sadece Müslümanları kapsadığı anlayışının hâlâ yaşadığı açıkça anlaşılmaktadır.

Savaşın başlaması üzerine, meclisteki gayrimüslim üyeler Rusya'nın korumasını istemediklerini, parlamentoda kendi milletlerini değil, Osmanlı'la-

[181] F.O. 78/2571. No. 406 ve aynı muhtevada 78/2570 No. 370.
[182] Devereux Robert, The First Ottoman Constitutional Period, Baltimore, 1963, s. 218.
[183] US, age., C. I, s. 84.
[184] US, age., C. I, s. 104-8, 160-67.
[185] US, age., I, s. 91.
[186] US, age., C. I, s. 254.

rı temsil ettiklerini, devlete bağlı olduklarını görünüşte de olsa açıkladılar. Halep milletvekili Manok Efendi, Ermeni ve Rumlar olarak Rus korumasını hiç bir şart altında kabul etmeyeceklerini, çünkü ihtiyaçları olmadığını açıkladı. Bulgar milletvekilleri de, Bulgarların Rus iddialarını reddettiklerini, Anayasanın yardımı ile Osmanlı milleti için çalışmak istediklerini söylediler[187].

Diğer gayrimüslim üyeler de benzer bildiriler okudular. Ama bu arada yapılan askerlik çağrısına hiçbir gayrimüslim katılmadı[188].

II. Abdülhamit de Rus savaşını bahane ederek meclisi kapattı. Böylece I. Meşrutiyet devri sona erdi[189].

Yeni Osmanlılar'ın, fertlerin hepsine aynı haklar tanınarak devletin insan unsurunun bir bütün haline geleceği ve bunun sonucunda gayrimüslimlerin artık yabancıların himayesini istemekten ve millî isteklerini gerçekleştirmekten vazgeçecekleri yolundaki hayalleri boşa çıkmış, Meşrutiyet, devletin çöküşünü durduramamıştı. Gayrimüslimler ülkeye ve Osmanlılık ideallerine sarılmadılar. Kanunu Esasi ile vatandaşlara sağlanan hak ve hürriyetler kağıt üzerinde kaldı ve dış ilişkilerin kötüleşmesi de engellenemedi.

IV. Berlin Barışı ve Sonrasında Gayrimüslimlerle İlgili Gelişmeler

1. Genel Olarak

1877-78 yıllarında devam eden savaş, Osmanlıların yenilgisiyle sonuçlandı ve 1878 Mart ayında Ayastefanos (Yeşilköy) önbarışı ile[190] Osmanlı Devleti Ermenilerin yaşadığı bölgelerde Islahat yapmaya ve onları Doğu Anadolu'daki yerel halkla olan ilişkilerinde korumaya söz verdi. Bu anlaşmanın görüşmeleri sırasında İstanbul Ermeni Patriği'nin başkanlığında bir heyet Rusya'dan yönetim özgürlüğü istedi ise de Rusya kendi topraklarındaki Ermeniler nedeniyle buna yanaşmadı[191]. Yine bu anlaşma ile Sırbistan'ın sınırlarının genişletilmesi, büyük, bağımsız bir Bulgaristan kurulması, kabul edildi. Ayrıca Osmanlı Devleti ülkedeki Hıristiyanlar lehine ıslahat yapmayı Rusya'ya taahhüt etti. Bu vaad, ilerde Rusya'ya Devletin iç işlerine karışma hakkını tanıdı[192].

İngiltere ve Avusturya bu anlaşmaya karşı çıktılar. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, Hindistan yolu nedeniyle Doğu Anadolu'nun ve Balkan-

[187] US, age., C. 1, s. 170-175. Peters, Richard, The Story of the Turks From Empire to Democracy, 1955, s. 157, 158.

[188] US, age., s. 175.

[189] 14.2.1978.

[190] Tam metin, Reşat, Ekrem, age., s. 218-223.

[191] Sertoğlu, Mithat, "1878 Osmanlı, Rus Anlaşmasına dair bazı yeni belgeler" sh. 606-607, Reşat Ekrem, age., sh. 218. Bayur, Türk İnkılâp Tarihi, C. I, İstanbul 1940 s. 13.

[192] Sertoğlu, Mithat, age.

ların Rus himayesine geçmesinden hoşlanmadı. Anlaşmanın uygulanmasını engellemeye çalıştı. İngiltere, Ayastefanos'un hükümlerinin değiştirilmesi için gayret sarfedeceğini bildirerek karşılığında Babıâli'den Kıbrıs'ın yönetimini ve ilerde İngiltere ile kararlaştırılacak şartlar altında gayrimüslim uyruklar için reform taahhüdünde bulunmasını istedi. Rus tehlikesine karşı bir önlem olarak da Doğu Anadolu'daki Ermeniler için ıslahat yapılmalıydı. Görüldüğü gibi Osmanlı toprakları üzerindeki Rus-İngiliz rekabeti, yavaş yavaş o güne kadar var olmayan Ermeni sorununu yaratarak gündeme getirmektedir[193]. 4 Haziran 1878'de yapılan gizli Kıbrıs anlaşması[194] ile İngiltere Osmanlı Devletine gerekli koruma ve yardım vaadetti; buna karşılık, Devlet Kıbrıs'ın yönetimini İngilizlere veriyor ve Anadolu'da bulunan Hıristiyan ve sair tebaanın iyi idare ve korunmaları hakkında İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında sonradan karşılaştırılacak olan lüzumlu ıslahatı yapmayı İngiltere'ye taahhüt ediyordu. Ruslar Doğu Anadolu'dan çekilirlerse, Kıbrıs'ın yönetimi tekrar Osmanlı Devletine geçecekti. Böylece İngiltere Ermeniler yararına müdahaleye başlamış ve bunun için de iyi bir hukukî dayanak bulmuş oluyordu.

Osmanlı Devleti yaşamasını imkânsız kılacak bir anlaşmanın düzeltilmesi için, İngiliz isteklerini kabul etmek zorunda kalmıştı. Böylece Akdenizde bir üs elde etme amacına ulaşan İngiltere, verdiği söze uygun olarak, Ayastefanos Anlaşmasının değiştirilmesi için bir Kongre'nin toplanmasına öncülük etti. Dostu Rusya'yı yalnız bırakmak istemeyen Bismarck da böyle bir toplantıyı gerekli görüyordu. Onun çabaları sonucu Berlin'de bir konferans toplanmasına karar verildi.

2. Berlin Konferansı.

Berlin konferansına Ermeniler de iki piskopos ve iki sivil olmak üzere dört temsilci yolladılar ve Avrupa'lı devletlere isteklerini bildirdiler. 5 yıl için seçilen Hıristiyan vali, jandarmaların yarısının Müslüman, yarısının gayrimüslim olması ve idarenin yeniden düzenlenmesi, mahkemelerin de yarıyarıya gayrimüslimlerden oluşturulması, mahkemelerin şer'i olmaması, Müslümanlarla aynı haklara sahip olmak, kendi dillerinin de Türkçe yanında resmî dil

[193] Kaldı ki Fransa da Katolik Ermenilerin hakkını koruma bahanesiyle yıllardır Bahıâli ile yazışmaktadır. Genfer Correspondance, 14 Nov. 1873, A.A. IABq 47, C. X, A. 262. sh. 4/5 ve Papa Pie IX'un Ermeniler ve Patrik hakkında yaptığı konuşma, ROME (gazete), 22 Şuhat 1873, A.A. I ABq 47. c. IX. Ayrıca Almanya'da soruna girmeye haşlıyordu:

Kölnische Zeitung'un 14 Juli 1874, Salı günü yayınlanan hir makalesinde, Almanya'nın Ermenileri, Türklere doğrudan ya da dolaylı olarak baskı yaparak koruması isteniyordu.

[194] Hurevitz J. Great Britain, Parlimentary Papers 1854, 71 vol. part 6. London 1956 vol. I, sh. 188; 1 Temmuz 1878 tarihli konvensiyonda Kıbrısta şer'i mahkemelerin, müslüman okulları ve dinî kuruluşlarının Osmanlı Devletindeki Evkaf'a bağlandığı belirtilirken, 14 Ağustos 1878'deki ilave madde ile Kıbrıs'ın hukukî düzeninin İngiltere'ye bağlı olacağı ve Babıâlice kontrol edilemiyeceği kabul edildi.

olarak kabulü gibi isteklerde bulundular[195]. Patrik bu programın Van, Bitlis, Erzurum ve Diyarbakır'da uygulanmasını istiyordu.

1878 Temmuz'unda imzalanan Berlin Anlaşması'na göre[196], Sırbistan[197] Karadağ ve Romanya (eski Eflâk-Boğdan) bağımsızlıklarını kazanırken, Bulgaristan'da özerk bir prenslik kurulacaktı. 13-22 maddeler Doğu Rumeli'de başında Hıristiyan bir Valinin bulunduğu muhtar bir eyalet kurulmasını öngörüyordu. 61. madde ile Ayastefanos'un Ermenilerle ilgili hükmü[198] düzenlendi. Ermenilerin Berlin kongresine verdiğii projede yeralan, o bölgede çoğunlukta oldukları iddiaları, Batı kamuoyunu onların tarafına çekti. Halbuki Erzurum'daki İngiliz konsolosu Trotter, 7 Eylül 1880'de yolladığı rapora eklediği istatistiklerde tam tersini yazıyordu[199].

Girit için yeni bir Anayasa yapılması kabul edildi[200]. 62. maddede hiç bir bölgede medenî ve politik hakları kullanmada, çeşitli mesleklerin icrasında ve kamu hizmetine girişte, kimseye karşı din ayrılığı ileri sürülemiyeceği, herkesin din farkı gözetilmeksizin mahkeme önünde şahitlik yapabileceği belirtiliyordu. Yine bu madde ile, ülkede seyahat eden tüm devletlerin hacı ve din adamlarının aynı hak, avantaj ve imtiyazlardan yararlanacakları, Diplomat ve konsolos yardımcılarının resmî korumalarının bu şahısları ve Kutsal Yerlerde ve bunun dışında kalan her yerdeki dinî kurumları kapsıyacağı, Fransa'nın sahip olduğu hakların özellikle saklı olduğu din ve ibadet hürriyetini muhafaza yolundaki ihtiyarî arzusunu diğer devletlerin bir senet olarak kabul edebilecekleri de belirtiliyordu. Bu cümledeki "senet" deyimi açıkça bir taahhüdü ve diğer devletlerin bunun gereğinin yerine getirilmesi beklentisi içinde olduklarını göstermektedir. Osmanlı Devleti ülkedeki din hürriyetlerini koruyup muhafaza etmezse Batılı ülkeler de bu taahhüdün neden tutulmadığını sorma hakkına sahip olacaklar, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışacaklardı.

[195] Yorga, age., s. 618, Fesch, Constantinople aux derniers Jours d'Abdülhamid, 1971, New York, s. 265, 266.

[196] Tam metin için Bkz. Reşat Ekrem, age., Hurewitz, s. 190-191.

[197] Sırp hükümeti İstanbul'daki patrikhane ile de ilişkileri azalttı. Ancak 1887'den itibaren her yıl patrikhaneye para ödemeye başladı. Sırp hükümetinin Babıâli nezdindeki delegesi Novakovitsch'in 12 Mayıs 1887'de Patrikliğe 15.000 Piaster vermesi ve bunun ileriki yıllarda da devam edeceğine dair rapor, A.A. Türkei, No. 175 b vol. 1/2 A. 895.

[198] Ermeniler bu maddeyi bir Ermeni devleti kurulması için ilk, adım olarak yorumladılar ve çeşitli dernekler kurarak 1895'den itibaren olaylar çıkardılar. İzmir Konsolosu Cumberbatch daha 29 Mart 1867 tarihli raporunda bile, Protestan Ermenilere bazı hücum ve eziyet vakalarının olduğunu, amma olayların kışkırtıcısının Ermeni komitelerinin şefleri olduğunu yazıyor. Belge No. 2. F.O.).

[199] Correspondance Respecting the Condition of the Populations in Asia Minor and Syria, Accounts and Papers, Vol. C. Turkey, No. 6 (1881) No. 73, s. 122.

[200] 1878 Ekim'inde bu maddeye dayanılarak Osmanlı Devleti ile Giritli Rumlar arasında Halep anlaşması imzalandı. Bunun maddelerini içeren 1.1.1978 tarihli bir fermanla Rumlara tanınan imtiyazlar da genişletildi. Nora, age., C. IV, Bayur, age., s. 18. Armaoğlu, age., s. 405. Ancak 1889 Girit ayaklanması sırasında yayınlanan bir fermanla (1 Aralık 1889) Halep'le verilen imtiyazların çoğu geri alındı. 1896'da çıkan yeni

Ülkede din ve mezhep farkı kimse için siyasî ve dinî haklardan yararlanmakta bir engel olmayacak, çeşitli cemaatlerin ruhanî reisleriyle olan ilişkilerinde zorluk çıkartılmayacaktı[201].

Bu maddede ilginç olan nokta, Osmanlı Devleti'nin uyruklarına tanıdığı hakların, Osmanlı Devleti'nde seyahat eden her ulustan din adamı ve ziyaretçilere de tanınmasıdır. Böylece İslâm Hukukunun çok önemli iki hukukî kurumu, "zimmîlik" ve "müstemenlik" kurumları bu anlaşma ile birleştirilerek, bunlara aynı haklardan yararlanma imkânı sağlanmıştır. Temelde birbirinden çok farklı esaslara dayanan ve farklı sonuçlar doğuran bu iki kurum, böylece bu anlaşma ile Osmanlı hukukunda aynı sonucu doğurur hale getirilmişlerdir. Üstelik müstemenlerin bu haklarının kontrolü Fıkıh'ta sadece Halifeye ait iken[202] bu madde ile yabancı diplomatların kontrolüne verilmiştir. Osmanlı ülkesinde oturan konsoloslar ve diplomatların, yabancı din adamları ile ziyaretçileri himaye hakları kabul edilmiş, bununla da yetinilmeyerek Kutsal Yerlerde ve diğer bölgelerde bulunan din ve hayır kurumlarını da resmen koruma yetkisi bu kişilere tanınmıştır.

Bu anlaşmanın en tehlikeli yanı Babıâli'nin müstemenlerle zimmîleri aynı kategoriye sokmasıdır. Böylece, yabancı devletlere gerektiğinde gayrimüslimlerle ilgili sorunlara rahatlıkla müdahale imkânını sağlanmıştır.

Ayrıca bu anlaşma ile Fransa'nın haklarının muhafaza edilip Kutsal Yerlerde statüs quo'nun korunacağı da hükme bağlanmıştır[203]. Görülüyor ki Kırım savaşına neden olan Kutsal Yerler sorunu hep gündemdedir ve 1877-78 Osmanlı-Rus savaşını bitiren anlaşmayla Fransa, bu bölgede varlığını iddia ettiği ayrıcalıkları bir kez daha teyit ettirmiştir.

Babıâli böylece, Ayastefanos önbarışında sadece Rusya sözkonusu iken, Berlin barışı ile ıslahat için Batılı ülkelere, ayrıca Kıbrıs konvansiyonu ile de bu ada konusunda İngiltere'ye karşı yeni bir taahhüt altına girmiş oluyordu.

3. Berlin Barışından Sonraki Gelişmeler

Ağustos 1878'de İngiltere hükümeti Doğu Anadolu için bir reform programı hazırladı. Buna göre, Doğu Anadolu'da Batılı ülkelerce örgütlenecek ve komuta edilecek bir jandarma kuvveti oluşturulacaktı. Gerekli görülen vila-

---

ayaklanma sonunda Osmanlı-Yunan savaşına dönüştü ve savaş 1897'de Girite özerklik verilmesiyle sonuçlandı. Balkan savaşları sonunda da Ada elden çıktı. Triantaphyllides M. Grègoire, Annuaire de Lègistation Etrengère Paris, 1897, 710.

[201] Bu hususlar 5, 27, 35 ve 44. maddede Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan ve Romanya için de tekrarlanmıştır.

[202] Bozkurt, "Müste'men", Fadıl Hakkı Sur'un Anısına Armağan, Ankara, 1983, s. 361.

[203] R. Ekrem, age., s. 229; A. Reşit, Ekalliyetlerin Himayesi, sh. 8-9, Entschef Dimitri, Die Völkerrechtliche Bedeutung des Berliner Vertrags von 1878, Würzburg 1903, s. 72-80. Bayur, age., s. 13.

yetlerde Adliye örgütü ve başında Avrupalı yargıçların olacağı mahkemeler kurulacaktı. Bu bölgelerdeki diğer mahkemelerin kararları bu yargıçlarca onanmadan kesinleşmeyecekti. Böylece Osmanlı Devleti'nin egemenliği yanında, yargılama yetkisine de el konuyordu. Vergi reformu da yapılacaktı. Daha da ağır olanı, Doğu Anadolu'ya vali atanırken Padişah, İngiltere büyükelçisine danışacaktı. Özellikle bu hüküm Padişah açısından son derece onur kırıcıydı. İngiliz büyükelçisi Layard tarafından hazırlanan bu proje 20 Ağustos 1878'de Sadrazam Safvet Paşa'ya sunuldu. Babıâli'de uzun tartışmalar oldu ve Safvet Paşa, bu notayı 24 Ekimde cevaplandırdı: Layard'ın tekliflerini bazı düzeltmelerle kabul ediyorlardı[204]. Yabancı hâkimlerin Osmanlı meslekdaşlarından daha kıdemli bir mevkide ve davalarda karar mercii olmaları kabul edilemezdi. Memleketin örf ve âdetlerini bilemeyen yabancı hâkimlerin duruşmaları yönetmeleri de uygun görülmüyordu. Yalnız ihtisas sahibi ecnebi hâkimlerin bütün vilâyetlerdeki adlî çalışmaları denetlemeleri hususu kabul edilmişti.

Babıâli mâli imkânsızlıkların da büyük etkisiyle, reform uygulanmasının hemen başarılı olamadı. Ancak bir Hıristiyan, hariciye nazırlığına atandı: Karateodori Paşa. Doğu illerinde de reformları gerçekleştirmekle görevli komisyonlar kuruldu[205].

1879'da yapılan reformları yerinde izlemek amacıyla İngiltere bir konsolos ekibi yolladı. İngiliz Hükümeti bu konsoloslardan, reformların tatbikini sağlamak için tüm gayretlerini sarfetmelerini istedi[206]. Bunların raporlarında Çerkezlerin ve Doğu Anadolu'da bazı grupların Müslüman ve Hıristiyanlara eziyet ettikleri bildiriliyordu. "İngiltere'nin Anadolu Başkonsolosu" sıfatıyla Sivas'ta yerleşen Albay Wilson, yolladığı raporlarda Hıristiyanların bu durumu patriklerine şikayet ettiklerini yazarken;

> "Köylülerin durumu Hıristiyan olsun Müslüman olsun yürekler acısıdır, hattâ müslümanların çektiği sıkıntı Hıristiyanlarınkine nisbetle daha büyüktür, çünkü onların şikayet edecekleri bir merci yoktur ve harbin yükü herkesten çok onların omuzlarına binmiştir"[207], diyordu.

Bu arada gayrimüslimler İngiltere'den çeşitli isteklerinin gerçekleştirilmesinde yardım istemeyi sürdürdüler. Ermeniler, İngiltere'den sadece reform-

[204] Kurat, agm., s. 177.

[205] Bkz. Şimşir, age., s. 261. Doğu'daki Konsolosların bu komisyonların çalışmalarına ilişkin raporları.

[206] Şimşir. s. 244, Marki Salisbury'den Albay Wood'a, No. 131.

[207] F.O. 78/2897 No. 6. Bu konsoloslar 1881 yılı sonunda geri çekildiler. Kurat, agm., s. 189. (Bu konuda benzer rapor. 24 Şubat 1880 Bakır Paşa'dan Layard'a, "Her ne kadar bu vilayetin durumu yürekler acısı ise de, benim bütün araştırmalarım, Müslümanların çektiklerinin Hıristiyanlardan çok daha fazla olduğunu kanıtlamıştır.") Şimşir. age., s. 421.

ların gerçekleştirilmesini değil, otonomi sağlanmasını da istiyorlardı. Rumeli Komiseri H.D. Wolf, 21 Mayıs 1879'da yazdığı raporda[208], Ortodoks Ermeni kilisesinin başı olan Başpiskopos Khuren Nar'ın (Lusignan Prensi) kendisini ziyaret ettiğini, Piskopos'un "Türklerle her zaman uyum içinde yaşadıklarını, ama Türklere karşı ayaklanan tüm ulusların (Sırp, Yunan, Romen, Bulgar gibi) istediklerini elde ettiklerini, Ermenilerin de kendi yöneticilerini, meclislerini, jandarma güçlerini, kısaca otonomi istediklerini bildirdiğini" yazmaktadır.

Nitekim Layard'ın şu mektupları bunun doğruluğunu teyit etmektedir. 12 Haziran 1879 tarihli mektupta "Bir Ermeni ulusu yaratmak için aynı entrikalar bu kez Anadolu'da çevriliyor. Hıristiyan yaygarasına ve Avrupa müdahalesine neden olabilecek bir durum oluşturulmak isteniyor. Layard, 1 Temmuz 1879 tarihli mektupta ise "Patriğin bu davranışı Avrupa ya da Rusya'nın Türkiye Asya'sında önce özerk, sonra da bağımsız bir Ermenistan kurmaları için yapılmış bir girişimdir."[209] diye yazmaktadır. Layard, 3 Şubat 1879 tarihli bir mektubunda ise, Doğu Anadolu'daki Ermenilerin şikayetleri üzerine Osmanlı Devletinin derhal Ermeni ve Türklerden kurulu bir komisyonu bölgeye yolladığı, bu konseyde Akif Paşa ile şura üyesi Ermeni Nourlian'ın da bulunduğunu yazmaktadır[210].

Doğu Rumeli'de Berlin anlaşmasının 22. maddesi ile bir Hıristiyan vali başkanlığında özerk bir idarî teşkilat kurulacaktı.

Patrikhane de bu konuda İngiltere'den yardım istedi. Rum Patriği, H.D. Wolff'a bu bölgede ıslahat yapılmazsa huzurun sağlanamayacağını, Türklerin bölgeyi yönetemediklerini, halkın kendilerini yönetecek usulü bulmalarının gerektiğini, tek yol olarak Avrupa komisyonu tarafından önerilen kurumların derhal oluşturulmasını gördüğünü, aksi halde imparatorluğun Rumeli'deki tüm yapısının çökeceğini belirtmiştir. Patrik, İngiliz diplomatına Türk hükümetinin geciktirici oluşundan da şikayet ederek, Patrik olarak seçildiğinde Safvet Paşa'dan anarşi yuvası olan Selanik'te düzenin sağlanmasını istediğini, aylar geçtiği halde hâlâ hiç bir şey yapılmadığından ~~da~~ yakınmıştır[211].

Halbuki Osmanlı Devleti bu konuda çalışmalarını sürdürmektedir. Rumeli komiseri H.B. Wolff, Foreign Office'e 31 Mayıs 1879'da yazdığı mektupta, ha-

[208] F.O. 78/3039, No. 223.

[209] Şimşir, age., s. 39 ve 271. Yine bu konuda, Ermenilerin Berlin Anlaşmasından sağladıkları çıkarlara ilişkin olan bir kitapta yer alan bilgilere dair, Layard'ın 21 Kasım 1879 tarihli raporu, Şimşir, sh. 346-350: "Berlin Anlaşmasıyla biz bir altın madeni kazandık. Bu altını çıkarmak için uğraşacak olanlar da yine bizleriz".

[210] AA. I ABq, 133 vol. 1/2, Correspondance respecting the commission sent by the Porte to inquire into the condition of the Vilayet Aleppo. Turkey No. 1 (1880).

[211] F.O. 78/3038, No. 195 30, Nisan 1879, Wolff, Patriğe "dış politik sorunların ve para yokluğunun bu isteklerinin sağlanmasını zorlaştırdığı" cevabını vermiştir.

zırlanan reform projeleri hakkında bilgi vermek üzere bir komisyon toplandığını Asım Paşa'dan öğrendiğini, çeşitli bilgilerde Berlin Anlaşmasının 23 md.e uygun olarak kurulacak komisyonların toplandığından emin olmadığını yazmaktadır[212].

Sonunda aynı yıl içinde çıkartılan Doğu Rumeli Nizamnamesi ile bu konu düzenlendi[213]. Bu nizamnamede konumuz açısından önemli noktalar da bulunmaktadır. Nizamnamenin "mezahip" bölümünde mezheplerin imtiyazlarını muhafazaya devam edecekleri, meratip silsilelerine karışılmayacağı, eski haklarından mahrum edilmeyecekleri, dinlerini serbestçe icra edecekleri, seyahat eden din adamlarına karışılmayacağı, hiç bir cemaatin, bu eyalet kanunu çıkmadıkça resmen tanınmış cemaatlerin hak ve muafiyetlerine benzer haklardan yararlanamıyacağı, resmen tanınmış cemaatlerin ise eski mallarını muhafazaya devam edecekleri, vergi muafiyetlerinin ise yeniden düzenleneceği yazılıydı. Nizamname'de eskiye oranla getirilen en büyük değişiklik ise, gayrimüslim cemaatlerin şeflerinin memuriyet beratlarını artık Padişah'tan değil, Vali'den almalarıydı[214].

Böylece Doğu Rumeli'deki huzursuzluklar için bir çıkar yol bulunurken, ülkenin diğer bölgelerindeki sorunlar ve bunlara ilişkin baskılar devam ediyordu.

İngiliz elçisi Layard Eylül 1879'da Kudüs'e yaptığı gezide Katolik-Ortodoks çatışmasının sürdüğünü, Ortodoksların İngiltere'den kutsal yerlerden mezhep farkı gözetilmeksizin, eşit olarak yararlanmak için yardım istediklerini, Mutasarrıf Rauf Paşa'nın Fransız konsolosu ile çatışmamak için hiç bir şey yapmadığını belirterek, Ermeni piskoposunun ise, "milliyetçilik bilinçlerini kazandıklarını, bağımsızlık istediklerini" bildirdiğini yazmıştı. Piskopos, Layard'a, Ruslar'ın nüfuzu altına girerlerse milliyetçilik kavramlarının ortadan kalkacağını, Babıâli'nin ise reformları yapamadığını söylemişti. Layard, bağımsızlık isteğinin Türklerin tepkisi nedeniyle gerçekleşemiyebileceğini söyleyerek, reformların neticelerini beklemelerini istedi[215].

Layard, Kudüs'ten sonra, Suriye valiliğine atanan Mithat Paşa'yı (Kasım 1878-Ağustos 1880) ziyaret için Şam'a gitti. Mithat Paşa orada reformlar yapmış, Müslüman-Hıristiyan eşitliğini sağlamıştı. Yönetimde Hıristiyanlara da yer vermiş, bir Hıristiyan kaymakam atamıştı. Bir gayrimüslimi öldürme suçu ile yargılanan iki Müslüman Şam'da idam edilmişlerdi[216].

[212] Correspondance Respecting the Execution of Article XXII. of the Treaty of Berlin, London, 1879, sh. 5. AA. Turkey, No. 7.

[213] A.A. I ABq 133, Vol. 4. A. 6430, Despatch from Lord E. Fitzmaurice Inclosing the New Law for the European Provinces of Turkey, No. 16 (1880).

[214] Bkz. Doğu Rumeli Nizamnamesi, "Mezahip" kısmı, Düstur, I. Tertip, C. 4, s. 876 ve dev.

[215] F.O. 78/2960 No. 900.

[216] F.O. 78/2985, 2989, F.O. 195/1264.

İngiliz Büyükelçisi bölgede gayrimüslimlerin durumlarını da inceledikten sonra elde ettiği sonuçlara dayanarak Babıâli'den bazı isteklerde bulundu. Bismarck'ın Dışişleri bakanlığına yazdığı 10 Kasım 1879 tarihli bir raporda, Elçi Layard'ın, Ekim sonunda Babıâli'den, Hıristiyanlara eziyet edilmemesi[217] ve doğuda reformların yürütülmesinin İngilizlerce sağlanmasını istediği kaydedilmiştir[218].

Layard'ın bu gezisinin ardında, İngilizler'in Kutsal Yerler ve doğudaki gayrimüslimlerin durumlarıyla ilgili saptamalar yapmak amacı yatmakta idi. Nitekim, İngiliz Dışişleri Bakanlığınca 25 Mart 1880'de hazırlanıp Layard'a da yollanan raporda, "Fransa'nın tüm Roma Katolikleri üzerindeki iddialarına dair memorandum'la, Berlin konferansında da bu hakların kabul edildiği ve anlaşmanın 62. md. de Fransa'nın haklarının korunduğu ve Kutsal Yerlerde değişiklik yapılamıyacağının anlaşıldığı" hatırlatılmaktadır[219]. Görüldüğü gibi İngiltere Kutsal Yerler konusunda Fransa'nın üstünlüğünü kabul etmiştir.

12 Kasım 1879'da Mahmut Nedim Paşa İçişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Artin Dadian Efendiyle birlikte hazırladığı, Bakanlar kuruluna sunulacak bir reform projesinin bir nüshasını da Layard'a yolladı. Buna göre, mülkî idarede bir bölüme yapılacak, bazı bölgelerde Avrupalı müfettişler kontrolünde, yerli halktan bir jandarma teşkilatı kurulacak, gayrimüslimlerin askeri okullara girmelerine ve mezuniyetten sonra silâh altına alınmalarına izin verilecek, Hıristiyanlardan da vali atanacaktı[220].

Sultan bu taslağın yürürlüğe konması için bir irade çıkardı[221].

1880'de iktidara geçen Gladstone'un önerisiyle, tekrar reformlarla ilgili çalışmalar başladı. Bu reformların yerine getirilip getirilmediğini denetleyecek olan Avrupa komisyonu 5/7 Haziran 1880'de Galatasaray Lisesinde toplandı. Avusturya-Macaristan, Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya ve Osmanlı Devletinin temsilcileri Vezir Asım Paşa'nın başkanlığında konuyu görüştüler[222]. Bu komisyona katılan Batılı ülkeler Osmanlı Devletine 27 Haziran'da verdikleri nota ile Berlin anlaşmasına uygun olarak ıslahata başlanmasını istediler ve her türlü gecikmeden Osmanlı Devletinin sorumlu olacağın bildirdiler[223].

[217] Hayfa'da Hıristiyanlarla Müslümanlar arası çatışmalar, bu konudaki iddiaların nedenini teşkil ediyordu. Bu çatışmalar hakkında yollanan rapor ve 30 Juli 1880, No. 54, 20 Juli 1880 tarihli telgraflar: A.A. Türkei 140, A. 4777.

[218] German Diplomatic Documents, sh. 104, Belge No. III, s. 129.

[219] F.O. 78/3169. (Memorandum Hertslet tarafından hazırlanmıştır).

[220] Şimşir, age., s. 319-341.

[221] Layard'dan Salisbury'e 14 Kasım 1879, No. 737, Şimşir, s. 341-342.

[222] AA. I ABq 133, vd. 1/2 A. 4003.

[223] Yukarda adı geçen Correspondance, sh. 5-6, Inclosure No. 17.

Büyük Devletlerin sadece Ermeniler lehine reformlar yaptırmak istediği ve sorunun müslim -gayrimüslim ayrımından değil, kötü idareden kaynaklandığını görmezden geldiği bu dönemde, İngiliz hüküme-

İngiltere'nin teşebbüsüyle, Haziran 1880'de toplanan büyük devletlerin Yunanistan ve Karadağ'la ilgili olarak aldıkları kararlar yeni sorunlara yol açarken, Almanya'nın Londra Büyük elçisi Kont Münster, Bismarck'a yazdığı 27 Hazirana 1880 tarihli mektupta, "Türklerin varlığına Avrupa için tehlike olmadıkça izin verilebilir; ama bu, sadece Büyük devletlerin Berlin Kongresinde aldıkları kararların uygulanması ile mümkündür, Büyük devletler Türkiye'nin söz verip tutmamasına izin vermeye devam edemezler" demekteydi[224].

Görüldüğü gibi o ana kadar bu konuyla fazla ilgilenmez görünen Almanya da olayları dikkatle izlemekte ve reformların gerçekleştirilmesini istemektedir.

Babıâli Büyük devletlerin notasına verdiği cevapta (5.7.1880), Doğu vilâyetlerine, Ermeni ve diğer uyrukların güvenliğini sağlamak için gerekli tedbirleri araştırma ve almakla yetkili memurlar yollandığını, vilayet jandarmalarının her ırk ve dinden seçilen kişilerden oluşacağını, her dinden esasen mevcut olan memurların sayılarının arttırılacağını belirtti. Babıâli, ayrıca Doğu'da halkın % 79'unun Müslümanlardan oluştuğunu da belirterek, düzeni sağlamak için alınan her tedbirin abartılarak, "Hıristiyanlara baskı yapıldığı" şeklinde aksettirilmesine son verilmesini de istedi[225].

Batılı ülkeler, Babıâli'ye 7 Eylül 1880'de verdikleri cevapta ağır bir dil kullanarak, ülkedeki muhtelif unsurlara farklı kanunların yapılarak uygulanması gerektiğini ve cinayet mahkemelerinde tüm unsurların nüfusları nisbetinde temsili konusundaki görüşlerini bildirdiler[226].

Osmanlı Devleti ise, 3.10.1880'de, Berlin anlaşmasının tatbikine ilişkin olarak âkit devletlere yolladığı genelgede gerekli tedbirlerin alınmakta olduğunu tekrar bildirdi.

Alman Dışişleri Bakanlığına bu konuda 2 Ocak 1881'de verilen bir raporda, İngiliz Elçisi Dufferin'in Sultanın kendisine bir ay içinde Ermeniler için bir komiser seçmek konusunda teminat verdiğini, ülkenin her tarafındaki hıristiyan Osmanlı vatandaşlarının durumlarının düzeltilmesini Sultanın da istediğini, reform projesinin ayrıntılarını tek başına tesbit etmek istemediğini,

---

tine yollanan ilginç bir rapora değinmeden geçemiyeceğiz: Trabzon'daki İngiliz konsolosu Biliotti, 13 Ağustos 1881'de Ordu'nun Hasancık Pınar kasabası sakinlerinden 54 müslüman ve Hıristiyanın Ermeni piskoposuna verdikleri bir dilekçe ile kötü idareden şikayetçi olarak hükümetten buraya bir komiser yollamasını istemesini rica etmişlerdir. Konsolos, bu dilekçenin Ermeni Piskoposuna verilmesini çok ilginç bulmuştur. Piskopos bu dilekçeyi İstanbul'daki üstlerine iletmiş ve Sırrı Paşa hemen Ordu Kaymakamından dilekçe verenlerin korunmasını istemiştir (F.O. 78/3284, No. 46).

[224] German Diplomatic Documents, s. 125, Belge No. IV, 16.

[225] Bayur, age., s. 28.

[226] Arnakis, age., s. 379.

bunun ortaklaşa bir çalışmayla yapılması gerektiğini belirttiği yazılıdır[227]. Bu arada İngiliz basınında da Ermenileri destekleyen yazılar çıkıyordu. Ermeni Patriği G. Hagopian the Times'a yazdığı ve 15 Ekim 1881'de gazetede yayınlanan mektubunda kendileri hakkında çıkan olumlu yazılara teşekkür ediyordu. Patrik, Sultan ve Babıâli'nin kendilerine o günkünden daha farklı imtiyazlar vermeyeceğini, Ermenilerin reformların başlatılması sağlanmadıkça hareketlerine son vermeyeceklerini, hür ve mutlu yaşamak istediklerini, Times'in bu yoldaki yazılarına devam edeceğini umduklarını da belirtmektedir[228].

Almanya'da İngilizleri desteklemeye devam ediyordu[229]. Kont Herbert von Bismarck (Bismarck'ın oğlu) 7 Ocak 1882'de Bismarck'a yolladığı mektupta, Lord Granville'nin kendisine, "Türkiyenin Berlin anlaşmasını yerine getirmediğini ve Ermenilere reform için kendilerinin söz verdiklerini, eyaletlerde reform yapılmaz, daha iyi organize edilip idare edilmezse, herhâlükârda çok yaşamayacak olan Osmanlı Devleti'nin hemen çökeceğini" söylediğini yazmıştır. Lord Granville, Ermeniler için İngilizlerin fazla bir şey talep etmediklerini, sadece bir yüksek komiser yollanıp, şartların gözden geçirilmesini ve aksayan yönlerin düzeltilmesini istediklerini, bu komiserin Hıristiyan olması üzerinde durmadıklarını, isim de vermediklerini belirtmiştir. Granville'e göre, Sultan 3 ay önce söz verdiği hâlde, bir özel komisyon yollanmamış, İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Lord Dufferin'e (1881 Mart'ından beri büyükelçidir) havaların seyahat için kötü olduğunu ve hava düzelince bir komisyon yollanacağını söylemiştir. Granville, Rusların kendi amaçları için, Ermeniler arasındaki bu memnuniyetsizlikten yararlanmalarından korktuklarını belirtmiştir. H. Bismarck Granville'e, Sultanın, son savaşa da reform isteklerinin yol açıp, reformların sonradan bir şey ifade etmediğini hatırladığını, reform kelimesinden ve Anadolu, Makedonya ve Arnavutluktaki uyrukları üzerindeki prestijini kaybetmekten korkabileceğini söylemiştir. H. V. Bismarck, Granville'nin bu yoruma bir cevap vermeyip şöyle devam ettiğini yazıyor: "Balkan sorunlarını halletmek zor olacaktır. Bismarck'ın Almanya'nın Doğu işlerine fazla ilgi duymadığını belirtmesine rağmen, şimdi, Almanya'nın Boğazlar'da büyük etki ve prestiji olduğundan şüphe edilemez. Bismarck İngiltere ile biraz işbirliği yapsaydı,Sultan mutlaka bir yüksek komiser yollamaya razı edilebilirdi." Kont von Bismarck, İngiltere'nin Sultan'a baskı yapmasının onun içişlerine karışmak olduğunu, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin Boğazlar'daki zararsız mülkiyetini kabul etmek zorunda olduğunu belirttiğini, Granville'nin de kendisine "İngiltere'nin reformlardan yüzgeri edemiyeceğini, bunun şimdiye kadar olan

[227] AA. I ABq 133 vol. 4, A. 5813, No. 173.

[228] The Times, 15 October 1881, Saturday.

[229] Alman Büyükelçisinin İngiliz elçisi Lord Dufferin'in Ermeni reform projesine ilişkin raporu. A.A. I, ABq Türkei, 133, vol. 4.

politikalarına ters bir politika takip etmek olacağını'' söylediğini yazmaktadır[230].

Bu mektuplardan da anlaşılacağı gibi, sorun, Osmanlı Devletinin daha fazla yaşamasına izin verilip verilemeyeceği konusundadır. Tüm büyük devletler ani bir çöküş halinde, mirasta diğerlerinden geri kalmamak için hazır beklemektedirler.

Bu arada Babıâli ile Ermeni Patriği arasındaki yazışmalar devam etmektedir. 19. Kasım 1883 tarihli The Eastern Express gazetesi, Patrik Nerses'in, Rum Patriği Joachim ve Azarian ile birlikte toplanarak Babıâli'nin eski imtiyazlarını ele almasını istediklerini ve önerilerini kabul etmeme konusunda görüş birliğine vardıklarını yazmaktadır[231].

22 Aralık 1883'de İstanbul Rum Patriği Joachim III görevinden ayrıldı. Bunun nedeninin, patrikhanenin kadim hakları konusunda devam eden çatışmalara çözüm getirmek ve Babıâli'nin bu konudaki pasif tutumunu protesto etmek olduğunu açıklayan Patrik, Sultanın dikkatini çekmek amacını taşıdığını da açıklıyordu[232].

Babıâli ile Rum Patrikhanesi arasındaki çatışmayla yakından ilgilenen Rum basını, bu utandırıcı durumun daha önce Ortodoks dünyasında hiç görülmediğini, Babıâli'nin düşmanca davrandığını yazıyordu. Yunan başbakanı ise, bu olaya İstanbul'da ''kiliseye ait bir sorun'' gözüyle bakıldığını, bunun Yunan hükümeti ile Babıâli arasında politik bir çatışma olarak düşünülse daha kolay ve iyi çözümlenebileceğini söyleyerek olaya yeni politik boyutlar katıyordu. Başbakan, bu soruna büyük devletlerin dikkatini çekiyordu. Bu konu İstanbul basınında da[233] sürekli olarak gündemdeydi. Sonunda Mayıs 1884'de yaptığı açıklama ile Patrikhane hakkında kamuoyunu yanıltmak için yanlış bilgilerin basında yer aldığını, bunu düzeltmek için bir basın servisinin gazetelere patrikliğin görevleriyle ilgili olarak savunma yapacağını bildirdi[234].

Bu olaylar devam ederken, İtalya Kırallığı da Doğu'daki kilise görevlilerinin çoğunluğunun İtalyan uyrukluğunda olması nedeniyle Doğu'daki Kato-

[230] German Diplomatic Documents, sh. 156, 157, Belge No. IV, 26.

[231] A.A. Bq 47, vol. 14/15.

[232] Bu haberi Berlin'e bildiren rapor'da, Rus elçisinin Babıâli'de çok etkili olduğu, onun baskısıyla Kudüs'e Patrik olarak Nicodemus'un atandığı yazılmaktadır. A.A. I ABq, 47, c. XV. 24 Dec. 1883, A. 121. 2 Nisan 1884 tarihli bir raporda da, Kudüs Patriği Nicodemus'un, görevini borçlu olduğu Ruslarla birlikte kendisini güçlendirmeye ve meclis'in Rum tarafını zayıflatmaya çalıştığı, Rum piskoposları ''özel görev'' adı altında sürgüne yolladığı ya da merkezden uzaklaştırdığı yazılıdır. Raporlara göre, Patrik Alman bankalarına büyük noktalarda borçlanmış ve bu borcun bir kısmının çok zengin ve soylu bir Rustan ''hediye'' olarak aldığı paralarla ödemiş. A.A. I ABq 47, C. XV. A. 2470.

[233] A.A. I ABq 47, C. XV. A. 161, Atina, 2 Ocak 1884.

[234] A.A. Bq 47, The Eastern Express, 5.5.1884.

likler üzerinde kolayca nüfuz kazanabileceğini düşündü. Roma Katolikleri ve Protestan Almanlar Osmanlı Devletinde pek çok öğretmen ve hastabakıcı tarafından temsil ediliyordu. "Evangelischer Bund", "Deutsche Orient Mossion" gibi kuruluşlar, Kutsal Topraklar dışında her yerde okul, dispanser, hastahaneler açmışlardı[235].

Berlin kongresinden sonra İtalyan hükümeti Fransa'nın Doğu'daki tüm Katolikler üzerindeki himaye iddialarına, İtalyan din adamları üzerinde kendi hükümranlığını ileri sürerek karşı çıktı[236]. Fransa, bu amaçla 1887'de Floransa'da devletin desteğiyle kurulan "İtalyan Misyonlarını Başka Ülkelerin Etkisinden Kurtarma Derneği"ni koruma hakları için bir tehlike olarak gördü. 1902'den sonra İtalya'ya verilen bir irade ile, Almanya'ya kendi tebaası için tanınan haklar, özellikle büyükelçilerin kendi vatandaşlarının sorgulanması sırasında hazır olma hakları, İtalya'ya da tanındı.

Osmanlı Devleti dinî korumaları içeren kapitülasyonları çeşitli tarihlerde (1909'da Avusturya ile ve 1912'de İtalya ile yapılan anlaşmalarla ve Ekim 1914'de) kaldırmaya çalıştı ise de başarılı olamadı[237].

Nitekim 24 Aralık 1887 tarihli bir raporda her büyük devletin, Osmanlı Devletinin güçsüzlüğünden kaynaklanan bazı durumlarda, kendi tebasını korumak için başvurma hakkı olduğundan bahsedilmektedir[238].

Büyük devletlerin müdahaleleri daha sonraki yıllarda Ermeni ayaklanmaları üzerine artarak devam etti. Nitekim 24 Aralık 1887 tarihli bir raporda, her büyük devletin, Osmanlı Devletinin güçsüzlüğünden kaynaklanan bazı durumlarda, kendi tebasını korumak için başvurma hakkı olduğundan sözedilmektedir.[238] Özellikle İngiltere Berlin Anlaşmasına dayanarak Doğu Anadolu'da ve Doğu Rumeli'de reformların gerçekleştirilmesini istedi[239].

Bağımsızlık isteyen ve bu amaçla dernekler kuran[240] Ermeniler'in çıkardığı huzursuzluklar sonunda ayaklanmaya dönüşünce, 1894'de İngiltere Rusya ve Fransa Osmanlı Devleti'nden ıslahat isteklerini tekrarladılar ve bu üç

[235] Trumpener, Ulrich, "Germany and the end of Ottoman Empire", The Great Powers and the end of Ottoman Empire, Marian Kent, London, 1984, s. 119.

[236] Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki koruma hakkı ve Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın da hu halka sahip çıkma isteklerine dair rapor, 2 Mayıs 1888 de Roma'dan A.A., A.A. I ABq 175a, 1/2, A. 6107 ve Paris Le Matin Gazetesinde (20 Mayıs 1888) ki "En Syrie et dans le Levant-Les Missions etrangeres et le protectorat français" başlıklı yazı.

[237] Armaoğlu, age., s. 514 ve dev.

[238] A.A. Türkei, 175 a, vol. 1/2, A. 16157, A. 10748.

[239] F.O. 78/3747, İngiliz Büyükelçisi White'ın bu konudaki 21 Kasım 1895 tarihli raporu.

[240] Hınçak komitesi 1885'de kuruldu. Bu komite Ermeniler'in istek ve güvenliklerini gerçekleştirecek, bunu sağlayamazlarsa Osmanlı Devletine bir dış saldırı halinde, ayaklanacaklardı (Hınçak mukavelesi, md. 6, Arnakis, age., sh. 379). 1890'da da daha isyankâr ve milliyetçi olan "Ermeni İhtilalcileri Federasyonu" kuruldu.

devletin elçileri, Ermeni patrikhanesinin saptadığı esaslar dairesinde doğu vilayetleri için yeni bir ıslahat projesi hazırladılar. Proje 11 Mayıs 1895'de Osmanlı Devletine sunuldu[241].Buna göre, İstanbul'da yarısı Müslüman yarısı Hıristiyan memurlardan kurulu bir komisyon kurulacaktı. Bu komisyonun görevi, reformların uygulanmasını denetlemek olacaktı. Komisyon Müdürünün seçimi topluluk meclisince yapılacak, devletçe atanmayacaktı. Hıristiyanların da jandarma örgütünde subay olarak görev yapmaları sağlanacaktı[242]. Bu projeyi gören Babıâli, Almanya'nın yardımına başvurdu. Dışişleri Bakanlığından Mum von Schwarzenstein, 23. Ağustos 1895'de konuyla ilgili olarak yazdığı tavsiye mektubunda şöyle demektedir:

"Babıâli son zamanlarda sık sık Bulgar sorunu üzerine gereksiz olarak niyetimizi araştırmakta ve İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Ermeniler'e dair isteklerine karşı yardımımızı istemektedirler. Ancak, Ermeni sorununa dair korumamızı istediklerinde, Tevfik Paşa'yı, Sultan'a olan tüm sempatimize rağmen bizim tavsiyemize çok az uydukları için Babıâliye yardım etmemizin zorlaştığı konusunda uyarmak gereklidir. Ermeni konusundaki gevşekliği hakkındaki uyarılarımızı Babıâli tamamen görmezden geldi ve Lord Salisbury'nin de Osmanlı Devleti aleyhine sert konuşmasına yol açtı. Bizim tavsiyelerimize uymaması, Türkiye'yi büyük ödünler vermek zorunda bıraktı"[243].

İngiltere'nin bu projenin kabulü konusundaki kararlı tutumu, topraklarında pek çok Ermeni'yi barındıran Rusya'yı huzursuz etti. Babıâli bu projeyi reddetti. Elçi Saurma 15 Ağustos 1895 tarih ve 2409/108 Numaralı raporunda, "Dışişleri Bakanı Turhan Paşa'nın cevabının kapalı ve belirsiz olduğunu, büyükelçilerin Babıâli'ye büyük yükler yüklediklerini, fedakârlık istediklerini iddia etmiştir. Türk tarafına göre onlardan istenen reformlar, İslâmın temel yasalarına aykırılık anlamına gelmektedir."[244]. Ancak, Babıâli, bir süre sonra yayınladığı bir fermanla gerekli ıslahatın yapılacağını vaadetti[245]. Ermeni Patriği İzmirian bunun üzerine Fransız büyükelçisi Camborn'a haklarını koruma konusundaki müdahalesi için teşekkür etti[246].

2 Ağustos 1895'de Hariciye Nazırı Turhan Paşa, Londra Büyük elçisi Rüstem Paşa'ya çektiği telgrafta, 3 büyük devletin projesi ile padişahın egemenlik hakkı ve devletin kanun ve nizamlarını bağdaştırmak için mümkün olan herşeyi yaptıklarını, ıslahatı kontrol için Şakir Paşa'yı genel müfettiş olarak

[241] Armaoğlu, s. 404.

[242] Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Johannes Lepsius-ALbrecht M. Bartholdy-Friedrich Thimme, 1924, Berlin, s. 49, Belge No. 105.

[243] Die Grosse Politik..., age., s. 57.

[244] Die Grosse Politik, age., s. 58. Rapor No. 2409/108.

[245] 14.7.1895, Bayur, age. C. I, Kısım 1, Ankara 1983, s. 86.

[246] Lammens, age., s. 71.

atadıklarını[247], genel af çıkartıldığını, vali ve mutasarrıflara Hıristiyan yardımcı tayin edildiğini, kaymakam ve nahiye müdürlerinin tayininde din arkı gözetilmediğini, Müslümanların çok olduğu vilayetlerde istenen ıslahatın, Müslümanların onuru kırılırsa aksi netice verebileceğini belirtiyordu[248].

Osmanlı Hükümeti verdiği sözde durarak reformları gerçekleştirirken, büyük devletler de Osmanlı üyelerden oluşan bir komisyon kurarak Babıâli'nin yaptığı reformları kontrol etmeye karar verdiler. Bu komisyonun Osmanlı üyelerinin hepsi Osmanlı tebaası Hıristiyan ve Müslümanlardan seçilecek ve Sultan tarafından atanacaktı. Elçilik tercümanları yalnız aracı organlar olarak hareket edeceklerdi[249].

Ağustos sonunda Sultan, üç büyük devletin (İngiltere Fransa ve Rusya) elçilik tercümanlarının da hazır bulunacağı bir Islahat Komisyonunun çalışmasına razı olduğunu bildirdi[250].

İngiltere bununla yetinmeyerek, Rüstem Paşa'ya yolladığı bir memorandum ile Ermeniler için garanti verilmesini ve bu bölgede kurulacak bir uluslararası komisyonun aksaklıkları büyükelçilere haber vermesini de istedi.

Ancak Babıâli bu teklifi kabule yanaşmadı. Saurma 18 Eylül 1895 tarihli raporunda durumu açıklarken "Sultan Anadolu'da yabancı mahkeme heyeti görmektense, başka bir çözüm yolu bulmayı tercih edecektir" diyerek bu teklife neden razı olunmadığını açıklamıştır[251].

Ermeniler kendilerine arka çıkan İngilizleri desteklemek ve Osmanlı Devletini zorlamak amacıyla 30 Eylül'de İstanbul'da bir yürüyüş yaptılar, olay

[247] Nitekim Saurma, yukarda bahsedilen raporunda, Sultan'ın ıslahatı teftiş için müşir Şakir Paşa'yı müfettişliğe atamasının olumlu olduğunu ama daha öteye giden imtiyazlar istemenin zorluğunu yazıyor. Saurma'ya göre "Sultan, kendi özel çıkarları konusunda bazı yanlış kavramlara sahiptir. Bu nedenle Avrupalı devletlerin karşısındadır. Hızlı ve bol isteklerle tatmin olmak yerine, Sultan'ı her izin için keskin söz ve tehditle mukavemetini kırarak zayıflatmak gerekir. Onu yumuşaklık, gevşeklik gösterdiği her noktada yakalamalıdır. Böylece akılcı yoldan ondan istenen herşeyi yapacaktır". Saurma 15 Ağustos tarihli raporunda, İngiliz meslekdaşı,Sir Philip Currie"nin bu konudaki düşüncelerini şöyle aktarmaktadır: "Ona göre, yapılacak baskının derecesi, Sultan'ın o istekleri yapmaya ne derece uzak olduğuyla ilgilidir. Bu baskının tatbiki halinde, Sultan önce meşhur endişesiyle kendi şahsî güvenliğini sağlamak isteyecektir. Büyükelçi ayrıca İngiliz hükümetinin Babıâli'nin yarım tedbirleriyle yetinemiyeceğini, İngiltere'nin Ermenilerin durumunu düzeltmek için reformlar yapılmasını (bu çıkarları aynı derecede elde etseler ya da etmeseler bile) sağlamak zorunda olduğunu belirtti. Lord Salisbury İngiltere'de kamuoyu tarafından bu reformların icrası için sıkıştırılmaktadır. Tüm yetkiler ise Sultan'ın elindedir ve o da müphem sözler vermektedir".

[248] Bayur, C. I, Kısım 1, s. 90.

[249] Bkz. Die Grosse Politik, Saurma'nın 19 Ağustos 1895 tarihli mektubu. (No. 115, s. 55).

Burada Alman elçisi, bu komisyonun ne derece etkili olabileceğini, Babıâli'nin reddettiği bir tedbir karşısında bu üç devletin ne yapabileceklerini, Rusya'nın hem İngiltere ile kontrol için birlikte çalıştığını, hem de fazla baskı istemediğini yazdıktan sonra Türkiye'nin İçişlerindeki bu kontrolü hangi ülkenin direkt olarak üzerine alacağını sormaktadır.

[250] Saurma'nın 3 Eylül 1895'de Sultan'ın bu konuda üç büyük devletin elçilerine yolladığı yazıya dair raporu, Die Grosse Politik, s. 65.

[251] Die Grosse Politik, s. 66.

kısa zamanda tutucu Müslümanların da sokağa dökülmesiyle kavgaya dönüştü. Olaylar Trabzon ve diğer illere de yayıldı[252]. Babıâli iç güvenliğini sağlamak için aldığı tedbirler nedeniyle, Ermenileri katletmekle suçlandı. Sadrazam Sait Paşa da anılarında, olayda Ermeni Patriğinin ve diğer Ermeni ileri gelenlerinin parmağı ve büyük rolü olduğunu ima etmektedir[253].

Bu olaylar üzerine İstanbul'daki büyükelçiler Ermeniler konusunda baskılarını arttırdılar ve 3 Ekimde Babıâli nezdinde protesto da bulundular. Padişah, Sadrazam Sait Paşa'yı azlederek yerine Kâmil Paşa'yı getirdi. Yeni hükümet, büyük devletlere bu konudaki eski önerilere benzer bir teklif sundu. Reichskanzler Prens von Hohenlohe, 6 Ekim 1895 tarihli yazısında, Berlin'deki Türk büyükelçisinin o gün onu ziyaret ederek, hükümetinin Ermeni sorunu hakkında İngiliz önerilerine yakın bir öneriyi üç devlete bildirdiğini, bu önerinin kabul edileceğini umduğunu ve bu öneriyi İngiltere hükümetine tavsiye etmelerini rica ettiğini bildirmektedir. Hohenlohe, bu öneriyi okuduktan sonra Türk elçisine, Sultan'ın emirlerini yerine getireceğini söylediğini yazmıştır[254].

Nitekim, Babıâli bir kaç gün sonra, 17 Ekim'de yayınladığı ve Erzurum Sivas, Van, Diyarbakır, Bitlis ve Mamüret ül Aziz vilayetlerini kapsayan bir irade ile, daha önce büyük devletlerce önerilen ıslahatı yaptığını açıkladı ve üç büyükelçiye de üç gün sonra bunun birer Türkçe kopyesini verdi[255]. Bu iradeye göre, olayları çıkartan Ermeniler affediliyordu. Şakir Paşa'ya Hıristiyan bir yardımcı tayin ediyordu. Her valiye aynı şekilde Hıristiyan bir yardımcı atanacaktı. Kaymakam seçiminde din farkı özetilmeyecek, Doğu Anadolu'da ve Orta Anadolu'nun bazı kesimlerinde Müslim ve gayrimüslim memurların tayini ahâli nisbetine uygun olarak yapılacaktı. İdare, polis ve jandarma'daki gayrimüslim memurların sayısını "Daimi Denetleme Kurulu" tesbit edecekti. Eşit sayıda müslim ve gayrimüslim üyelerden kurulu adliye teftiş kurulları, mahkeme ve hapishaneleri denetleyecekti. Çeşitli merkezlerde mülkiyet haklarını tesbit için eşit sayıda müslim ve gayrimüslimden oluşan komisyonlar kurulacaktı[256]. Görüldüğü gibi "Doğu'da Islahat" adı altında istenen ve gerçekleşmeye başlayan şey, aslında burada bağımsız bir Devlete doğru gidişin ön koşullarının hazırlanmasıdır.

[252] Saurma 12 Ekim tarihli yazısında, Sait Paşa'yı ziyaret ettiğini, Paşa'nın Ermenilere yapılan tecavüzün kışkırtma sonucu doğduğunu, İstanbul'da kasıtla planlandığını, olaylarda 25 Ermeni, 10 Müslüman öldüğünü ve 1000 askerin olayların devamını engellemek için Trabzon'a yollandığını söylediğini yazmaktadır (Die Grosse Politik, s. 73).

[253] Sait Paşa, Anılar, s. 104, 109 ve devamı.

[254] Die Grosse Politik, s. 68.

[255] Bu durumu 22 Ekim 1895 tarihli 154 no.lu yazısında belirten Saurma, kendisine bir kopye verilmediğini yazmaktadır. Die Grosse Politik, s. 77.

[256] Nora, age., C. IV, s. 511-514.

Bütün bunlar halkı rahatsız etmektedir. Saurma 19 Ekim 1895 tarihli yazısında, müslüman halkın yeni kurulan hükümetten memnun olmadığını, durumun Abdülaziz'in hâl edilmesinden önceki günlere benzediğini, halkın her kesiminde, memurdan askere kadar huzursuzluğun büyük olduğunu, herkesin Abdülhamid'in uzaklaştırılmasını istediğini, ama kimsenin bunun nasıl olacağını bilmediğini, Padişah'a yakın çevresinden bir tehlike gelebileceğini, İstanbul'daki diğer meslekdaşlarının onun bu yargısına katıldıklarını, Trabzon'da ise gerekli tedbirlerin alındığını yazmıştı[257].

Prens von Hohenlohe''nin bu konuda Dışişleri Bakanlığına çektiği 21 Ekim 1895 tarihli telgrafında son derece ilginç bir saptama vardır. Ona göre, müslimlerin gayrimüslimlere karşı olan nefretini, köleliğe karşı açılan savaş körüklemektedir. Köleliğin müslümanların dinlerinde yer aldığı gibi, aile yaşamlarının da bir parçası olduğunu belirten Prens, köle elde etme ya da mirasla devralmadaki zorlukların artmasının halkı rahatsız ettiğini yazmaktadır[258].

Bilindiği gibi İngilizler aynı tarihlerde köle ticaretinin engellenmesi için de baskı yapmakta ve devlet bu konuda çeşitli tedbirler almakta idi[259].

Saurma 22 Ekim tarihli bir raporunda ise, Türk hükümetinin resmî bir açıklamayla, ''irâdenin hangi reformları kapsadığını; bununla reformların Ermeniler yararına, müslümanlar aleyhine olduğu şeklindeki Türk kamuoyunda var olan yanlış kanıyı silmenin amaçlandığını'' yazmıştır. Saurma ayrıca, Türk kamuoyunun hassasiyeti nazara alınarak, bu açıklamada ''büyükelçilerin eyaletlerden gelen şikâyetleri iletebilecekleri ve reformları gözleyici komisyonun kurulduğunun'' zikredilmediğini de belirtmektedir. Görüldüğü gibi Osmanlı devleti yine dış baskılar ve iç tepkiler arasında kalmıştır.

Petersburg'daki Alman elçisi Prens von Radolin ise, merkeze yazdığı 19 Ekim 1895 tarihli raporda, Prens Lubanow'un kendisine ''Ermenilerin huzursuzluğunun Osmanlı devletinin sonunu getirdiğini, Rusya'nın bunu engelleme çabalarının, İngiltere'nin tahrik edici hareketleriyle fayda vermediğini'' söylediğini yazıyordu. Lubanow'a göre, İngiltere başından beri reformların icrasını elinde tutmak istedi. Halbuki Sultan bunu yalnız başına gerçekleştirmeliydi. Hıristiyan halk topluluklarının herbirinin özerklik için yaptıkları çalışmaları dışardan doğrudan korumak ve bu konuda mümkün olduğu kadar fazla istek kabul ettirmek, Osmanlı Devleti'nin çözülmesiyle eş anlamlı olacaktı. Çünkü, Müslümanlar, Hıristiyanlar istedikleri serbestîye kavuştukları zaman çok zayıf duruma düşeceklerdi. Lubanow'a göre, Türkiye'yi tutmak,

[257] Die Grosse Politik, s. 73.

[258] No. 40. Die Grosse Politik, s. 74.

[259] Osmanlı Devletinde Köleliğin kaldırılması konusunda alınan tedbirler ve yapılan çalışmalar için hkz. Bozkurt, İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik, s. 170 vd. dev.

mirası üzerinde alevlenecek kaçınılmaz kavgaları görmekten iyiydi[260]. Bu mektup büyük devletlerin Osmanlı Devletindeki özerklik isteklerini nasıl desteklediklerini açıkça göstermektedir.

Görüldüğü gibi, yıllardan beri Osmanlı Devleti'nin Ortodoks tebaası üzerinde hak iddia eden Rusya, üstünlüğünü İngiltere'ye kaptırmaktan hoşlanmamıştır. Von Hohenlohe Dışişleri bakanlığına çektiği, yukarda adı geçen telgrafda[261] "Hıristiyanlara karşı genel memnuniyetsizliğin Mekke civarında bir konsolosun hayatına mal olduğunu, bunların Müslüman ruhundaki memnuniyetsizliğin görünür belirtileri olduğunu, bu korkulan tehlikeden politik olarak İngiltere'nin gayet mahir bir şekilde yararlandığını, İngiltere'nin "Rusya'nın Hıristiyanları koruma bahanesiyle boğazlara inmesinden, Fransa'nın doğu'da Siyam, Hindi Çin ve Mısır'a geçmesinden" korktuğunu yazmaktadır.

Daha önce Rus müdahalelerine karşı Osmanlı Devletini koruyan İngiltere, son olaylarla kendisi Rusya'nın yerine geçmiş, Rusya'da Osmanlı Devleti'nin yıkılması halinde, kendisine bu kadar yakın topraklarda İngiliz hakimiyetini görme korkusuyla Osmanlı Devleti'ni savunma durumuna geçmiştir. Osmanlı Devleti üzerindeki kavganın konusu hep aynı kalmış, Büyük devletlerin konumu ise zamana ve devletlerin çıkarlarına göre Osmanlı Devleti'nin yanında ve karşısında yer almalarıyla sık sık değişmiştir. Ülkedeki "millet" gurupları da her fırsatta onlardan Osmanlı Devleti ile aralarında aracılık yapmalarını istemişlerdir. Saurma 13 Kasım 1895 tarih ve 186 numaralı raporunda, Ermeni Katolik Patriği P. Azarian'ın, diğer büyükelçileri olduğu gibi, kendisini de ziyaret ettiğini, Patriğin "Ermenilerin kendilerini Rusya'nın kucağına atmak istemediklerini, kısa sürede orada milliyetlerinden mahrum edileceklerine emin olduklarını, son çare olarak Osmanlı Devleti'ne baskı yapılmasını istediklerini" söylediğini, "Sultan'a ciddi bir baskı yapılması halinde Sultan'ın Müslüman halka anlayışlı ve enerjik bir çağrısı ile, aynı gün Ermenilere olan kötü davranışların duracağını" belirterek Kayzer'in yardımını istediğini yazıyordu. Rapor'a göre Patrik İngiltere'nin politikasından acı bir dille sözediyor, "onları kendi hallerine bıraktığından bahsederek, diğer iki devletin de hiç bir şey yapmadıklarından yakınıyordu[262].

Şu hâlde kendileri için bu kadar olay yaratılan Ermeniler yine de memnun kalmamışlardı. Bu da, büyük devletlerin olaydaki samimiyetsizliklerinin derecesini açıkça ortaya koyan bir ölçüdür.

Yine de Fransız İngiliz ve Rus büyükelçileri Babıâli'nin bu yeni iradesine karşı duydukları memnuniyeti belirttiler. Aynı yıl sonlarında M. Ormanian'ın patrik seçilmesinden sonra ortaklık biraz yatıştı.

[260] Die Grosse Politik, s. 76.
[261] Die Grosse Politik, s. 76. Yukarda adı geçen telgraf, Belge No. 40.
[262] Die Grosse Politik, s. 104-105b

1896 yılının Mart ayında Babıâli yeni bir sorunla karşı karşıya kaldı. Bulgar Prensliğine ve Doğu Rumeli valiliğine tayin edilen Prens Ferdinand[263] Padişahtan Bulgar metropolitlerine özel beratlar verilmesini istedi. Sorun Bakanlar Kurulunda ele alındı. Buradaki bazı üyeler, Osmanlı ülkesinde bulunan dört patrik ve bir başpiskoposla, Rusya dinî meclisi başkanının Avusturya-Macaristan Romanya, Yunanistan Ruhanî başkanlarından kurulu olağanüstü dinî meclisin toplanmasını, sorunun orada çözümlenmesini teklif ettiler[264].

Sait Paşa, bu toplantıyı düzenlemenin ülkeye yeni dertler getirebileceğini düşündü. Toplantı için İstanbul'a gelecek üyeler dinî konuların dışına çıkabilirlerdi. Ayrıca, eğer olağanüstü meclis, Bulgarlar'la Rumla'ın yeniden mezhep birliğine ve aynı kilisede birleşmelerine karar verirse, Rus Ortodoks kilisesinin gücü büsbütün artardı[265].

Sait Paşa sadrazamlığı boyunca bu işi askıda bıraktığını, ancak kendisinden sonra bu beratların hepsinin verildiğini anılarında yazmaktadır[266].

Yine 1896 yılının Mart ayında Girit'te Müslimlerle, gayrimüslimler arasında olaylar çıktı ve vali değiştirilerek yeni bir ıslahat iradesi yayınlandı[267]. Artık vali Hıristiyanlar arasından seçilecekti.

Bu sırada İngilizler'in Ermeniler konusundaki istekleri de sürüyordu. 1895 Haziran'ında başbakan olan Lord Salisbury, 28 Haziran 1896'da İstanbul'daki elçisi aracılığıyla Sadrazam Sait Paşa'ya yolladığı mesajda, Büyük Devletlerin isteklerinin kabulü için,Osmanlıların Londra Elçisi Rüstem Paşa'ya baskı yapacaklarını, Ermeniler için şimdilik özerklik değil, adalet istediklerini belirtiyordu. Doğu Vilayetlerinde yerel halkla Ermeniler arasındaki huzursuzluğun önlenmesi için bu bölgelerde Avrupa'nın güveneceği görevliler bulundurulmalıydı. Padişah bu görevlilere serbest hareket imkânı sağlamalıydı. İngiltere, Genel müfettiş Şakir Paşa'ya güvenmiyor ve Müşir Rauf Paşa'nın daha uygun olduğu düşünülüyordu. Salisbury, Almanya, İtalya ve Avusturya'nın İngiliz Politikasına engel olamıyacağını, Fransa'nın Rusya'ya sadık olduğunu, Osmanlı Devletinin yaşamasının İngiltere ve Rusya ile itifakına bağlı olduğunu yazıyordu[267]. 1896 Ağustos'unda İstanbul'da Ermeniler tekrar ayaklandılar[268]. İngiliz elçisi P. Currie, Fransız elçisi Cambon, Rus el-

[263] Prenslik ve valilik tercih fermanları ve Rumeli vilayetlerinde yapılacak ıslahat hakkında ferman. Nora, age., IV, s. 538. Reşat Ekrem, age., s. 240.

[264] Sait Paşa,Anılar, s. 71.

[265] Sait Paşa, s. 72.

[266] Sait Paşa, anılarında Bulgarların bir camiyi kiliseye çevirmek istediklerini, konuyu Berlin anlaşmasına katılan devletlere götürerek, gerekirse Bulgar hükümetine karşı şiddet kullanılacağı konusunda onaylarını aldığını yazmaktadır.

[267] Bayur, age., s. 105. Giritte 1897'de çıkan ayaklanmalar ve Osmanlı-Yunan savaşı sonunda Osmanlı Devleti, Girit'in tarafsız ve özerk olduğunu kabul etti.

[268] Sait Paşa, age., s. 96.

çisi Nelidow, 24 Ekim 1896'da verdikleri bir nota ile, Babıâli'den doğu vilayetleriyle ilgili reformların Ermeni nüfusun çok olduğu bütün kazalarda uygulanmasını, reformların tüm Osmanlı uyrukları için eşit şekilde ve kamu yararı gözönünde tutularak gerçekleştirilmesini, valilerin idareleri sırasında bu önerileri gözönünde tutmalarını, bunun milletler için çok önemli olduğunu, atanan valilerin bunu sağlayıp sağlayamıyacağı konusunda büyük devletler elçilerinin fikir ileri sürebilmelerinin kabulünü istediler[270].

Yeni notalar verilmesinden korkan II. Abdülhamit Alman İmparatorundan büyükelçilerin, kendisine ıslahat isteklerini gayriresmî olarak iletmelerini sağlamasını istedi[271].

II. Abdülhamit kendi büyükelçilerine yolladığı telgraflarda ise 16.11.1896 ve 24.12.1896 tarihli genelgelerle yapılan ıslahatı sayarak (valilere Hıristiyan yardımcılar tayin edilmesi, isyan sırasında idama mahkûm olanların kalelere sürgün edilmesi gibi),[272] Osmanlı Devleti'nin durumunun yabancı hükümetlere iletilmesini istedi.

Bu arada Kutsal Yerler sorunu da tekrar gündeme geldi. Rusya Kudüs'teki Rus kilisesini maddeten destekliyordu. 1882'de Suriye ve Filistin'deki Ortodoks kiliselerini desteklemek ve Rusya'da çalışmak isteyen Hıristiyan Araplara burs sağlamak amacıyla bir Kutsal Yerler Derneği kurulmuştu. İngilizler de Kudüs'teki Anglikan piskoposlarının sayısını arttırarak Süveyş kanalına çok yakın olan Filistin'i etkileri altında tutmaya çalışıyorlardı[273].

Osmanlı Devleti ise bu bölgedeki tarafsızlığını koruyordu. Nitekim Patriklere yolladığı beratlarda bu tutum açıkça görülebilir:

16 Rebiülevvel 1315 (1897) de II. Abdülhamit'in Damianos'u Kudüs patriği tayin eden beratında, seçim onaylanıyor ve onun kutsal yerlerdeki Roman bölümlerinin patriği olduğu, kendinden önceki patriklerin yetkilerini kullanabileceği, dinî yetkilileri cezalandırma yetkisi, evlenme, boşanma, miras meselelerinde, kendi hukuklarına göre yetkili oldukları, manastır ve kiliselere padişahın emri olmadan arama için girilemiyeceği ve rahatsız edilemiyecekleri, vergi toplamak için yolladığı kişilere yerel yöneticilerin karışamayacakları, tehlikeli bölgelere seyahat ederlerken silâh taşıyabilecekleri belirtiliyordu[274].

Almanlar da Kutsal Yerler sorununa bu yıllarda karıştılar. 1898'de İstanbul'da II. Abdülhamid'i ziyaret eden II. Wilhelm, daha sonra Kutsal Yerlere

[269] Sait Paşa, age., s. 124-125.
[270] Nora, age., C. IV, s. 519-520.
[271] Bayur, age., s. 107.
[272] Bayur, age., s. 107.
[273] Frazee, age., s. 307.
[274] Tam metin, Luke, age., s. 99-10h.

gitti ve 31 Ekim'de bir Alman Protestan kilisesi açtı. 1 hafta sonra Şam'da kendisini karşılayan yerel ulemaya 300 milyon Müslüman'ın kendi dostları olduğunu söyledi[275].

1901 Ekim'inde Kudüs'teki ünlü Kamâme kilisesinde Rumlar'la Katolikler arasında çıkan bir anlaşmazlıkta yaralanan yabancı rahiplerden ikisinin Alman olması, bu soruna Almanya'yı biraz daha karıştırdı. Alman elçiliği yaralıları himaye hakkının kendisinde olduğunu belirterek, Fransa ile ilgili status quo'nun bu durumda geçerli bulunmadığını iddia etti.Sorun, Padişah'ın Alman isteklerinin yerine getirilmesi yolundaki iradesiyle daha da büyüdü. İtalyan elçisinin yaralılar arasında İtalyan rahipler de bulunduğunu ileri sürerek, bunların İtalyan konsolosunca korunacaklarını bildirmesinden hemen sonra, Fransa elçisi bu bölgede anlaşmalarla kendilerine verilen haklara aykırı tutumundan dolayı Babıâli'yi protesto etti[276]. Görüldüğü gibi İtalya da bu tutumuyla en az diğer devletler kadar Osmanlı Devleti ile ilgilendiğini ortaya koyuyordu. Nitekim 1898 sonlarından itibaren Makedonya'da ihtilâl hazırlıkları başlayınca, İngiliz elçisi ile birlikte İtalyan elçisi de Alman büyükelçisine başvurarak Padişahtan ıslahat yapılmasının istenmesini bildirdiler[277]. Alman Dışişleri bakanının bu başvuru üzerine yaptığı yorum son derece ilginçtir. Bakan, Makedonya'lıların büyük devletlerin bu işe karıştıklarını duymaları hâlinde ihtilâlin çıkmasının mutlak olduğunu belirtir. Bu da açıkça Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim ayaklanmalarında büyük devletlerin rolünün ne kadar büyük olduğunu gösterir.

1902 yılında Makedonya sorunu patlak verdi. 21 Eylüldeki ayaklanma üzerine, 12 Aralıkta yayınlanan "Rumeli Vilâyetleri Hakkındaki Talimat"la, jandarma ve poliste Hıristiyanların da bulundurulması, henüz nizâmiye mahkemelerinin, kurulmamış kasabalarda, hemen kurulması ve üyelerinin yarı yarıya Hıristiyan olması kabul edildi.

21 Şubat 1903'de Rusya ve Avusturya Makedonya için sundukları "Viyana Islahat Programı"nda jandarmaya Müslüman ve Hıristiyanların nisbetlerine göre insan alınmasını, Hıristiyan köylere Hıristiyan bekçi verilmesini istediler. Osmanlı Devleti bunu da kabul etti.

[275] Trumpener, age., s. 112.

[276] Sait Paşa, age., s. 213-214. Fransa, 1740 Kapitülasyonunun 65. md. deki "Bir Fransız veya bir Fransız koruması altında bulunan kişi, cinayet veya herhangi bir suç işlemişse ve adaletin yerini bulması istenmişse, imparatorluğunun kadıları ve görevliler, ancak sefir, konsolos veya bunların yerine görevlendirilmiş olanların huzurunda işlem yapabilirler" şeklindeki hükümden yararlanarak, Fransız'ların davalı ya da davacı olduğu olaylarda, Fransız konsolosluk mahkemelerinin yetkili olduğunu savunuyordu. F. Rey, La Protection diplomatique et Consulaire dans les Echelles du Levant et de Barbarie, Paris 1899, s. 437, Thobie, Jacques, Intérets et Impérialisme Français dans l'Empire Ottoman, Paris, 1977.

[277] Bayur, age., s. 140.

Ağustos ayında çıkan yeni ayaklanma üzerine, İngiltere Makedonya'ya Hıristiyan bir vali tayin edilmesini istedi. Avusturya, Rusya ve İngiltere ortak bir bildiriyle bu bölgede ıslahat yapılmasını gerektiğini belirttiler[278]. 15 Eylül 1907'de İstanbul'daki Rus ve Avusturya büyükelçileri bu konuda bir ıslahat projesi hazırladılar. 1908'de de İngiltere konuyu tekrar gündeme getirdi[279].

Görüldüğü gibi, Büyük Devletler, Osmanlı Devleti üzerinde baskı yapacakları bir sorunu bulmak için fazla yorulmamaktaydılar.

V. Gayrimüslimlerle İlgili Fikrî Faaliyetler

Tanzimat döneminde çeşitli reformlar gerçekleştirilirken, yenilikçi devlet adamları ülkedeki heterojenliğe bir çare bulmayı düşündüler. Gerçekten Sırbistan, Eflak, Boğdan, Mısır, Tunus değişik derecelerde özerktiler. Merkezî hükümet bazı Arap bölgelerinde kontrolünü tamamen yitirmişti. 36 milyonluk nüfusu, Türkler, Araplar, Slavlar, Rumlar, Romenler, Arnavutlar, Ermeniler ve Yahudiler teşkil ediyordu.

Bu nedenle Reşit, Âli, Fuat ve Mithat Paşa'lar "Osmanlılık" akımını bir ideoloji haline getirdiler. Buna göre, devletin birlik ve bütünlüğünü sağlamak, tehlikeleri savuşturmak için uyruklar arasında din farkı gözetmeksizin eşitlik gerçekleştirilmeliydi. Böylece gayrimüslim tebaanın isyanları, bağımsızlık istekleri önlenecek, birleşmiş bir Osmanlı toplumunun kurulması sağlanacaktı.

Ancak bu akım, "uluslar" arasındaki önce dinî sonra "ulusal" farklılıklardan oluşan buzları eritemedi. Osmanlılık akımını öngördüğü eşitliği sağlamak için gayrimüslimlere verilen imtiyazlar Hıristiyan nüfus arasında yayılan milliyetçilik isteklerini bastıracağı yerde arttırdı ve güçlendirdi. Ayaklanan Sırp, Romen ve Rumları, Bulgar ve Ermeni'ler izledi. Üstelik Cemaat şeflerinin otoritelerine zarar getirebilecek olan bu akıma karşı çıkmalarına rağmen.

Müslümanlar ise henüz gayrimüslimlerle eşitlik fikrine bile hazır değilken, onlara verilen bu imtiyazlardan rahatsız oldular.

1867'de kurulan "Yeni Osmanlılar Cemiyeti"de Osmanlıcılık akımını benimsedi.

Bu cemiyetin kuruluş programının 1. md. de "Müslüman ve Hıristiyan tebaanın ıslahına çalışmak" temel bir faaliyet prensibi olarak benimsenmişti[280]. Anayasal bir rejimi isteyen bu gurup romantik milliyetçiydi. Ali Suavi, "Bugün Osmanlı Devleti"ndeki insanların tek bir milliyeti vardır: Osmanlı", der-

[278] Bayur, age., s. 173.

[279] Bayur, age., s. 282.

[280] Tunaya, T.Z. age., s. 93. Görüldüğü gibi burada Osmanlı deyimi, yalnız müslümanları ifade etmek için kullanılmaktadır.

ken, Mustafa Fazıl Paşa "Müslüman, Katolik, Rum, Ortodoks olmak kamu hizmetinde görev almak için önemli değildir. Önemli olan ehliyet ve vatanseverliktir" diyordu[281]. Böylece devletin tüm tebaası din ve etnik kökenlerine bakılmaksızın Osmanlı olacaktı. Ayrıca vatanseverlik kavramı din ve milliyetçilik duygularının üzerine çıkartılarak ülke halkı bir bütün haline getirilecekti. Ancak geleneksel Türk ve İslâm kültürünün muhafazasını da savunan bu gurup, hükümetin resmî reform programına, Hıristiyanlara çok fazla imtiyaz verildiği ve Avrupa devletlerine ülkenin iç işlerine karışma fırsatı yaratıldığı iddialarıyla karşı çıktı. Onlara göre reformlarla İslâm hukuku ve kültürü yara almıştı. Özellikle derneğin en etkili yazarlarından olan Namık Kemal ve Ziya Paşa reformları eleştirdiler.

Namık Kemal 1872'de yayınlamaya başladığı İbret gazetesinde, Tanzimat'ın can, mal, ırz güvenliği için değil, devletin hayatını temin için çıkarıldığını yazıyordu[282]. Hürriyet gazetesinde ise Rumlarla Ermenilerin patrikhaneler sayesinde bir dereceye kadar zulümden masun olduklarını, mekteplerinin düzenli olduğunu, Müslümanların ise zulme karşı bir koruyucudan ve eğitimden mahrum oldukları için gelişemediklerini yazıyordu[283]. Ona göre, Islahat Fermanı'nda Hıristiyanlara bazı müsaadeler verilip, bunların Paris anlaşmasına ithaliyle, Padişah namına bu ıslahat vaadedilmiş ve Avrupa devletlerine de nezaret hakkı verilmişti[284]. Namık Kemal, gayrimüslimlerin tanıklık ve mahalle içinde mal almaları konusunda hakları olmadığını, ama Müslümanların da patrikhane gibi koruyucuları bulunmadığını, Hıristiyanların ıslahat ihtiyaçlarının Müslümanlardan az olduğunu, üstelik vatanın her türlü menfaatinden ortak yararlandıkları halde vatan uğruna kan dökmediklerini, belirtiyordu. Namık Kemal, gayrimüslimlerin kamu hizmetinde çalışmaktan ne gibi kârları olduğunu soruyor, onlar vatanlarını korumadıkça, onlara verilecek hakların da ihtilâfı arttıracağını yazıyordu[285].

Ziya Paşa ise Hıristiyanların verilen eşitlikle istenilen düzeye varmasalar bile Müslümanları fersah fersah geçtiklerini, tüm Avrupa devletlerinin bunlara kanat gerdiğini, Hükümetin bunu sağlamak için Müslümanların haklarını koruma vazifesini feda ettiğini, gayrimüslimlerin sefaretler, patrikhane, "millet" meclisleri ve eyâlet meclislerindeki üyeleri tarafından korunduklarını, masum bir Müslümanın hakkını kimsenin korumadığını, Müslüman için 6, 8, 10 bin kuruş olan askerlik bedelinin gayrimüslimler için 40-50 kuruş

[281] Davison R.H. "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality, in the Nineteenth Century," The American Historical Review, Vol. LIX, No. 4, July 1954, s. 862.

[282] Sungu, İhsan, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", Tanzimat, s. 778.

[283] Sungu, 793. Hüriyet, 12 Temmuz 1869, No. 55.

[284] Hürriyet Gazetesi, No. 12, 14 Eylül 1868.

[285] Kuntay M. Cemal, N. Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında I. İstanbul, 1944, s. 184-186.

olduğunu, askerde Müslümanların telef olduğunu söyleyerek, "eşitlik bu mu? diye soruyordu. Ona göre Müslümanlar da aynı şekilde imtiyazlardan yararlanmalıydı[286]. Ziya Paşa, Âli ve Fuad Paşaların siyasetlerine hücum ederken de "halkı müslümanlık taassubundan kurtarmak için az mı himmet ettiler? İşte ticaret mahkemeleri ve temyiz hukuk meclisleri yapılıp, şeriat mahkemeleri yalnız karı-koca, nikâh ve miras gibi sırf umur-u mezhebiyeye dair işlere münhasır kaldı" demekteydi[287].

Hükümeti, "eşitlik" için İslam hukukuna ve geleneklerine aykırı davranmakla, Müslümanları korumamakla, Avrupa Devletlerinin müdahalelerine yol açmakla veya engel olamamakla suçlayan Yeni Osmanlı'lar, sonunda ülkeden kaçmak zorunda kaldılar. Çünkü bu akımın taraftarlarına göre, hazırlanacak bir Anayasa ile din farkı gözetmeksizin, tüm Osmanlı vatandaşlarının temsilcilerinden oluşan bir Meb'uslar Meclisinin kuruluşu gerçekleştirilecek, böylece mevcut suistimallerin önüne geçilecek, hükûmet ve idare mekanizmaları üzerinde fertlerin hepsine denetim hakkı sağlanmış olacak, siyasî ve hukukî eşitlik, hürriyet ve adalet her yerde hâkim bulunacak, memlekette her yönden "müttehit ve mütesanid bir Osmanlı milleti" teşekkül edecek, Devletin insan unsurunu teşkil eden elemanlar arasında bir birlik kendisini gösterecek ve bütün bunların sonucu olarak Hıristiyan unsurlar artık yabancı devletlerin himayesini istemiyeceklerdi[288]. Ancak anayasal düzeni o günkü şartlarda padişaha kabul ettiremezlerdi. Ama ortaya attıkları fikirler 1876 anayasasında gerçekleştirildi, Anayasal eşitlik kavramları ülke yaşamına girdi.

II. Abdülhamit ise Osmanlılığın ülkeyi zayıflatıcı etkileri olabileceğini düşündü. Anayasa istekleri ülkeyi yıkabilirdi. Üstelik Osmanlıcılık ilkesi halkı birleştirmemiş, azınlık isteklerini de körüklemişti. Bu nedenle Türk-Rus savaşını bahane ederek parlemento'yu tatil etti ve Panislamist bir politika izledi. Onun kurduğu otokratik rejim 1889'da Osmanlı'lığı savunan ve Genç Osmanlı'ların mirasçıları sayılabilecek "Genç Türkler" Hareketine sebep oldu.

[286] Sungu, s. 802 ve dev. Hürriyet Gazetesi 5 Teşrinievvel 1868, No. 15.
[287] Sungu, sh. 815. Hürriyet, 1869, No. 35.
[288] Okandan, Amme Hukukumuzun ana hatları, s. 221.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMATTAN İTİBAREN ÇIKARTILAN YASALARDA GAYRİMÜSLİMLERİN HUKUKÎ STATÜLERİNİN DÜZENLENİŞİ

I. Vilayet Nizamnamesi

Batılı ülkeler Islahat Fermanına dayanarak idarî bir düzeltime gidilmesini istiyorlardı. Onlara göre, ezilen gayrimüslimlerin kurtarılması, müslümanlarla eşit şartlar altında mülkî idareye katılmalarıyla mümkündü. 1859'da Avrupa Devletlerinin, Osmanlı devletinin Avrupa eyâletlerinde uluslararası bir komisyon aracılığıyla tahkikat teklifi, Babıâli'ce reddedilmiş ve sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa yukarıda da belirtildiği gibi bu nedenle 1860'de söz konusu eyâletlere giderek tebaanın şikâyetlerini dinlemek zorunda kalmıştı. Bir yıl sonra sadrazamlığa getirilen Fuat Paşa, vilâyetlerin tanzimini gerçekleştirmek istiyordu[1]. Böylece hazırlıklara başlandı ve "Vilâyet Nizamnamesi" adıyla 1864 yılında neşredildi[2].

Nizamname'nin "Vilâyet'in umur-i hususiyesi" adlı faslına göre, her vilâyette bir meclis-i umumî bulunacaktı. Bu meclisin başkanlığını merkezden atanan vali yapacak, üyeleri de ikişer müslüman ve gayrimüslimden oluşacaktı. Ayrıca her sancak ve kazada da yine müslim ve gayrimüslimlerden oluşan idare meclisleri[3] kurulacaktı.

Bu nizamname ile müslüman ve gayrimüslim halkın idareye katılması sağlanıyor ve böylece dış müdahaleler önlenmek isteniyordu.

Bu nizamname önce Tuna vilâyetinde denendi[4].

Pilot olarak bu bölgenin seçilmesinin nedeni, âdil bir idare kurularak, sık sık ayaklanan Bulgarların özerklik çabalarının önüne geçilmek istenme-

[1] Cevdet Paşa, Maruzat, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, No. 10 (87), s. 269.

[2] 1. Tertip Düstur, C. I, s. 608; Aristarchi, C. 2, s. 273-295.

[3] 1863'de boş bir toprakta tarla açan bir zimmîden, bir toprak ağası, bu toprağın kendisine ait olduğunu söyleyerek para istemiş, çiftçinin şikayeti üzerine dava Liva idare meclisine gitmiş, Ağa, davet edildiği meclise gitmediği gibi, arazi memurunu da tehdit ederek hükümet aleyhine konuşmuş ve Travnisk'e sürgün edilmişti (Cevdet Paşa, Tezakir-i Cevdet, 21-39, s. 6).

[4] Karal, age., C. VII, sh. 152-154. Bu vilâyet Ruscuk, Vidin, Niş eyaletlerinin birleştirilmesi ile oluşturulmuştu. Bosna'da düzenlenen Arazi Nizamnamesi ise müslümanlcr-zimmîler arası toprak ihtilaflarını önleme amacına yönelikti. Cevdet Paşa, yarıcılık koşullarını düzenlemek üzere kurulan komisyonda 2 Katolik ve iki ortodoksun da üye olduklarını yazar, Cevdet Paşa, age., s. 8.

sindendi. Valiliğe tayin edilen Mithat Paşa üç yıl başarılı çalışmalar yaptı. Vilâyetin gelirleri kısa zamanda arttı. Genel mecliste müslim ve gayrimüslimler eşit sayıda temsil edildiler ve düzenli olarak toplandılar. Müslümanlarla gayrimüslimler karışık okullarda okudular.

1865'den itibaren Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da Tuna vilâyeti örnek alınarak yeni vilâyetler kuruldu. 1867'de "İdare-i Umumîyeyi Vilâyet Nizâmnamesi" çıkartılarak tüm ülkede uygulamaya başlandı. Neşredilen İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi'yle validen muhtara kadar mülkî memurların yetki ve sorumlulukları tesbit edildi ve meclisin görevleri arttırıldı[5].

1876 Nahiye Nizamnamesinde öngörülen nahiyeler ise her bölgede kurulamadı ve meclisler tam çalışamadı. Bunda konsolosların zimmîler yararına sürekli müdahalelerinin de büyük payı oldu.

1876'da Anayasanın herkesin eşitliğini ilânı ile yeni bir vilayetler yasası üzerinde çalışmalar yapıldı.

II. Abdülhamit, meclisin kabul ettiği vilayetler kanununu veto etti. Bir süre sonra da meclisi dağıttı.

15 Mart 1913'de İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu ile idarî bölünmede değişiklik yapılmamış, sadece iş bölümü genişletilmişti.

II. Nizâmiye Mahkemelerinin Kuruluşu

Tanzimattan sonra müslim-gayrimüslim tüm vatandaşların eşitliğinin ve her iki guruba da uygulanacak kanunların kabulü, bu kanunları uygulayacak mahkemelerin kurulmasını da gerekli kıldı. Dinî esaslara dayanan şeriye mahkemelerinin yeni kanunları uygulaması mümkün değildi.

Tanzimattan sonra kabul edilen ilk kanun, 1840 tarihli Ceza Kanunuydu. Bu kanunun "mukaddime"sinde, Osmanlı Tebaasından olan herkesin istisnasız eşitliğinden ve can, mal, ırz, namus dokunulmazlıklarından sözediyordu. "Hatime"de de ehli islâm ve milli saireden olanlar hakkında istisnasız olarak bu kanunun uygulanacağı belirtilmişti..

Kanunun katil cürmünden bahseden 1. faslının 1. maddesinde de, vezirle çobanın bir olduğu ve çobanın canına kasteden vezir hakkında kısas uygulanacağı belirtilerek eşitlik ilkesine bir kere daha değinilmiştir. Bu kanun 1851 ve 1854'de değiştirildi. 1854'deki değişiklikte de müslim ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşları ile Osmanlılar ve yabancılar arasında Ceza Hukukuna iliş-

[5] 1880 Haziranında. bu yasaları tadil etmek üzere bir komisyon kurulmasına karar verildi. Bu komisyon 1864 ve 1870 nizamnamelerini esaslı surette değiştiren bir layiha hazırladı. Ancak tatbik edilemedi. 1913'de "İdare-i Umumiye-i Vilayet" adlı muvakkat kanunun neşrine kadar 1870 nizamnamesi yürürlükte kaldı. Onar, S.S., İdare Hukukunun Umumi Esasları,İstanbul 1952, s. 557.

[6] Testa, I. de, T. Recueil des traités. Paris. 1864-1901. Vol. V, s. 150-154; 24 Şubat 1854 tarihli ferman.

kin davaları görecek tahkikat meclisleri düzenlendi[6]. Buna göre, meclisler haftanın belli günlerinde toplanıyor ve Ceza Kanunamesine göre davalar görülüyordu.

İngiliz elçisi Lord Straford de Redcliffe, 20 Kasım 1854'de Tarabya'dan İngiliz konsoloslarına yolladığı sirkülerde, Osmanlı hükümetinin son aylarda çok önemli ve enerjik kararlar aldığını, bunlardan birinin Ceza Hukuku'ndaki düzeltmeler olduğunu ve özellikle Sultanın tüm vatandaşlarının tanıklıkta eşit tutulduğunu belirtmişti[7].

1858'de ise[8] Fransız Ceza Kanunnamesi büyük değişiklik ve ilavelerle kabul edildi.

Tanzimat'ın ilanı ile ticaret ve ceza davalarına bakmak üzere karma mahkemelerin oluşturulacağı da açıklanmıştı.

1846'da İstanbul'da kurulan karma ticaret mahkemesi müslim gayrimüslim arası ve farklı mezhepteki gayrimüslimlerarası davalara bakacaktı. Bunlar, Osmanlı uyrukları ile yabancılar arasındaki davaları da görecekti. 1848'de bu mahkeme geliştirildi. Daha sonra diğer büyük şehirlerde de açıldı.

1850'de yine Fransa'dan esinlenerek Kanunname-i Ticaret çıkartıldı[9]. 1862'de Ticaret Usul Kanunu yayınlandı[10]. Nizamiye mahkemeleri hâlâ varlığını koruyan ve özellikle medeni hukuka ilişkin davalara bakan şeriat mahkemeleri ile, doğrudan cemaatlere bağlı olan cemaat mahkemelerinin yetkileri dışında kalan hukuk ve ticaret davalarına bakıyordu.

1858'de Arazi Kanunnamesi çıkartıldı. 119. maddede din ayrılığının âdi ve şer'i intikal'e engel olacağı, böylece mirî arazi mutasarrıfı ile intikal ve tapu hakkı sahibi arasındaki din ayrılığının intikal'i engelleyeceği hükme bağlanmıştı. Ancak farklı dinlere mensup gayrimüslimler arasında din ayrılığı intikal manii değildi[11].

1864 tarihli Vilâyetler Nizamnamesi ile her nahiyede ihtiyar meclisi, kaza merkezinde bir Deâvi meclisi, sancak merkezlerinde hukuk işleri için "Meclisi Temyiz-i Hukuk" ve "Meclis-i Cinayet", vilayet merkezlerinde Divan-ı Temyiz-i Hukuk" ve "Mecli-i Kebiri Cinâyet" adıyla istinaf mahkemeleri kuruldu. Bu mahkemelerde müslim ve gayrimüslimler ortak görev yapacaklardı. Daha sonra vilayet mahkemelerindeki bu daireler birleştirilerek (Hukuk ve cinâyet) Divan-ı Temyiz oluşturuldu. Bu yeni mahkemelerde şeriat, cema-

[7] Tam Metin Eichman, age., s. 433, Belge No. XI.

[8] Düstur I, C. 1, s. 537.

[9] Düstur, 1. s. 375.

[10] Düstur, 1, s. 780.

[11] Bkz. geniş bilgi için, Cin, Halil, Miri Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü, Ankara 1969, s. 236 vd.: Eski ve Yeni Türk Hukukunda Tarım Arazilerinin Miras Yoluyla İntikali, Ankara 1979, s. 43.

at, ticaret ve konsolosluk yargı yetkilerinin dışında kalan olaylarda Müslümanları ve gayrimüslimleri yargılayacaktı. Böylece "Nizamiye Mahkemeleri" kuruldu.

Yeni uygulamaya göre mahkeme ilâmları Türkçe yazılacak, ancak mahkemenin bulunduğu yerdeki halk çoğunluğunun konuştuğu dillere de tercüme edilecekti.

Böylece Avrupa'da yaygın olan "gayrimüslimlerin adalet önünde haksızlığa uğradıkları" düşüncesi, nizamiye mahkemelerinin kuruluşu ile engellenmek istenmişti.

1868'de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ikiye ayrıldı: Şura-yı Devlet ve en yüksek adlî mahkeme olarak Divan-ı Ahkâmı Adliye kuruldu[12]. Bu mahkeme dinî hukuka giren konularda yetkili değildi. Ticarî işler dışında hukuk alanındaki davaları görecek mahkemelerin, yani nizamiye mahkemelerinin en üst organı idi. Aynı yıl nizamiye mahkemeleri yeniden düzenlendi[13]. Her nahiyede Sulh mahkemesi olarak görev yapacak ve en az 3 en çok 12 üyeden oluşan ihtiyar meclisleri kuruluyordu. İmam ve ruhanî şefler ihtiyar meclisinin tabii üyesi olacaklardı. Üyeler Müslümanlar ve gayrimüslimler arasından seçilecekti. Kazalarda kadı'nın başkanlığında 3 Müslüman ve 3 gayrimüslimden oluşan Meclis-i Deavi"ler, sancaklarda ise yine kadı'nın başkanlığında üç Müslüman ve 3 gayrimüslimden oluşan 6 kişilik hukuk ve ceza meclisleri kuruluyordu. Sancak mahkemeleri alt kademe mahkemeleri için istinaf mahkemesi görevini sütlenmişlerdi. Vilayetlerde Meclis-i Cinayetler kuruldu. Bu mahkemelerde üyeler bölge halkı tarafından seçiliyordu.

Bu nizamnameyle Fransız mahkemeleri teşkilâtı örnek olarak alınmıştı. Köylerdeki ihtiyar heyetlerine kıymeti 150 kuruşu geçmeyen davaları halletmek yetkisi verilmişti. Bu mahkemelerin görevlerini lâyıkıyla görebilmeleri için Adliye Teftiş Makamı kuruldu[14].

1868"de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin ikiye ayrılmasıyla kurulan ve müslim ve gayrimüslim üyelerden oluşan Şurayı Devlet'in yetkilerine, her çeşit kanun, tüzük tasarılarını incelemek de dahildi. Şu halde ilk kez Müslümanlar yanında gayrimüslimler de ülkede geçerli hukuk kurallarının yapılmasında aktif olarak rol alacaklardı.

10 Mayıs 1868'de Şura-i Devlet'in[15] açılış töreninde Sultan Abdülaziz, eski kanunlarla ülkenin işlerinin yürütülmesinin mümkün olmadığını belirttik-

[12] Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnamesi, Düstur, I. Tertip, C. 4, s. 235

[13] Mehakimi Nizamiye Teşk. Kanunu, Düstur, I.C. 4, s. 235 (1878).

[14] Sava Paşa'nın 5 Kanunusani 1880'de yabancı elçilik tercümanlarına gönderdiği tahrirat, Young, George, Corps de Droit Ottoman, Oxford, 1906, C. VII, s. 176.

[15] Kanun tasarılarını inceleme, hazırlama, uygulamasında görüş bildirme, yargılama yetkileri vardı.

ten sonra, yukarda da belirttiğimiz gibi mezhep farkı gözetilmeden bütün tebaanın aynı vatanın evlatları bulunduğunu, mezhep ihtilaflarının Osmanlı tebaasını ayırmaması gerektiğini, herkesin dinî inançlarında serbest olduğunu açıklıyordu. Şura başkanı Mithat Paşa idi. 41 üyeden 28'i müslümandı[16]. Böylece gayrimüslimler de kanunların konulması ve uygulanmasında söz sahibi olabiliyorlardı.

Şura'nın kuruluşu üzerine Hıristiyan cemaat reisleri saraya giderek Padişaha şükranlarını sundular. Şeyhülislâm, Şura'yı oluşturduğu için Abdülaziz'in önceki padişahlara göre üstün bir harekette bulunduğunu ifade etti.

Tutucu Müslümanlar Hıristiyanlara devlet teşkilatında yer verilmesini hoş karşılamazken, Batılı elçiler Hıristiyan tebaadan Şura-i Devlet'e yeterince üye alınmadığından şikayet ettiler[17]. Bu arada, zimmîlerin Müslüman mahallelerinde ev alamıyacaklarına ilişkin yasağın hâlâ devam etmesi ise ilginçtir. 1872 tarihli bir tezkere'de[18], bazı Müslümanların, Müslüman mahallesindeki evlerini sonradan bir Müslüman alıcı çıkarsa satmak koşulu ile, borç aldıkları gayrimüslimlere borçları karşılığında sattıkları belirtillerek, bu konudaki yasağın hâlâ devam ettiği hatırlatılmaktadır. Tezkerede Müslümanların sonradan şer'i mahkemeye, şartla ferağın muteber olmadığı gerekçesiyle başvurdukları, bunun da şikayet konusu olduğu belirtilerek müfsit şart içeren bu tip davalara ne şer'i ne de nizamiye mahkemelerinde bakılabileceği açıklanmıştır.

Batılı ülkeleri Osmanlı yargılama sisteminde en fazla ilgilendiren konulardan biri de, gayrimüslimlerin şahitliklerinin kabul edilmemesi idi. Müslüman olmayanların şahitlikleri Müslümanlara karşı değil, sadece gayrimüslimlere karşı geçerliydi[19].

Genellikle zengin gayrimüslimler, fakir Müslümanlara karşı davalarını kazanıyorlardı veya Müslüman şahit tutuyorlardı[20].

[16] Karal, C. 7, s. 148.

[17] Karal, C. III, s. 149.

[18] "Teba-i gayrimüslimeye ferağ olunan menazilden dolayı açılan davaların mahkemede men'i istimaı hakkında fi 3 Mayıs 1289 (1872) tarihli teskere", Düstur. I. Tertip. C. 4, s. 375.

[19] Köstence'de Konsolos F.T. sankey'den 1 Nisan 1867 tarihli rapor. Atina konsolosu R. Wilkinson aynı tarihli raporunda bunun nedenini kadının şeriata aykırılıktan korkması olarak açıklıyor. Belge No. 4.

[20] Zengin Türkler de fakir Türklere karşı davalarını kazanıyorlar" Porter. J. Observations on the Religios Law, Government and manners of the Turks, vol. II, London MDCCLXVII, s. 12. The Old Turkey and the New, s. 59, 60; Duda, W.H. Von Khalifat zur Republik, Wien, 1948, s. 14; Ma'oz, s. 196. Turkey in Europa, The Concular Archives, s. 219. Larnaka Konsolosu T.B. Sandwith, 15 Nisan 1867 tarihli raporunda "Zengin bir Hıristiyanın fakir bir Müslümana karşı davayı kazanabileceği (s. 219), Hıristiyanların genelde zengin, iyi okumuş olup davaları kazandıkları, Hıristiyanların şahitliklerinin Kıbrıs'ın başkenti Lefkoşe'deki Meclis-i tahkik (daha çok suç ve polise ilişkin olaylarda) ve Larnaka'daki Ticaret Meclisininde kabul edildiğini, bunların üyelerinin yarı yarıya Müslüman ve Hıristiyanlardan oluştuğunu, Ticaret Meclislerinde önemli konsoloslukların birer delegesi olduğunu" yazıyor. Demek ki sorun din ayrımı değildir. Mahkemelerde konsolosların delege bulundurmaları da ilginçtir.

İngiliz konsolosluk raporlarından, Hıristiyanların şahitliklerinin 1856'dan itibaren kabul edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Bu, kuşkusuz tüm ülkede bir anda olmamıştır.

Bir İngiliz raporunda, Edirne Ceza Mahkemesinin açılışında, "bir Rum papaz'ın önünde Hıristiyanların yemin ederek şahitlik edebileceklerinin belirtildiği" yazılıdır[21]. Selânik konsolosu Calvert[22] ise bir Hıristiyanı öldüren Müslümanın, Hıristiyan şahitle yargılandığını bildirmiştir. 18 Ekim 1860 tarihli bir başka raporda ise sadece ilk derece mahkemelerinde Hıristiyanların şahitliğinin kabul edildiği yazılıdır[23]. Şu halde gayrimüslimin şahitliklerinin kabulü bölgeden bölgeye, hakimden hakime değişmiştir. Bu arada İngiliz diplomatlarının bu konuda hükümete baskı yaptıkları da, bazı raporlardan anlaşılmaktadır[24].

Bu arada, daha önce Hariciye Nezaretinin baktığı cemaatlerle ilgili işler de 1295 (1879) tarihli bir nizamname ile Adliye Nezaretine verilmiş ve nezaretin ismi de Adliye ve Mezâhib Nezareti olarak değişmiştir. Bu yeni nezaretin vazifesi, cemaatlerle hükümet arasında iletişimi sağlamaktı[25].

[21] F.O. 78/2436, 26 Mart 1857 No. 238.

[22] 12 Ekim 1858, No. 48, F.O. 78/1393.

[23] Russel'dan Bulwer'a, No. 561. İzmir konsolosu Cumberbatch, 29 Mart 1867 tarihli raporunda (No. 2), Hıristiyanların şahitliklerinin kabul edilmesi ise sadece meclisi kebir (Grand Council), Ticaret Mahk., Meclisi Tahkikat (Criminal Court), Emlâk Mahkemesi ve Meclisi Merkez (Central Court) ile sınırlıdır. Hâlâ mahkemelerde Müslümanlar aleyhine Hıristiyanların şahitlikleri kabul edilmiyor" diye yazmaktadır.

[24] Elliot'un 19 Temmuz 1873 tarihli, yeni mahkemelerde Hıristiyanların şahitliklerinin istisnasız kabul edileceğine dair raporu (F.O. 78/2269, No. 252): Sir H. Elliot'dan Derby'e, (8 Aralık 1875, No. 396, "Sadrazamın Müslüman mahkemelerini Hıristiyanların şahitliğini kabule zorlayamıyacağına dair Mr. Sandison'a beyanı" ve "konsolosların yargılamayı etkilemeye çalışmalarının Babıâli'nin otoritesini zayıflatıp diğer hıristiyan güçlerin kıskançlıklarını çekebileceğine dair Lord Russel'den Bulwer'a, 9 Ağustos 1859 tarih ve 90 No'lu rapor.

[25] Adliye ve Mezâhib Nezaretinin ve devair-i merbutesinin vezaifi nizamnamesi. Bk. Düstur, Birinci Tertip, C. 4, s. 125. Bu nizamnamenin birinci maddesinde Adliye nezaretini teşkil eden heyet arasında Mezâhib müdürü de sayılmaktadır. 15 inci maddede ise Mezâhib müdürlüğünün vazifeleri sayılmaktadır. Buna göre: "Mezâhib kalemi müdüriyetinin vezaifi umur-u mezhebiyeye dair patrikhaneler ve hahamhaneden nezarete takdim edilen takrir ve arzuhallerin muamelât-ı lâzimesini nizamat ve kavaid-i mahsusasına tevfikan icra ettirmekdir. Nezaretten patrikhanelerle, hahamhane ve devletçe resmen tanınmış mezâhib rüesasına yazılacak tezkereleri ve umur-u mezhebiyeye dair resmen ve cevaben vilyata gönderilecek mukarreratı nezaretten alacağı emre tevfikan yazdırmaktır. Mezâhib, kalemi memurları üç sınıfa münkasım olmak üzere bilimtihan nezaret tarafından tayin olunur."

Cemaatlerle Babıâli arasındaki ilişkileri sağlayan Adliye ve Mezâhib nezaretinin bu görevi ikinci meşrutiyette de devam etmiştir. 23 Mayıs 1327 tarihli Adliye ve Mezâhib nezareti nizamnâme-i dahiliyesinin (Takvim-i Vekayi, 25 Haziran 1327 No. 871) birinci maddesinde merkez heyeti daireleri arasında mezâhib müdürlüğünden bahsedilmektedir: "Devair-i muhtelifenin vezaifi"nden bahseden ikinci faslın 8 inci maddesinde Mezâhib müdürlüğünün vazifeleri gösterilmektedir.

Bu nizamnamenin Takvimi Vekayi ile neşir ve ilânı: 11 Recep 1829, 25 Haziran 1327, No. 871.

1909 Adliye ve Mezâhib nezareti nizamname-i dahiliyesi, 8. maddesinde şu hüküm yer almaktadır: "Mezâhib müdiriyeti devletçe tanınmış olan mezâhib rüesası taraflarından veya umur-u mezhebiyeye müteallik olarak efrad-ı canibinden makam-i nezarete takdim edilen takrir ve arzuhal vesairenin berat-ı aliyye

Böylece Adliye Nazırı aynı zamanda cemaatlerin işlerine de bakacaktı.

1879'da bu nezaretin başına A. Cevdet Paşa getirildi. Cemaatlerin imtiyazlı durumlarına ve devlet içinde devlet gibi hareket etmelerine karşı olan Cevdet Paşa'nın cemaat ve patrikhane işlerinde yaptığı düzenlemeler, sık sık patrikhane ile karşı karşıya gelmesine neden oldu. Bu konuya ilerde, milletlerin yeniden düzenlenmeleri bahsinde değineceğiz.

Yine 1879'da Teşkilât-ı Mehakim Kanunu çıkartılarak nizamiye mahkemeleri yeniden kuruldu. Buna rağmen zimmîler evlenme boşanma, miras, nafaka ve vakfa ilişkin davalarını kendi cemaat mahkemelerine götürmeye devam ettiler[26].

III. Vergi Alanındaki Düzenlemeler

Tanzimatla birlikte vergi sisteminde de değişikliğe gidildi. Zimmîler cizyedarlardan[27] son derece şikayetçi idiler. Gerçi Tanzimat'a göre müslim-zimmî herkes eşitti ve cizye'nin kaldırılması lâzımdı. Ama cizyenin kaldırılmasının, zimmîlerin askerliği sorununu ortaya çıkarması nedeniyle bu verginin alınmasına devam edildi. Yeni Maliye Nezareti teşkilatında bir de cizye kalemi kuruldu[28]. Eski iltizam usulü kaldırılarak bir muhassıllık teşkilatı oluşturuldu. 1840 tarihli "nüfus ve emlak tahrirlerinin yapılması, malî ve idarî işlerin tanzimiyle görevli meclislerin kurulmasına" ilişkin talimatın[29] 8. bendinde, Hıristiyan reayadan toplanan verginin cizyedarlarla değil, kocabaşılarıyla cemaatlerden toplattırılarak devletden maaş alan muhassıllara verileceği belirtildi. Yine aynı yıl haraçla öşür arasındaki fark da kaldırıldı. Eyaletlerde Defterdarın ve defterdar bulunmayan yerlerde (kazalarda) mal müdürlerinin reisliği altında kadı ve diğer yüksek rütbeli memurlardan oluşan dörder kişilik meclisler oluşturuldu. Gayri müslim tebaanın yaşadığı yerleşim merkezlerinde metropolit ve kocabaşı da meclis üyesi oluyorlardı[30]. Müslüman ol-

---

ve nizamat ve mukarrerat-ı mahsusasına tevfikan mukteziyatını icra ettirmek ve mesâlih-i mezhebiye hakkında nezaretten gerek resen ve gerek devairi merkeziye ve vilâyetten vukubulacak iş'arat ve istifsarat üzerine devaiv ve vilâyata ve rüesa-i mezhebe tastiri icabeden tezakir ve muharrerat-ı saireyi evamir ve nizamat ve muarrerat-ı mezkure ile malûmat-ı saire-i kaydiyeye iktizasına göre nezaretten vukubulacak emir ve tarife tatbiken."

[26] Hamid Mustafa, "Das Fremdenrecht in der Türkei", Die Welt des Islams, Band 7, Berlin 1915, s. 1-74.

[27] Cizye alımı II. Mahmut döneminde düzenlenen 1834 hattı ile belirlenmişti.

[28] Pakalın Zeki, M. Maliye Teşkilatı Tarihi, s. 23.

[29] Kaynar, R., age, s. 115.

[30] "Tanzimat-ı Hayriye icabınca, usulü zulmiyenin bilkülliye imhası sırasında cizyedarlar tarafından efradı reâya hakkında medarı iştikâ oan hâlâta meydan verilmemek ve kâffei sunufe reâya mazharı nimeti adaet olmak üzere cizyei şer'iyenin sureti tahsilinde cevazı şer'iyi mutazammın verilen fetvayi şerif mucebince reâyayı Devleti Aliyenin bulundukları her bir kaza ve kuranın hissei kadimeleri biltefrik reâya kocabaşısı ve vekilleri marifetiyle ol kazaya ve kuraya bieşhasihim ve ahvalihim her ne miktar akçe isabet eder ise, bunlar marifetiyle cem ve tahsil ve toptan maliye hazinesine irsal olunmak üzere ellialtı senei âtiye Muharreminden bed'ile emvali hazinenin an cemaatin muhassillere teslim olunması ha emri mahsus her tarafa bildirildi", E. Lütfi Tarihi, C. 6, s. 69.

mayanlardan alınacak vergiler patrikhane aracılığıyla tesbit ve mahallelerde kocabaşıları tarafından toplanarak, maliye hazinesine verilmek üzere muhassıllara teslim ediliyordu. Yani artık cizye baş üzerinden değil, toplum üzerinden alınmaya başladı[31].

Ancak bu iş için yetişmiş eleman bulunmadı ve muhassıllar gönderildikleri çok geniş bölgelerde iletişim yetersizliğinden görevlerini yeterince yapamadılar. Beklenen fayda sağlanamayınca tekrar eski usule, iltizama dönüldü. Devlet, vergiyi muhatıra usulü ile toplayacaktı. Devlete en fazla para ödemeyi vaadedenlere 2 yıl için vergi toplama hakkı verildi. Ancak bunlar, süreleri sona ermeden en yüksek kârı elde etmeye çalıştılar[32].

Tanzimat'ın ikinci yılında M. Reşit Paşa iktidardan düşünce, cizyenin yine baş üzerine konması ve toplanması yöntemi geri getirildi ise de, millet şeflerinin aşırı vergi toplamaları üzerine şikayetler arttı, M. Reşit Paşa tekrar iktidara gelince, yine bu vergi toplum üzerinden alınmaya başlandı[33].

1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere de askerlik hizmeti konulması konusu üzerinde duruldu. Ancak Müslümanlar ve gayrimüslimlerin karşı koyması üzerine, cizye, iane-i askeriye adıyla yeniden düzenlendi.

[31] "Daha Tanzimatın ilk zamanlarında meşihat, cizyenin toplum üzerinden alınmasından başka bir çare bulamamış ve yine bu tahsil şeklinde karar kılmıştı. İhtarları üzerine muvakkat meclis, işin bir kere dahameşihatca tetkikine karar vermiş ve yapılan inceleme sonunda, cizyenin bu şekilde tahsilinin şeriat'a uygunluğu tasdik edilerek, bir de fetva alınmıştı. Bu fetva üzerine muvakkat meclis, cizyenin tahsilindeki eski şeklin bozulmasında hakiki bir zorunluluk mevcut olup olmadığını araştırma lüzumunu hissetmiş, sonuçta bu iş için, şer'i müsaade aranılmasına hiçbir şekilde lüzum ve zaruret olmadı. Zamana uyma zorunluluğundan, yani, yabancı ülkeler ve hıristiyan uyrukların bu adın kaldırılması arzusunda olduklarını tesbit etmiştir. Hıristiyan tebanın memlekette çıkarmak istedikleri anarşi, yabancı devletlerin onlara yaptıkları yardımlar göz önünde bulundurularak, bu cizye işinin gerek Hıristiyan uyrukları ve gerek Batı devletlerini memnun edecek şekilde bir usule bağlanmasındaki zorunluluk, muvakkat meclis üyelerinin gözünden kaçmamış ve alınan fetvaya uymaktan başka çare bulunmamış ve kocabaşılarla "milet" tahsildarları tarafından uyruklara, bu vergi yüzünden hiç bir suretle zulüm ve teaddi yapılmaması için gereken tedbirler alınmak suretiyle, cizyenin cemaat halinde tahsiline muvafakat olunmuş ve iş padişaha da arzedilerek onun da muvafakati alınmıştır. (Fazla tafsilat için bakınız: Mehmed Selâhattin, Bir Türk diplomatının evrak-ı siyasiyesi, İstanbul 1306, s. 161-165.

[32] Stanford Shaw-Ezel Kural, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Cambridge, Vol. II, sh. 96, Alasya, Tanzimattan sonra Cizye, s. 104-105.

[33] Mustafa Nuri Paşa, Netayic-ül Vukuat (Sadeleştiren Neşet Çağatay), Ankara 1980, C. IV, s. 105-292.

"Cizye-i şer'iye Avrupalıların en ziyade gözüne batan diken olup bu evanda ise Avrupalûları hoşnud edecek Devlet-i Aliyenin düvel-i mütemeddine meslekine sülûk ettiğini gösterecek şeyler iltizam kılınmaktaolduğundan, der-ceng-i evvel alerruş cizye cibayeti ilga ve patrikhaneler marifetiyle an-cemaatin tahsiline karar verildi. Lâkin Tanzimatın ikinci senesinde müessin ve hami-i Tanzimat olan Reşid Paşamevki-i iktidardan sakitve İzzet Paşa sadarete ve Saffet Paşa maliyeye said olmağla müşirlik nizamı namile Tanzimatın mevadd-ı müteferriası ıslah olunduğu sırada cizyenin alerruus cibabeti usulü iade kılındı. Zira patrikhaneler dahi an-cemaatin istifay-i hukuktan izhar-ı acz etmişler idi. Beş altı sene sonraki Reşid Paşa'nın kevkeb-i ikbali tekrar ziyapuşı kemal olduğu zaman, an-cemaatin tahsile rücu olunup nihayet Kırım muharebesi icrasında sadır olan ıslahat fermanı hükmünce bedel-i askeriyeye münkalip ve suver-i icraiyesi bir kaç hey'ete mütehavvil olduysa da, el'an ber karar-ı sahih ve salim tahtına vaz olunamamıştır."

Ancak vergideki düzensizlik hep sürdü ve Müslüman olmayanlar gibi Müslümanlar da bundan acı çektiler. Konsolos T.B. Sandwith 15 Nisan 1867'de Larnaka'dan İstanbul sefiri Lyons'a yolladığı mektupta, Müslümanlarla birlikte gayrimüslimlerin de hükümetin yetersizliğinden acı çektikleri, halkın devlete üstlerine düşenden fazla vergi ödemesine rağmen -ki bu yılda net 200.000 lira tutuyordu- adanın gelişmesi için hiç bir şey harcanmadığını, halkın üzerindeki baskının, Rumların tek başına şikayet ettiklerinden çok daha fazla çekilmez olduğundan hiç şüphesi olmadığını yazmaktadır[34].

Tanzimatla birlikte örfî vergiler iptal edilirken zimmîlere konan zecriye resmi (içki vergisi) kaldırılmadı ve bu verginin miktarı içkinin değerinin %20'si olarak tesbit edildi. İthal vergisinden muaf tutulan yabancı içkilerden de müskirat vergisi alındı. 8 Muharrem 1278 (1861) tarihli irade ile bu verginin miktarının, içkinin cinsi veya geldiği ülkeye bağlı olarak %10-12 arasında alınacağı belirtilmişti. 8 Zilkâde 1278 (1862) tarihli buyrultu[35] ile de içkiye konan vergi miktarı %10'a düşürüldü. Gayrimüslimlerin kendileri için ürettikleri düşünülerek 200 okkanın üzerindeki içkiler kayıt edildi ve vergilendirildi. Müslümanların ürettikleri ise miktarına bakılmadan vergilendirildi. Tüm şişe ve fıçı imalatçıları da dükkanlarına ödedikleri kiranın %15'ini ödeyerek, ruhsatname almakla yükümlü tutuldular. Müslüman mahallerine, cami ve tekkelere belli yakınlıktaki yerlerde bulunan içki dükkanlarına ise ruhsat verilmeyecekti.

31 Ağustos 1867'de içki satışını düzenleyen yeni bir nizamname çıkartıldı[36]. Rahiplerin kendi kişisel ihtiyaçları için aldıkları şarapların her türlü vergiden muaf oldukları, diğerleri gibi bu nizamnamede de belirtildi. Gayrimüslimlerin din adamlarına tanınan vergi muafiyeti, gümrük vergisi alanında da geçerliydi.

7 Zilhicce 1281 (1865) tarihli "Devlet-i Aliyye ve düvel-i ecnebiye teb'asından ve mezahib-i muhtelifeden bilcümle ruhban takımıyla bunların manastır ve emakin-i sairesi hakkında gümrük muafiyeti nizamnamesi"[37]'nin 7. bendinde, kiliselerin süslenmesine ve ayinlerin icrasına mahsus eşyaların tamir için yurt dışına gönderilmeleri halinde, bunlardan gümrük vergisi alınmayacağı belirtilmişti.

[34] The Consular Archives, s. 216-225; The Old Turkey and The New, s. 61-63. Beyrut konsolosu Eldridge de raporunda Hıristiyanların Türk otoritelerden acı çektikleri, ama Müslümanların onlara eşit ya da daha fazla acı çektikleri de belirtilmelidir." diye yazmaktadır. Büyükelçi de bu konuda Foreign Office'e yazdığı mektupta kötü yönetimin Müslüman ve gayrimüslimi eşit olarak etkilediğini, ama gayrimüslimlerin bunu yabancı devlet elçileri aracılığıyla duyurarak milletlerarası sorun haline getirirken, Müslümanların bunu yapamadıklarını" belirtmektedir.

[35] Shaw-Kural, age., s. 442.

[36] Düstur I., C. 2, s. 712.

[37] Düstur, Birinci Tertip, C. 2, s. 10.

Bu Nizamnamenin 2. bendinde din adamlarının gümrük vergisi muafiyetinden yararlanacakları, her rahip veya rahibenin 1 yılda 4000 kuruşluk eşyasının gümrük resminde muaf tutulacağı, kendi nefsi için her yıl 150 kuruşluk enfiye getirebileceği, bunun için alınacak yüzde 75 kuruş gümrük resminin bu 4000 kuruştan indirileceği, eğer hükümet enfiye ithalini yasaklarsa, bu muafiyet feshedilecekse, rahip ve rahibelerin yine de muafiyetten yararlanarak bu enfiyeden daima (150 kuruşa kadar) alabilecekleri bildirilmiştir. 3. bendde rahiplerin okul, hastane, fakirhane, eczahane, yetimhanelerindeki gümrükten muaf kılınan eşyalar sayılmıştı. Beşinci bendde iskelelere gelen, yukarda sayılan kilise, manastır, mektep, yetimhane, eczane, hastahane vs. yerlere gönderilen sandıklar için patrikhanelere birer kağıt yollanacağı, onların bunu imzalayıp gümrük nazırına yollayacakları, gümrük memurlarının bunları bu tip eşyalar için ayrılan deftere yazacakları ve gümrük vergisi almadan kendilerine teslim edecekleri yazılıydı. Bir memur bu eşyaları yerlerine kadar götürecekti (6. bend). 8. bendde manastır ve benzeri yerlerde, nüfusun azalıp artabileceğinden söz edilerek, her yıl ruhanî reislerin eyalet rüsumat nazırına manastır, rahip mektepleri ve benzer yerlerde mevcut nüfus miktarını belirtir defterler sunacakları, bunlarda yazılı nüfus adedinin o yılın bitimine kadar hiç bir bahane ile arttırılamıyacağı, eğer bu yıl içinde bir manastır veya benzeri bina inşa edilirse[38] bu yeni binanın yararlanacağı resmî gümrük muafiyetinin miktarını tesbit için, ruhanî reislerin derhal rüsûmat nazırına resmi beyanları gerektiği belirtilmişti.

Görüldüğü gibi din adamlarına gümrük muafiyeti tanınmış, ancak bu, çok sıkı olarak kontrol edilmiştir.

IV. Gayrimüslim Vatandaşların Askere Alınmaları Konusundaki Çabalar

Osmanlı Devletinin Batılı ülkelerce en çok tenkit edildiği noktalardan biri de gayrimüslimlerin askere alınmamalarıydı. Bu göreve karşılık olmak üzere cizye toplanması Tanzimat'a kadar devam etti. 1839'da Müslümanlarla zimmîlere bazı konularda eşit hakların tanındığı açıklanınca, Hristiyanların da asker olmaları için gerekli önlemlerin alınmasına karar verilmişti.

İlk kez 1843 yılında özerk Hıristiyan eyâletler hariç, tüm ülkeye şamil olmak üzere müslim ve gayrimüslim tebaa için askerlik mecburiyeti kondu. Prensip olarak Hıristiyanlar da kuraya dahil edilecek ve her yıl 25.000 asker toplanacaktı. Böylece Hıristiyanlar hep itiraz ettikleri cizyeden muaf tutulacaklardı. Ancak Müslüman olmayan halktan asker toplanamadı.

[38] Bu kayıttan kilise yapımının yasak olmadığı da anlaşılmaktadır.

1847'de Rumlar deniz kuvvetlerinde hizmete çağrıldılar. Bu girişim başarıyla sonuçlandı. Aynı yıl Hıristiyan tebaanın deniz ve kara ordularında askerlik yapmalarını kabul eden bir kanun tasarısı hazırlandı[39].

Ancak Hıristiyan tebaa yüzyıllardır askerlik yapmadığı için bu konuda isteksiz davrandı. Çoğu Müslümanlarla yanyana askerlik yapmak istemedi. Orduda terfi konusunda din farkının ayrılık yaratabileceğini de düşünüyorlardı. Bu nedenle Babıâli bu kanun tasarısını bir süre bekletmeye karar verdi.

1848'de Bosna Valisi Mehmet Tahir Paşa, o sırada Avusturya- Macaristan ve Hırvatistan'daki gergin durum nedeniyle Saraybosna halkından 1700 ihtiyat askeri toplanmasını emretti. Ciddi tehlike olmadığı halde bu kadar asker toplanmasına itiraz eden Saraybosna halkı, çarşıyı kapatarak kararı protesto etmek istedi ise de, Paşa bu hareketi bastırdı ve tekrar isyan etmelerini önlemek için tüm Müslüman san'atçı ve tüccarı birbirine kefil olarak bir deftere kaydettirdi. Ancak padişahın sadık tebaası oldukları gerekçesiyle gayrimüslim sanatçılar bu kefalet usulünün dışında bırakıldı. Hıristiyanlar ve Yahudiler askerî hizmetlerden affedilmiş olmalarına karşın, askerî mühimmat nakliyatının gerektirdiği masraflara iştirake mecbur tutulmuşlardı[40].

Babıâli, Kırım Savaşı sırasında 10 Mayıs 1855'de çıkartılan bir yasa ile[41], Batılı ülke büyükelçilerine liberal zihniyetlerinin bir kanıtı olarak cizyeyi kaldırdıklarını ve gayrimüslimlerin orduya girişini serbest bıraktıklarını, orduda albay rütbesine kadar yükselebileceklerini bildirdi[42].

Hıristiyanlar Müslüman askerî yetkililerden kötü davranış görme korkusu içinde olduklarını bildirerek Müslümanlarla eşit terfi hakkı istediler.

Ortodoks Bulgarlar ise Müslüman orduda yer almaktansa kütleler halinde göç edeceklerini açıkladılar. Bu tehdit üzerine hükümet, askere alınacak gayrimüslim sayısını 15.000'den 7.000'e indirdiğini ve sınır eyâletlerindeki gayrimüslimlerin askere alınmayacağını açıkladı[43]. Aslında temel neden, Hıristiyanların sivil yaşamı daha kârlı bulmaları ve işlerini bırakmak istememeleriydi.

Müslümanlar da Hıristiyanlarla orduda omuz omuza çarpışmayı istemediler. Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında ortak bir ideoloji yaratmak kadar, Hıristiyanları halife için cihad'a katılmaya çağırmak da imkânsız denecek ölçüde zordu. Öte yandan çeşitli mezheplere mensup Hıristiyanlar arasında-

[39] Yorga, Osmanlı Tarihi, C.V., Çev. B.S. Baykal, Ankara 1948, s. 430; Karal, age.. C.V., s. 180.

[40] Eren İsmail, "Hamdiye Kreşevlâkoviç ve Eseri", İkt. Fak. Mecm., C. 17, 1960, s. 366-370.

[41] Zadil Ekmel, Die Bestreuerung des Grund und Bodens in der Türkei, Göttingen, 1941, s. 29; Nora, age., C. 5, s. 154.

[42] Morawitz, Charles, Die Türkei im Spiegel, Ihrer Finanzen, Berlin, 1903, s. 82.

[43] Engelhard, La Turquie et le Tanzimat, Paris 1882, s. 127.

ki ve Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki geçimsizlik ordudaki disiplini etkileyebilirdi. Bütün bu itiraz ve zorluklar gözönünde bulundurularak, Babıâli 1857'de Müslümanlar için ihtiyarî, Müslüman olmayanlar için emredici olarak, askerlik hizmetinden bedel-i askeriye adlı vergiyi ödeyerek çekinme hakkı getirdi[44]. Bu arada gayrimüslim çingeneler askerlik bedelinden muaf tutuldular. Bunun nedeni, Müslüman olan çingenelerin de askere alınmamasıydı[45].

Bu uygulama da bazı Hıristiyanları tatmin edemedi. Hıristiyanların askerlik hizmeti yerine bedel ödeyeceklerinin açıklanması üzerine Suriye Hıristiyanları buna karşı çıktılar. Bedel'in cizye demek olduğunu, cizyenin ise Hattı Hümayunla kaldırıldığını ileri sürdüler[46]. Suriye ve Filistin'de pek çok Hıristiyan bedel ödemeyi reddederek askerlik hizmetine hazır olduklarını bildirdi. Bu bölgelerde bedel zorla toplandı[47].

1863'de toplanan vükela heyetinde gayrimüslimlerin askere alınmaları sorunu görüşülürken, "askerlik mükellefiyetinin hep Müslümanlara yüklendiği, böyle giderse devletin esas unsurunu teşkil eden Türklere günden güne zaaf geleceği" belirtilerek, bu gidiş için bir tedbir alınması istenmişti[48]. Gerçekten, Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Palgrave, 1868'de yazdığı raporda,

> "Bugünkü durumda (1868'de), muvazzaf olsun, ihtiyat olsun bütün askerlik yükü yalnız ve yalnız Müslüman halkın omuzlarındadır. Gerçi Hıristiyanlar Hazine'ye küçük ve önemsiz bir bedel ödemektedirler. Ama bu, onların askere gitmemekle elde ettikleri avantajlara oranla bir hiçtir. Askerlik bedeli adamakıllı yüklü olsa bile, yine de Müslüman tebaanın zavallı omuzlarındaki muazzam yükün altında düştüğü yoksulluğu hiçbir zaman dengeleyemez.
>
> Şurası iyice bilinmeli ki, Müslüman nüfusun Hıristiyanlara oranla hızla azalmasının, buna karşılık Hıristiyan nüfusun gittikçe artmasının gerçek nedeni budur... İmparatorluğun üretici olmayan tüm unsurlarını Müslümanlar oluşturuyorlar. Bu apaçık bir adaletsizliktir.." demekteydi[49].

Buna karşılık, 21 Şubat 1874 tarihli raporunda Derby, Hıristiyanların zorla Türk ordusuna yazıldığını bildiren raporun kendisine ulaştığından bahsede-

[44] Morawitz, age., s. 83.

[45] Düstur, I. Tertip, C. 2, s. 34. "Kıptiler Vergisine Dair Nizamname".

[46] Maoz, age., s. 232-233.

[47] F.O. 78/1258 Finn to Clarendon, No. 33, Kudüs 10 Kasım 1856; F.O. 78/1452 Skene to Bulwer No. 11, Halep 31 Mart 1859.

[48] Karal, C. 7, s. 182.

[49] Şimşir, Bilal, İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri, Ankara 1986, s. 13-14.

rek, alınan tedbirlerin kendisine bildirilmesini istemektedir[50]. Böylece yıllarca Müslümanlarla eşit olmadıkları için Batılı ülkelere şikayette bulunan gayrimüslimler, bu kez eşitlik gereği askere alındıklarından yakınmaktadırlar. İstenen eşitlik değil, düzenlerinin bozulmamasıdır.

Gayrimüslimlerin yine bedel mukabili askerlik görevinden muaf tutulmaları aydınlarca da çok tenkit edilmişti. Ziya Paşa, Müslümanların askerlik bedeli olarak çok yüksek para ödemek zorunda olduklarını, bunu da ödeyemediklerini, evlâtlarından ve yardımdan uzakta güçlükler çekip telef olmanın Müslümanlar için, evlerinde oturmanın ise gayrimüslimler için olduğunu belirterek, "böyle müsavat olur mu?" demektedir[51].

Namık Kemal ise Müslümanların vatana paraları ve canlarıyla hizmet ederken gayrimüslimlerin yalnız para sarfettiklerini yazıyordu[52]. Âli Paşa, Abdülaziz'e verdiği bir raporda[53], şöyle demektedir,

> "Sadece Müslümanlara yüklenmiş olan kan vergisi ile korkutucu bir oranda azalan Müslüman nüfus, az zamanda eriyecek ve yakında, giderek güçsüzleşen küçük bir azınlık durumuna düşecektir. Tarih, fethedenlerin fethedilenler tarafından yok edilme örnekleri ile doludur. Biri Müslüman, diğeri Hıristiyan olan iki şehirde yapılacak nüfus sayımı, on yıl içinde, ilkinin korkunç bir düşüş, diğerinin ise hayret verici bir gelişme hâlinde olduğunu gösterecektir. Aynı şekilde, evkaf kayıtlarından ölüm sebebiyle ortadan kalkan ailelerle ilgili kısım (mahlûlât) hayret vericidir. En güçlü çağında köyünden alınmış, yedi veya on senesini en feci bulaşıcı hastalıkların kol gezdiği kışla veya barakalarda geçirmiş bir erkek, yerine döndüğü zaman ne işe yarar?
>
> Müslümanların da Hıristiyanlar gibi tarıma, ticarete, sanayi ve sanatlara yönelmeleri gerekir. Tek devamlı sermaye emektir. Kurtuluş yalnız çalışmakla mümkündür. Efendimiz, gelişen, çoğalan ve öne geçmeye hazırlanan Hıristiyanlara yarayan yükümlülüklerden Müslüman halkı kurtarma zamanı henüz geçmemiştir. Bugünkü yüzbinde bir oranı yerine, Hıristiyanlar da sayıları derecesinde asker, subay ve hükümet memuru çıkarsınlar. Bilgiç siyasîlerimizin itirazlarını işitir gibi oluyorum: "Nasıl olur da, Hıristiyan halkı silahlandırır, tâlim ettirir, günün birinde bize karşı gelmelerini hazırlarız? Onlara hükümet işlerini tevdi etmek bize üstün çıkmalarını sağlamak demek olmaz mı?

[50] F.O. 78/No. 35: "Derby'den Locock'a."

[51] Hürriyet Gazetesi, No: 15, 1868, Sungu, age., s. 797.

[52] Sungu, s. 799.

[53] Belgelerle Tanzimat, s. 30-32, "Testament Politique" La Revue de Paris, XVII, No. 7, Mart-Nisan 1910, s. 505-524, No. 9 Mayıs-Haziran 1910, s. 105-124.

> Böylesi düşünceler, Devlet'in Hıristiyan nüfusun kaçınılmaz olarak ayaklanmaya götürecek durumu sonuna kadar sürdürmek demektir. 1857'de Bosna-Hersek ayaklanması, Lübnan'ın, Girit'in başkaldırması, 1868 ve 1869'da Bulgaristan'da ayaklanma girişimleri, böyle düşüncelere uyulmasına engel olmalıdır. Bu örgütleri verenler, insan, para ve itibar bakımından iç olayların bize neye mal olacağını hesap etmeliler. Eğer olanaklarımız oranında bu kitlelerin haklı isteklerini yerine getirmemiş olsaydık, bize daha da pahalıya mal olacaktı. Söz konusu öğütçüler, hakkını isteyen bir halkın gücünü hesaba katmazlar. Bugün kaba kuvvet yolu ile bastırılanlar, yarın daha güçlü, daha cesur olarak ayaklanırlar. Her isyan bunu kanıtlamaktadır ve kendi dinimizden olanlar bile aynı isteklerin dürtüsüyle aynı şeyi yapmaya sürüklenebilirler''.

Gayrimüslimlerden askerlik karşılığı olarak alınan bu verginin miktarı 1871'de 50 lira idi. Yasaya göre askerlik çağına gelen ve yaşları 15-75 arasında olan her 180 kişiden biri (3 milyon gayrimüslimden 16.666 sı) bu vergiyi veriyordu. Nüfus arttıkça gayrimüslim nüfus oranı düşüyor ve daha az sayıda gayrimüslimden askerlik bedeli alınıyordu[54].

İngiliz Büyükelçisi Elliot, 19 Temmuz 1873'de Hıristiyanların askere alınmayıp onun yerine vergi verdiklerini ve bu durumu utandırıcı bir yetkisizlik olmaktan çok bir avantaj olarak telakki ettiklerini yazıyordu[55]

1876 Anayasası'nın hazırlık çalışmaları sırasında yine Hıristiyanların askerlik yapmaları sorunu gündeme geldi. Mithat Paşa hak ve görevlerde müslimlerle-gayrimüslimlerin eşit olduğunu savunuyordu[56]. Bu konuda Mithat Paşa'nın başkanlığında, büyük devletlerin ve ''millet''lerin temsilcilerinin katıldığı bir komisyon toplandı. Eğitim Bakanı (Rum) Sava Paşa ve Danıştay üyesi İkiadis Efendi hükümeti desteklediler. Patrikliğin temsilcisi Başpiskopos Sizik, Rumlar'ın askerlik hizmetine ve ülke için savaşmaya hazır olduklarını, ama Anayasa'nın teoride kalmaması gerektiğini vurguladı. Ermeni Başpiskoposu Enfidcyan ise bu ülkede 500 yıldan beri yaşadıklarının ve ilk görevlerinin bu ülkeyi korumak olduğunu söyledi: ''Ülke için ölmeye kurşun önden gelirse hazırız. Eğer dinî topluluklar birbirleriyle savaşırlarsa ülke yıkılır. Eğer bu Anayasa'yı kabul ederseniz tüm Hıristiyanlar size katılacaktır.''

Bir kısım Hıristiyanlar ise savaşa, dinî değilse, katılmayı kabul ediyor, bu konuda II. Abdülhamid'in söz vermesini istiyorlardı. Belki de Cihad'a katılmayı, başka Hıristiyanlarla savaş etmeyi arzulamıyorlardı.

[54] Düstur, I. IV, s. 431, s. 857.
[55] F.O. 78/2269, No. 252.
[56] Fesch. age., s. 252.

Bu arada Mithat Paşa'nın Müslüman olmayan tebaa çocuklarının da harp okullarına alınmaları teklifini Padişah reddetmişti.

Kanun-i Esasî'nin 17. maddesinde, "Osmanlı'ların bütünü, kanun önünde ve din ve mezhep işlerinin dışında memleketin haklar ve vazifelerinde eşittirler" hükmü yer alıyordu. Böylece, "Osmanlı vatandaşları" arasında askerlik açısından da bir fark olamazdı. Şimdiye kadar bedel vererek askerlik hizmetinden kurtulan Hıristiyanlar, artık askere gitmemezlik edemeyeceklerdi.

Osmanlı-Rus savaşı sırasında asker darlığı olunca Müslüman olmayanların mecburî askerliğe tekrar gündeme geldi. Mecliste bu konuda münakaşalar oldu. 2 Haziran 1877 tarihli[57] toplantıda İstanbul mebusu Vasilâki Bey, "Mademki Kanunu Esasi gereğince tüm ahâli hak ve görevlerde eşittir; nasıl oluyor da bu ahâlinin bir kısmı vazifelerin en büyüğü olan vatan uğrunda kıymetli kanını döker de, diğer kısmı bu kutsal vazifeyi para ile savıştırur? Kan dökmek vatan evlâtlarından her birinin boynunun borcudur. Devlet hep Müslüman nüfustan asker aldığı için bu nüfus azalıyor" diyerek bedel-i askeriyenin lağvını ve herkesin askere alınmasını teklif etti. Bu sözler çok alkışlandı ve konu encümene havale edildi[58]. Ancak gayrimüslim mebusların pek azı bu sözlere katıldı. Gayrimüslim "millet" şefleri de buna karşı çıktılar. Bu imtiyazlarını yitirmek istemiyorlardı. 1862'de Babıâlinin Hattı-Hümayundaki eşitlik ilkesini gerçekleştirmek üzere bu konuda attığı adım, büyük devletlerce, özellikle İngiltere ve Rusya elçilerince engellenmişti. Ocak 1877'de Rus elçisi Ignatiev, Erzurum konsolosunu "Hıristiyan gönüllülerin Türk ordularında hizmet etmelerini engelleyecek her türlü tedbiri almakla" görevlendirmişti[59].

Burada Rus elçisinin engellenmesini istediği şey, Hıristiyanların zorla askere alınmaları değil, gönüllülerin birliklere katılmalarıdır. Büyük devletlerin aslında çok destekler göründükleri müslim-gayrimüslim eşitliğinin gerçekleşmesinden korkmaları, en az gayrimüslimlerin aleyhinde bir karar alınmasını engelleme çabaları kadar akla yakın gelmektedir.

Çeşitli din ve ırklara mensup halkları sömürgelerinde barındıran İngiltere ve Fransa, topraklarında pek çok Rus olmayan ulus yer alan Rusya, kuşkusuz gayrimüslimlere tanınan anayasal haklardan rahatsız olacaklardı. Doğal olarak onlara yapılan taahhütlerin gerçekleştirilmesinde ellerinden gelen zorluğu çıkartmaları normaldi.

[57] Us, age., C. I, s. 323-326.

[58] 6 Temmuz 1877 tarihli "Les Missions Catholiques" dergisine göre Osmanı Devleti Türk-Hıristiyan eşitliğini gerçekleştirebilseydi, Türk hükümeti Hıristiyanlara da kendileriyle birlikte savaşmalarını teklif edebilirdi (Fesch, age. s. 249). Dergi bu yorumu ile gayrimüslimlerin sadece eşitlik yetinecekleri yorumunu getirmekte, bağımsızlık isteklerini görmezden gelmektedir.

[59] Devereux, R. age., s. 222, "Elliot'dan Derby'e 8 Haziran 1876, Zohrab'dan Derby'e," 8 Ocak 1877.

Hükümet yine her türlü tepkiye rağmen gayrimüslimlerin de askere alınarak bedel-i askeriyenin kaldırılması konusunda bir layiha teklifi hazırladı. Layiha metnini[60] Kıbrıslı Zafiraki Efendi okudu. Buna göre, gayrimüslim teba çoktanberidir askerlik yapmak istiyordu. Ama devlet-i Âliyye bunu kabul etmemişti. Hazinenin gelirini azaltarak onları askere almanın devlet ve mülk açısından hayırlı olup olmayacağının ortaya konması son derece önemliydi. Hersek mebusu Mustafa Efendi, Kanun-i Esasî mucibince müslim ve gayrimüslim tebaanın eşit olduğunu bildirdikten sonra gayrimüslimlerin askere alınmasının zaten kötü durumdaki maliyeyi iyice zayıflatacağını, bedel-i askeriyeye şu anda ihtiyaç olduğunu bildirerek bu teklife karşı çıktı. Halep mebusu Nâfi Efendi ise Kanun-i Esasîye'ye göre herkesin eşit olarak askere alınmasını, hatta İstanbul halkının da bundan istisna edilmemesi gerektiğini savundu. Konu çıkmaza girdi. Cemaatler de buna karşı çıktılar. Rusya'ya karşı savaşırlarsa, Batılı ülkelerin sempati ve desteğini kaybedebilirlerdi[61].

Buna rağmen, 26 Kasım 1877'de Stanboul Gazetesinde yayınlanan bir irade ile, Osmanlı Hıristiyanlarının kent muhafızı olarak orduya katılmalarına karar verildi. Ama bu girişim de olumlu sonuç vermedi. Protestolar başladı ve Babıâli baskı suçlamasından kaçınmak için bu isteklere boyun eğdi[62].

Padişah 1-13 Aralık 1877'de toplanan meclis-i umumînin açılış nutkunda gayrimüslimlerin zaten sahip oldukları imtiyazların Kanun-i Esasî ile takviye edildiğini belirterek, "kendileri madem kanun huzurunda ve memleketin hak ve görevlerinde eşittirler, askerlik hizmetine katılmaları da doğaldır" demişti[63]. Bu irade ve konuşmalar cemaatlerce farklı tepkilerle karşılandı. Ermeni genel meclisi de 7 Aralıkta yaptığı toplantı ile Ermenilerin askere alınmaları fikrini olumlu bulup, konuyu Babıâli ile görüşmek üzere ruhanî meclisi görevlendirdi. Ancak, Osman Paşa'nın Plevne'de teslim olması üzerine, Patrik Nerses 17 Aralıkta Ermenilerin kesinlikle askerlik yapmayacaklarını açıkladı[64]. Görüldüğü gibi gayrimüslimler de politikalarını güçlü olanın yanında yer almak üzere her an değiştirmektedirler.

Gerçekten Ruslar Trakya'ya kadar ilerleyince de Nerses, 3 kişilik bir heyeti Rus komutanı Grandük Nikola ile görüşmeye yolladı ve Osmanlı Ermenilerinin Rus Çar'ına bağlılığını bildirdi. Çar ve Ignatiev, onlara, hazırlanmakta olan barış anlaşmasına Ermenilerle ilgili madde koymaya söz verdiler ve Ayastefanos Anlaşmasına Ermenilerle ilgili 16. madde eklendi.

[60] Us, age., C. 2, s. 64-66.
[61] Fesch, age., s. 262.
[62] Wood'dan Derby'e, Tunus 25 Kasım 1977, Şimşir, age., s. 115 ve 143.
[63] Us, age., Metni o zaman mabeyn kâtibi olan Sait Paşa kaleme almış ve okumuştu.
[64] Stanboul, Kasım, 10-21, 1877.

Rumlar da kiliselerde 23 Aralık günü yaptıkları gösterilerle bu iradeyi protesto ettiler. Yalnız Yahudiler evli olmayanların askere gidebileceklerini kabul ettilerse de, genelde 17 yaşında evlenen Yahudilerin bu kararı, pratikte bir sonuç yaratmadı[65]. Bu konu da bir süre için kapandı.

İngiltere, Doğu Anadolu'da Osmanlı Devletinin taahhüt ettiği ıslahatı kontrol için kurulacak yerli Jandarma birliklerinde Hıristiyanlardan da er ve subaylar bulundurulmasını isteyince, sorun tekrar alevlendi.

Sait Paşa harp okulu mezunu olmak şartıyla[66] orduda Hıristiyan subay bulundurulabileceğini savununca, tutucuların büyük tepkileri ile karşılaştı. Sait Paşa Hıristiyanların askere alınmamaları sebebiyle Müslüman nüfusun giderek azaldığını belirterek, bunu önlemek için göçebe olarak yaşayan aşiretlerin iskân edilerek onlardan asker alınmasını teklif etti[67]. II. Abdülhamid 1885'de askerlik hizmeti karşılığı, isteyenin para vereceğini, ancak en yakın askerî birlikte önce 3 ay eğitim yapması, sonra 50 Osmanlı altını ödemesi gerektiğini açıkladı[68].

Böylece bedel-i askeriye toplanmasına devam edildi. Ancak 1887'e kadar cemaat liderlerince toplanan bu vergi, daha sonra kaza düzeyinde kurulan özel komisyonlar tarafından alındı. Çünkü halk, cemat liderlerinin bu vergiyi toplarken zulmettiği yolunda şikayetlerde bulunmuştu[69].

İngiliz konsolosu A. Trotter, Aralık 1885'de, bir kaç yıl önce Diyarbakır'da görevliyken, Yezîdî din adamlarının, kendisine "askerlik görevinden muaf olmak için Anglikan kilisesine etki de bulunmasını teklif ettiklerini" ve bu teklifi reddettiğini, Protestanların ise böyle bir teklifte bulunmadıklarını, Trabzon'da asker listelerinin hazırlanması sırasında bazı Hıristiyanların gönüllü olarak sıraya girdiklerini ve orduda hizmetlerine izin verildiğini, Suriye'de ise listeye yazıldıklarını ama askere alınmadıklarını bildirmişti[70].

7 Cemaziyel-ahir 1305 tarihli (1888) bir Meclis-i vükela mazbatasıyla, bedel-i askeriyenin, Ahz-i Asker kanunu hükmünce gayrimüslim tebaaya yüklenen mükellefiyetin 1/3'ü kadar artırılmasına karar verildi[71] ve ertesi gün yayınlanan irade ile açıklandı. Bu düzenlemeye göre, alınan vergi önceden bir köyde

[65] Devereux, age., s. 223.

[66] Askerî okullara Hıristiyan öğrenci alınmasına dair, Ergin, O. age., C. II, s. 606-7, 626.

[67] Ali Vehbi Bey, Pensées Et Souvenirs de l'Ex Sultan Abdülhamid, 1876, s. 86-87, Sait Paşa, Hatıralar, I, s. 431.

[68] Tam metin, Young, II, s. 396-402.

[69] Shaw S.J. "Nineteeth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", s. 430, International J.M. Eastern Studies, 6 (1975), s. 421-459.

[70] F.O. 78/3756, No. 568.

[71] Düstur, I. Tertip, C. 5, sh. 1047 ve Bkz. "Bedeli Askeriye toplayacak tahsildarlara verilecek hisse hakkında tamimen vilayetlere gönderilen tahrirat sureti", Düstur I. Tertip, C. 2, s. 8.

oturan her 180 erkek için 5000 Piastre[72] iken, bu sayı 180'den 135'e düşürülerek vergi artırıldı.

1891-92 yıllarında Rusya'dan kaçıp İstanbul'a sığınan Yahudiler olayı, II. Abdülhamid'e onlardan oluşan bir askerî birlik hazırlama fikrini verdi. Nisan 1893'de Padişah, Hahambaşı Moşe Levi'yi çağırarak bu düşüncesini bildirdi. Ruhanî meclis, Yahudilerin askerlik hizmetine alınma fikrini olumlu karşılayarak aynı ay bu konuda bir karar aldı[73]. Bu kararda, İspanya'dan koğulan Yahudilere Devletin kucak açtığı, Abdülmecid'in ve Abdülaziz'in kan iftirasının yalan olduğunu bildiren fermanlar[74] çıkardıklarını, II. Abdülhamid'in de Rusya'dan kaçan Yahudileri kabul ettiği belirtilerek, bunların karşılığında Osmanlı ordusunda hizmet edeceklerini, bu yolda bir ricanın Padişaha iletilmesi önerildi. Padişah bunu memnuniyetle karşılayarak belgeyi Heyet-i Vükela'ya havale etti. Ancak bunun diğer gayrimüslim unsurlarda tepki doğurabileceği düşünülerek tatbiki ertelendi. Sonradan da bunun tatbik edildiğine dair bir belge de yoktur.

22 Nisan 1896 tarihli bir başka irade ile, jandarmaların %10'unun Hıristiyan nüfustan alınacağı açıklandı. Ancak maaş az ve düzensiz olduğu için çok az gayrimüslim jandarmalığa talip oldu[75].

4 Şaban 1312' (31 Ocak 1895) de Askerlik Bedeline ilişkin bir kararname yayınlandı[76]. Buna göre bir köyü (kur'a) temsil ettikleri farzedilerek 135 erkek için 5000 akçe, gayrimüslim tebaadan askerlik dışında tutulma vergisi (bedelli askeriye) alınacaktı (md. 1). Bu vergiden askerî[77] okullarda öğretmen ve öğrenci olarak bulunan, fiilen askerlik hizmetinde olan veya bu hizmetten bir izin belgesi ile ayrılmış bulunan veya polis hizmetinde çalışan gayrimüslim Osmanlı tebaası muaf tutulmuşlardı (md. 3). Vergiden 15-77 yaş arasında olanlar[78], din adamları, fakirler muaf tutulmuştu.

Bu vergi mükelleflerini tesbit için mal memurları nüfus sayımı kütükleri ile vergi bürolarına başvuracaklar ve her mahalle veya köy itibariyle gayrimüslim tebaanın sayısını gösteren bir liste ve ödenecek toplam meblağı gösteren bir bordro hazırlanacaktı. Bu bordro mahalli amirlerce, mali yılbaşından bir ay önce, mahalle veya köydeki cemaat reisine yollanacaktı (md. 5). Bordroyu

[72] Askeri hizmet yapmak istemeyen bir müslüman bu bedeli öderdi. 180, bu miktarı karşılayabilecek kişi sayısı olarak tesbit edilmişti.

[73] Metin (Yahudiye-İspanyolca sureti): Galanti, Avram, Türkler ve Yahudiler, İstanbul 1947, s. 19.

[74] Fermanın tam metni, Galanti, s. 28-29.

[75] Marowitz, age., s. 150; Bayur, age., s. 164.

[76] Aristarchi Bey, Legislation Ottomane ou recueil des lois, règlements, Ordonnances, traités, Capitulations et autres documents officiels de l'Empire Ottoman. Yay. Demetrius Nicolaides, 1874, 3 eme partie, İstanbul, 276-279. Layiha-i kavanin, Cilt, II, s. 347.

[77] 26 Mayıs 1898'de yayınlanan bir kararname ile buna tıbbiye de eklenmiştir.

[78] 23 Cemaziyülahir 1292'de bir buyrultu ile 20-40 yaşla sınırlaması, 15-75 yaşa çıkartılmıştı.

alan dinî liderler kendilerine bağlı cemaat kütüklerinde yazılı mükelleflerin isim ve sayılarını gösterir bir liste hazırlayacak, muafiyete girenleri de, neden belirterek kaydedecekti.Mükelleflerin ödeyeceği miktarlar da ayrıca belirtilecekti (md. 6). Bu listenin bir kopyesi dinî toplantı yerine asılacak (cemaat üyelerine bildirme amacıyla), diğer kopyesi ise imzalanarak ilgili mercilere sunulacaktı.

Muafiyete girdiğini ya da çok yüksek meblağ ödemekle yükümlü tutulduklarını iddia edenler listenin asılışından itibaren 15 gün içinde ilgili mercilere müracaat etmek zorundaydılar (md. 7).

Dinî liderin resmi makamlara sunduğu liste ile kütük arasında farklılık varsa, düzeltme yapılacaktı.

Toplanan vergiler sancak merkezine gönderilecek olan temettü ve emlâk vergilerine ilişkin listede yer alacaktı (md. 8). Bir sancaktan alınacak toplam vergi miktarı da vilâyet merkezine bildirilecekti (md. 9). Vilâyetler de bunları maliyeye göndereceklerdi. Vergiyi ödemekten kaçınanlar cezalandırılacak, vergi ödeme gücü olmayanların payına düşen miktar ise nüfus sayımının doğruluğundan sorumlu olan cemaat yetkililerinden tahsil edilecekti (md. 12).

Vergi dağıtımı tamamen dinî liderlere bırakılmış, dört ana taksitte alınacak olan bu verginin tahsilatından vergi memurları sorumlu tutulmuşlardı (3. fasıl, tahsil usulü). Kanunun yürütülmesiyle Maliye Bakanlığı sorumlu tutulmuştu (md. 18).

7 Nisan 1900'de yayınlanan bir tüzükle hükümet 1316 malî yılından itibaren ihtiyaçlar giderilinceye kadar askerî giderlere harcanmak üzere bazı vergilerden, bu arada bedel-i askeriyeden ek bir miktar vergi alınmasına karar vermişti[79].

7 Ağustos 1909'daki Anayasa değişikliğinden sonra, bedel-i askeriye kaldırıldı ve İmparatorluğun tüm vatandaşlarına askerlik hizmeti yükümlülüğü getirildi[80].

Görülüyor ki gayrimüslim uyrukların da askere alınmaları, prensip olarak Islahat Fermanı'ndan beri kabul edilmişse de, pratikte tüm çabalara, bu konuda çıkarılan fermanlara ve düzenlemelere rağmen, gayrimüslim vatandaşlar askere alınmamış, alınamamış ve Gülhane Hattı'ndan beri tekrarlanan eşitlik ilkesi, sadece Müslümanların değil, gayrimüslimlerin de karşı çıkmalarıyla bu alanda bir türlü gerçekleştirilememiş, hep kağıt üzerinde kalmıştır.

[79] Aristarchi Bey, s. 279-281.

[80] Shaw S.-Ezel Kural, age., s. 100. Nedkoff, "O. İmparatorluğunda Cizye" Belleten, 1944, s. 32. Ancak Hershlag 1910/11 bütçesine bakıldığında cizye geliri olarak 550.000 L gösterildiğini belirtmektedir. (Introduction to the Modern Economic History of the Middle East 1964, Leiden s. 55). Bu, herhalde bedel-i askeriye olup, cizye kelimesi yanlış olarak kullanılmıştır.

V. Din Hürriyeti Konusundaki Tartışmalar

1839 Gülhane fermanıyla kabul edilen, "zimmilerle Müslümanların bazı haklardan yararlanmaları" ilkesi, pratikte bir İslâm ülkesinde yaşayan gayrimüslimlerin bazı hususlarda Şer'i hukuka tâbi tutulmalarının doğurduğu problemleri çözümleyememiştir. Bu sorunlardan en önemlisi olan, Müslümanlığı kabul eden gayrimüslimlerin irtidad'ları, Osmanlı Devletini büyük devletlerin sürekli baskı altında tutmalarına yol açmıştır.

Bilindiği gibi, İslâm'da müslümanlar için din değiştirme hürriyeti yoktur. İslâmdan dönen müslümanlar ölümle cezalandırılırlar. Müslümanlara asırlardır uygulanan bu kural, müslümanlığı kabul edip sonradan vazgeçen zimmîler için sözkonusu olduğunda, Batılı Devletlerin şiddetli tepkileri ile karşılaşmıştır.

İslâmiyeti kabul edip, bir süre sonra pişman olarak eski dinine dönen bir Ermeni gencinin 25 Ağustos 1843'de idam edilmesi, önce İngiliz büyükelçisi Lord Stratford Canning'in, sonra da Fransız büyükelçisinin tepkilerine yol açtı. Bu arada Bursa'da bir ölüm cezası daha infaz edildi. Babıâli, Kur'an buyruklarına karşı gelinemiyeceğini, ancak bir daha bu tür olayların meydana gelmemesi için gerekli tedbirlerin alınacağı taahhüdünde bulundu[81]. 1844'de Paris elçiliğine tayin edilen M. Reşit Paşa, sâbik sefir Nâfi Efendi ile birlikte Dışişleri Bakanı Guizot'u ziyaret ettiğinde, bu konunun açıldığını, bunun şer'î bir konu olduğunu ve dinen ve şer'an devletin uygulamak zorunda olduğunu bildirmelerine rağmen, Fransa'nın da -İngiltere gibi- buna tahammül edemiyeceğinin kendilerine söylendiğini yazmaktadır[82]. Bir ay sonra Selanik'te yine bir mürtede idam cezasının uygulanması üzerine, İngiliz ve Fransız elçileri, Babıâli'den mürtedlere şer'i cezanın uygulanmıyacağına dair resmî taahhüdde bulunmasını istediler. Reşit Paşa, Babıâli'den aldığı talimat üzerine, Dışişleri Bakanına ve kıral Lui Filip'e giderek devletin bu konudaki "mazeretini" izah etti[83].

İngiltere ve Fransa, Babıâli'den hiç olmazsa irtidada verilecek cezanın uygulanmasına yol açmamak için gerekli teşebbüslerde bulunacağını taahhüt etmesini tekrar istediler. Babıâli, "hâlen ve gelecekte, önce Müslüman olup sonra irtidad eden bir Hıristiyanın idam edilmemesi için, Sultanın lütfuyla Büyük devletlerle olan ilişkileri daha samimi kılmak üzere etkili tedbirler alınacağını" yazılı olarak Canning'e bildirdi[84]. Yine aynı yıl, 1834 tarihli "Hıristiyanların

[81] Sax, Carl Ritter, von age., s. 84 Eichmann, s. 253. Cunningham, Allan "Stratford Canning and the Tanzimat", Beginnings of Modernization in the M.E. Polk. R.W.-R.L. Chambers, Chicago, s. 245-264) s. 260, L.S.C. in Türkiye Hatıraları, s. 260.

[82] Kaynar, R. age., s. 558.

[83] Kaynar, R. age., s. 562.

[84] 21 Mart 1844 tarihli resmî notanın İngilizce, Almanca ve Fransızca suretleri. Eichmann, age., s. 402-403; Young, age., C. II, s. 11.

mezhep değiştirmelerini yasaklayan'' ferman da kaldırıldı. Böylece bu konuda, II. Mahmut tarafından konan yasak sona erdi. İngiliz Büyükelçisi bu ferman nedeniyle, Rıfat Paşa'ya ''Avrupa'da kalmak isterseniz, din yüzünden kan akıtmaya son veriniz'' demişti. Fakat Rıfat Paşa şu cevabı vermişti:

> ''Siyasî konularda Avrupa'nın öğütlerini iyi olarak telâkki ederiz; fakat din işlerinde tam istiklâlimizi muhafaza etmeye mecburuz. Din, bizim kanunlarımızın esası, hükûmetimizin temelidir. Bizim gibi padişah da bu esasa dokunamaz. Vicdanınızı inciten muameleleri menedebiliriz. Fakat şeriatın hükümlerinden birini fesih ve ilga eden yolda bizden bir emirname istemek, hükümetimizin temelini kazmak, tahrip etmek demektir.Tebamızdan itaat hissini kaldırmak, Osmanlı devletini sükûn ve rahata muhtaç olduğu iddiasıyla karma karışık etmektir.''[85]

1855'de Sir Lord Shaftesbury'nin başkanlığını yaptığı bir dernek, İngiliz Hükümetinin dikkatini Halep ve Edirne'deki olaya çekerek, Babıâli'nin 1844 tarihli taahhüdünü hatırlattı ve İslâmdan dönmenin ölümle cezalandırılması konusunun hâlâ geçerli olduğunu belirtti. 5 Eylül 1855'de ''Dinî Hürriyetseverler'' adlı bir derneğin üyesi olduklarını belirten bir gurup, İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya hükümdarlarına ve diğer Hıristiyan kırallara, Müslüman olarak doğmuş yada Müslümanlığı sonradan kabul etmiş kişilerin Hıristiyanlığı kabulü halinde öldürülmemelerini temin için Babıâli'ye etkide bulunmalarını rica ettiler[86].

Büyük ihtimalle hükümetinin talimatı üzerine Lord Stratford bir öneri hazırladı. Buna göre ''Sultan'ın hiç bir vatandaşı, dinî inancı yüzünden cezalandırılamayacaktı'', Bu teklif üzerine Osmanlı makamları, bir Hıristiyan kralın İncil'in bir paragrafını değiştiremiyeceği gibi, Halife'nin de Kur'an'ın bir hükmünü değiştirmesinin söz konusu olamıyacağını belirttiler[87]. Sadrazam Âli Paşa da, böyle bir söz vermenin, Sultan'a Müslümanların halifesi olma sıfatını kaybettireceğini, diplomatik olarak böyle bir taahhütte bulunulabileceğini, ama bir yasa ile dinden dönene ölüm cezası verilmeyeceğini ilân edemiyeceklerini, böyle bir şeyin halkın ruhunda büyük bir tepki doğuracağını ve bununla başa çıkmalarının mümkün olmadığını söyledi[88].

Batılı ülke elçileri, özellikle İngiliz, Fransız ve Avusturya elçileri bu konudaki ısrarlarını sürdürdüler.Onlara göre, burada Kur'an'a aykırılık yoktu. Kur'an zaten Hıristiyanların Müslüman olmalarını istemez ve sadece Müslü-

[85] Esmer, agm., s. 61.
[86] Eichmann, age., s. 254.
[87] Eichmann, age., s. 254.
[88] O. Münir, age., s. 153; Esmer, agm., s. 62.

manları zorlardı. Lord Stratford, 26 Ocak 1856'da Babıâli'ye yolladığı nota ile yine, din değiştirenlere, ama bu defa Hıristiyan olan Müslümanlara da ölüm cezasının uygulanmaması için güvence istedi. Elçi, bu nota'da[89], "Osmanlı Devletinin 1843'de bir Ermeni gencini ve Bursa'da bir başkasını irtidad nedeniyle idam etmesinin üzerinden yıllar geçtiğini, ama Padişahın sözünde durmadığını, İngiltere ve Fransız elçilerinin, Sultanın din değiştiren Hıristiyan tebaalarını koruma sorumluluğunu duyduklarını"da belirtiyordu. Dışişleri Bakanı Fuat Paşa, 12 Şubat 1856'da bu notaya olumsuz olarak cevap verdi[90]. Görüldüğü gibi, İslâm Hukukunun "zimmet" kurumunda yapılan değişiklikle yetinmeyen batılı ülkeler, dinden dönen Müslümanlarla ilgili şeriat hükümlerini de uygulanmamasını isteyebilmişlerdir. Bu teklifin altında, Osmanlı topraklarında büyük ölçüde Hıristiyanlık propogandası yapan misyonerlerin çabalarını kolaylaştırma amacının yattığı açıktır. Müslümanların irtidad halinde idam edilmeyeceğini içeren bir taahhüd, kuşkusuz misyonerlerin daha etkili çalışmalarına yardımcı olacaktı. Gerçekten din değiştiren Müslümanların varlığı İngiliz belgelerinden anlaşılmaktadır. İngiltere'nin Şam konsolos yardımcıları J. Crawford, W. Wright ve J.F. Patterson'un yazdıkları 2 Mart 1874 tarihli bir raporda, üç protestanın Müslüman oldukları iddiasıyla askere alınmak istendiği, bu konuda Şam'daki Türk askerî yetkilileri nezdinde harekete geçilmesi gerektiği bildirilmektedir[91]. Ancak daha sonraki raporlardan bu üç kişinin din değiştiren müslümanlar oldukları anlaşılmaktadır[92]. İngiliz hükümetinin, bu üç kişinin serbest bırakılmaları için gösterdiği olağanüstü çaba[93] kadar kayda değer olan bir başka nokta ise, yerel askerî yetkililerin din değiştirdikleri anlaşılan bu kişileri, din değiştirmekle suçlamayıp, sadece askere almakla yetinmeleri ve bu konudaki tüm baskılara, İstanbul'dan gelen bazı emirlere rağmen karşı çıkmalarıdır[94].

W. Wright 13 Mayıs 1874'de Şam'dan yazdığı raporda, İstanbul'dan Suriye ordusunda hapis tutulan, ya da kötü davranılan kişiler olup olmadığını sorduklarını, son derece fanatik olan Vali'nin "herkese iyi davranıldığını ve bu kişiler serbest bırakılırsa herkesin Hıristiyan olacağını" söylediğini, Vali'nin

[89] Tam metin, Almanca, Eichmann, age., s. 404-408.

[90] Eichmann, age., s. 410.

[91] F.O. 78/2437, No. 33.

[92] F.O. 78/2437 No. 35, (Protestan birliğinden J. Davis'in F.O. a mektubu) ve No. 78 (Derby'den Elliot'a, 16 Mart 1874, 1 Haziran 1874.

[93] F.O. 78/2437 No. 44-79 No.lu evraklar.

[94] Protestan Birliği sekreteri G. Herrick'in din değiştirerek Protestan olan Müslümanların korunmasına ve onlara din hürriyeti tanımnasına dair, 25 Mayıs 1874'de yazdığı mektup A.A. I ABq 47, Vol. XI, A. 2222.

Benzer bir mektup yine aynı misyoner gurubunca İstanbul'daki Alman büyükelçiliğine yazılmıştır. (1 Ağustos 1874). Bu mektupta din değiştiren Müslümanların hapse atıldığı, askere yazıldığı, bunlara Hıristiyanlar gibi ibadet etme izni verilmediği belirtilerek, bu konuda İngiliz elçisi Lord S. de Redcliff'le görüşülmesi istenmektedir. AA. I ABq 47, A. 3672, c. XI.

en ilkel bir adam kadar (vahşi deyimini kullanmıştır) bile İngiltere'nin gücü hakkında bilgi sahibi olmadığını, Vali'nin İngiliz hükümeti'nin "bir davul gibi sadece deri ve havadan oluştuğunu"da bildirdiğini yazmıştır.

Bu üç kişiye, usulüne uygun olarak askerliklerinin yaptırıldığı ise Sadrazamın ifadesinden anlaşılmıştır (Lord Tretner"in 22 Mayıs 1874 tarihli raporu).

Bu konudaki ilginç raporlardan biri de G.J. Eldridge'nin 76. No.lu raporudur. Konsolos, Hıristiyanların askere alınmadıklarını, bu nedenle hıristiyan olduğunu iddia edenlerin bu sorunlarının sona erdiğini yazmıştır. Şu halde burada yeni bir sorun devletin karşısında belirmektedir: Orduya katılmamak için, Arap topraklarında yaşayan bazı Müslümanların Hıristiyan olduklarını iddia etmeleri. Bu kişilerin gerçekten dinlerini değiştirdiklerine inanmak oldukça güçtür. Akla yakın gelen ihtimal, salt askerlik görevinden kaçış için ileri sürülen bir bahane olmasıdır[95].

Nitekim, İngiliz konsolosu Trotter, 1885'de Müslümanların Hıristiyan olmaları konusunda yazdığı bir raporda, "Amerikan misyonerlerinin, bu tip din değiştirmenin sonundaki ceza nedeniyle, bu konuda çalışmaktan akıllıca kaçındıklarını" belirtmektedir[96]. Şu halde Batılı ülkelerin, Padişahtan, din değiştiren müslümanlara ölüm cezasının uygulanmayacağı taahhüdünü alamamaları, ülkedeki misyonerlerin Müslümanları faaliyet sahalarından çıkarmalarına yol açmıştır.

Aslında Osmanlı Devleti çoğunluğun mensup olduğu din için "din hürriyeti" olmayan tek ülke değildi. İspanya'da Katolik olmayan dinî ibadet yasaktı. İtalya'da protestan mezhebine geçenler ağır cezalara çarptırılıyorlardı. Ancak tabiiki Osmanlı Devletinde sorun din hürriyeti değil, büyük güçlerin zayıf buldukları bir ülkede dilediklerini yapabilmeleriydi. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren hiç bir zimmîyi Müslümanlığa geçmeğe zorlamamış, onların kendi dinlerinde kalmalarına izin vermiş; ancak Müslümanlara da kendi şer'î kanunlarını uygulamıştı. İslamiyeti kabul eden zimmîler de İslâm Hukukunun irtidad konusundaki hükmüne doğal olarak tâbi tutulmuşlardı. Osmanlı Devletinin Müslümanlara irtidad cezasını uygularken, Müslüman olan zimmîlere bu cezayı uygulamayacağı yolunda bir vaadde bulunması, din konusunda çok hassas olan ve zaten reformlar yüzünden rahatsız olan Müslümanların büyük olaylar çıkarmasına yol açabilirdi. Bir şer'î devlette, şeriatın temel kurallarından birini uygulamamayı ilân etmek devletin aslını inkârı olacaktı ki, hiç bir Osmanlı hükümeti-tüm vaadlere-rağmen buna kalkışmadı. Sadece, devlet pratikte bu İslâmî kuralı uygulamamayı denedi.

[95] F.O. 78/2437 de 44-79 No.lu evraklar.
[96] F.O. 78/3756, No. 568.

İbâdet özgürlüğü ise Osmanlı Devletinde büyük sorun yaratmadı. Ayrı mahalle ve köylerde yaşayan zimmîler ve Müslümanlar asla karışmadılar. Zimmîler dinî ibadetlerini her zaman olduğu gibi serbestçe yerine getirdiler[97]. Ancak dinî ayinlerini kendi bölgesinde, Müslümanlar duymadan ve görmeden, kiliselerde yerine getirirlerdi. Kiliselerde çan çalma yasağı vardı. Çünkü bu yabancı bir ibadetin işaretiydi. Yalnız Lübnan'da ve Ege adalarında bir gurup Hıristiyan'a çan çalma imtiyazı tanınmıştı[98]. Sanıyoruz burada çoğunlukla tek bir dinin mensuplarının oturduğu bölgeler söz konusudur.

Osmanlı Devletinde kilise yapımı ya da tamirine ilişkin olarak İslâmiyetin koyduğu yasakların kalktığını söyleyemeyiz. Tamir için Babıâliden ruhsat alınması kuralı uygulaması genelde de sürdürüldü. Avusturya'da protestanların çan çalmasına ya da (özellikle Tirol'da) Protestan kilisesinin yapımına izin verilmesi çok uzun süre almıştır[99].

Buraya kadar İslâmiyetten çıkmak isteyenlerden söz ettik. Kendi dinlerinden çıkarak Müslüman olmak isteyen gayrimüslimler ise bazı kurallara tâbi tutulurlardı.

Din değiştirmeleri sırasında kadı, üzerlerinde baskı olmadığına dair şahitler ve konsolosluk tercümanları hazır bulunurdu[100].

Kıbrıs valisi İsmail Adil Paşa'nın Müslümanlığa geçmek isteyen bir Hıristiyan kadın hakkında 1848'de İngiltere konsolosu Kerr'e yazdığı ilginç bir mektuba değinmek istiyoruz. Mektupta vali, bu kadın hazır bulunmadan ve kendilerine ve şehir meclisi'ne bilgi vermeden islamiyete geçişi kabul eden molla'nın hareketinden kendisini haberdar eden konsolosa teşekkür etmektedir. Valiye göre bu, ancak ilgili kişilerin önünde ve kadına gerekli (büyük ihtimalle kendi arzusuyla dinini değiştirip değiştirmediğine ilişkin) soruların sorulmasından sonra mümkündü. Bu nedenle, molla'nın ilerde sultanın emirlerine karşı gelme ihtimali de gözönüne alınarak takip edileceği bidiriliyordu[101].

[97] Zimmîler kendi dillerinde, dinlerine ait kitapları basmakta da serbest bırakılmışlardı. İlk matbaa İstanbul'da 1494'de Yahudilerce kuruldu; daha sonra 1567'de Ermeniler, 17. yüzyılda ise Rumlar ilk matbaalarını kurdular. Cizvitlerin 1703'de kurduğu matbaa ise misyonerlik faaliyetlerinden dolayı kapatıldı. Zimmîler, mürettiplik ve makinistlik tekellerini Osmanlıların matbaayı kurmalarından sonra da devam ettirdiler. Oral, Süreyya, Türk Basın Tarihi, I. Kitap, Ankara, 1967, s. 42-44.

[98] Eichmann, age., 251. Epir'deki İngiliz Konsolosu Stanley, 1867'de yazdığı raporda, bölgedeki Hıristiyanların çoğunun Rum kilisesine bağlı olduğunu, dinlerini icralarına karışılmadığını, müdahale şikayetinin çok az olduğunu, 6 yıllık hizmetinde 2-3 şikayet geldiğini, Müslümanların yaşadığı bölgelerde Hıristiyan kilisesinde çan çalınmasına izin verilmediğini, bunun genellikle şikayet konusu olduğunu belirtiyordu. Arnold, age., s. 218.

[99] Von Sax, age., s. 323.

[100] Lammeyer, age., s. 59. Din değiştiren Hıristiyan, Osmanlı tâbiiyetinde değilse, yani "zimmî" değilse, kendi tâbiiyetini kaybederdi. 1869 Yasası ile bu durum değiştirildi.

[101] Luke, H.C. Cyprus under the Turks, Oxford, 1921, s. 192, 193.

Gayrimüslimlerin Müslüman olmalarında kurallara bu kadar sıkı uyulmasının nedeni, büyük devletlerin sık sık Hıristiyan kızlarının kaçırılarak zorla Müslüman yapıldıklarına dair iddialarıydı. İngiliz konsolosu Longworth, 1860 tarihli raporunda, Rumeli'yi gezmekte olan Sadrazama Vidin'de verilen ve yerel otoritelere karşı şikâyetleri içeren 30 imzalı bir mektupta, İslâm'a giriş için zorlama olduğunun yazıldığını, Sadrazam'ın bunu inanılır bulmadığını belirtmektedir. Konsolos, kendisinin de buna katıldığını söylemektedir[102].

Longworth[103] 1867 tarihli raporunda ise, gayrimüslüm kızların Müslümanlarca din değiştirmeye zorlandıkları yolundaki söylentilere inanmadığını, kızların Müslüman erkeklerle evlenmek için rızalarıyla kaçtıklarını yazmaktadır.

İngiltere'nin Kosova konsolosu Blunt da 31 Mayıs 1880 tarihindeki raporunda, Teselya'da bir Hıristiyan kızın kendi isteği ile Müslüman olduğunu belirtmektedir[104].

Osmanlı Devleti Müslüman olmak isteyenlerin uyacakları usule ilişkin olarak 1856'da bir düzenleme getirmişti. Rum Patriği, 1903 Mayısında Babıâli'ye yolladığı şikâyet mektubunda, bu yoldaki iddialarını yenilerken, 1276 Muharreminde çıkarılan, bu düzenlemeden de şikâyet ediyordu. Müslüman olmak isteyen çocuklar dinî şefleri ve aileleriyle tartışırlarken, hükümet görevlisinin de bu sirkülere göre hazır bulundurulması, tartışma özgürlüklerini kısıtlıyordu. Üstelik Patrikhane 21 yaşından aşağıdakilerin müslüman olamayacaklarını savunuyordu. Bu mektubun içeriğinden de anlaşılacağı gibi, bizce zimmî din adamlarını rahatsız eden konu aslında onların Müslüman olmaya zorlanmaları değil (ki böyle bir baskı hiç bir dönemde olmamıştı), Müslüman olmak isteyen zimmîleri engellemelerine fırsat verilmemesiydi. Bu mektupdan kısa bir süre sonra çıkartılan 20 Haziran 1903 tarihli bir nizamname ile Babıâli, Müslüman olan 10-15 yaş arası Hıristiyan çocukların -önceleri aileleriyle yaşamalarına izin verilmişken- artık Müslüman ailelerle yaşıyacaklarını ve metropolitlerin arşivlerindeki nüfus kayıtlarına güvenmediklerini açıklıyordu[105]. Bu nizamnameden de asıl baskının zimmîlerden geldiği anlaşılmaktadır.

Yalnız Hıristiyanlıktan Müslümanlığa geçişin değil, çeşitli "millet" gruplarındaki mezhep değişikliklerinin de Osmanlı Devletinde problemler yarattığı Adliye ve Mezahip Nezaretinin kayıtlarından anlaşılmaktadır:

[102] Arnold, age., s. 207.

[103] Arnold, age., s. 207.

[104] F.O. 78/3133 No. 24 ve İngiliz Elçisi White'in, Edirne'de iki Rum kızın Müslüman olmaya zorlandığı ve konsolos Cumberbatch'ın, vali ile, Rum ve Osmanlı otoriteleri arasındaki barışı tehlikeye sokmaması konusundaki konuşmasına dair 7 Kasım 1890 tarihli raporu F.O. 78/4278. No. 475.

[105] Papadopoulos, C.G. Les Privilèges du Patriarcat Oecuménique 1924. Paris, s. 356-357.

15 Muharrem 1302 (1884) (23 Teşrinievvel 1300) tarihli "Süryanî Yakubîlerle Süryanî Katolikler beyninde mütehaddis kilise münazaatının halline dair" Şurâ-i Devlet Dahiliye Dairesinin 1037 No.lu mazbatasında[106], "Adliye ve Mezahip Nezaretinin yolladığı tezkereye dayanılarak, Musul'da eskidenberi bu iki gurup arasında bir kilise anlaşmazlığı olduğu, 50 yıl önce Katolik olanların kiliselerine devam hakkını muhafazaya çalışmış oldukları, iki kilise arasında kalan duvarın 1293'de Şura-i Devlet kararı ile kaldırılıp, bu kiliselerin Süryanî Cemiyetin verildiği, Katoliklerin buna itiraz edip İngiliz ve Fransızlar'ı araya soktukları, yapılan yeni düzenlemenin ise Süryanilerin itirazına neden olduğu; bir mezhebi terkedenlerin eski mâbedleri üzerinde haklarının kalmayacağı, Katoliklerin artık kendilerine yetecek kiliseler inşa ettikleri ve diğer kiliselerden yararlanmalarının henüz kiliseleri inşa edilmediği sırada, Babıâli'ye yaptıkları gerçek dışı beyanla sağlandığı, Süryanilerin şikâyetlerinin haklı bulunduğu, 1293'deki kararın bu nedenle icrasının gerektiği" yazılıdır. Görülüyor ki, Babıâli Hıristiyanların mezhep değiştirmelerine karışmadığı gibi, mezhep değiştirenlerin yeni kiliseler inşa etmelerine de izin vermektedir.

Osmanlı Devletinin 19. yüzyılın ikinci yarısında din hürriyeti konusunda karşı karşıya kaldığı problemler sadece bunlardan ibâret değildi. Osmanlı topraklarında çalışan misyonerlerin faaliyetleri de yerel konsolosların desteği ile giderek artmıştı.

1842'de Babıâli'nin Kudüs'te bir Protestan kilisesinin açılışına izin vermesinden sonra, İngiltere, Almanya ve Amerika'dan gelen Protestan rahipler açtıkları çeşitli okul, kilise ve yetimhanelerde dinî propaganda yaptılar.

Âli Paşa, Müslümanları da Protestan yapma amacını güden bu çalışmalar konusunda, "Osmanlı Devletinin, Islahat Fermanında yer alan Osmanlı topraklarında tüm din ve mezheplerin serbestçe yerine getirilmesi konusundaki taahhüdüne uyduğunu, gayrimüslimlerin Avrupa'nın Hıristiyan ülkelerinde bulamıyacakları hakları olduğu, din ve mezhep hürriyetinin herhangi bir mezhebe hücum ederek veya ikna ile sonuca giden misyonerlerin faaliyetleriyle bağdaşamıyacağını, hiç bir ülkenin bir başka dinin kendi ülkesinde yayılmasına izin vermiyeceğini" belirtmişti[107]. İngiltere'nin Halep konsolosu M. Ikenes, 30 Haziran 1859'da büyükelçi elçi H.L. Bulwer'e yazdığı raporda, Osmanlı Devletinde huzursuzlukların zaman zaman çok artmasının temelinde, din ve mezhep değiştirmelerin yattığını yazmaktadır. Ikenes (Irenes?)'e göre Amerikalı misyonerlerin gayretleriyle pek çok Ermeni Protestan olmuştur. Ikenes'in raporunda şu olaya yer veriliyor. Roma Katolik rahipleri de kendilerine bir

[106] Düstur, I, C. 5, s. 259-262.

[107] Engelhardt, Turquie et le Tanzimat ou Histori e des Reformes dans l'Empire Ottoman, 1882, Paris, age., s. 268.

yer yapmışlar ve 20 Rum ailesini kiliselerine kaydetmişlerdi. Bu olay üzerine Halep Rum Başpiskoposu, Kilis'e bir heyet yollayarak, bu aileleri kendi kiliselerine dönmeye davet etmişti. 15 Yahudi ailesi ise bir İskoç kilisesi (The Free Church of Scotland) misyonerini davet etmişlerdi. Ikenes, pek az Yahudinin din değiştirenlere verilecek cezayı açıkça göze almaya cesaret edebileceğini, buna rağmen 30 Yahudi'nin Hıristiyan olduklarını bu misyonere açıkladıklarını yazmıştır. Konsolos'a göre, bu Yahudilerden ikisi ona gelerek, Hahambaşı'nın validen kendilerini cezalandırmasını istediğini söylemiş, bu yüzden yardım istemişlerdir. Konsolos, Vali'ye bu olayların kendi bilgisi dahilinde bulunduğuna ve din hürriyetinin ülkenin bir yasası olduğunu, valiye kendisini bu yasaya aykırılık ettiğini sefarete yazmak zorunda bırakmıyacağını umduğunu söylediğini, valinin de bundan böyle hahambaşının bu tür dileklerini kendisine iletmediğini yazmaktadır[108]. İlginç olan, konsolosun, valiyi Osmanlı hükümetine değil, kendi elçiliğine şikâyetle tehdit etmesidir. Bu olay, yerel görevlilerin her an konsoloslarca, elçiliklerinin derhal hükümet nezdinde faaliyete geçerek, kendileri aleyhinde bir ortam yaratmakla tehdid edildiklerini de göstermektedir.

Yine de Osmanlı hükümetinin kendi topraklarında misyonerlerin faaliyetleri konusunda oldukça hoşgörülü davrandığı İngiliz Elçisi Bulwer'in 1875 tarihli şu raporundan açıkça anlaşılmaktadır:

"Türkiye'de İncil serbestçe satılır ve hatta basılmasına bile müsaade edilir. Her cins ve ulustan adamlar, hatta Türkler Protestan oluyorlar[109]. Hiç bir taraftan tazyik görmüyorlar. Bir iki yıldan beri Türk Protestanlar kiliseye çevrilen bir İngiliz okulunda her pazar günü iki defa Türkçe ibadet ediyorlar. Hakikati söylemek icabederse, diyebilirim ki din-i Muhammedî erbabının Protestanlar hakkında gösterdiği müsaadat ve serbesti cidden takdire şayandır. Bu müsaadat ve serbestiye Hıristiyan devletlerde bile tesadüf edilemez"[110].

İngiliz konsolosu Wood, reformlar hakkında yolladığı memorandumda şunları yazmaktadır:

"Gayrimüslim toplumların, vilayet mahkeme ve meclislerinde üye seçimine bağımsız olarak katılmaları, bu kurumlarda, gayrimüslim üyelerin hazır bulunmaları, bazı durumlarda, kendi dindaşlarını himaye bakımından yeterli görülmüştü. Patrik, Başpiskopos ve Piskoposları bu yasal haktan faydalanıyorlar, bir sıkıntı ve adaletsizliğe karşı güven ve korumada daha ileri bir adım olarak da; yerel makamlara başvuruyorlardı. Eğer protestoları göz önünde tutulmazsa, Babıâli tarafından, yazışmalarda bir aracı olarak, özellikle atan-

[108] F.O. 78/1452 No. 42.
[109] F.O. 78/1452 No. 42.
[110] Engelhardt, s. 283 (Mavi kitap, Protestan Misyonerlerinin faaliyetlerine dair haberler)

mış bulunan kapı kâhyası vasıtasıyla İstanbul'a durumu yansıtıyorlardı".

"Yeni kilise ve sinagogların yapılması üzerinde önceleri konulan bütün engeller kaldırıldı. Şimdi sadece yerliler değil, yabancılar da yapım ve tamir işlerini yapabiliyorlar. Bu ayrıcalıktan yararlanarak, özellikle yabancıların, Hıristiyan halkının bol olduğu en kalabalık bölge ve kasabalarda kurdukları kendi kilise, okul ve manastırlarını bulmak mümkündür. Amerikan misyonerleri bu olayı kanıtlar."

"Osmanlı Hükümetinin hoşgörüsünün daha ileri bir kanıtı olmak üzere; kilise, manastır, hastane, dispanser, yetimhâne, hacı misafirhanelerinin gerekli ihtiyaçları, ister yerli, isterse yabancı dinî toplumlara ait olsun, kutsal papaz giysileri, kitap, astronomi ve diğer aletler, her çeşit levazım, madalya, ilaç, kısacası ihtiyaç duyulabilecek bütün maddelerin (hayır kurumlarının hemşireleri ve papazlarının kullanmaları için enfiye dahil), çok serbest bir ölçüde gümrük vergisinden muaf olarak ithali söylenebilir".

"Bundan başka, gayrimüslim toplumların ayin ve dinî törenlerinin serbestçe yapılmasını sağlamak ve korumak için, bunlara tehdit ya da diğer maksatla karışanları cezalandırmak üzere de bir yasa çıkarılmıştır. Müslüman halkın saygısını sağlamak için, askerî birliklerin bulundukları yerdeki nöbetçi, önünden Patrik veya Piskopos geçtiğinde onu tüfekle selamlar"[111].

Büyükelçi Layard 17 Temmuz 1877 tarihli raporda, Amerikan misyonerlerinin Ermeniler arasında Türkiyenin çeşitli bölgelerinde kurdukları bir çok okul ve dinî kuruluşlar yoluyla İngilizce öğreterek, hayli iş yaptığını yazmaktadır[112].

Protestan misyonerler ise 1864'de bir Müslümanın protestan olarak, İstanbul'da İslamiyet aleyhine vaaz vermesi ve İstanbul halkının galeyana gelmesi üzerine, Londra'ya, "Vicdan hürriyeti, İngiliz ulusunun taleplerini yerine getirmeğe mecbur olduğu şüphesiz bulunan bir memlekette ihlâl ediliyor", diye yazmışlardı[113]. Osmanlı topraklarında faaliyet göstermelerine izin verilen misyonerlerin kullandığı bu ifade, onlar arasında Osmanlı Devletinin içine oturtulduğu statüyü açıkça ifade etmektedir.

İngiliz sefiri White'in 2 Mayıs 1885 tarihli raporu ise, konuyu daha çok açıklar: Sefir, hükümetten Osmanlı Devletinin Müslüman ve Yahudileri arasında çalışan Protestan topluluğu misyonerlerine daha çok yardım edilmesini istemektedir[114].

[111] Şimşir, age., s. 141, Wood'dan Derby'e.
[112] Şimşir, age., s. 103.
[113] Engelhardt, s. 284.
[114] F.O. 78/3751. No. 253.

Böylece, Osmanlı Devletinde 1834 yılında kabul edilen Hıristiyanların mezhep değiştirmelerini yasaklayan kanunun[115] kaldırılması için İngiltere'nin neden çalıştığı da açıkça ortaya çıkmaktadır. İngiltere, bunu, yasanın iptali çalışmaları sırasında ilan ettiği gibi "din hürriyeti" adına yapmamıştır. Amaç, Protestanlığın Osmanlı topraklarında daha kolay yayılabilmesi, dinin de yardımıyla İngiliz politikasının gerçekleştirilebilmesidir.

VI. Mahmi Sorunu ve Tabiiyet Yasası

Bilindiği gibi kapitülasyonlarla büyük devletlerin çeşitli nedenlerle (hac, ticaret) Osmanlı topraklarında bulunan vatandaşlarına pek çok imtiyaz tanınmıştı. Bu ülkeler, zamanla, kendi vatandaşlarına tanınan bu ayrıcalıklardan yararlanma hakkının kapsamına bazı Osmanlı uyruklarını da alarak "mahmi" sorununu yarattılar.

Bu sorun, Kutsal Yerler konusunda olduğu gibi, büyük devletlerin, kapitülasyonlarda yer alan bazı maddeleri suiniyetle uygulamalarıyla ortaya çıktı:

1673 tarihli kapitülasyonlarda Fransız sefaretinde çalışan tercüman[116] katip, yasakçı ve uşakların -ki sayıları 15 di- Fransız koruması altında oldukları yazılıydı. Bu katiplerin ve sefarette çalışanların sayıları zamanla arttırıldı. 1740 kapitülasyonlarında, elçi ve konsolosların istedikleri kişileri, kimseye danışmadan, yasakçı ve tercüman olarak, hatta bu tercümanları aynı zamanda konsolos vekili olarak tayin edebilecekleri[117] yazılıydı.

Fransız hükümeti bu maddeye dayanarak Fransa'nın hiç menfaati olmayan yerlere bile diledikleri sayıda tercüman, konsolos ajanları, konsolos yardımcıları tayin etti ve bunların hepsi Fransız korumasına alındı. Aslında Sefarette çalışan zimmîlere tanınan koruma hakkı, sonradan konsolosluklarda çalışan Osmanlı vatandaşlığındaki tüm memur ve hizmetkârlara da yayıldı[118].

Avusturya, Rusya ve İngiltere'ye çeşitli tarihlerde verilen kapitülasyonlarla da bu tür haklar tanındı[119]. Böylece kapitülasyonların yabancı ülke uyruklarına tanıdığı imtiyazlardan, artık sefaret ve konsolosluklarda çalışan Osmanlılar da yararlanmaya başladılar. Anlaşmalara göre, sefaret ve konsolosluklarda çalışanlara yalnız şahsî olarak ve görev süreleri için verilen himaye hakkı, bunlar tarafından, akrabalarına ve memuriyetleri dışındaki ti-

[115] Yukarda da belirtildiği gibi, bu kanun, II. Mahmut tarafından, Papa'nın faaliyetlerini önlemek isteyen Rum patriğinin dileği üzerine çıkartılmıştı.

[116] Bunlar yalnız tercümanlık yapmakla kalmıyor, mahkemelerde de yabancı uyruklar hakkındaki kararı imzalıyorlardı. Onların izni olmadan karar infaz edilemiyordu.

[117] R. Ekrem, age., s. 430 (md. 45).

[118] Thobie, Jacques, age., s. 24.

[119] Nora, Age., C. I, sh. 143; Thayer L.E. "The Caputulations of the Ottoman Empire and the Questions oftheir Abragation as it affects the United States" The American Journal of International Law, s. 207-229.

carî muamelelere de teşmil edildi. daha sonra sefaretler manastır ve dinî kurumlarda çalışan zimmîlere ve nihayet iş yaptıkları bazı tacirlere de "berat"lar vererek onlara da bazı ayrıcalıklar tanıdılar.

Berat, bazı kişilere bir sefaret veya konsolosluk tarafından kendi diplomatik korumaları altına alındıklarını bildiren belgelerdi.Babıâli'nin izniyle bu beratları ancak sefir ve konsoloslar verebilirdi.

Başlangıçta tercüman, ajan, ev hizmetçileri ve sefaret ya da konsolosluğun diğer işlerini görenlere verilen bu beratlar, zamanla, konsolos veya sefirlerin alış veriş ettikleri esnafa ve Avrupa ile ticaret yapan zimmî tüccara da satılmaya başlandı. Yabancılara kapitülasyonlarla tanınan cazip haklar, tüccar zimmileri yabancı koruması altına girmeye itti.

Tüm devletler, kendi korudukları zimmî guruba bu beratları satarak, onlar üzerindeki himaye politikalarını kolaylaştırıyorlardı. Rum ve Ermeni büyük tacirler, bankerler ise beratlarla sağladıkları imtiyazlara dayanarak kısa zamanda büyük servet yaptılar ve imparatorluğun tüm ticaretini ellerine geçirdiler.

Berat alan bir kişi, ticarî ve malî imtiyazlar elde ediyordu. Artık Osmanlı kanunlarına tâbi olmuyor, bazı vergileri ödemiyordu. İthalat ve ihracaatta gümrük vergilerini diğer Osmanlı uyruklarından daha az veriyorlardı. Himayesine girdikleri devlete de vergi vermiyorlardı. Askerlik mükellefiyetleri de ortadan kalkıyor, böylece cizye (bedel) vermiyorlardı. Adî ya da siyasî suçlardan ötürü sorumlu tutulamıyorlardı.

1852'de İngiltere'nin Midilli konsolosu olan Newton, "Mahkemelerde İngiliz korumasının avantajları çoktu. İngiliz koruması olmak arzusu o kadar fazlaydı ki, elde etmek için her yol deneniyordu" diye yazıyordu[120]. Beratlı kişilere mahkeme önünde adeta yabancı devlet vatandaşı gibi davranılıyordu[121].

Beratlarla tanınan muafiyetleri içeren ve "patente" adı verilen bir çeşit himaye kağıdını yabancı devlet büyükelçilerinin diledikleri kadar dağıtmaları, devletin himayelilerin sayısını sınırlandırma şansını yok etti. Zamanla bu hakların mirasla intikali, Osmanlı Devletinde bir beratlı sınıfının doğmasına yol açtı. Sadece Avusturya'nın Boğdan'da 200.000, Eflakta 60.000 beratlısı vardı[121]. Kırım Savaşı sırasında İstanbul'daki İngiliz Konsolosu, anılarında, İngiliz korumasında olanları "bir milyondan biraz az" olarak belirtmişti. Bir

[120] Newton, Charles, Travels and Discoveries in the Levant, London, 1865, vol. I, s. 76-77.

[121] İstanbul'daki İngiliz Yüksek Mahkemesi, Kahire'deki İngiliz konsolosluğuna İngiliz mahmisi olarak kayıtlı bir Osmanlı vatandaşının "de jure" değil, fakat sadece de facto himayeye mazhar olduğunu bildirmişti. Devletler Hukukçusu Calvo bu "de facto" himayenin Osmanlı vatandaşına İngiliz mahmisi sıfatını verdiğini ve bu sıfatla İngiliz konsolosluk mahkemesi kazasına tâbi tutulduğunu açıklamıştır. Altuğ, Yılmaz, Devletler Hukuku İstanbul, 1968, s. 64.

Amerikan diplomatı ise sadeceİstanbulda 50.000 beratlı olduğunu yazmıştı[122]. Sadece 1851 yılında 3.965 kişi İngiliz korumasına geçmişti[123]. İngiliz konsolosu Guarracino 1856'da, Fransız konsoloslarının Roma Katolik kilisesine bağlı zimmîleri, kendileri dahil diğer tüm konsolosların ise, konsolosluklarda çalışan ya da acenta gibi hareket eden tüm Osmanlı tebaasını koruduklarını yazmaktaydı[124].

Elçi ve konsolosluklar bu beratları yüksek fiatlarla satıyor ve çok kâr elde ediyorlardı. Himaye hakkını siyasal maksatlarla kullanmak isteyen Avusturya ve Rusya ise, Eflak ve Boğdan'da nüfuz kazanmak için bedava berat dağıttılar. Napoleon onların bu hususiaki üstünlüklerine son vermek için 1806'da Fransız elçilerinin de berat satmalarını yasaklamıştı[125]. Kapitüler ülkelerin berat verdikleri zimmîlerin sayısı, kendi vatandaşlarının sayısını kat kat aşmıştı. Bu yöntemle büyük devletler, Osmanlı Devletini berat ya da patente yoluyla ekonomik ve politik imtiyazlara sahip oldukları açık bir pazar haline getirdiler. Böylece Osmanlı otoriteleri nezdinde kendileri yararına baskı imkanı veren çok önemli bir silâh daha bulmuşlardı. Babıâli'nin karşısındaki güçler için İmparatorluk hakimiyetine yöneltilen en kuvvetli silâh, "korumacılık" olmuştu[126].

Babıâli, beratların verilmesinin önüne geçmek için çeşitli tedbirler aldı. Bilindiği kadar ilk kez III. Ahmet 1722 Haziran'ında çıkardığı fermanla, "Yahudi ve Hıristiyan zimmîlerin, ellerindeki "patente'lere dayanarak, cizyedarların tercüman kademelerinden cizye alınmayacağını ileri sürmelerine kesinlikle izin verilmemesini" belirterek, bu konudaki suistimali önlemek istemişti[127].

[122] Sugar Peter F. "Economic and Political Modernization", Political Modernization in Japon And Turkey,. Ward-Rustow 1964, Princeton, sh. 154, Naff, Thomas-Owen R., Studies in Eightenth Century Ottoman Relations with Europe, s. 103, vd.

[122] Davison, R. "Nationalizm in a Non-National State", Ohio, 1977, s. 42.

[123] F.O. 78/976.

[124] F.O. 881/768.

[125] Rey, Francis, La Protection Diplomatique et Consulaire dans les Echelles du Levant et de Barbarie, s. 290, Paris 1889.

[126] Osmanlı topraklarında yaşayan, ancak Osmanlı tebaasından olmayan pek çok Rum, Venedik ve Cenevizli"nin çocukları, 1869 tabiiyet yasasından sonra Osmanlı sayılmış, bunun üzerine ebeveynler Fransız makamlarından koruma satın almışlardı. Bunlara "lütfen korunanlar" (Protegées de faveur) denmişti. Rausas, G. Pélissié, Le Régime des Capitulations dans L'Empire Ottoman, Paris, 1905, vol. 2, s. 36, Thobie, age., s. 24.

[127] "Devlet-i Aliyye'nin eba an ced reayasından olan bazı Yahud ve Nasara taifeleri mücerret ticaret kasdı ve akraba ve taallükatlarının cizyeden tahlis içün kuvvet-i maliyesi sebebi ile bir takrib ile birer tercümanlık beratı alarak bihesab reaya makulesi tercümanlığa dühul ve hadd-i itidali tecavüz idüb nice nice reayayı hidmetkârları olmak üzre yanlarına istishab eylediklerinden cizye cibayeti hususunun ihtilâline bais ve beytülmali müslümine kesrü zararı mucib..." A. Refik, Hicri 12. Asırda İstanbul. 1930, s. 74-75.

III. Mustafa ise Aralık 1758'de, "İhlâl-i nizam-ı raiyat olan ve hazineye zarar veren bu durumun düzeltilerek tamamen men'i def'i ve elçilerin kendilerine tanınan miktarda tercümanla yetinmeleri için ikaz edilmeleri" konusunda emir vermişti[128]. Bu konudaki fermanlara göre, batılı ülkelerin kendi ihtiyaçları kadar beratla tercüman almaları gerektiği halde, bazı Osmanlı gayrimüslim tebaası cizye ve diğer vergilerden muaf olmak, bazı tüccar da gümrük vergileri nedeniyle adı geçen devletlerin bayrağı altına girmek amacıyla elçiliklere başvurmakta, zimmî elbiseleri yerine Avrupalı kıyafetleri ile gezmekteydi. Bu durum önlenmeli, senetler (patent) Batılı devletlerce geri alınmalıdır. Fermanda, "beratlı tercümanlarla Fransız elçiliğindeki 16 ve İngiltere elçiliğindeki 10 hizmetkârın vergiden muaf olduğu" belirtilerek, elçilerin Osmanlı tebaasına patent ve sened vermemeleri için uyarılmaları istenmişti.

I. Abdülhamit devrinde de tüm yabancı elçilik tercümanları Mayıs 1786'da Babıâli'de toplanarak kendilerine bir nota verildi[129]. Buna göre, ticaretle uğraşan zimmîlere sorumsuzca berat dağıtılıyordu. Bundan sonra tüccara değil, sadece tercümanlara berat verilmesi istendi ve gereğinin yapılması için iki aylık süre tanındı. Notanın sonuçsuz kalması üzerine, 29 Ekim'de yeni bir nota ile tercümanların kendi aslî görevleri dışında, ticari ya da idarî (kocabaşılık, mütesellimlik gibi) işlerle de uğraştıkları bildirilerek bu işe bir son verilmesi istendi[130].

III. Selim ise çeşitli tarihlerde suistimalin yoğun olduğu yerlere yollanan talimatlarla, zimmîlerin çeşitli yollarla yabancı himayesine girdiklerini, patente işine son verilmezse ülkede düzenin bozulacağını belirterek zimmîlerin ellerindeki belgelerin kontrolünü istemişti[131].

Sonunda III. Selim Ağustos 1802'de zimmî tacirlere imtiyaz tanıyarak "Avrupa tüccarı" adını verdi. Artık zimmîler de yabancı tacirlerin tüm haklarını onlara da tanıdı. Artık onlar da ithalat ve ihracatda %3 gümrük vergisi ödeyeceklerdi. Böyece gayrimüslim tüccar bir süre, patentli tüccarın haksız rekabetinden bir ölçüde de olsa kurtarıldı.

10 Ocak 1806'da ise, İstanbul'daki tüm elçilere verilen bir nota ile beratlı tercümanlık kurumunun devlet düzenine ve hazinesine daha fazla zarar vermesine göz yumulmayacağı, tercümanların bağlı oldukları konsolosluk ve elçilikler dışında başka işlerle uğraşamıyacakları, tercümanlık elbisesi giymek

[128] İstanbul'da oturan elçilerin maiyetindeki tercümanlara dair 5 C. a. 1172 tarihli ferman, ve "Ecnebi devletlerin elçileri maiyyetindeki tercümanların tekâlife tâbi olduklarına dair", aynı tarihli ferman. A. Refik, Hicri 12. Asırda İstanbul, 1930, s. 74-75.

[129] A. Refik, Hicri 12. Asırda İstanbul Hayatı, İstanbul 1930, s. 36.

[130] A. Refik, age., İstanbul 1930, s. 37.

[131] Karal, E.Z. III. Selim'in Hattı Hümayunları, Anara 1946, s. 142.

zorunda oldukları bildirilerek elçi ve konsolosların gerçek tercümanlar dışındakileri himayelerinden çıkarmaları istendi. Bir kaç gün sonra da Rum, Ermeni ve Yahudi cemaat şefleri çağrılarak, cemaatlerinin yabancı devlet himayesi aramamaları, mevcutların da bir an önce vazgeçirilmesi istenerek, tüccara Avrupa ile yapılan ticarette gerekli himayenin gösterildiği, yabancı himayesi aranırsa devletin zorlayıcı tedbirler alacağı açıklandı[132]. Babıâli 2 Mart 1806'da elçiliklere bu konuya açıklık getirmek üzere verdiği 2. notada, ferman ve beratlarla verilen imtiyazlara dokunulmayacağını, ama beratlı kişilerin görevleri dışında başka işlerle uğraşmalarına da izin verilmeyeceğini ve bu yolla zimmîlerin himayesinden vazgeçilmesi gerektiğini belirtti[133]. Elçilikler bunun kapitülasyonlara aykırı olduğunu ileri sürdüler. 3 Mayıs 1806'da da, tercüman olarak yabancı devletlerin himayesine girenlerin, o devletlerin dilini dahi bilmeyip, amaçlarının ticaret olduğu ve sahte tercümanların takip edilerek cezalandırılacakları belirtildi.

Elçiler sonunda notayı resmen kabul ettiler. 5 Haziran 1809'da İngiltere ile yapılan Çanakkale barış sözleşmesiyle, Babıâli, tercümanlarının ve diğer hizmetlilerin tayini ile ilgili olan suistimalleri önlenmeye çalıştı. Bu anlaşmanın 10. maddesine göre İngiltere, zimmî tüccara berat ve patent vermeyeceğini taahhüt ediyordu. Kendilerine berat verilen kişiler sadece sefaret ve konsolosluklarda çalışabileceklerdi[134].

III. Selim, Rus konsoloslarından aldıkları Patente kağıtları ve Rus bayrağı altında seyreden ve Rus kaptanların imtiyazlarından yararlanan Rum gemicilerin ellerindeki "patente"leri toplattı ve tüm elçiliklere, Osmanlı uyrukluğundaki kaptanlara himaye kağıdı verilmemesini, bunların gemilerinde yabancı bayrağı taşımalarının da önleneceğini bildirdi[135].

II. Mahmut döneminde de berat ya da patente alarak ayrıcalıklı statüye geçmek isteyen zimmî uyruklarla ilgili tedbirler sürdürüldü. Bazı bölgelerde patente elde edip ticaretle uğraşan zimmîlerin patenteleri iptal edildi (1812) Hatta hahambaşına da bir mektup yazılarak cemaatinin mensuplarının patente elde etmeye çalışmaktan vazgeçmeleri, aksi halde cezalandırılacakları uyarısında bulunuldu (1828)[136]. Ayrıca Müslüman tüccara, patente'lilerle mücadele için zimmîlere tanınan Avrupa tüccarlığı statüsüne girme izni verildi ve bunlar Hayriye Tüccarı olarak adlandırıldı[137].

[132] Karal, age., s. 142.

[133] Bağış, A. İhsan, Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Ankara, 1983, s. 75.

[134] Nora, age., II, sh. 83. Padel Fritz, Die Konsulargerichtsbarkeit in Ägypten und in der Türkei, 1929, s. 52.

[135] Karal, age., C. V. s. 74.

[136] Bağış A. İhsan, age., s. 90.

[137] Ergin, O, Mecelle-i Umur-i Belediye, C. I, s. 680 (İstanbul, 1337/1918), Onar, age., s. 52.

Beratlıların her eyalette 3 kişiden kurulu, beratlı tüccarı temsil eden komisyonları vardı. Başkan genellikle müslümandı. Diğer üyeler Rum veya Ermeniydi. Üyeleri arasındaki anlaşmazlıkları bu komisyon çözüme bağlıyordu[138].

1829'da Yunanistan'ın bağımsızlık kazanması üzerine pek çok Rum'un Yunan vatandaşlığına geçmesi, yeni bir sorunu gündeme getirdi: Beratlı ya da patente'liler, yabancı devlet uyruğunda olduklarını iddia etmeye başladılar. Rusya da, uyrukluk değiştirmek isteyenleri uyrukluğuna alarak Rum Ortodokslar üzerindeki korumasını değişik şekilde sürdürmeye başladı. 1841'de işlediği bir suç nedeniyle kadı önüne çıkarılan bir zimmî, duruşmanın tehiri üzerine Odessa'ya giderek Rus pasaportu almış ve 10 gün sonra duruşmaya yanında Rus sefaret tercümanı olduğu halde, Rus tebaasından biri sıfatıyla gelmişti[139].

Babıâli bu kez zimmî vatandaşlarını ve onlardan sağladığı vergi gelirlerini kaybetme tehlikesiyle karşılaşıyordu. Ayrıca Osmanlı vatandaşlığından çıkan kişiler yine Osmanlı Devletinde yaşayarak, bir yabancı gibi imtiyazlara sahip oluyor ve eski haklarını da muhafaza ediyorlardı. Berat ya da patente sayısını sınırlandırma uğruna III. Ahmet'ten beri verilen savaş, zimmîleri bu yola itmişti. Zaten askerlik görevi nedeniyle düzenli birhayat yaşayamayan ve askerlik nedeniyle ticarete ağırlık veremeyen, beratı olmadığı için hiç bir ekonomik ve malî imtiyazdan istifade edemeyen Türk ve müslüman halk böylece ağır vergi yükü altında eziliyordu.

Zimmîlerin yabancı ülkelerin korumasına girmeleri sadece devletin ekonomik gücünü ve egemenliğini zedelemekle kalmıyor, devleti çeşitli sorunlarla da yüz yüze getiriyordu. Koruma altındaki zimmîlerin mensup oldukları cemaatlerle, koruyucuları olan yabancı ülkeler arasında da sık sık ihtilâflar çıkıyordu. Bu, genellikle miras hukukundan doğuyordu. Dinî hukuklarına göre mirasçısız ölen zimmîlerin terekeleri cemaatlerine kalmak gerekirken veya mal varlıklarını cemaatlerine vasiyet eden zimmîlerin bu vasiyetleri ifa edilmek istenirken, koruyucu devletler çeşitli nedenlerle bu terekelere el koyuyorlardı. Bu, ölen zimmîlerin bu vasiyetleri ifa edilmek istenirken, koruyucu devletler çeşitli nedenlerle bu terekelere el koyuyorlardı. Bu, ölen zimmîlerin mensup olduğu cemaatlerin büyük tepkilerine yol açıyor ve hep büyük devletlere şikayet ettikleri Osmanlı Devletinden, bu defa kendilerini himaye etmesini istiyorlardı. Kudüste'ki İngiliz konsolosu J. Finn'in (1845-1862) Dışişleri bakanı Palmerstone'a yazdığı 27 Kasım 1849 tarihli bir rapor, bu tür sorunların mükemmel bir örneğini teşkil eder[140]. Rapor'a göre, Kudüs valisi Ethem

[138] Mustafa Hamid. Das Fremdenrecht in der Türkei mit einer geschichtlichen Darstellung über das Türkische Recht und die Kapitülationen", Die Welt des Islams, Band 7, Berlin 1919, s. 72.

[139] Karal, C. 7, s. 175.

[140] F.O. 78/803 Belge No. 99.

Paşa, Kudüs hahambaşısının yazdığı bir dilekçeyi[141] gereğinin yerine getirilmesi için Finn'e vermiştir. Dilekçeye göre, Yahudilerin eski dinî hukuklarına ve Babıâli'nin emirlerine uygun olarak, mirasçı bırakmadan ölenlerin malvarlıkları topluluğun vakfına kalmaktadır. Ancak İngiliz konsolosu Finn, İngiliz korumasındaki bir Yahudi'nin ölümü üzerine, ölenin hiç mirasçısı olmadığı halde terekeye el koymuş, vakfa çok az bir miktar vermiştir. Hahambaşı, Validen bu konuda yardım istemektedir. Konsolos Finn ise, Dışişleri bakanlığına savunmasını şöyle yapmaktadır: Konsolos, bu fakir Yahudi topluluğundan istediği bir şey olmadığını, sadece ölen Yahudinin kanunî mirasçıları için terekeye el koyduğunu, aynı şekilde Fransız korumasında olan zengin bir Yahudi'nin ortada mirasçı bırakmaksızın ve mal varlığını hahamlık hazinesine bırakarak öldüğünü ve Fransız konsolosunun terekeyi mühürlediğini yazmaktadır (Bu belgeye Finn, Paşaya yazdığı mektubun metnini de 2 No.lu ek olarak koymuştur).

Finn, Paşaya yazdığı mektupta ise ölenin, hahambaşının yazdığı gibi İngiliz korumasında olmayıp, Londra'da doğan bir İngiliz uyruğu olduğunu yazıyor ve onun yalnız Kudüs'te geçerli ve hahambaşılarca konulmuş kurallara ve eski geleneklere değil, İngiliz kanunlarına uymak zorunda olduğunu belirterek, "bu ülkede yaşayan Protestan din adamları kendileri için yeni kanunlar yapsalar ve bunlar İngiliz Hükümetinin kanunlarına aykırı olsalar İngiltere'den gelen hiç bir Protestanın bunlara uymayacağını", aynı şeyin İngiltere'den gelen Yahudiler için de geçerli olacağını, onların da hahambaşıların yarattıkları kanunlara uymak zorunda olmadıklarını yazıyor.

Burada dikkatimiz çeken husus, ölen Yahudi'nin ilerde kanunî mirasçılarının ortaya çıkması ihtimalini düşündüğü şüphesiz olan Finn'in, kendi dışişleri bakanlığına yazdığı raporda, ölenin gerçekten İngiliz korumasında mı, yoksa İngiliz uyruğunda mı olduğunu belirtmemiş olmasıdır.

Devlet sonunda korumadan yararlanan zimmîlerin gittikçe artan yabancı uyrukluk iddialarını önlemek için tedbirler almak zorunda kaldı.

1850 (1267)'de yabancı elçiliklere gönderilen bir müzekkere ile[142], Osmanlı Devletinde yaşayan yabancıların anlaşma gereği istisnai bir statüye sahip oldukları; bunların hak ve imtiyazlarından yararlanmak için, zimmîlerin yabancı devlet himayesine girerek, Osmanlı devleti ve diğer devlette kendilerini askerlik hizmeti ve vergiden muaf tuttukları, anlaşmaların Osmanlı uyruklular ve tercümanlar hakkında geçerli olduğu belirtilerek; bir devletin düzeninin, kanunlarının tüm uyruklara uygulanması ile mümkün olup, bazılarının kendilerini bundan muaf tuttukları, başkalarının da onları takibedebilecek-

[141] Dilekçe metni aynı belge'ye 1 No.lu ek olarak konmuştur.

[142] Bilâ Mezuniyet tabiiyet-i Osmaniyeyi terkedenler hakkında ittihaz edilen usüle dair süferat-ı ecnebiyeye gönderilen müzekkere (Sene 1267) Unat, İlhan, Türk Vatandaşlık Hukuku, Ankara 1966, s. 1-3.

leri, hiç bir devletin böyle karışık bir halde emniyet ve mülkünün muhafazasını sağlayamıyacağı belirtilmiş; bundan sonra yabancı bir ülkenin uyrukluğunu iddia edenlerin 3 gün içinde Osmanlı Devletini terkedip, uyrukluğunu iddia ettikleri ülkeye veya bir başka ülkeye yerleşmek zorunda olduklarını, Osmanlı Devleti'ndeki akrabalarından miras alamayacaklarını, Osmanlı Devletindeki mallarını satmalarını; Osmanlı Devletinde kalan yakınlarının Osmanlı tebaası addedilip sefaret ve konsolosluk korumalarından yararlanamıyacaklarını açıklamıştır.

Bu müzekkere ile dar ihtilâfıyla zimmî zimmîye mirasçı olmaktan yoksun bırakılmıştır ki, İslâm Hukuk ilkelerine de uygundur. Bilindiği gibi Dar ül-İslam'da oturan zimmîler, Dar-ül İslam dışında bulunan (Dar-ül Harb veya Dar ül Sulh'de) gayrimüslimlere (Harbîler) mirasçı olamaz ve onlara miras bırakamazlar. Şu halde bu kararla, yabancı vatandaşlığına geçen zimmî, islam hukuku açısından harbî olarak kabul edilecektir.

Babıâli 1852'de elçiliklere yolladığı bir nota ile, "koruma"nın artık daha fazla sürdürülemeyeceğini bildiriyordu[143].

Âli Paşa da Paris konferansındaki görüşmeler sırasında 25 Mart 1856'daki oturumda, yabancıların yargı dokunulmazlıklarının ülkesindeki her düzeltme için aşılmaz bir engel olduğunu savunurken, en büyük zorluğun ise, önce konsolos ve yardımcılarının yararlandıkları, ancak sonra korudukları kişilere tanıdıkları vergi muafiyeti olduğunu belirtmişti[144]. İngiltere'nin Halep Konsolosu M. Ikenes 30 Haziran 1859'da yazdığı raporda, Maraş valisinin konsoloslukta çalışan yerlilerden de vergi istediğini; bu verginin Avrupa konsolosluklarında çalışan Osmanlı uyruklarından hiç istenmediğini, bu imtiyazlardan yararlanamazlarsa onları işlerinde tutmanın güç olacağını bildirdikten sonra, sefaretin bu konuda "Maraş Valisini uyarması için Vezir'in bir mektup yazmasını sağlamasını" önermektedir[145].

14 Eylül 1860'da yabancı elçilere birer nota yollayan Âli Paşa, artık yeni mahmi tanınmayacağını, bu gibi iddialarda bulunanların ülkeden kovulacağını bildirdi[146]

9 Ağustos 1863'de elçi ve konsolosların bulundurabilecekleri tercüman, kavas ve yasakçıların sayısı tesbit edildi. On iki maddeden oluşan bu nizamname ile[147] ilke olarak bir Osmanlı uyruğunun, bir başka ülkenin korumasını

[143] Rausas, age., s. 36.

[144] Padel, age., s. 54.

[145] F.O. 78/1452, No. 42.

[146] Thobie, age., 26, Padel, age., s. 57.

[147] Arminjon Pierre, Etrangères et Protéges dans l'Empire Ottoman, Paris, 1903, vol. I, s. 325-330; Young, II, s. 233-238.

isteyebilmesi için, o ülke otoritelerince devamlı olarak bir işte görevlendirilmiş olması şartı getirilmişti. Artık hiç bir Osmanlı uyruğu, yabancı ülke konsolos yardımcısı veya konsolosluk ajanı olamıyacaktı. Yabancı diplomatlar alışveriş yaptıkları tüccar üzerinde koruma iddiasında bulunamıyacaklardı. Böylece, korunanların sayısı oldukça sınırlandırılmıştı. "Korunan"lık niteliği de devredilemez olan bir "görev"e bağlanmıştı. Bu koruma aileleri kapsamıyacaktı. Md. 5 ve 6 ya göre, korunanlar bu korumadan kişisel olarak ve görevleri nedeniyle yararlanacak ve ölümle bu haklar mirasçılara geçemiyecekti. Şeref (honorifique) koruması tevcihi ise yasaktı.

Nizamnamenin I. maddesinde, konsolosluklardaki imtiyazlı yerli memurların sayısı şöyle belirlenmişti: Mahalli Başkonsolosluklar ve genel konsolosluklar 4 er yasakçı ve 4 er tercüman alacaklardı. Konsolosluklar genel konsolosluğa bağlı olacaklar, 3 tercüman, 3 yasakçı, konsolos yardımcısı veya ajanlar ise 2 tercüman, 2 yasakçı edinebileceklerdi. Bu sayılar yeterli olmazsa, konsolosluklar İstanbul'daki temsilciliklerine başvurabileceklerdi. Babıâli bu konuda onlarla anlaşacaktı.

9. maddede korumadan yararlanan Osmanlı uyruklarının görevleri nedeniyle sağladıkları bu menfaatlere rağmen, kendi statülerini koruyacakları, yargı ve vergi muafiyetinden yararlanamıyacakları belirtiliyordu. Bu kararnameye göre, yabancı koruması altında çalışacak kişiler işlerine atanmadan önce, Osmanlı makamlarına durumu yazılı olarak bildireceklerdi. Bu uygulama, gelecekte koruma altında çalışacak tüm Osmanlı uyrukları için de geçerli olacaktı.

Büyük devletler Osmanlı Devletinin aldığı bu kararları kabul ettiler. Bu nizamnamenin uyguladığı ve artık ne gayrimüslimlere ne de yabancılara "koruma" verilmediği çeşitli raporlardan da anlaşılmaktadır.

Londra'daki hahambaşı H.S. Berliner, 23 Ağustos 1866'da Kudüs'ten Dışişleri bakanı Lord Stanley'e yazdığı dilekçede, Rusya'dan Filistin'e göç eden Yahudilere eskiden İngiliz konsolosunun (T.N. Moore'un) koruma kağıtları verdiğini, ama İngiliz hükümetinin emri üzerine, konsolosun artık bu tip koruma kağıdı veya pasaport vermediğini belirterek bu uygulamanın yeniden başlatılmasını istemektedir[148].

Lord Stanley ise 8 Eylül 1866 tarihli yazısında, "İngilizlerin Rusya'dan Filistin'e göçeden Rus Yahudilerine koruma verdiklerini, ama şimdi onların İngiltere koruması altında Filistin dışına çıkmak için pasaport istediklerini, bunun tamamen başka bir şey olduğunu, İngiliz vatandaşı olmayan bu kişilere İngiltere pasaportu vermeye hakları olup olmadığını, onlar yararına yapacaklarının kendilerini lüzumsuz olarak sıkıntıya sokabileceğini, İngiltere

[148] F.O. 78/2068.

koruması tanınmayacağı şartıyla onlara pasaport verilmesini kabul edebileceklerini'' yazmaktadır. Nitekim İngiliz Dışişleri bakanlığı Berliner'e 14 Eylül 1866'da verilen cevapla, onun isteklerini reddetti[149].

Görüldüğü gibi İngiliz Hükümeti koruma'yı yalnız Osmanlı sınırları içinde sürdürmekte, koruma verdiklerinin başka ülkelere gitme isteklerini, sorunlara yol açabileceği kaygusu ile reddetmektedir. Çünkü Osmanlı hükümeti üzerinde kurdukları baskıyı, korunanların gidebilecekleri ülkelerde sürdürmelerinin mümkün olmadığının bilincindedirler.

1267 (1851) tarihli takrir ve diğer tedbirlere rağmen, gayrimüslimlerin tabiiyet değiştirmelerinin devanı etmesi üzerine, Ocak 1869'da Tabiiyet-i Osmaniye kanunamesi çıkartıldı[150].

1851 Fransız kanunundan esinlenerek hazırlanan ve zamanına göre ileri sayılabilecek düzeyde olan bu kanun modern uyrukluk kavramına dayanmaktaydı. İslâm hukukundaki din kriterine dayanan vatandaşlık kavramı bir köşeye itilmiş, ilk kez İslâm dünyasında dinî ilkelerden arıtılmış bir vatandaşlık düzenlemesi yapılmıştı.

Bu kanunun giriş bölümünde, Osmanlı Devletinin gayrimüslim tebaasından bir kısmının, meşru olmayan menfaatler elde etmek için, bir süredir pasaport alıp, yabancı devlet tabiiyetine geçtikleri hatırlatılarak, ''tabiiyet konusundaki yolsuzlukların izalesi önemli ve mutlak olduğundan'' bu kanunun çıkartıldığı bildirilmişti. Bu kanuna göre, ülkede ikamet eden herkes Osmanlı sayılıyordu[151]. Yabancı uyruklukta olduğunu iddia eden kişi, bunu ispatlamalıydı (md. 9). Bir Osmanlı vatandaşı Babıâli'nin izni olmadan, başka bir devlet tabiiyetine geçemiyecekti (md. 5). Böylece gayrimüslimlerin başka bir devletlerin tabiiyetlerine geçişleri ve mahmi iddiaları önlenmek istenmiş-

[149] Departmental Note, F.O. 78/2068.

[150] Düstur, I, C. I, s. 16-18. Bu kanunun 5 Nisan 1916'da (3 Nisan 1333) bir zeyli çıktı. Bu kanun 1928 Türk Vatandaşlık Kanununun çıkartılmasına kadar yürürlükte kaldı (Takvim-i Vekâyi, 22 Nisan 1333, No. 2861). Burada Osmanlı devletinden habersiz olarak yabancı bir devletin hizmetine girenlerin Osmanlı vatandaşlığından çıkarılabileceği yazılıdır. Bu kanunun yayınlandığı tarihten itibaren bu tür hizmetleri 15 gün içinde bildirmeliydiler. Bunlara verilecek süre içinde bu hizmeti terketmek zorundaydılar. Vatandaşlıktan çıkarılanların veya kendi istekleriyle çıkanların tekrar Osmanlı topraklarına girmeleri yasaktı (Bkz. ''Osmanlı Vatandaşlığından çıkmak isteyenlere Osmanlı devletine dönmemek şartıyla izin verilmesine dair Şuray-ı Devlet kararları'' 28 Cemaziyelahir, 1310). Karakoç, age. s. 20. İzinsiz tâbiiyet değiştirenlerin mallarının âkibetine dair bir de kararname çıkartılmıştır: 2 Haziran 1916, Takvim-i Vakayi, 15 Temmuz 1333, No. 2945. Yabancı hizmetine gireceklerin uyması gerekli kurallar ise 12 Haziran 1333'de 7 Şevval 1285 tarihli ''Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu''nun 6. md. e müzeyyel 3 Nisan 1333 Tarihli Fıkarat-ı Kanuniyenin Suret-i Tatbikiyesi Hakkında Talimatname''de yayınlanmıştır. Takvim-i Vakayi, No. 2883, 14 Mayıs 1333.

[151] Bk. Memalik-i Osmaniye'de mukim her şahsın ispat edilmedikçe Osmanlı tanınacağı hakkında 3 Eylül 1882 tarihli tahrirat-ı adliye, Unat. age., sh. 31. İrade-i Seniye İstihsal etmeksizin terk-i tabiiyet edenlerin ecnebilik iddiaları hakkında tahrirat-i Adliye (Ceride-i Mehâkim, 115, sh. 913 (Unat age., sh. 31) ve Osmanlı Devletinde mukim her şahsın isbat edilmedikçe Osmanlı sayılacağı yolundaki mahkeme kararı. 18 Eylül 1880.

ti. İzinsiz olarak Osmanlı uyrukluğundan ayrılanların yabancılık iddiaları kabul edilmeyecek ve bunlar Osmanlı sayılacaklardı[152].

Eskiden Müslüman olan yabancı devlet vatandaşları buna bağlı olarak tabiiyetlerini de kaybederlerken, bu yasadan sonra İslâmiyeti kabul edenlerin eski tabiiyetlerini koruyabilmelerine de izin verildi[153].

Ancak bu Nizamnamenin çıkartılması eski uygunsuzlukları bir anda kesip atamamıştı. İngiltere'nin Erzurum konsolosu olan Taylor 1869 tarihli raporunda, elden geldiğince gizli yürütülen Rus pasaportu ticaretinin bu bölgede çok yaygın olduğunu, "sözde Ruslar"ın bulunmadığı tek kasaba olmadığını yazmaktadır[154]. Namık Kemal,[155] Osmanlı tebaası gayrimüslimlerden ticaret yapmak isteyenlerin veya hükümetle bir işi olup haklarını alamayanların yabancı devlet vatandaşlığına geçtiklerini, konsolos memurlarına büyük paralar vererek konsolosluk tercüman ve yasakçılarının akrabalarının, ahbaplarının bile mahmi addedilip vergiden muaf tutulduklarını, tercümanların sadrazam ve Hariciye Nazırlarının bile değiştirilmesine neden olabildiklerini yazıyordu.

Yine de bu kanunla ve ilave kanunamelerle devlet konuya büyük ölçüde hakimiyet sağladı. 17 Temmuz 1869'da "vatandaşlık değiştirme işleriyle ve yabancı devlet vatandaşı olduğunu iddia edenleri tahkikle görevli bir komisyonun kurulmasına ilişkin" bir kararname[156] ve yabancıların pasaportlarını kontrol için 7-19 Ağustos 1869'da bir düzenleme çıkartıldı[157].

Böylece kapitülasyon hükümlerinin ülkede yarattığı huzursuzluk yıllar sonra bir ölçüde de olsa düzeltildi. Âli Paşa büyük devletlere yolladığı memorandumda[158], kapitülasyonların Osmanlı Devletinde kurumların işlemesini ve medeniyeti engellendiğini ve Osmanlı vatandaşlarını değil, sadece ya-

[152] Tabiiyetin ispatı hakkında tahrirat-ı adliye, Unat, age., s. 33-34. Memalik-i Osmaniye'de mukim her şahsın isbat edilmedikçe Osmanlı tanınacağı hakkında tahrirat-ı adliye Ceride-i Mehakim, Unat, 31; s. 217, s. 1713. (3 Eylül 1882).

Bu tahrirat'ta tabiyet değişikliği bazı şartlara bağlı olduğu halde, mahmi iddiasında bulunanlara bazan ecnebi nazarı ile bakıldığı için olayın tahkik edileceği, Hariciye Nezaretince mahmi iddiasında bulunanların sef ve konsolosluk aracılığıyla mahkemelere sundukları dilekçelerin kabul edilmeyeceği belirtilmiştir. Aynı şekilde mahkemelere konsolos veya sefaretler aracılığıyla veya şahsen müracaat eden herkesin tabiiyet kaleminden ikamet tezkeresi almaları gerektiği, bunu ibraz edemeyenlerin Osmanlı vatandaşı sayılacağı belirtilmiştir (tabiiyetin isbatı hakkında tahrirat-ı adliye sene, zilkkade 303 ve 17 sefer 1887 tarihli tahrirat-ı adliye (Unat, sh. 33-34). Bkz. İrade-i seniye istihsal etmeksizin Terk i tâbiiyet edenlerin ecnebilik iddiaları hakkında 14 Eylül 1880 tarihli tahrirat-ı Adliyye, Unat, age., s. 31.

[153] Schreiber Marianne, Die Stellung der Ausländer in der Türkei Unter der Kapitülationen und nach den neuen deutsch-Türkischen Vertragen. Bochum, 1922, s. 134.

[154] Şimşir, age., s. 18.

[155] Sungu, s. 788-799. 24 Mayıs 1859, Hürriyet Gazetesi.

[156] Testa, age., C. VII, s. 561.

[157] Testa, age., C. VII, s. sh. 62.

[158] Testa age., C. VII, s. 548-554.

bancıları kapsadığını bildirdi. Bu kanunla ilk kez bir İslâm ülkesinde zimmîlerin Müslümanlar gibi vatandaş sayıldıkları ve hukukî statülerindeki boşlukların resmî olarak ortadan kaldırıldığını görüyoruz. Artık tarihsel, hukukî ve dinî Müslüman-zimmî ayırımı hukuken kalkmış, zimmîler de Müslümanlar gibi siyasal haklara sahip ve aynı İslam devletinin vatandaşı sayılmışlardır.

Babıâli, Batılı ülkelerin "bu kanunun çeşitli ulusları etkileyebileceği için, uluslararası tartışma sonucu çıkarılması gerektiği" yolundaki itiraz ve yorumlarına[159], bunun bir iç sorun olduğunu belirterek karşılık vermiştir. Batılı ülkelerin Osmanlı Devletinin bir kanun çıkartmadan önce onlara danışması gerektiğini önerebilmeleri, onların kapitülasyonlarla sağladıkları hakları ne denli sınırsız kabul ettiklerini açıkça göstermektedir.

Babıâli, böylece Büyük devletlere kapitülasyonlarla verilen haklardan, suiniyetli Osmanlı vatandaşlarının da yararlanmalarını önlemek amacıyla çıkarttığı bu kanunla "mahmi" konusundaki anarşiye son verdi. Ancak yine de, çoğu izin almadan, pek çok gayrimüslim, yabancı devlet vatandaşlığına geçti. Bunların sayısının artması ve Osmanlı Devleti"nin itirazları sonunda, Almanya ve İtalya, kendi tabiiyetlerine geçmiş olan eski Osmanlı vatandaşlarını Osmanlı topraklarında himaye etmemeğe başladılar. Rusya da kendi vatandaşlığına Osmanlı makamlarından izinsiz olarak geçen Osmanlı vatandaşlarının pasaportlarına, Türkiye'de himaye görmeyeceklerini yazıyordu. Fransa, Osmanlı hükümetinin izni olmadan Osmanlı vatandaşlarını vatandaşlığa almıyorlardı, Belçika ve Fransa, Osmanlı devletinin izniyle gelenleri, tekrar Osmanlı Devletine dönerlerse himaye etmeyeceğini bildiriyorlardı. Osmanlı Devletinde malı bulunan Osmanlı vatandaşlarını, genellikle uyrukluğa kabul etmiyorlardı[160]. Böylece gayrimüslimlerin başka ülke vatandaşlığına geçip Osmanlı topraklarında bir yabancı olarak faaliyet göstermeleri engelleniyordu.

İngiltere de eski "korunanlar" konusunda oldukça istikrarlı bir politika izliyordu[161]. İngiliz büyükelçisi Elliot, 1872 Mayıs ayında yazdığı raporda, Suriye ve Filistin'de yaşayan ve İngiliz himayesi altında olan 50 yaş ve üstündeki kişilerin hayatları boyunca korumanın devam edeceğini, 50 yaşın altındakilerin ise 31 Aralık 1875'e kadar korunacağını, sonra korumanın kesileceğini, Suriye ve Filistin konsoloslarının artık hiç İngiliz koruması vermeyeceklerini, ortaya çıkan bazı özel durumlarda İstanbul'a danışmaları gerektiğini bildiriyordu[162].

[159] Konuyla ilgili yazışmalar için bkz. Testa, age., C. VII, s. 554-58.
[160] Altuğ, age., s. 67, 68.
[161] F.O. 78/2375 A, Mayıs 1872, Consular No. 53.
[162] Eliot'tan Earl Granville'e, F.O. 78/2375 A.

Ancak Osmanlı Devleti'nin uyrukluğu şüpheli kimseleri Osmanlı vatandaşı sayacağı yolundaki kararı ve bu kararın yerel yöneticilerce hemen uygulanması İngiltere'yi hoşnut etmedi:

Büyükelçi Elliot, Osmanlı Dışişleri bakanı Arifî Paşa'ya, 4 Ağustos 1874'de yazdığı mektupta[163], Şam valisinin'', tabiiyeti şüpheli kişileri, İngiliz vatandaşı olarak kayıtlı olsalar bile, Türk vatandaşı sayacağı'' yolundaki kararını Şam konsolosundan öğrendiklerini, İngiliz konsolosunun ve hükûmetinin koruma sertifikaları konusunda son derece dikkatli davrandıklarını, konsolos yardımcısı Green'e şüpheli durumlarda vali ile işbirliği yaparak soruşturma yapması konusunda emir verdiğini, Valinin konsoloslarla işbirliği yapmadan karar almasının yanlış anlamalara yol açabileceğini, o zaman sorumluluğun Osmanlılara ait olacağını yazarak, Babıâli'yi uyarmakta ve bu konuda yardım istemektedir.

Beyrut başkonsolosu Eldridge'nin İstanbul büyükelçiliği sekreteri Hugh Wyndham'a yazdığı[164] 1884 tarihli mektupta, hâlâ koruma konusunun devam ettiğini, bu görevde olduğu uzun yıllar (1863-1890) boyunca Osmanlı uyruğu olup İngiliz korumasına geçmek isteyen yüzlerce Osmanlılı'nın isteklerini reddettiğini, ama Suriye ve Filistin'deki diğer konsolosların bu konudaki kurallara uymalarını sağlamasının mümkün olmadığını, bu konuda onlara yazacağı mektupların ölü mektuplar halinde kalacağını bildirmektedir.

Şu halde bu sorunun çözümünde Osmanlı politikasını destekleyen İngiliz hükümeti de Suriye ve Filistindeki diplomatlarının, artık gelenek haline gelmiş korunmalarını engelleyememektedir.

Osmanlı hükümetinin bu konudaki şikâyetlerinin devam ettiği, Dışişleri Bakanlığından Sir J.A. White'a 16 Mayıs 1887'de gönderilen mektuptan da [165] anlaşılıyor. Mektupta Osmanlı Hükûmetinin bu konuda neredeyse 40 yıldır uğraştığı ve haklı olduğu yazılıdır.

White, Said Paşa'ya yazdığı 28 Mayıs 1887 tarihli mektupta da[166], Hükûmetin 1847'den beri İngiliz himayesinde yaşayan Rus Yahudileri Osmanlı uyruğu sayma konusunda Mayıs ayında aldığı karara değinerek, İngiliz hükûmetinin de bu konudaki kanundışılıklara son vermek istediği, bu kişilerin pek çoğunun korumasının 1890'da biteceği bildirilmiştir. Böylece İngiltere ''koruma'' kurumunu, tanıdığı süre sonunda kaldırma amacındadır. Said Paşa, White'a yazdığı cevapta[167], Babıâli'nin, yabancı misyonlar önünde de, konsolosluklara ilişkin yönetmelik ve vatandaşlık kanunu ile, himaye kavra-

[163] Tarabya, F.O. 78/2375 A. No. 132.
[164] Beyrut, 8 Ocak 1884, F.O. 195/1510 No. 1.
[165] F.O. 78/3994, No. 116.
[166] F.O. 78/3999 No. 287'e ilişik No. 68.
[167] Said Paşa'dan W. White'a, Belge No. 321'e, 2 No.lu Ek, 11 Ağustos, 1887.

mının sona erdiğini açıkladığını ve 7 Temmuz 1869'da, dost ülkelere, "Kapitülasyonlarla verilen imtiyazların sadece yabancı uyruklauları kapsadığının" bildirildiğini hatırlatmaktadır. Said Paşa'ya göre, "Yabancı güçler, himayelerini kendi hizmetlerindeki tercümanlar ve yasakçılar dışındaki Osmanlı uyruklarına yaygınlaştıramazlar. Kaldı ki, kendilerince istenen himaye hukuka aykırıdır. Çünkü bütün bir nüfusun, yerel otoritelerin haklarını sınırlayan imtiyazlardan yararlanma gibi bir amaçla, imparatorluk ülkesi üzerinde yeni bir yargıya tâbi olacaklarını kabul etmek mümkün değildir ve bu, Babıâli'nin rızası alınmadan yapılamaz. Osmanlı hukuk mevzuatının bugünkü durumunda, İngiltere'de bile yabancı sayıldıkları için yerleşemeyen kişilere, İngiltere'ye kapitülasyonla tanınmış hakları vermek mümkün değildir. Filistin'deki İngiliz konsolosu, böyle bir haktan yararlanmayan Yahudileri himayeden artık vazgeçmelidir".

Bu konuda azınlıklara kolaylık gösteren tek ülke ABD idi. ABD vatandaşlığına geçip tekrar ülkeye dönerek kapitülasyonlardan yararlanan yaklaşık 70.000 kişi vardı[168].

Osmanlı devleti kendi vatandaşlığından çıkan veya çıkarılanların geri dönerek ya da ülkede kalarak, bir yabancı gibi imtiyazlardan ya da muafiyetlerden yararlanmalarını önlemek amacıyla tedbirler almayı daha sonraki tarihlerde de sürdürdü.

Şura-i Devlet'in 28 Cemazi-yel âhir 1310/1892 tarihli "Tebdil-i tâbiyet etmek isteyenlere verilecek mezuniyetin fimâbaad memâlik-i âhaneye avdet etmemek şartiyle itası hakkındaki kararında[169], izinli olarak Osmanlı tabiiyetinden çıkanlar için de, izinsiz olarak çıkanlarla ilgili mahzurların devam edeceği ve vatandaşlıktan çıkma izninin verilmesinin, gerekli şartların varlığı halinde, yalnızca Padişah yetkisinde olduğu belirtilerek, izinle vatandaşlıktan çıkanların dahi, tekrar Osmanlı devletine dönmelerini yasaklıyordu. Bu konudaki tedbirleri devam ettirmek amacıyla Tâbiiyet Kanununun 6. maddesine, 11 Cemazi yel ahir 1335 (1917) de eklenen madde ile[170], Osmanlı topraklarında yaşayan bir Osmanlı uyruğunun, bir başka devletin askerlik dışında bir hizmetine girmesi halinde, durumun mahallin en yüksek mülkî memuruna bildirilerek izin alınması (md. 1), Hariciye nezaretince durum incelenerek uygun bulunmazsa, tayin edilecek süre içinde bu kişinin işten çıkması gerektiğini bildirildi (md. 2). Böyle bir göreve girdiğini bildirmeyen veya belirtilen süre içinde görevini terketmeyen kişi, Osmanlı vatandaşlığın-

[168] Leland J. Gordion, "The Turkish American Controversy over Nationality" A.J.I.L. C. 25 (1931) s. 658. Bu konuda ABD ile Osmanlı Devleti arasında çıkan çatışmalar ancak T.C. döneminde son bulmuştu.

[169] Unat, a.g.e., s. 23-24

[170] 7 Şevval 1285 tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanununun 6 ncı maddesine müzeyyel 3 Nisan 1333 tarihli Fıkarat-ı Kanuniyenin suret-i tatbikiyesi hakkında talimatname."

dan çıkartılacaktı. Bunlar bir daha Osmanlı topraklarına giremeyeceklerdi. Vatandaşlıktan çıkartılanlar Osmanlı Devletinde mülk edinmiyorlardı. Osmanlı devletindeki yakınlarıyla miras ilişkileri de kesilip, ülkedeki malları Osmanlı Devletindeki mirasçıları arasında paylaştırılıyordu[171].

"Mahmi" konusunu, son derece ilginç bir olaya değinerek noktalamak istiyoruz. Osmanlı devletinin yabancı ülkelere tanıdığı "koruma" sistemini Batılı ülkeler o denli benimsemişlerdir ki, bu düzeni Osmanlı devletinden âdeta bağımsız olarak yönetilen topraklarda da devam ettirmeyi kendi hakları olarak görmüşlerdir. Bu konuda İngiltere'nin Sofya konsolosu M. Lascalles'in 23 Aralık 1881 tarihli raporu, çok ilginç bir örnek teşkil etmektedir.

Lascalles bu raporunda[172], Dışişleri bakanlığından aldığı emre göre, Hollanda tarafından korunanların, Prenslikte askere alınmalarıyla ilgili olarak çıkabilecek her türlü tartışmada elinden geleni yapacağını, Rusçuk'taki Hollanda konsolosunun Hollanda pasaportları olan bazı kişilerin askere çağrılmalarını protesto ettiğini, Bulgar makamlarının ise, "bunların Bulgar uyruğu olduğunu ve hiç bir yabancı koruma hakları olmadığını, Bulgar vatandaşı olarak görevlerini yerine getirmelerinde bir istisna tanınamaycağını", söylediğini belirtiyor. Lascalles'e göre, Hollanda konsolosu bu konuda Fransız konsolosuna bir mektup yazarak, kendisinin desteğini istemiş, konsolos ise bunu reddetmiştir. Fransız konsolos, pek çok halde talepte bulunmayanlara bile Hollanda korunmasının verildiğini, kendisinin Rusçuk konsolosu iken ve henüz Hollanda konsolosluğu yokken, Hollanda menfaatlerini de temsil ettiğini, o sırada Hollanda korunmasında kayıtlı pek çok kişiye vicdanî olarak koruma veremediğini belirtmiştir.

VII. Devlet Hizmetinde ve Ticaret Hayatında Gayrimüslimler

Bir kısım zimmîler babadan oğula yıllarca baruthaneyi idare ederlerken[173], bazıları da silahşör unvanıyla sarayda çalıştırılmak üzere istihdam edilmişlerdi[174]. Bazı Yahudiler de topçu olarak çalıştırılmışlardı[175].

[171] Mirî ve mevkuf araziler hariç. Bunlar Arazi kanunnamesine göre varislere geçmeyip mahlûl olurlar. Bkz. "Bila mezuniyet tebdil-i tabiiyet etmelerinden dolayı tabiiyetleri ıskat edilenlerin emval ve emlâki hakkında olunacak muameleye dair tahrirat-ı umumiye-i Adliye. 410 Şâban 1335-30. Mayıs 1332-2 Haziran 1916. Unat a.g.e., s. 30

[172] F.O. 78/3310, No. 172.

[173] Dadian ailesi, Bkz. Çark, age., s. 75

[174] Bu ünvanla çalıştırılmak için Bosna'nın ileri gelen müslüman ve gayrimüslim aileleri ve ailelerin oğullarından belli sayıda asker seçilmişti. Tezakir-i Cevdet, 21-39, s. 9 (1860).

[175] Yahudilerin topçu olabildiklerine, dair şu belge açıkça ortaya koymaktadır:

Yüz acz-ı mezellet turabına koyub mâruz-ı bende-i hakire budur ki sabıka zevcim kulunuz toplu tafesinden Beni İsrail kabilesinden olub frenk Yahudisi idi bu hakirenüz dahi frenk kızı idim eleşüb bir kaç oğlancıklarım olub müddet-i baidden sonra Kefe canibine teveccüh olunub anda karar edüb sonra kul gelüb emir suyub icazetsiz gitdünüz deyu götürülüb sultanım sağ olsun gelüb bunda salb eylediler bu hakire-

Hıristiyan köylülerden derbentçi olarak da büyük ölçüde yararlanılmıştı. Önemli geçiş noktalarında muhafızlık yaparak emniyeti sağlayan derbendçilerden acemi oğlanı da alınmazdı. Bunlar bazı vergilerden ve gemi yapımı gibi angaryalardan da muaf tutulurlardı. 1761'de Rusya'nın Rumları kışkırtması ve Arnavutların çıkardıkları huzursuzluklar üzerine bir fermanla zimmilerin derbentçilik yapmaları yasaklandı[176]. Tanzimat'tan sonra derbend teşkilatı yeniden düzenlenerek her yörede yerli halktan zabtiyeler oluşturulacağı kabul edildi.

Esnaf defterlerinden zimmîlerin Müslümanlarla birlikte aynı esnaf teşkilatı içinde yer aldıkları anlaşılmaktadır. Bu defterlere önce Müslümanlar, sonra Hıristiyanlar ve en son olarak Yahudiler kaydedilirlerdi. Bu teşkilatlar Tanzimat'ın yeni devlet anlayışı ile, artık eski resmî himaye ve otoriteden mahrum kalmışlardı.

Gayrimüslimlerin kürk giymeleri yasaklandığı halde, kürkçülük tamamen onların elindeydi[177].

Zimmiler dil bilmeleri yüzünden ticarî hayatta ve devlet hizmetinde çok avantajlı yerler edinmişlerdi. İngiliz konsolosu Palgrave 1868'de bir raporda[178] şunları yazıyordu: "Türkiye'deki Hıristiyanların Müslümanlara kıyasla refah içinde olmalarını, onların daha enerjik, çalışkan ve erdemli olmalarına yormak yanlıştır. Gerçek şu ki, çalışkanlık, doğruluk, namusluluk ve dürüst iş çıkarma bakımından Müslümanlar şaşmaz biçimde, Rum ve Ermeni hemşehrilerinden kesinlikle bir gömlek üstündürler. Ama ne var ki Müslümanlar muazzam bir yükün altında sistematik olarak ezilmişlerdir ve ezilmekteler. Hıristiyanlar ise Osmanlı Devletindeki ayrıcalıklı durumlarını sürdürerek son yüzyıldan beri sürekli olarak zenginleşmişlerdir. Zenginleşmeleri de çok su götürür spekülasyonlarla, apaçık hilelerle ya da tefecilikle olmuştur."

---

nüzü bile götürüp Ovacık oğlancıklarım anda koyub zevcim kulunuz ile geldim şimdiki halde ol canibe gitmeği murat olunub paşây-ı izam hazretlerine vardum subaşıya salarlar subaşı dahi havf edüb icazet vermezler elüme hüküm dahi verilmişdir devletlu sultanım rızay-ı hakkiçün olsun ve devletlu padişahın aziz ve muhterem başı sadakası olsun hu hakireye icazet bu yurub Kefe canibine irsâl buyurulmasına himmet oluna sürgün kızı degülüm bu babda bu hakireye şefi ve mesned olasız ki yevm-il-arasatda hazret-i resul şefiniz ola baki emr-i ferman sultanımın kemâl-i himmetlerine manutdur.

Hazel-fakire
Simha el-hakire

(Topkapı Sarayı F/6232 A. XVI).

[176] Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı, İstanbul 1967, XXIII, s. 43 ve 132.

[177] Fakat kürkçübaşı hep müslümanlardan seçilirdi. Esnaf tarafından seçilen ve kadı'nın teklifiyle, İstanbuldan gönderilen bir beratla tayini yapılan bu ustabaşının mesleği kürkçülük değildi. 1836 yılında İstanbul pazarına Saraybosna'dan 30 Sırplı, 2 Katolik ve bir de Müslüman gitmiş ve beraberlerinde 72 yük işlenmiş kürk götürmüşlerdi.

Bkz. Eren, İsmail, agm.,

[178] Şimşir, age., s. 15, Belge No. 23/1

Kuyumculuk, sarraflık, bankacılık, hekimlik ve mimarlık gibi işler genellikle zimmîler tarafından yürütülmüştür.

19. yy.'ın ikinci yarısında İstanbul'da tahvil ve hisse senetleri borsasında egemen olanlar, İstanbul ve İmparatorluğun sair yerlerinde küçük sanayi tecrübesini geçirmiş olan Rumlar ve Ermenilerdi.

Ancak başta Galata olmak üzere İstanbul'un çeşitli semtlerinde kurulan borsalarda denetim olmayışı, bu işlere çok yabancı olan Müslüman tebaanın büyük zarara uğramasına, bir kısım azınlık ve yabancıların ise çok haksız kazançlar elde etmesine yol açmıştı.

Namık Kemal, "memur olmak bize ne fayda sağladı? Biz sıkıntılar içindeyken Hıristiyanlar sanat ve ticaretle uğraşıp Avrupa seviyesine geldiler" diye yazıyordu[179].

1912 de İstanbul'da kayıtlı 40 özel bankerin hepsi de gayrimüslimdi: 12 Rum, 12 Ermeni, 8 Yahudi ve Levanten[180].

Osmanlı maden istatistiklerinde, 1908'den sonra maden işletmesi için, gayrimüslimlere pek çok ferman verildiği göze çarpmaktadır[181].

Müslüman olmayanların tercümanlık ve istisnaî bazı işler dışında devlet hizmetine alınmaları ise, Tanzimat'la getirilen eşitlik ilkesi gereğince mümkün olmuştur. Adliye, eğitim, Belediye ve Maliye'de pek çok zimmîye görev verilmiştir.

Fuat Paşa 3 Ocak 1869'da Nis'den Padişaha yolladığı mektupta[182], gayrimüslimleri yetiştirmek için onlara kamu hizmeti açmanın zorunlu bulunduğunu, dinlerinin farklı olmasının onların hizmet, bilgi ve becerisinden mahrum kalınmasını gerektirmeyeceğini yazmıştı.

Reformlarla bir sivil bürokrasi yaratıldı ve Rumlara ve özellikle Ermenilere[183] büyük ölçüde yer verildi.

Parlamenter hayata geçildiğinde mecliste de gayrimüslimler milletvekili, bakan olarak[184] görev yaptılar.

[179] Kuntay Cemal M. Namık Kemal Devrinin İnsanları ve olaylara Arasında, İstanbul 1944, s. 184

[180] Charles Issawi (Ed.4 Brude-Lewis), "The transformation of the economic position of the millets in the 19 Century", s. 261

[181] Ökçün, Gündüz, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", Abadan'a Armağan, Ankara, 1969, SBF yay., s. 808.

[182] Akarcalı, agm., s. 5-8.

[183] Cevdet Paşa Âli Paşayı, "Dışişleri Bakanlığının Dış İlişkiler dairesini Ermenilerin eline vermekle" suçlamıştı. (Sahak Abro Efendi buranın başındaydı. Carter V. Findley, Bureaucratic Reform in The Ottoman Empire, 1789-1922, s. 208, 213. Bkz. Osmanlı Devlet hizmetinde önemli işlerde görev alan Rum, Ermeni, Yahudi ve Katolik Keldani'lere dair liste. Nora, N. L. Turquie Moderne.

[184] Dışişleri Bakanlığı yapan Ermenileri Serkis Efendi: 1867 Ağustos ve Artin Dadian Efendi: Kasım 1875. Bunun dışında Krikor Agaton, Ohannes Çamiç Efendi gibi, çeşitli bakanlıkların başına geçen Ermeniler de vardı. Bkz. Çark. age.

1844'de Dışişleri Bakanlığında görev yapanların % 71 i müslim, % 29'u gayrimüslim iken, bu oran 1893'de müslümanlarda % 43'e düşmüştü. 1897'de ise % 55 müslim, % 45 gayrimüslim bu bakanlıkta görev yapıyordu[185].

Elçi olarak da pek çok gayrimüslim yurt dışına gönderilmişti. Londra'da Musurus Paşa[186], Viyana'da Aleko Paşa, Atina'da Fotyades Bey, Washington'da Aristarchi Bey Mithat Paşa dönemindeki elçilerdi[187].

Dışişlerinin yanısıra sanayide de gayrimüslimler ön plandaydılar. 20. yüzyılda özellikle Rumlar fabrikalar açtılar.

Türkler bu işlerden o kadar uzaktı ki, Maliye Bakanı Cavit Bey 3 Mart 1917'de yaptığı konuşmada, "şu ana kadar sanayi yabancıların eline terkeden Türkler artık iş ve kapital edinmeli, ekonomik gücü ele geçirmelidirler"[188] diyordu.

Daha önce de değindiğimiz gibi, gayrimüslimlerin en fazla itibar ettikleri işlerden biri de tercümanlıktı. Türkler dinî ve sosyal telakkilerle dil öğrenmeye heves etmiyorlardı. Zaten eğitim sisteminin yetersizliği de öğrenme şanslarını yok ediyordu.

İlk devirlerde müslümanlığı kabul eden zimmîler tercümanlık yaparken, 17. yy. dan itibaren Rumlar yavaş yavaş bu işi tekellerine aldılar[189].

Ancak devletin tüm dış ilişkilerindeki sırlara vâkıf bu kişiler, 1821 ayaklanmasından sonra şüpheyi üzerlerine çektiler. Devlete gerçekten bağlı Rum tercümanlar pek azdı[190]. Devlete millî birlikleri için, ya da büyük devletlerle

[185] Findley Carter V. "The Acid Test of Ottomanism: The Aceptence of non-muslims in the late Ottoman Bureaueracy" Brude-Lewis s. 347.

[186] Osmanlı sefiri Kostaki Musurus Paşa. Kuneralp, Sinan, Belleten, 1970. s. 421.

[187] Baykal, B.S. "Mithat Paşa'nın Gizli bir Siyasî Teşebbüsü" III. T.T.K. 1948, Ankara, s. 470-477.

[188] Cavid Bey "Türkische Kriegfinanzwirtschaft", Der Deutsche Krieg, politische flugschriften, No. 94, Stuttgart und Berlin, 1917.

[189] Hammer-Purgstall "XVIII. asırda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Teşkilatı ve Babiâli" Terc. Halit İlbeter, İ.Ü.H.F.D. 1941, C. VII, s. 564-568.

[190] "Bunlar İstefanaki Vogoridis ve İstefanaki Kara Teodori adında devlete sadık kalmış iki Rumun oğulları, torunları, damatlarıydı. Patrikhanede bulunan ve aslı Bulgar olan bir papaz orada Türkler aleyhinde konuşulanları günü güne gelip İstefanakiye haber verir ve o da Rumların isyanından hükümeti haberdar edermiş. İstefanaki Bey o zaman Babiâlide tercüme işlerinde çalışan küçük bir memur iken hükümet bu hizmetine mükafat olarak kendisini ve ailesini memuriyetlerde kullanmıştır.

1908 inkılâbına kadar Vogoridis ailesinin yalısı önünde onları Rumların tecavüzünden korumak için, hükümetçe bir karakol gemisi bekletildiği gibi, bir de karakol bulundurulmakta idi. Bu kadar kayıt ve tazyik altında bulunan Vogoridis ibadet için kiliseye de gidemediğinden, hükümetçe evinin bahçesinde bir de küçük kilise yaptırılmıştı. Bu aileden son zamanlara kadar hükümet hizmetinde bulunanların başlıcaları şunlardı:

Aleko Paşa (Oğlu): Şarkî Rumeli valisi, Fotyadi Paşa (Damadı): Girid valisi, Sisam beyi Kostaki Muzurus Paşa (Damadı): Girid valisi, Sisam beyi Kostaki Muzurus Paşa (damadı: Sefir, İstefanaki Muzurus Paşa: Sefir. Pavlaki Mondoros: Müsteşar, Sisam beyi.

Berlin kongresinde Türk temsilcisi olan Aleksandr Kara Todori Paşa ile mühendis Kostantin Kara Teodori de örnek gösterilebilir." Bkz. Çark. age.

anlaşarak kendi menfaatleri için ihanet eden Rumların yerine, müslümanlardan tercüman yetiştirilmesi yoluna gidildi. 1820 de Babıâli'de bir tercüme odası açılarak yabancı dil bilen eleman yetiştirilmeye başlandı[191].

28 Zilhicce 1256 (21 Şubat 1841) tarihli bir belgeye göre, tercüme odasında 1 mütercim-i evvel, 5 sınıf-ı evvel, 5 sınıf-ı sanî, 17 mülazım, 1 muâllim olmak üzere 29 kişi vardı. Bundan anlaşıldığı gibi Divan-ı hümayun baş tercümanlığı artık "mütercim-i evvel" olarak ifade edilmiş, fakat hiçbir zaman onun gibi ön safta olmayarak tercüme odası içinde kalmıştır. Tercüme odası Osmanlı devletinin sonuna kadar muhafaza etmiştir[192].

Tercümanlar Divan-ı Hümayun'da, eyaletlerde, idare ve mahkemelerde, XVIII. yy. sonlarından itibaren yeni kurulan okullardan getirilen hocalara yardım amacıyla ve nihayet sefaretlerde çalışıyorlardı. Önceleri sefaretlerde Türk ve Müslüman olanlar da tercüman olarak çalışırken, konsolosluk sayılarının giderek artması üzerine zimmîler bu işte çalışmaya başladılar.

Tercümanlara sakal bırakma, ata binme, özel kıyafet ve kürk giyme, cizyeden muafiyet gibi imtiyazlar tanınmıştı. Tercümanların yanında çalıştırdıkları hizmetkârlar da cizyeden muaf tutulurlardı. Önceleri verilen arpalık veya ocaklık ile geçimlerini sağlayan tercümanlara Tanzimattan sonra Maliye hazinesinden aylık bağlanmıştı[193].

Devletin zayıflamasıyla tercümanlar kendilerine yasak olan esnaflık, kocabaşılık, mültezimlik gibi işlerle de uğraşmaya başladılar.

Mahmi bölümünde açıkladığımız nedenlerle tercümanlıkta "berat" usulünün "patent" yoluyla suistimali üzerine, tercümanlar son dönemlerde yabancı uyruklular arasından seçilmeye başlandı.

VIII. Eğitim

Cemaatler kendilerine tanınan ayrıcalıklara uygun olarak kendi dinî kuruluşları, hastaneleri ve darülacezeleri yanında okullarını da kurmuşlar ve eğitimlerini dinî kuruluşlarına bağlı olarak, kendi dillerinde ve devlet denetimi dışında sürdürmüşlerdi[194].

[191] Namık Kemal, Ziya Paşa bu odada Fransızca öğrenmişlerdi. Bu oda sonradan kapatılmıştır. 1879'da Sadrazam Said Paşa'nın bu okulun açılması konusunda Padişaha verdiği arz tezkeresi ve okul için hazırlanan tüzük metni için Bkz. Işıksal, C. Türkiye'de açılan ilk yabancı dil okulları, Belgelerle T.T.D. 1968, Sa. 8, Nisan, s. 29—31. Okul 1890'da tekrar kapatılmıştır.

[192] Orhonlu, Cengiz, age., sh. 14-18.

[193] Cevdet Tarihi, C. II, sh. 236.

[194] Ermeni Nizamnamesi'nde Maarif Komisyonu maddesinde şunlar yazılıdır: "Maarif komisyonu avamdan ve erbab-i maariften olarak yedi âzadan mürekkep olup vazifesi Ermeni milletinin talim ve terbiyesine nezaret ve millet mekteplerinin bu suret-i muntazamada bulunmasına dikkat ve erkek ve kız çocuklarının talim ve terbiyesi zımnında teşekkül eden şirketlere icray-i teşvikat ve muavenet ve mektep hocalarının

Cemaatler Tanzimat'tan önce ve sonra açtıkları okullarda eğitimlerini serbestçe yaptılar[195].

Tanzimat'tan itibaren gayrimüslimlere bazı Türk okullarında eğitim yapma imkânı tanındı. İlk olarak Tıbbiye mektebi gayrimüslimlere kapılarını açtı. Bu çocukların müslimlerle aynı dersanede okuyup, aynı yatakhane ve yemekleri paylaşmalarının uygun olup olmayacağı konusu liva meclisinde görüşülmüş ve bunların ayrı koğuş ve dersanelere yerleştirilmesi uygun bulunmuştu. Ancak Yahudiler çocuklarını, özel yemek pişirilmesi şartıyla yollamışlardı[196].

1842 senesinde açılan Ebelik kurslarına Musevi ebelerin de devam etmeleri için hükûmet tarafından hahamhaneye 20 sefer 1258 (Hicri) tarihli bir davetname yollanmış, ancak, bu kursa hiçbir Yahudi katılmamıştı[197].

1856 Islahat Fermanı ile gerekli şartları haiz gayrimüslimlere askeri okullar dahil tüm okullara girme hakkı tanındı. Fermanda bu konuda şunlar yazılıydı:

> "Ahalisi edyan-ı muhtelifede bulunan cemaatlerden mürekkep olan şehir ve kasaba ve karyelerde her bir cemaatin takımı ile sâkin olduğu ayrıca mahllede kendi kilise ve hastahane ve mektep ve mezarlıklıklarını tamir ve termime muktedir olabilmesi ve salatanat-i seniyyem tebaasındn bulunanlar mekâtib-i şahânemin nizamat-i mevzualarında gerek yaşça ve gerek imtihanca mukarrer olan şartlrı ifa eyledikleri takdirde cümlesi bilâfark ve temyiz, Devleti Aliye'-min mekâtib-i askeriye ve mülkiyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemaat maarif ve hiref ve sanayie dair milletçe mektepler yapmağa mezun olup fakat bu mkule mekâtib-i umumiyenin usul-i tedris ve muallimlerinin intihabı; âzası taraf-ı şahânemden mansup muhtelit bir meclis-i maarifin nezaret ve teftiş-i tahtında olması...

ıslabı ahvaline ve iktidarları ile ehil ve erbab hocalar yetiştirilmesine ve mekâtibi mezkûreye mahsus ders kitapları tedarik olunmasına ikdam ve gayret etmek hususlarından ibarettir. Bu mekteplerde tahsil-i fünun edenlere şahadetname itası ve ders kitaplarının tayini ve imtihan-ı senevileri hususları komisyon marifetile icra olunur.. (Ergin, age., s. 606.

[195] Ergin, Rum ve Ermeniler'e ait okullar, age., s. 610, 621, 632 ve Toroslu, M., "Rum Azınlık Okulları", Türk Kültürü, Şubat 1966, Sa. 40, Yıl IV, s. 395-405. Okul ve öğrenci sayıları için Bkz. "Role of Jews and Christians during the 19. century "Brude-Lewis (Ed.). s. 277.

[196] Ergin, Osman, Türkiye Maarif Tar. C. 2, İst. 1940, s. 602-3, Bkz., 22.20.1256 (1840) tarihli Belge. Ergin, age., slı. 604; "Yahudi taifesinden bâ-irade-i seniyye mekteb-i Tıbbiye-i şahâneye alınmış olan 29 nefer çocukların umur-ı lâzımelerini tesviye etmek ve taamlarını tabh eylemek üzere "milletlerinden" kalfa tayin olunan Rafael ile aşçıya henüz maaş tahsis kılınmadığından... Rafaela 250 ve aşçıya 150 kuruş bit-tahsis mersumlara verilecek sade yağa bedel zeytinyağı itası ve lahim tayininin dahi Yahudi kasabı tarafından mübayaa ve iştira olunması.. Muvafık-ı irade-i seniyye-i hazret-i şahâne buyurulur ise icray-i icabı...

[197] Galanti, Avram, Türkler ve Yahudiler, İstanbul, s. 153.

Böylece bu fermanla her cemaatin kendi kültür ve diline uygun okul açabileceği, ama tüm okulların ders programları ile öğretmenlerinin meclis-i Maarif'in denetiminde tutulacağı belirtilmişti. Bu fermandan sonra gayrimüslimler çok sayıda özel okul kurdular. Resmî devlet okullarına girmekte ise tereddüt ettiler.

Fermanın ilânından hemen sonra çıkarılan 5 Muharrem 1273 tarihli tezkire'de idadî mektepleri ile Harbiye, Bahriye ve Hendisehane-i Berî-i Hümayun için onar nefer gayrimüslim alınmasına ilişkin Meclis-i Tanzimat kararının Padişaha arzedildiği yazlıydı[198].

1863 tarihli (22 Recep 1280) bir irade i Seniye'de ise şunlar yazılıdır:

> "Velinimet-i bîminnetimiz efendimiz hazretlerinin her sınıf tebaa-i şahâneleri haklarında bîdirig ve şayan buyurulagelen eltafı celile ve hüsn-i niyet-i feyiz gayat-i seniyye-i mülûkânelerinin cümle-i cemilesinden olmak üzere sunuf-i tebaa çocuklarının mekâtib-i askeriye ve mülkiyeye alınarak iktisab-i maarif ve malûmat eylemlerine müsaade-i seniyye-i mülûkâneden ve dahilen ve haricen hüsn-i tesiri ve fevaid-i adideyi mucip mevaddan görünmesiyle ilerude ve icabı hale göre adadi tahdit olunmak üzere bu senelik Rum ve Ermeni ve Ermeni Katoliği ve Bulgar milletlerinden sekizer neferden 32 çocuk alınıp bunun on altısının fünun-i Harbiye ve Bahriye mektepleriyle Hendesehaneye verilmesi ve nısf-i diğerinin Paris'te Mektebi Osmaniye gönderilerek sekizine usul-i kvanin ve sekizine dahi hendese ve sair fünun-i askeriye talim ettirilmesi münasip gibi mülâhaza olunmuş ise de olbapta ve veçhile emir ve ferman-i hümayun-i hazret-i cihândar-i şerefsunuh ve sudur buyurulur ise mantuk-i münîfi infaz olunacağı beyaniyle...[199].

[198] Ergin, s. 605

"Dersaadetteki tebaa-i garimüslimeden mekteb-i idadiye ve Harbiye ve Bahriye ile Hendesehane-i Berrî-i Hümayun için onar nefer ahzolunması hususuna dair Meclis-i Tanzimattan terkim olunan bir kıta müzekkere manzuri meali mevfuri cenabı Padişahî buyurulmak için arz ve takdim kılındı. Tasmimatı vâkıa ve şerefsudur buyurulan iradei seniyyei hazreti şahâne iktizasınca tebaai gayri müslimeden nüfusi mevcudiye göre bilfiil hizmeti askeriye için alınması lâzım gelen hissei neferat hitamı tahriri cedidden sonra icab ve iktizasın göre ahz olunacak ise de ianei askeriye hakkında sadir olan evamiri aliyenin neşr ve ilân olunması üzerine saltanatı seniyye tebaai gayrimüslimeden filen hizmeti askeriye için adam almayıp gûya bütün bütün bedel almak muradi âlisinde olduğuna dair bazı sözler tevellüt etmiş olmasile hem bu eracifi tekz ip etmek, hem de tebaai merkume hakkında bir eseri lûtfi celili hazreti Padişahî ibraz olunmak üzere şu aralık böyle bir tedbirin icrası lâzım olup keyfiyet zatı valâyi Kapudani ve Seraskerî ve Tophaneiâmire Müşiri devletlû Paşa hazretleri ile dahi başka başka müzakere olanarak bu mütalea anlar için usul ve nizamlarına tevfikan ol miktar neferin hem ahzı merkezi tensipte görünmüş ise de olbapta dahi her ne veçhile emir ve fermanisabet beyanı hazreti mülûkâne müteallik ve şerefsudur buyurulur ise icrayi mantuki celiline iptidar olunacağı beyanile.."

[199] Unat, F.R. Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış, Ankara 1964, s. 137, Ergin, s. 607.

Bu irade dışta memnuniyet yaratırken, içte de cemaat şeflerinin teşekkür mektupları yollamalarına yol açmıştı[200].

1857'de Paris'te açılan Mekteb-i Osmaniye'ye bu irade üzerine 1863'ten itibaren gayrimüslim öğrenciler de kabul edilmeye başlanmıştı[201].

1867'de Galatasaray Lisesinin kuruluş amacı, görevi, burs ve fiatlara ilişkin olarak çıkartılan fermanın üç dilde Türkçe, Rumca ve Ermenice yayınlanması da bu okulun gayrimüslim, müslim herkese açık olduğunu belirtiyordu.

1868'de açılan Lise'de[202], o yıl 147 Müslüman, 48 Ermeni Gregoryen, 36 Rum Ortodoks, 34 Bulgar, 23 Katolik ve 19 Ermeni Katolik öğrenci kayıtlıydı[203].

Lisenin ilk müdürü, okul hakkında bilgiler verdiği bir yazıda şunları diyordu:

> "Vaktiyle engizisyonun tardetmiş olduğu, kısmen İspanya'dan gelmiş olan Yahudiler bir aralık kendilerinin maruz kaldıkları dinî

[200] Paris sefaretinden alınan 6 Za.1280 tarihli tahrir: "Mekâtib-i Mülkiye ve Askeriyeye tebaa-i gayri müslime etflinden dahi beher sene şakirdan ahız ve kabulü hakkında şerefsudur buyurulan irade-i seniyye-i hazret-i Hilâfetpenahî keyfiyeti ve bunlara dair irad buyurulan nutk-i hümâyunî şevketmakrun-i cenab-i şahânenin bir kıta suret-i münifesi Paris sefareti seniyyesine irsal ve iş'ar kılınmış olması üzerine Fransa devleti umur-i ecnebiye nazıriyle mülâkat ederek memalik-i mahruse-i şahânede anbean ira buyurulmakta olan ıslahat-i seniyye ve mühimmeye dair cereyan eden musahabat arasında etfal-i merkûme hakkında şayan ve bîdiriğ buyurulan işbu lûtuf ve ihsan-i bîadil-i cenab-i mülûkane ifade ve tebliğ olundukta izharı kemali memnuniyet edilmiş..." Ergin, s. 607.

Bulgarların yolladığı 5 Şevval 1280 tarihli teşekkürnamede "Bütün âleme meymenetbahş-i vuku olan cülûs-i meyâmin me'nus-i cenab-i şehinşahileri ruz-i firuzundanberu hemişe mazhar buyurula geldikleri nice âtaf ve eşfakı seniyye-i padişahilerinin milleti merkume kulları tarafından zerresinin ifası nâkabil ve cümlesi hal-i âcizde oldukları rütbe-i bedahete mütedahil iken bu defa dahi ihsan alelihsan olmak ve şimdiye kadar hal-i cahiliyyette bulunan Bulgar milletinin mücerret ref ve teb'id-i cehaletleri murad-i mekârim itiyadiyle bütün milletimize bir nişane-i iftiharı alenî bulunmak üzere sekiz nefer talebe kullarının mekteb-i idadiye-i şahâneleri şakirdanı silkine ithali hususuna müsade-i seniyye-i cenab-i şehriyarileri müteallik ve şerefsudur buyurulmuş olup hakkari işbu inayat-i mekârim gayat-i cenab-i cihandarileri şimdiyedeğin millet-i merkume haklarında mebzul buyurulagelen eltaf-i sabıka-i cenab-i şehinşahilerine bir ilâve-i faika görülmüş olduğundan bu bapta cümle millet-i merkume ahali ve fıkarası kulları ve eçhile dairei sıdık ve sadakatte devam ve ne suretle kullur ve ubudiyet eseri ibrasına sâyi tam eyleceklerini bilemeyup cümlesi şaşırup kalmış olduklarından ve şakirdân-i merkumenin ahız ve kabulüne müsade-i seniyye erzan buyurulmsı madde-i mekârim ihtivası millet-i merkumenin izale-i cehilleriyle ezher cihet milel-i sâire misillû kesbi refah ve hukuk eyleyeceklerine bir delil-i kavî ve burhan-i celî görünüp atide cümle milletimizin husul-i hüsn-i saadet hallerini istilzam eyleyecek kâffe-i metalib ve müstediyatı acizanelerinin is'af ve teşviki için ezsernev merhametlû bir kapı küşad buyurulmuş olduğundan hemişe zill-i zâlil-i mekârim delil-i hazret-i mülûkaneleri cümlesi haklarında daim ve berkarar buyurulmak istirham ve istircasiyle millet-i merkumenin işbu arzı şükraniyetlerini vekâletimiz hasebiyle atebe-i felkmertebe-i cenab-i mülûkânelerine min gayri haddin ve liyakatin arz ve takdimine cür'et eyledik... "Ergin, age., s. 608.

[201] Chambers/L. Richard, "Notes on the Mekteb-i Osmani in Paris, 1857-1874; sh. 313-325; Beginnings of Modernization in the M.E. The Nineteeth Century, Edited Polk W.R. -Chambers L.R.,

[202] Düstur, II, s. 245-248.

[203] Sungu, VII, No. 28, (1943), 316-318; "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu" Belleten ve Sungu, age., s. 336-337.

Kazamias, Andreas M. Education and the Quest for Modernity in Turkey, London, Davison, R.H., Reform in the Ottoman Empire, 1963, Princeton, s. 247

ademi tesamühü muhafaza ederek çocuklarını hristiyanların idaresine tevdi edilmiş olan bir İslam mektebine göndermeğe bir türlü karar veremiyorlardı. Bunlardan en az mutaassıp olanlar mezheptaşları için İbranilerin dinî evamirine tevfikan ayrı yemeklerin ihzar edilmesini talep etmişlerdir ki, bu hal esas itibarile mektebe ithal edilmesi matlûp olan vahdet-i anâsır fikrini işkâl ve ihlâl edecekti."

"Katolikler de memlekette münteşir bilûmum edyana mensup anasırı yanyana toplayan ve hepsine ayni himayeyi başdene bir müesseseye müzaharetten imtina ediyorlardı. Mekteb-i Sultaninin küşadından evvel Papa tarafından ittihaz edilen bir karar; Katolik ailelerini çocuklarını bu mektebe yazdırmaktan menediyor ve aksi halde kilisenin himayesine mazhar olamıyacaklarını ilân eyliyordu. Bu memnuniyet birkaç ay sonra tecdit edilmiş ve umuma ilân olunmuştu. Katolikler; muhtelif ırkların bir arada bulunmasının gûya Katolik çocuklarının ahlâkına tesir icra edeceğinden korkuyordu. Halbuki mektebin ilk iki senesinde sui hareketlerinden dolayı terkedilen katolik talebenin adedi, diğer dinlere mensup talebenin miktarından beş defa daha fazla idi[204].

Papa da laik nitelikli programı beğenmeyerek, şark Katoliklerine bu okulda eğitim görmeyi yasakladı[205].

Hükûmet eğitim sorununu halletmek amacıyla 1869'da çıkarttığı Maarifi Umumiye Nizamnamesi ile gayrimüslimlerin eğitim kurumlarına ve devlet okullarına gitmeleri konusuna da açıklık getirdi[206]. Bu nizamnamede müslim ve gayrimüslim çocuklar için ayrı ayrı sıbyan ve rüştiye okulları açılması öngörüldü.

Buna göre, gayrimüslim çocuklar ilkokul tahsillerini kendilerine ait okullarda ya da kendileri için açılacak rüştiye okullarında yapabileceklerdi. Buralardaki dersler maarifçe denetlenecek, din dersleri ruhanî reislerce verilecekti. Her beşyüz haneli kasabada müslim ve gayrimüslimler için ayrı birer rüştiye mektebi açılacaktı. Bunları bitiren müslim ve gayrimüslimler birlikte bin haneden fazla nüfuslu kazalarda açılacak idadilerde okuyacaklardı. Her vilayet merkezinde açılacak Sultaniye mekteplerine de müslim ve gayrimüslim çocuklar birlikte gideceklerdi.

[204] Galanti, age., s. 153

[205] Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat, s. 229-230.

[206] Düstur, I. Tertip, C. 2, s. 184 ve Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, 16. sene, cüz 18-13, İstanbul 1917.

Ayrıca öğretmen yetiştirmek için İstanbul'da üç şubeli bir darülmuallimin kurulacaktı. Bunun bir şubesi gayrimüslim rüştiye okulları için kız ve erkek öğretmenler yetiştirecekti.

Bu nizamnameye göre, cemaatler yine özel okullar açabilecekti. Maarif meclisinin umumi heyetinde cemaatlerin birer ruhanî reisi de buluncaktı.

Ayrıca her vilayet merkezinde kurulacak maarif meclislerinde bir müslim ve bir gayrimüslim iki muavin ve yine 1 gayrimüslim, 1 müslim, 2 müfettiş bulunacaktı.

Öğretmenlerin devletin açacağı öğretmen okullarında yetiştirileceğine dair olan maddeyi gayrimüslim cemaatler çok eleştirdiler.

Cemaatler bu nizamnamede yer alan gayrimüslim çocukları okutacak öğretmenlerin yetiştirilmesi konusunu kendi işlerine karışma olarak nitelendirdiler. Bu yasaya kadar, müslim ve gayrimüslim okulları ayrıydı. Sadece yüksek okullarda az sayıda gayrimüslim vardı. Bu tarihten itibaren devlet, gayrimüslimlerin de diledikleri okullara okullara gidebilmeleri için her türlü kolaylığı gösteriyordu. Cevdet Paşa, bir tezkeresinde:

> "Umumi Maarif Nizamnamesine uygun olarak Mostar rüştiye mektebine konmak üzere 18 latin çocuğun geldiğini, bunlar henüz okuma yazma bilmediklerinden rüştiye mektebine konamıyacaklarını, müslim sübyan mektebine de gayrimüslim çocuklarına Kur'an ve ilm-i hâl okutmak münasip olmayacağından, bunların reddi de mümkün olmadığından bir ev ve hoca bulunup, çocukların eğitimine başlandığını ve bu masraflar için Babıâli'ye yazıldığını bu çocukların sayısının sonra 50'ye çıktığını, az zamanda Türkçe yazıp okumaya başladıklarını"

belirtiyordu[207].

Yine 1869'da açılan, ancak çok kısa süre eğitim yapabilen Darülfünun için yayınlanan resmi tebliğ"de:

> "... derece-i salisede olarak tebaa-i Saltanat-i Seniyyeden her kim olursa olsun, ikmal-i kemalât insaniye etmek için kâffe-i ulûm û fûnunu talim ve iktisaba hâhişger olanlara mahsus olmak ve hiç bir nevi fen ve ilmin talim ve taallümü geri kalmamak ve derununda talebe-i ulûm gece ve gündüz beytutet ve ikametle iktisab-i kemalâta sây ü ikdam eylemek üzere Dersaadet'te bir Darülfünun inşaası"na

karar verildiği yazıyordu[208].

[207] Cevdet Paşa, Tezâkir, 21-39, Tezkere No. 21 s. 18.

[208] Hıfzı Timur, "Türkiye'de Bulunan, Yabancıların Okuma ve Okutma Hürriyetleri Bakımından Durumu" İÜHFD., Cilt XI, 1945, s. 271-287, s. 272.

Yine 1869'da, İstanbul'da bir Sanayi mektebi açıldı. Bu okullar hakkındaki bir raporda, cemaat okullarındaki eğitim nedeniyle gayrimüslimlerin servet ve ticareti ele geçirip İslam ahalinin kıskançlığına sebep oldukları, bu yüzden cemaatlerle Müslüman ahalinin arasının açıldığı, yabancı mekteplerin ise cemaatlerin arasında düşmanlıklara neden oldukları yazılıydı[209].

1876 Anayasasında;[210] 15 ve 16. maddelerle her Osmanlının özel veya genel eğitim hakkına ve devletin tüm okullar üzerindeki denetleme hakkına değiniliyordu. Buna göre;

> "Madde 15 — Emr-i tedris serbesttir. Muayen olan kanuna tebaiyet şartiyle her Osmanlı umumî ve hususî tedrise mezundur.
>
> "Madde 16 — Bilcümle mektepler Devletin taht-i nezaretindedir. Tebaa-i Osmaniyenin terbiyesi bir siyak-i ittihat ve intizam üzere olmak için iktiza eden esbaba teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelifenin umur-i itikadiyelerine mütaallik olan usul-i talimiyeye halel getirilmiyecektir.

Böylece özel eğitim serbestisi ve cemaatlerin eski imtiyazlarının korunacağı da belirtilmişti.

10 Muharrem 1294 tarihli bir irade-i Seniyye ile gayrimüslimlerin askerî okullara girme hakları da teyit edildi[211].

Ancak aradan kısa bir süre geçtikten sonra, Osmanlı Rus Savaşının çıkması ve Bulgar-Rum asker ve subaylarının ihanetleri, askerî okulların gayrimüslimlere tekrar kapatılmasına yol açtı. Diğer okullara devam hakları ise ellerinden alınmadı[212].

[209] Kodaman, Bayram, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, I, Uluslararası Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, Ankara 1980, s. 289 ve Bayram K. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, İstanbul 1980.

[210] Kanun-i Esasî iktizasınca tebaa-i Osmaniyenin kâffesi ahval-i mezhebiyeden maada şeylerde hukuk ve vezaif-i mütesaviye-i haiz olup bu esasa müterettip olmak üzere mevkii icraya konulması musammen oln mevaddın biri dahi mekâtibi askeriyenin etfali gayri müslimeye meftuhiyeti keyfiyeti olduğundan şerait-i nizamiyesini isbat eden efrad-ı gayrimüslime etfalinin evkat-i muayyenesinde nisbeti müttehaziye tevfikn fnuni askeriye mekteplerine kabul olunmaları vâki olan istizanı âlîni hıdivileri üzerine şerefmütealik buyurulan iradei seniyye ihazreti padişahî muktezayi âlisinden olmakla.." (Osman Ergin, age., s. 609).

[211] Anayasanın çıkarıldığı tarihte İstanbulda mevcut 470 okulun 280 i müslim, 190'ı gayrimüslim okuluydu. Bunların 77'si Rum, 48'i Ermeni, 8'i Ermeni Katolik, 4'ü Bulgar, 47'si Yahudi, 5'i protestan, 1'i Sırp okuluydu (Turkey in Europe, s. 523).

[212] Ergin, age., C. 4, sh. 1162. Nitekim gayrimüslim okul, hastahane ve kiliselerinde devlet aleyhine faaliyetler daha sonra da devam etti. Selanik'e görevli olarak yollanan M. Selâhi Bey, dönüşünde Selanik hakkında II. Abdülhamit'e sunduğu 31 Temmuz 1304 tarihli raporda şunları yazmaktadır: "Rum hastahane ve kiliselerinde isti'mal olunan mumlarda bir nevi damga mevcut olup, işbu damgada Makedonya'nın Yunan memleketi olduğu ve Türklerin barbarlıkla orayı zapt ve idare ettikleri, yakında mekteplerinde muzır ve fesad-amiz kûtüb ve resâil tedris ve kıraat edilmekte ve devlet aleyhinde efkar-ı hainane peyda ettirilmekte olduğu muhakkaktır" (İ.Ü. Ed. Fak. Ta. Der. 1968, İstanbul. Sa, 22, C. 17, s. 825.

13 Kasım 1306'da Adalet Bakanlığı Patrikhaneye verdiği tezkere'de öğretmenlerin diploma ve eğitim programlarında patrik ve metropolitlerin mutabakatının gerekli olduğuna, ancak devletin müfettişlerle dersleri ve diplomaları denetliyeceği yazılıydı. Diplomasız öğretmenler, Babıâli ile patrik ya da metropolitler arasındaki yazışma bitene kadar geçici olarak görevlerini bırakacaklardı[213].

Patrikhane bu tezkereye verdiği 11 Aralık 1890 tarihli cevapta okul programlarını patrikhanenin hazırlayacağını, hükümete ise bilgi verileceğini belirtti[214]. 1891 de Rum Patrikhanesi'nin eski imtiyazlarının muhafaza edilmesi amacıyla verdiği dilekçe üzerine çıkartılan irade-i seniye'de,[215] okulların ders programlarının ve öğretmenlerinin diploma ve şahadetnamelerinin Patrikhane ve metropolithanelerce tanzim ve tasdikinin kabul edildiği; ancak Maarif müfettiş veya müdürlerinin eğitimi ve öğretmenleri kontrol edebilecekleri, İstanbul'da Maarif Nezaretinin taşrada yerel idarenin patrikhane ve metropolithane ile anlaşarak belli derslerin okutturulmayacağı veya şahadetnamesiz öğretmenlerin durumuna el konacağı bildiriliyordu. Bulgar Eksarklığının eğitim faaliyetinde bulunabilmesi 1891'de kabul edildi. Nisan 1894'de ise öğretmenlerine faaliyet rahatlığı veren bir tezkere yayınladı. 1900 yılında Bulgar eksarklığına bağlı 868 okulda 47 000 kız ve erkek öğrenci bulunuyordu[216].

1895'de Hasköy'de açılan Şube-i Maarif okuluna haham yetiştirmek üzere 2 sınıf eklendiğinden, hahamlar, Fransızca değil Türkçe okutulması, sıra yerine geleneksel kanapelerinde oturmaları ve sınıfın soba yerine mangalla ısıtılması şartıyla bu eğitime katılabileceklerini bildirdiler[217].

1908'den sonra Maarif nezareti, gayrimüslim okullarını denetleme ve programlarını, öğretmen seçimlerini düzenleme, Türkçe eğitimini mecbur kılma(l)[218] gibi bazı girişimlerde bulunduysa da, cemaat şefleri dinî imtiyazlarını öne sürerek buna yanaşmadılar. Onlara göre eğitim de dinî ayrıcalıklarının bir parçasıydı.

La Turquie gazetesi, 11 Haziran 1909 tarihinde Fener Rum patrikhanesinde yapılan bir toplantıda alınan kararları belirtirken "İmtiyazat tabiriyle

[213] F.O. 78/4279, No. 511.

[214] F.O. 78/4279, No. 540.

[215] Düstur, I, Tertip, C. 6, s. 854-856.

[216] Yorga, C. V., sh. 607

[217] Yahudi ruhanîler 19. yy. da kurulmaya başlayan diğer dinî olmayan okullara karşı çıktılar ve hatta bu okulların kurulmasına yardım eden zengin Yahudileri afaroz ettiler. İlhan Tekeli, Tanzimatdan Cumhuriyete Eğitim Sistemindeki Değişmeler, sh. 464, Tanzimatdan Cumhuriyete Türkiye, Ansiklopedisi, C. 2, 1985. 1902 de Hasköy'de bir Yahudi okulu içinde "Haham Mektebi" açılmasına izin verilmişti.

[218] Anayasanın çıkarıldığı tarihte, İstanbul'da mevcut 470 okulun 280'i müslim, 190 tanesi de gayrimüslim okuluydu. Bunların 77 si Rum, 48'i Ermeni, 8 Ermeni Katolik, 4 Bulgar, 47 Yahudi, 5 Protestan, 1 Sırp okuluydu (Arnold, age., s. 523).

yalnız rahiblerin kilise dahilinde icra-i ayin etmeleri hakkı değil, Rum patrikhanesi hakkında şimdiye kadar teslim olunan müsaadat-i mahsusanın heyet-i umumiyesi dahi kasd olunmaktadır. Bu müsaadat-i mahsusa meyanında cemaat-i gayrimüslimenin doğrudan doğruya memurin-i ruhaniyenin taht-i teftişinde olmak üzere mekâtip-i idâdiye ve âliyeye malik olmaları dahi dahildir. Bu mekteplerde takip olunacak politikadan Hükûmet-i Osmaniye nazarında elbette reis-i ruhanîler mesuldur"[219].

O zamanki Neologos gazetesine göre: "İmtiyazat-i mezhebiyenin münhasıran mezhep dairesinde kaldığını zanneden Türk hemşerilerimize beyan ederiz ki, bu babda aldanıyorlar. İslam memleketlerinde Hıristiyanların hukuk-i mezhebiyeleri din farkından naşi hukuk-i aileyi ve terbiye ve maarif cihetini de ihtiva ede". 12 Haziran 1909 tarihli Proidos gazetesi ise Rum Patriğinin bu mesele münasebetiyle, yazarlarından biriyle yaptığı bir konuşmayı naklediyordu: "Patrikhane tarihin mevduat-ı mülliyye ve mezhebiyesini asırlardan beri mevcut ve meşru hal-i hazırı gözünün önünden ayırmıyarak ve memâlik-i osmaniyedeki mevcudiyet-i milliyemizi ve binaenaleyh istiklâl-i maarifimizi tedvir eden hususatın bir noktasının bile tadilini hiçbir vakit kabul etmiyecektir.. Diğer unsurların ne yapacaklarını bilmiyorum. Bize gelince, biz hiç bir tadil kabul etmiyeceğiz[220].

Bulgar Eksarkı da gayrimüslimlerin Türkçeyi öğrenmelerinin güç olduğunu, eğitimi kendi ulusal lisanları ile sürdürüp resmî lisan olan Türkçeyi okullarında yabancı lisan gibi öğreteceklerini açıklamıştı.

Ermeni Patriği Toryan Efendi ise, okulların teftişine karşı olmadıklarını, ama kavim, lisan ve edebiyatlarını muhafaza etmek istediklerini belirtiyordu[221]. Ancak, ondan sonraki Patrik zamanında bu tutum değişiyor ve Ermeniler maarif müfettişlerine okul ve eğitimleri hakkında bilgi vermeyi reddederken, bu tür denetimlerin imtiyazlarına aykırı olduğunu savunan Patrikhaneden de destek buluyorlardı[222].

[219] H. Cahid, Mektepler Meselesi, 13 Haziran 1909, Tanin (Ergin, C. 4, age., s. 1211 vd.)

[220] Bkz. Hüseyin Cahid, agm., sh. 1212.

[221] Tanin, 23 Haziran 1909, Ergin, age., s. 1215.

[222] Bir Ermeni Okulu müdürünün maarif müfettişine bilgi vermeyi reddetmesi üzerine Patrikhane, Ermeni okullarına yolladığı şu tamimle bu davranışı desteklediğini açıklıyordu: "Son günlerde maarif nezareti ve Emniyeti Umumiye Müdüriyeti memurlarından iki zat şehrimiz millî (yani Ermeni) mekteplerinden birisine gidip, mektep müdirinden ders programlariyle bütçesine vesaireye dair bazı malûmat talep etmişler ise de, müdir-i mektep hususuatı saire hakkında kendilerine malûmat itasından aciz bulunduğunu söylemiştir. Patrikhanemiz maarif komisyonu bu vukuatı bittahkik müdiri mumaileyhin şu harekâtını kanunî bulmuştur. Mekteb-i mezkûr heyet-i idaresi bu vukuatı tahriren patrikhane meclis-i cismanisine bildirmiş olmakla meclis-i mezkûr dahi bu mes'eleyi resmen, patrikhane maarif komisyonuna tebliğ etmekle beraber, şunu dahi ilave etmiştir ki, mekâkitibî milliyemize dair bu gibi malumat, Dersaadette patrikhanemizden ve taşralarda murahhasa kendilerine malûmat itasından aciz bulunduğunu söylemiştir. Patrikhane madde olduğundan memurini mumaileyhimin metalibatı bu krara külliyen mugayirdir ve kiliselerle mekâtib-i mil-

Görülüyor ki tüm cemaatler din imtiyazlarının yanısıra, eğitimde de ayrıcalıklarının muhafazasını temine kararlıydılar.

Bu konu henüz gündemde iken hükümet "Tedrisatı İptidaiye Kanunu" tasarısını meclise verince olaylar daha da büyüdü. Patrikhâne ile gayrimüslim mebuslar imtiyazlarını korumak için birleştiler. Bir Rum milletvekili Tanin'e (14 Haziran 1910) verdiği demeçte şunları söylüyordu:

> "Biz zaten kabil olduğu kadar, muktedir bulunduğumuz derece hükümetin kararı mezkûruna karşı ref'i saday-ı itiraz eyledik. Fakat bununla da iktifa etmeyeceğiz. Hükûmet tedrisat-ı taliyeye müteallik olup bizim imtiyaz ve serbesti-i tedrisimizi tahdit eden lâyiha-ı kanuniyeyi meclis-i meb'usana tevdi eder etmez daha şiddetle itiraz edeceğiz ve mihayetde devri sabıkta bile imtiyazatımızın duçar olmadığı bu tecavüzata şahit olmaktan ise içtima salonunu terk etmeği daha muvafık bulacağız...
>
> Velhasıl bir daha söyliyorum, bütün kuvvetimizle bu haksızlığa karşı itiraz edeceğiz. Tedrisat-ı taliyeye dair olan kanun lâyihasını tanzim edenlere göstermeğe gayret eyleyeceğiz ki terbiye ve mezhep gibi en mukaddes iki hukukumuz aleyhine vukubulan teşebbüs-i meş'uma karşı kendi kendimizin hukukunu muhafaza ve müdafaaya muktediriz."[223]

Bu tür itirazlar üzerine, onların ayrıcalıklarının korunduğu, meclise verilen 31 sayfalık gerekçeden de açıkça görülmektedir. Bu metnin özel okullar kısmında, "cemaat mekteplerinin, umumi mektepler ve fert ve cemiyetler tarafından kurulan mekteplerden ayrı bir sınıf" olduğu yazılıydı.

Hükümet ise[224] artık devlet bütçesine yalnız müslim değil gayrimüslim ilkokulları için de ödenek konduğunu, bunun eşitliğe uygun olduğunu, gayrimüslim cemaatlerin bu para ile okul açabilecekleri ya da onlar için okul açılabileceğini bildiriyordu. Her cemaatin bu paradaki hissesi vilayetlerdeki nüfus miktarlarına göre belirlenecekti. Bu okullara öğretmen tayini, bunların maaşlarının tahsisi, programlarını tesbit tamamen cemaatlere bırakılmıştı. Ancak cemaatler, öğretmenlerin maaşlarını malsandığından almaları fikrine karşı çıkarak, cemaat hisselerinin kendilerine verilmesini istediler. Eğitim ala-

---

liyemiz heyet-i idareleri bu gibi memurinin metalibatına karşı bu yolda cevap vermeleri lazım gelir. Binaenaleyh patrikhanemiz maarif komisyonunun bu kraru mucibince patrikhanemiz imtiyazatına taalluku olan bu gibi ahvalin tekerrürü halinde son derece müdebbirane (!) davranmakla beraber ziri idarenizde bulunan bilcümle mekâtib-i milliyemiz müdürleriyle heyet-i talimiyelerine ol vech ile hareket etmelerine dair tenbihat icra eylemeniz tavsiye olunur." (11 Şubat 1325 tarihli Tanin Gazetesinin başmakalesi, Ergin, age., s. 1215-16).

[223] Ergin, age., s. 1216.

[224] 23 Aralık 1325 (1910) tarihli Sabah gazetesine Maarif Nazırı Nail Bey'in mülakatı, Ergin, age., s. 1220.

nında en küçük bir müdahaleyi dahi kabul etmiyor, buna karşılık eşitlik ilkesinden bu alanda da yararlanmayı doğal buluyorlardı. Nitekim Babıâlinin Avrupaya tahsil için gönderilecek gayrimüslim öğrencileri patrikhanelere sormadan seçmesi bile sonradan tenkit konusu yapılmıştı[225].

Hükûmet bu huzursuzlukları önlemek amacıyla 3 Temmuz 1910'da "Rumelide kâin münaziünfih kilise ve mektepler hakkında kanun" adlı yasayı çıkarttı[226]. Bu kanunla, eksarklık kurulduktan sonra, Rumlar'ın azınlıkta oldukları bölgelerde bile tüm kilise ve okulların patrikhaneye bağlı kalmasından doğan eşitsizlik ortadan kaldırılmak istendi. Buna göre, kilise veya okul bulunan köy, çiftlik veya kasabada, ahalinin bir kısmı patrikhaneye ve diğer kısmı eksarkhaneye mensup ise, o kilise veya okul esasen hangi taraf adına kurulmuşsa o tarafa ait kalacaktı; ancak bu tarafa mensup olanlar, ahâlinin 1/3 ünden az iseler, bu kilise veya okul öbür tarafa devredilecek ve azlık olan taraf için, bu gibi kurumlar yapılmasına hükûmet paraca yardım edecekti (md. 3).

4. maddeye göre ise; ahalisi kısmen patrikhane ve kısmen eksarkhaneye mensup olan çiftlik, karye veya kasabada bir kaç kilise ve mektep bulunup, bunlar yalnız bir taraf adına kurulmuş ise, bu taraf seçeceği kilise veya mektebi elinde bulundurabilecek ve ikinci kilise veya mektep öbür tarafa verilecekti. Fakat bu ancak birinci taraf ahalinin 1/3 ünden az olmasiyle mümkündü. Aksi takdirde iki kilise veya mektepten birini seçmek hakkı öbür tarafa, yani ahalinin 2/3 ünden fazlasını teşkil eden tarafa verilecekti.

Bu kanun gerekten çok ilginçtir. Zira ilk kez bir İslâm devleti, kanunla gayrimüslimler için yapılacak kilise ve okullar için para yardımında bulunmayı taahhüt etmiştir.

Patrikhane, kendisine bağlı olan bir kısım kilise ve diğer kurumları elinden çıkaran bu kanuna şiddetle karşı çıktı. Hükümet patrikhanenin bu konuyu görüşmek üzere "Millî Meclis"i toplamasını da yasakladı[227].

Rum milletvekilleri, okullar hakkında hükümete Ağustos 1910'da verdikleri bir dilekçede, cemaat okullarını bitirenlerin mevki ve şehadetnamelerinin belirsiz olduğundan ve patrikhaneye danışılmadan bu okullara müdahale edilmesinden yakınıyorlardı[228]. Yine bu dilekçede orduya ilişkin bazı şikâyetlere de yer verilmişti. Örneğin, orduda yalnız Müslüman askerlerin ihtiyaçları düşünülmüştü. İmam vardı, ama papaz yoktu. Hıristiyanlardan subay yetiştiril-

[225] Hikmet Gazetesi, 26 Ağustos 1327 (1911).

[226] Düstur, II. Tertip, s. 431-433, No. 132. Bu konuda geniş bilgi için Bkz. Spuler Bertold, Die Minderheitenschule der Europäischen Türkei von der Reformzeit bis zum Weltkrieg, 1936, Breslau, s. 69.

[227] Bayur, age., s. 321.

[228] Sabah Gazetesi, 28.8.1910.

miyordu. Hiç Hıristiyan vali yoktu. Mahkemelerde Hıristiyanlar ikinci derecede görev alıyorlardı.

Kiliseler kanunu, Makedonya'daki huzursuzluğu sona erdirerek, tarafların anlaşmasına ve Osmanlı Devletine karşı birleşmelerine de yol açtı. 1910 yılı sonbaharında İttihat ve Terakki Derneğine üye olmayan Rum ve Bulgar milletvekilleri, birlikte çalışmaya ve anlaşarak oy kullanmaya karar verdiler. Kuşkusuz bu anlaşmada Patrikhane ve Eksarklığın büyük payı vardı. Rum milletvekili Başo efendi, 24.12.1910 tarihli sabah gazetesine verdiği beyanatta, bu anlaşmanın, Hükümetin kiliseler kanunu ile iki cemaatin arasını açmak isteyişine karşı bir cevap olduğunu söyledi[229]. Görüldüğü gibi hükümetin iki cemaat arasındaki huzursuzlukları önlemek amacıyla aldığı tedbirler, cemaatlerce tamamen ters şekilde anlamlandırılmakta, ya da bilinçli olarak kamuoyuna bu şekilde sunulmaktadır.

1911 Mayısında, Patrikhane hükümete başvurarak okullar ve askerlikle ilgili isteklerde bulundu. Buna göre, Rum okullarıyla ilgili en yüksek kuruluş Patrikhane olmalı ve hükûmet ancak Patrik aracılığıyla Rum okullarıyla ilgilenebilmeliydi. Askerlik süresi, özellikle denizdeki askerlik süresi kısaltılmalıydı[230].

Bir süre sonra Rum ve Ermeni Patrikleri, Ermeni Katolik Patriği, Bulgar Eksarkı, Rum Katolik ve Keldanî Patrik vekilleri birlikte verdikleri bir dilekçe ile eğitim ve askerlikle ilgili dileklerini yenilediler. Bunun üzerine, Hükümet 4.11.1911'de aldığı kararla, askerî kanunların herkesçe bilinmesi için türlü dillere resmen çevrilmeleri, askerî okullara girme sınavlarının kendi dilleriyle yapılmasını ve onlardan Türkçeyi yalnız okuma ve konuşmalarının istenmesini kabul etti.

Dilekçedeki, askerlikte din değiştirilememesi, orduda papaz da bulundurulması ve İslâm dinine gösterilen özenin diğer dinlere de gösterilmesi yolundaki istek ise "zaten öyledir" şeklinde cevaplandırdı. Askerliğin az çok yersel olmasının her zaman mümkün olmıyacağı bildirildi. Açık ve açılacak okullara ruhsat verilmesi kabul edildi. "Programları Patrikhane ve metropolithaneler yapar ve onaylar" şeklindeki dilek, "onların yapıp hükümetin onaylayacağı" şeklinde değiştirildi.

Buna göre, ders programları Patrikhanelerce hazırlanacak, öğretmenlerin diplomaları metropolitlerce tetkik ve tasdik edilecek, bu okullara dair bilgiler ruhanî reislerden alınacak, bu okullardan verilecek diplomalar hükümetçe tasdik edilecek, kurulmuş ve kurulacak okullara hükûmet bütçesinden verilecek tahsisat, okulların mensup oldukları ruhanî reislere verilecekti.

[229] Bayur, C.2, Kısım I, s. 53.
[230] Bayur, C.2, Kısım I, s. 53.

Böylece cemaatlerin eğitim alanında hemen tüm istekleri kabul edilmiş oluyordu.

Patrikhane, Adliye ve Mezahip Nezaretine yazdığı bir başka takrirle[231], cemaat idadîlerinden mezun olanların, devlet okullarından mezun olanlar gibi aynı şartlarla diğer okullara sınavsız kabul edilmelerini de istedi.

Ancak bu konuda hazırlanan lâyiha, itirazlar üzerine 4 yıl mecliste bekletildi. Sonunda hükümet özel okullara ait kısmı metinden çıkartarak 1328 (1912)'de tekrar Meclisi Mebusan Maarif Encümenine sundu. Ancak Balkan Savaşı nedeniyle meclis dağıtıldığı için, layiha da görüşülemedi. Bir yıl sonra, 23 Eylül 1329 (1913) da muvakkat kanun olarak çıkartıldı: "Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-u muvakkati"[232]. Bu kanunla (md. 92, 93, 95), öğretmenlerin seçim, tayin ve şahadetname ve ehliyetnamelerine ilişkin bazı kayıtlar kondu. Bu yasa ile özel okulların devletleştirileceği (md. 20), denetimler için müfettişlikler kurulacağı (md. 91), bu okulların tamamının denetime tâbi olduğu (md. 92) kabul edilmişti. "Bu teftiş... terbiye ve tedris hususunda edyan ve ahlâk'a ve Kanun-î Esasi'ye muvafık hareket edilip edilmediğinin ve anâsır-ı Osmaniye beyninde nifak ve adem-i itilafı mucip ahvale meydan verilip verilmediğinin tahkikine münhasırdır."

Özel okullar ise 1915'de bir Yönetmelikle düzenlendi ve bu okullarda hükûmet denetimi kabul edildi[233].

Mekatibi Hususiye Talimatnamesi'nde, cemaatlerin, ancak kendi mahalle ya da köylerinde okul açabilecekleri, Türkçe dışında bir lisanla eğitim yapan okullarda Türkçe, Türk Tarih ve Coğrafyasının Türk öğretmenlerince, Türkçe olarak okutulacağı, devlet denetiminde oldukları yazılıydı. Cemaat reisleri ve ilgili memurlar, yetkililerce talep edildiğinde, bu okullarla ilgili her türlü resmî bilgiyi vereceklerdi.

Böylece devlet ilk kez cemaat okullarında denetim imkânına kavuşuyordu. Ancak Sevres anlaşması ile bu talimatname yürürlükten kalktı. Rum okulları sorunu ise Lozan'da çözüldü.

[231] Tanin, 16 Şubat 1326.

[232] Özalp Reşat, Millî Eğitimle İlgili Mevzuat, İstanbul 1982, ve Unat F.R. Türk Eğitim Sisteminin Genel Tarihine Bir Bakış Ankara, 1984.

[233] Ergin, s. 1205, s. 1229.

BEŞİNCİ BÖLÜM

MİLLETLERİN YENİDEN DÜZENLENMELERİ

"Milletler"in sahip oldukları imtiyazları teyit eden 1856 fermanının hazırlanışı sırasında, sınırlı dinî otorite ve ücretler konusu görüşülürken İngiliz, Fransız ve Avusturya elçileri "milletler"in yeniden organize edilmelerini savunmuşlardı. Bu amaçla 1856 fermanıyla her topluluktan kendi yönetimlerini düzenlemek amacıyla birer komisyon kurmaları istenmişti. Bu komisyonların alacakları kararlar Babıâli'nin tasdikine sunulacaktı. Âli Paşa bu konuda tüm cemaat şeflerine birer buyrultu yolladı. Buna göre tüm cemaatlerin kuracakları komisyonlar, kendi içişlerini yürütmek üzere birer nizamname hazırlayacaklardı[1].

Gerçekten 1862-65 yılları arasında tüm "milletler" için yeni nizamnameler kabul edildi.

Her "millet"in kendi komisyonlarınca hazırlanan nizamnâmeler Babıâli tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi. Cemaatler ve Batılı ülkelerce "anayasa" olarak adlandırılan bu düzenlemelerle her "millet" için laik üyelerin de katıldığı genel meclisler ve eyaletlerde bölgesel meclisler kuruldu. Böylece Eflak, Boğdan, Sırbistan gibi özerk yerler hariç, milyonlarca kişi bu reformlardan etkilendi. Çeşitli mezheplere mensup gayrimüslimler laik üyelerin de meclislere girmesiyle din adamlarının yüzyıllardır süren maddî ve manevî baskılarından büyük ölçüde kurtuldular.

Ayrıca bu düzenlemeler Osmanlı devletinde "millet"lerin temsilcilerinden oluşan bir meclis ve bir anayasa kavramının düşünsel hayata girmesinde rol oynadı.

I. Rum Nizamnâmesi

Rum Ortodoks Patrikhanesinin,1839 ve 1856 fermanlarıyla getirilmek istenen yeniliklere, diğer cemaatler içindeki imtiyazlı yerini kaybetmek istemediği için karşı çıktığını belirtmiştik. Patrikhane, Rum Ortodoks "millet"inin dinî, hukukî tüm işlerini yürütüyor, bu arada giderlerini karşılamak ve okul ve kiliseleri desteklemek üzere vilayetlerdeki kocabaşılar aracılığıyla topladığı ağır vergilerle Ortodoks halkı eziyordu.

[1] Great Britain Parliamentary Papers, 1856 vol. 61. Accounts and Papers, Vol. 24 "Correspondance Respecting Christian Privilages in Turkey", s. 38 ve devamı.

1857 Nisanında bu duruma son vermek ve fermanda öngörülen düzenlemeyi gerçekleştirmek amacıyla, Babıâli, Rum Ortodoks Patriğine bir buyrultu yolladı[2].

Buna göre, çeşitli toplulukların idaresi, herbirinin seçeceği meclisler aracılığıyla olacaktı. Meclisler ruhanî ve laik üyelerden oluşacaktı. Bu konu kurallara uygun olarak gerçekleştirilmeli, çok önemli olduğu için dolaylı yollara başvurulmamalıydı. Hükûmet ülke düzeninin bozulmasına izin vermeyecekti. Bu nedenle Patrikten gerekli nizamnâmeyi yapacak bir komisyon kurulması isteniyor ve nizamnamede yer alacak hususlar da belirtiliyordu.

Buyrultu'da Babıâli'nin, Rum Patrikhanesinin halk üzerinde kurduğu baskı nedeniyle doğan huzursuzluğu önlemek istediği açıkça belirtiliyor ve "dolaylı yollara başvurulmaması" isteniyordu. Ancak patrik ve ruhanî meclis, nüfuzlarını azaltabilecek bu reform çabası için işbirliğini reddettiler. Bunun üzerine Âli Paşa, çağrı üzerine İstanbul'a gelmiş olan piskoposları geri yolladı[3].

1858'de Patrikhane işbirliğine razı oldu ve bir komisyon kuruldu. Bu komisyon Ortodoksların tüm dinî başkanları, 7 piskopos ve 10 ruhban temsilcisinden oluşuyordu ve "millî meclis" adını taşıyordu. Meclis yaptığı çalışmalar sonunda hazırladığı taslağı Babıâli'ye yolladı. Taslak 1862'de tasdik edilerek "Rum Patrikliği Nizâmatı" adıyla yayınlandı ve yürürlüğe girdi[4].

Bu nizamnâmede göze çarpan ilk nokta, din adamlarının hâlâ kontrol gücünü ellerinde tutmalarıdır. 12 kişiden oluşan bir ruhanî meclis ile, bu meclis üyesi piskoposlar arasından seçilen ve laik üyelerinde bulunduğu bir karma meclis oluşturuldu. Karma meclis, ruhanî meclis gibi düzenli olarak toplanmıyordu. Ancak patrik seçimi gibi önemli işlerde biraraya geliyorlardı. Karma meclisteki laik üyelerin seçiminde yalnız İstanbul ve civarındaki Rumlar söz sahibiydi ve üyeler bunlar arasından seçiliyorlardı. Bu nedenle karma mecliste de belli sınıf ve çıkarları temsil eden kişilerin bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu nizamnâmede-Ermeni nizamnamesinde olduğu gibi-tamamen laik kişilerden oluşan bir meclisin ve bölgesel meclislerin kurulmaması, Rum Ortodoks "millet"inde din adamlarının üstün durumunu açıkça ortaya koymaktadır. Ancak din adamlarının ücretlerinin kanunla belirlenmesi ve onlara rütbelerine göre maaş bağlanacağının açıklanması, artık din adamlarının cemaatlerinden para toplamalarına son veriyordu.

Patrik seçimi için ise önce piskoposlar bir aday listesi hazırlıyorlardı. Babıâli'nin bu listeden istemediği adayları çıkartma hakkı vardı. Daha sonra kar-

[2] Ali Paşa'nın yolladığı Buyrultunun tam metni: Testa, age., c. V, s. 170.

[3] Shaw-Kural, age., sh. 127.

[4] Rum Patrikliği Nizamatı, Düstur, II, 902-937; Young, age., C. II, s. 21-34; Testa, C. V. s. 156; Arnakis George G. age., s. 215.

ma meclis bu adaylardan üçünün adını seçerek ruhanî meclise bildiriyor, onlar da Patriği belirliyorlardı. Seçim Babıâli tarafından da onaylanıyordu.

Böylece bu nizamnâme ile Sultan'ın Ortodoks uyruklarının idaresine dair genel kurallar tesbit edilmiş oldu. Zaten Patriklere verilen atama beratları da cematlerin hukukî ve dinî yetkilerinin çerçevesini çiziyordu. Ancak yine de Babıâli ile Patrikhane arasında, beratla tanınan yetkiler konusunda sürtüşmeler olmuştur. Bunun tipik örneklerinden biri, vâris bırakarak ölen din adamlarının terekesine Patrikhane'nin el koymak istemesi, Babıâli'nin de buna karşı çıkarak, sadece varissiz ölen din adamlarının terekeleri üzerinde Patrikhanenin hakkı olabileceğini savunmasıdır. 26 Zilkade 1290 (1873) tarihli bir buyrultudan[5], Patrikhanenin, Kudüs Rum Papazlarından ve Osmanlı uyruğu olan rahip Yuvakim'in Atina Bankasındaki hesabının, "ellerinde bu konuda pek çok berat olduğu" iddiasıyla kendilerine verilmesini istediği anlaşılmaktadır. Ancak Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye şu gerekçelerle isteği reddetmiştir: Ancak vârissiz ölenlerin terekelerine Patrikhane el koyabilirdi. Dinî elbise, eşyalar Kiliseye, tereke ise vârislere verilmeliydi. 18 Recep 1271 tarihli nizamnamede bu yazılıydı. "Bila varis" kaydı bazı beratlarda kalem'den kaynaklanan bir hata ile unutulmuş olabilirdi. Ama çoğunluk beratta bu kaydın bulunması, Babıâlinin iddiaları açısından bir delildi. Bu nedenle adı geçen rahibin terekesi varislere taksim edilmek üzere, konu Divan-ı Mezkür'e havale edilecekti.

Yeni düzenleme ile, Patriğin Rum halktan gelen şikâyet mektuplarını imzalama yetkisi elinden alındı. Böylece Patriğin bu konudaki denetlemesi önlenerek, Rum Ortodoks halka hareket serbestisi sağlanmak istendi. Ayrıca Babıâlinin artık kilise yönetimindeki aksaklık ve çatışmaları da kontrol edeceği açıklandı[6].

Ancak, Patrikhane imtiyazlarının kısıtlanmasından hoşnut kalmadı ve bu durum 1879'daki adalet reformu ile kurulan Adliye ve Mezâhip Nezareti ile Patrikhane arasında pek çok sürtüşmeye yol açtı.

Adliye ve Mezâhip Bakanı Cevdet Paşa, Patrikliğin yargılama yetkisini kısmak için de girişimlerde bulundu. 1882'de yayınlanan bir irade ile[7], piskoposların kendi dinî mahkemelerinde değil, kadı mahkemelerinde yargılanacakları ve Osmanlı yetkilileri tarafından tevkif edilebilecekleri açıklandı. Patriklik buna karşı çıktı ve karşılıklı pek çok mektup yollandı. 4 Nisan 1883'de ise Bakanlık, Ortodoksların miras davalarında Patrikhane yerine Osmanlı makamlarına da müracaat edebileceklerini açıkladı.

[5] I. Tertip. Düstur. C. 3, s. 568, "Bilâ varis ölen rahiplerin terekeleri hakkında buyrultu".
[6] Papadopoulos, C. G. Les Privilèges du Patriarchat Oecuménique, s. 348.
[7] Von Sax, age., s. 482; Papadopoulos, age., s. 351.

Bu konuda zaten daha önce çıkartılmış bir tezkere de vardı[8]. Buna göre, Hıristiyanlar talep etmedikçe terekelere karışılmayacaktı. Müracaat halinde ise tereke hakkındaki uyuşmazlıklar şeriat'a göre halledilecekti. Varisler ergin değilse, hükümetin görevi onlara bakmaktı. Terekeden defin masrafları çıkartılıp patrik veya metropolitlerce onaylanmış vasiyet ifa olunduktan sonra, kalan mallar ergin olmayan varislerin veli veya varislerine verilir, kimseleri yoksa, mensup oldukları "millet"lerinden emin bir vasi veya nâzır bulunup varislerin nafaka, talim ve terbiyeleri için terekeyi telef etmeden harcıyacaklarına dair senet ve kefile bağlanırlardı. Devlet bu tür işler için masraflar dışında para almazdı. Yine bu açıklama ile, piskoposlar dışındaki din adamlarının din dışı meselelerde sorguya çekilebilecekleri de belirtildi. Görüldüğü gibi "vatandaş" statüsünde olmalarına rağmen eski haklarını koruyabilen azınlıklar üzerinde, Babıâli baskıları göğüsleyip bazı denetim yolları bulabilmiştir.

Patrik III. Joackhim durumu 14 Temmuz 1883'de yolladığı bir mektupla protesto etti. Eski haklarına dokunulduğunu, okul işlerine[9] karışıldığını belirtti ve şöyle bir yol önerdi:

Papazlar ve benzeri din adamlarından herhangi biri bir cinayet suçuyla suçlandığında, bu kişi İstanbul'da ise patrikhanenin, taşrada ise metropolit ve piskoposhanelerin bilgisi olmadan sorguya çekilemeyecekti. Sorguları patrikhanede ya da metropolithanede yapılacak ve tutuklanmaları gerekiyorsa bu işlem de yine buralarda yapılacaktı. Sorgu sırasında zanlı, hangi ruhanî reisliği bağlıysa, onun bağlı bulunduğu bu ruhanî reis veya temsilcisi orada hazır bulunacaktı. Hatta bazı hallerde sorguyu devletin adliye mekanizması değil, bizzat bu reisler yapacaklardı[10].

Babıâli'nin piskoposlar üzerindeki cezalandırma ve okullarını kontrol etme yetkilerinden vazgeçmemesi üzerine, Patrik istifa etti.

Sonunda 2 Cemaziyelevvel 1301'de (1884) bir irade ile patriğe yargılamada, nafaka ve miras davalarında eski imtiyazlarının yenilendiği bildirildi[11]. Bundan sonra, papaz, keşiş ve diğer din adamlarından biri cinayetle suçlandığında, yargılanmak üzere hükümetçe tutuklanacak, patriklik onun ruhanî sıfatını kaldırdıktan sonra, cezasını Hükümet hapishanesinde çekecekti. Bu kişinin celb müzekkeresi İstanbul'da patrikhane, taşrada metropolit ve pisko-

[8] "Hıristiyan terekeleri hakkında fi sefer V. Sene 1278 tarihli tezkere", Düstur, I. Tertip. C. I., s. 298.

[9] 1869 tarihli yasa ile hükümet, Cemaat okullarındaki program. kitap ve öğretmenleri kontrol edeceğini açıklamıştı.

[10] Sadrazam Said Paşa'nın Anıları, İst. 1977. s. 59-61. İşe bazı devletlerde karıştı ve Avusturya Dışişleri Bakanı Osmanlı Devletlerini bu konuda tehdit etti. Rus elçisi Nelidoff ise Sait Paşa'nın açıklamalarıyla tatmin olmuş gözüktü.

[11] Rum Patrikhanesi imtiyazatı mezhebiyesine dair ihtilâfın halli için irade-i Seniye, Düstur. I, C. 5, s. 29-32.

pos vasıtasıyla tebliğ olunacak ve bu kişi hükümete teslim edilecekti. Bunlar yargılanmalarının bitimine kadar, hatırlı kişilere ait odalarda gözaltında tutulacaklardı. Eğer suçları kabahat derecesinde ise cezalarını yine o odalarda çekeceklerdi[12]. Bu fıkradan piskoposlar muaf tutulmuşlardı. Bu irade ile Patriğin "diğer din adamlarının da bu işlemlerden muaf tutulması ve tevkif emrinin Patrikhaneye havalesi ve yargılama sırasında Patrikhane tarafından bir memur bulundurulması" gibi diğer istekleri ise "istiklali mehakim kaidesine mugayır ve muzîr ve yeni bir hâl olduğundan kabili tecviz olmadığı" gerekçesiyle reddedildi.

Görüldüğü gibi "Rum millet"i Babıâli'yi kendi işlerine karıştırmamak için elinden geleni yapmaktadır. Halbuki kendi Patriklerinin seçimi bile Büyük devletler arasındaki güçlü çekişmeler sonunda belirlenebilmektedir. İngiliz Büyükelçisi White'ın 3 Eylül 1885 tarihli raporundan[13], patrik seçimlerinde elçilerin rolleri olanca açıklığıyla gözlenmektedir. White, Şam konsolosları W. Dickson'dan aldığı raporla, ruhaniler tarafından seçilen ve seçimi Babıâli'de tasdik edilen yeni Antakya Rum Patriği Jerosimos'un bölgeye geldiğini öğrendiğini bildirdikten sonra, şunları yazıyor:

"Bu seçim, Rum Ortodos kilisesi içinde Rus sempatizanı olan diğer adayı destekleyen Rus elçiliğine karşı, Rum tarafının bir zaferidir". White, aynı raporda, İstanbul'daki Rum Patriğinin ise Rus yanlısı olmadığını, ama çok hasta olduğunu, bu nedenle uzun süre Doğu kilisesinin başında kalamıyacağından korktuğunu da yazıyor. White'a göre Rus hükümeti ile elçisi Babıâli ile çok iyi ilişkiler içindedir ve Rusların tüm faaliyetleri dinî konulara yöneliktir. Bu nedenle Ruslarla Fener'deki üst düzey Rum yöneticiler arasında düşmanlık bulunmaktadır.

1888'de Cevdet Paşa'nın tekrar Adliye ve Mezahip Nezaretinin başına getirilmesi yeni hoşnutsuzluklara yol açtı. Osmanlı ve cemaat mahkemelerinin yargı yetkilerinin alanı nedeniyle sık sık çatışmalar oluyordu. Patrik V. Dionysius durumu protesto etti. Sadrazam Kâmil Paşa gerekli tedbirleri alacağına söz verdi[14]. Ancak bir değişiklik olmayınca Patrik istifa etti ve ruhanî meclis, kiliseleri kapatma kararı aldı. Sultan, Rıza Paşa aracılığıyla tüm Hıristiyanların Noel törenleri için her zamanki gibi kiliseye gitmelerini istedi. Sadrazam Kâmil Paşa da 23 Cemaziyülahir 1308 (1891)'de yayınladığı bir genelgeyle ayrıntılı olarak belirtilen Status quo'nun korunacağını açıkladı[15].

[12] "Adliye ve Mezahip Nezaretinden Rum Patrikhanesine yazılan tezkere, Düstur I. C. 5, s. 29-32.

[13] F.O. 78/3752, No. 372.

[14] White, Vezir'in bu konudaki 13 Kasım 1888 tarihli yazısının Rum Patriğini ve toplumunu memnun etmediğini, Babıâlinin Patrikhaneyle ilgili atacağı adımların önlenmesi gerektiğini yazmaktadır (F.O. 78/4277 Belge No. 511 ve 540. 28 Kasım ve 20 aralık tarihli raporları).

[15] Düstur, I. Tertip, C. 6. s. 854-856 "Rum Patrikhanesinin imtiyazatı kadimei mezhabiyesinin idamei mahfuzyeti hakkında 22 Cemaziyelahir, 1308 tarihli irade-i seniye".

Bu genelgeyle evlenme, boşanma ile ilgili nafaka, cihaz ve drahoma davalarında patrikliğin tam yetkili olduğu, Patrikhanenin bu konudaki kararlarının icra dairelerince yerine getirileceği, bu konudaki itirazların da patrikhane tarafından tetkik edileceği yazılıydı.

Vasiyetnameler mirî ve mevkuf arazi dışındaki gayrimenkullere dair olmalı[16] ve yetkili makamlarca (İstanbul'da patrikhane, taşrada metropolitanlarca) onaylanmış olmalıydı[17].

Genelgeyle vasiyetlere ilişkin yeni bir düzenleme de getirilmişti. Halbuki 1861 tarihli, Hıristiyanların terekelerinin yazılışına dair tahrirat-ı seniye[18] de şöyle bir düzenleme vardı: Zimmîlerin terekelerine varislerin konuyla ilgili talepleri olmadıkça şeriat tarafından müdahale edilmeyecekti. Bu düzenlemeye göre, eğer varis henüz ergin değilse davaya bakmak hükümetin göreviydi. Terekeden defin masrafları çıkartılarak, varisin veli veya vasisine kalan miktar teslim edilirdi. Eğer kimsesi yoksa "millet"lerinden emin bir vasi ve nazır bulunarak onların parasını çarçur etmeden nafakasını ödeyeceğine dair kefil ve senet verenlere vesayetler verilecekti. Terekelerin tahririnde veya diğer davalarda (hükümete başvurulursa) alınacak resim miktarları dışında tek akçe fazla alınmayacaktı. Mirasçılar arasında gaipler, deliler varsa, onlar da kimsesiz küçüklerin hükümlerine tâbiydi.

Vasiyetler kendi dinlerine uygun olarak yapılmışsa, bunlara itibar edilecek, yeniden taksime hacet kalmayacaktı. Vakıf arazi, mirî arazi söz konusuysa, bunlar mutasarrıfının mülkiyetinde sayılamıyacağından, kanun ve nizama uygun olmayıp arazi ve evkaf kanunlarına uygun hareket edilmeliydi.

1308/1890 tarihli irade-i seniyede ise, vasiyetler konusunda cemaatin karma meclisinin yetkili olduğu, bu yetkinin Patrikhane Nizamnâmesinin 3. maddesinde bu meclisin görevleri arasında sayıldığı belirtiliyordu[19]. Buna göre, Patrik, metropolit veya piskoposlarca onanmış vasiyetler, Mirî arazi ve Evkaf'a ait menkul ve gayrimenkullere ilişkin olmadıkça, mahkemeler tarafından muteber kabul edilecekti. Vasiyetname hakkındaki itirazlar da İstanbul'da bu mecliste, diğer vilâyetlerde metropolithane meclislerince görülecekti. Bu meclislerin vereceği ilâmları hükümetin icra daireleri uygulayacaktı.

[16] Vakıf, mirî araziler özel hükümlere tâbi idiler. Bkz. Adalet Bakanlığının Sirküleri, Düstur, IV, s. 371, Young I, sh. 326-327, 345.

[17] Nitekim 14 Kasım 1898'de, Şura-i Devlet İzmir'de çıkan bir sorun üzerine aynı yönde karar vermişti "Bir vasiyetnamenin geçerliğine ilişkin tüm uyuşmazlıklarda Patrikhanenin kararı yetkilileri bağlar". Young, I, s. 322.

[18] Düstur, I. Tertip, C. 1, s. 698.

[19] Bkz. "Kudüs-ü Şerif Rum Patrikhanesi Nizamnamesi", 5 Sefer 1292 (1875) I. Tertip, Düstur, C. 3, s. 562. Bu nizamnamede meclisin cemaate ait mal ve yerlerin idaresi, cemaatin problemlerinde Patriğe yardımcı olacağı, ruhanî meclisin kimlerden kurulacağı, Patrik seçimi, kimlerin piskopos olabilecekleri (Osmanlı uyruklu, Kudüs'te terbiye görmüş, Rumca, Arapça, Türkçeyi konuşabilir kimseler) de yazılıydı.

Ancak bu yetkiler sadece Rum Ortodoks cemaatine mahsustu. Başka bir cemaate mensup olan bir mirasçı, konuyla ilgili bir dava açmak isterse, devlet mahkemelerine başvuracaktı.

Bu arada 26 sefer 1308'de (1890) çıkartılan bir nizamname ile Hıristiyan ve Yahudi din adamlarının yemin etmeleri düzenlendi[20]. Buna göre, ruhban ve hahamlar, hukuk ve ceza mahkemelerinde yemin etmeleri gerektiğinde, ayinleri gereğince yemin etmeleri için, mensup oldukları patrikhane, metropolit, murahhashane ve hahamhanelere yollanır ve yemin edip etmedikleri, bu yerlerden bir müzekkere ile bildirilirdi.

Yukarıda adı geçen 23 Cemaziyelahir 1308 iradesiyle ise, bu konuya tekrar değinilmiş, rahiplerin yemin etmekten kaçınmalarının mümkün olmadığı bildirilerek, hukuk ve ceza davalarında yemin etmesi gereken din adamlarının ayinleri gereğince, yine Patrikhane veya metropolithane'de yemin etmeleri istenmişti. Aynı irade ile, suç işleyen rahiplerin, celp müzekkeresi üzerine Patrikhane, metropolit ve piskoposlarca hükümete teslim edilmelerinin zorunlu olduğu, cünha ve kabahat suçlarında hapis cezasının Patrikhane veya Metropolithanelerde, cinayet suçunda ise hükümetin tahsis edeceği bir binada çektirileceği bildirilmiştir. Görüldüğü gibi, dinî imtiyazlar, suç işleyen din adamlarının hükümetçe diğer suçlular gibi hapsedilmesini bile engellemektedir.

Ancak problemler henüz çözülememişti. Patriklik dinî yargılamada ısrar ediyor, kadı mahkemelerinin çeşitli konularda yetkili olmalarından rahatsız oluyordu. Üstelik bu konuyla sadece Patrikhane ve Babıâli ilgilenmiyordu:

İngiliz büyükelçisi White, 19 Nisan 1890'da yazdığı raporda, bir süre önce Yunan Bakanı Mavragordato ile konuştuğunu, Bakan'ın patrikhaneye eski imtiyazların verilmesi konusunda kendisinin yardımını istediğini, bu konunun Cevdet Paşa'nın sorumluluğunda olduğunu bildiren Rus büyükelçisinin bugünkü etkin durumu karşısında, bir şey söylememeyi tercih ettiğini belirtmektedir[21].

White, 6 Kasım 1980 tarihli raporunda ise[22], Dışişleri Bakanlığının Osmanlı Devletinde Patrikhanenin o günkü statüsü konusundaki sorusunu yanıtlarken, hükûmetin ve polisin kiliselere hiç dokunmadığını, 13 Ekim'de Patrikhanenin tüm önemli imtiyazlarını yenilediklerini, yapabilecekleri her şeyi yaptıklarını, Patrikhane meclisi üyelerinin Babıâlice değil, Rum kilise üyelerince seçildiğini ispatlamaya hazır olduğunu yazmıştır. Osmanlı devletinin dinî konularda cemaatlara tanıdığı özgürlüklerin yanısıra, eşitliği de korumaya özen gösterdiği yine aynı raporun devamından açıkça anlaşılmaktdır.

[20] I. Tertip Düstur, C. 6, s. 760 "Rühban ve hahamların usulü tahlifi hakkında fıkrai nizamiye".
[21] F.O. 78/4275 Belge No. 168.
[22] F.O. 78/4278, No. 474.

White, Rumların artık gelecekte Bulgar kilisesi lehine ferman çıkarılmaması yolundaki isteğinin, Kâmil Paşa tarafından, "Bulgar Eksarklığını kuran 8 Zilhicce 1286 tarihli[23] fermanın 9. md. e aykırılık olacağı" gerekçesiyle reddedildiğini ve Sultan'ın da bunu onayladığını yazmaktadır.

Görülüyor ki, kiliseler arasında da çekişmeler tüm hızıyla sürmekte, bu kuruluşlar sürekli problem yaratmakta, birbirleri aleyhine Osmanlı Devletine müracaatlarda bulunmaktadırlar[24]. White'ın mektubu bitiren son cümlesi de oldukça ilginçtir. "Bu devletin ne zaman ya da nasıl sona ereceğini söylemek oldukça zordur..." Gerçekten devlet iç ve dış bu kadar zorlamaya hâlâ direnebilmektedir. Üstelik cemaatlerin şikâyetçi oldukları konulara da sürekli olarak eğilmekte, yardımcı olmaya çalışmaktadır.

Patrik aynı yıl, Kasım ayı başında, Babıâliden vasiyetnamelerin geçerliliği ve suç işleyen din adamlarının yargılanmalarıyla ilgili imtiyazlarının yenilenmesini istedi. Adalet bakanlığı bu talep üzerine verdiği tezkerede[25], ancak patriklik ya da metropolitlerce imzalanmış vasiyetlerin, mirî ya da vakıf araziye ilişkin olmadıkça geçerli olacağını, merkezde Patrik, taşrada ise metropolitlerce bunun uygulanacağını bildirdi. Suç işleyen din adamlarının hakkında kesin hüküm verilmeden önce özel gözetim altında tutulmalarının ise ayrı bir masraf kapısı açacağını, bunu karşılamak için özel bir madde kabul edilmesi gerektiğini belirtti.

Patrikhane bu tezkereye verdiği cevapta[26], cinayetle suçlanan rahiplerin yargılanmaları sırasında mutlaka yemin ettirilmeleri, suç ispatlanana kadar dinî sıfatlarına uygun saygınlıkları ve ibadet saatleri nedeniyle mutlaka patrikhanede veya valinin evinde özel bir yerde bulundurulmaları ve tutuklanmaları, sorgu hakiminin iddialarının merkezde Patrik ve taşrada metropolitanlar aracılığıyla sanığa bildirilmesi, suçlu olduğu kesinleşen din adamlarının patrikhane ya da metropilithanede hapsedilmeleri yolunda isteklerde bulundu. Patrikhane, ceza verilen din adamlarının dinî sıfat ve imtiyazlarını kaldırmayı (Ortodoks kilisesinin kutsal hükümlerine göre) taahhüd ediyordu.

[23] Mart, 10/22 1870

[24] White 12 Eylül 1890'da yazdığı raporda Kudüs'te Ortodokslarla Katolikler arasındaki, Ortodokslara ait bölgede inşa etmek istedikleri bir duvarda açılacak kapıdan Katoliklerin girmemelerini istedikleri, Katoliklerin silâhlı saldırı tehdidiyle Ortodoksları engellemek istedikleri, Ortodoksların izin için Babıâliye başvurdukları, Kudüs Valisinin Katoliklerin işe karışmamaları için Fransız konsolosundan yardım istediği, konsolos başarılı olamayınca, Valinin duvar yapımına izin verdiği ve polise, işi engellemek isteyen Fransız papazlarını durdurma emri verdiğini, papazlarla polis arasındaki çatışmaları Fransız konsolosunun protesto ettiğini yazmaktadır. F.O. 78/4278 Belge No. 19. Aynı konuda Sadrazam Kâmil Paşa'nın anıları, Bayur K. Hilmi, Sadrazam Kâmil Paşa, 1954, Ankara s. 35-36.

[25] F.O. 78/4279, No. 511.

[26] F.O. 78/4279, No. 540.

Ayrıca 1308 tezkeresinde de atıf yapılarak, bu tezkereye uygun olarak Patrikhane ya da metropolitlerce onanmış vasiyetlerin geçerli olacağı da bildiriliyor ve bunları uygulamakla İstanbul'daki karışık meclis ve eyaletlerde ise metropolitlik ve papazların kurdukları icra komisyonları görevlendiriliyordu.

Ayrıca evlenme, boşanma, çeyiz ve nafakaya dair sorunlarda Patrikhanenin özel mahkemeleri ve metropolitlikler yetkili bulunuyordu.

21 Safer 1317 (1899) tarihli bir irade bu konudaki çabaların tipik örneklerindendir. Bu irade ile Rum Ortodoks Patrikliğinin "Rum Ortodoks kilise ve manastırlarına ve benzeri kurumlarına ait arazilere geçmişte verilmiş fermanlara rağmen müdahale edildiği" yolundaki şikâyet mektubundan sözedilerek, gerekenin yapılması istendi[27].

II. Protestan Cemaati Nizamnamesi

Bu cemaatin kuruluşu 19. yüzyıla rastlar. Bu yüzyılın ilk yarısında Ermeni topluluğunda, arkasında İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin bulunduğu Protestanlık faaliyetleri görüldü. Dinî korumanın siyaset açısından önemini kavrayan İngiltere, 1840'da Kudüs'te bir Protestan kilisesi açılmasını istediyse de, Osmanlı Devleti ülkede Protestan cemaati olmadığını ve mezhep değiştirmenin yasak olduğunu bildirerek bu isteği reddetti. Ancak İngiltere bu konuda direşti ve 10 Eylül 1845'te çıkarılan bir fermanla, Babıâli, Protestan topluluğuna Kudüs'te kendilerine mahsus bir kilise kurma izni verdi[28].

1846'da kırk kadar Ermeni ailesinin protestan olması üzerine Ermeni Gregoryen patriği Çamurciyan (1802-1865) bunları afaroz etti. Hükûmete de müracaat ederek, yeni kurulan bu cemaatin kendi kutsal haklarına tecavüz ettiğini bildirdi[29].

Batılı ülke büyükelçilerinin, özellikle İngiliz ve Prusya elçilerinin girişimleri üzerine, 15 Kasım 1850'de Protestan cemaati resmen kuruldu ve tanındı[30].

Bu topluluğu yönetmek için laik kişiler görevlendirildi ve başa bir vekil getirildi. Vekil, bu topluluğun dünyevî işlerini yürütmekle görevliydi. Babıâli, onu sivil yönetici olarak tanıdı. Kilise'ye ise yönetime katılma hakkı verilmedi.

[27] I. Tertip Düstur, C. 7, s. 262-263.
"Rum kilise ve manastırları ile emsali müessesata merbut emlâk ve arazinin tasarrufunu mübeyyin feramini sabıka ahkâmına riayet olunması hakkında irade".

[28] Nora, age., C. 2 s. 370; Reşat, E. Osmanlı Muahedeleri, Kapitülasyonlar, s. 180

[29] Çark V., age., s. 107.

[30] Çark Y., age., s. 107; Young, age., c. II, s. 108, Addison J. Thayer, The Christian Approach to the Moslem, 1966, New York, s. 87. Tibawi, A. L. American interests in Syria, 1800-1901, Oxford, 1966, s. 293.

Osmanlı Devletinde Protestan topluluğunu tanıyan bu berat diğer "millet"lere verilenlerden farklıydı. Berat imtiyaz ve ayrıcalıkları kapsamıyordu ve bu topluluğu bir "millet" statüsüne sokmamıştı[31].

Bu topluluğa Ermeniler'den başka, Rumlar ve Suriyeli'ler de katıldı[32].

Protestanlar bu fermana dayanarak ülkenin çeşitli yerlerinde kilise okul ve hastahaneler açtılar.

Protestan topluluğunun millet olarak tanınmaması, onların bu konuyu Büyük Devletlere şikâyet etmelerine yol açtı. Protestan Vekili Hagop Matteosian'ın 1871'de Alman Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı memorandum'da Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde yaşayan Protestanların sayısı verilmektedir. (Halep'te 1500 gibi). Vekil kendilerine tolerans gösterildiğini, ancak resmen tanınmadıklarını belirtmektedir[33]. Suriye Protestanları da Prens Bismarck'a 12 Temmuz 1876'da yazdıkları mektupla, İstanbul'daki Alman Büyükelçisi ve Beyrut'taki Alman konsolosunun Protestanlar lehine harekete geçmelerini rica etmişlerdir[34].

Protestanlar aynı şekilde, İstanbul'daki İngiliz Elçisine de başvurarak şikayetlerini bildirmişler, tanınma ve diğer guruplar gibi imtiyazlar istemişlerdir[35].

Sonunda, 1878 yılında Babıâli, Protestanların idaresiyle ilgili olarak bir proje hazırladı[36]. Protestan Cemaati Nizamnamesi'ne göre, İstanbul'da ve taşrada Protestan topluluğu olan yerlerde birer vekil seçilecek ve bunların seçimi Babıâli tarafından tasdik edilecekti. Bu vekiller, kendi bölgelerinde cemaatin seçtiği en az yedi üyeden oluşan cemaat meclislerine başkanlık edeceklerdi. Vekil ve meclis üyesi olabilmek için, Osmanlı uyrukluğu gerekli idi. Vekillerin ve meclislerin görevleri, cemaatin sırf ruhanî olan işlerini, kilise ve mekteplerin idaresini, nikâh akdi ve feshi gibi hususları ve cemaatçe herkesin rızasıyla verilecek bağışların sarfını kapsıyordu. Ancak Protestan topluluk bu nizamnâmeden memnun kalmadı. İtirazlar üzerine bu proje

[31] Protestan topluluğu Vekil'i Hagop Matteosian İstanhul'dan İngiliz Hükümetine (6 Ekim 1879'da) yazdığı "Türkiye'de Protestan topluluğunun şartlarına dair rapor"da (F.O. 78/3031) son elli yıl içinde doğan iki "millet"ten, Ermeni Katolikleri'ni Babıâlinin "millet" olarak tanıyıp büyük haklar verdiğini, kendilerine ise hoşgörü ile bakıldığını, ama "millet" olarak tasdik edilmediklerini yazmaktadır. Vekil "Protestanlara imtiyazlarını içeren hiç bir berat verilmediği gibi, ismi Babıâlinin günlük yayınlanan resmî gazetesinde diğer "millet" cemaatleri arasında da yer almamaktadır" demektedir.

[32] Frazee, Charles A. Catholics and Sultans, s. 294.

[33] A.A. IABq 47, C. XI 15 eylül 1868'de Alman elçiliğine yazdıkları şikayet mektubunda Protestanlar Hıristiyanlara haklarının hep verildiğini, adalet ve toleransın varlığını doğruluyor ve kendi dinî hürriyetlerinde sonradan çıkan sorunlarda yardım istiyor AA.IABq. 95, No. 151.

[34] A.A. IABq 47, C. XIII, A. 4025.

[35] A.A. IABq 47, No. 149, sh. 91-92. Correspondance Respecting Cases of Alleged Religious Persecution in Turkey, 1875, London, Turkey, No: 5.

[36] Düstur, C. 4, s. 615.

uygulanmadı. Vekil Matteosian, yukarda belirtilen raporunda, Babıâlinin bu proje ile onlara imtiyazlar ve "millet" statüsü vermek isterken, bir yandan da yeni kısıtlamalarla, kendilerini yerel topluluklar halinde bölerek, yerel otoritelerin resmi denetimleri altına sokmak istediklerini belirtmiştir[37]. Vekil, İngiliz ve Alman elçiliklerinin Protestanların da diğer "millet"lerle eşit statüye sokulma gayretlerinin boşa gittiğini, resmî görevlilerin gittikçe gelişen bu topluluğa daha az tolerans göstermeye başladıklarını, bu nedenle diğer "millet"lere tanınan şerefli statüyü kendilerine de verecek berat'ın çıkarılmasının zorunlu olduğunu yazmaktadır. Vekil, mektubunu, Osmanlı hükümeti aleyhinde olması amacıyla yazmadığını belirtmekte ise de, raporun çeşitli bölümlerinde Osmanlı yönetimini ve temel yapısını acı bir şekilde eleştirmiştir[38].

Görüldüğü gibi Protestanlar da sık sık İngiltere'nin yardımına başvurmuşlardır. Bu mektubun İngiliz hükûmetine gönderilmesinin tek nedeni de zaten bu olmalıdır.

Elçi White'ın 7 Aralık 1885'de yolladığı, A. Trotter tarafından hazırlanan memorandum'da[39] Protestanların bir dinî başkanları olmadığını, diğer topluluklar kendi patrikleri aracılığıyla problemlerini iletirken, onların yardım için kendi vekil veya İstanbul'daki temsilcilerine başvurduklarını, bunların ise patrikler kadar etkili olmadıklarını, son olarak İngiliz sefaretine başvurduklarını, bunun ise Babıâli'nin Protestan isteklerine karşı önceden hazırlıklı olmasına yol açtığını, diğer kiliselerin, özellikle Ermenilerin Protestan propagandasına şiddetle karşı çıktıklarını yazmaktadır.

White, 19 Aralık 1885'de yazdığı raporda ise Protestanların gönderdiği heyetle görüştüğünü ve onlara gösterilen eşitsizlikle ilgili olarak, hükümetinin alacağı her türlü tedbiri destekleyeceğini yazmaktadır[40].

[37] F.O. 78/30317, age., belge.

[38] Vekil Osmanlı Devletinin Müslüman toplumuna gayrimüslimlerin kabul edilmediğini, fethettikleri ülkelerdeki halkların politik varlıklarına son vererek onları kendi yapılarına uymadıkları için, farklı yapılar halinde düzenlediklerini yazmaktadır. Ona göre, "Fatih ele geçirdiği topraklardaki halkları kendine bağlamak ve onların sosyal ve dinî isteklerinden kendini sıyırmak için koruyucu bir alet olarak, gayrimüslimlere dinî ve medenî imtiyazlar ve şeflerine yargı ve temsil görevi vermiş, böylece "Millet"ler yaratılmıştır. Bu, dinî ulusalcılık prensibidir ve Bulgarlar bu nedenle, bağlanmış oldukları Ortodoks Rumların Rum milletine dönüşmelerinden hoşlanmayıp, ulusal duygularla Rum Patriğinden ayrılmak istemişlerdir. Gayrimüslimler sadece "millet" organizasyonu içinde dinî ve medenî birer varlık olup, bunun dışında onların politik ve askerî hayatları yoktur (Vekilin bunları yazdığı tarihte Osmanlı parlamentosundan başlayarak tüm meclislerde gayrimüslimler görev almışlar ve getirilmek istenen askerlik yükümlülüğüne şiddetle karşı çıkmışlardı). Dinî özgürlükleri sadece "millet" değiştirmekten ibarettir. Dini farklılık bu yönetimin tabiatıdır, "köşe taşlarındandır" Her yerde, günlük hayatta, kabinede, mahkemede bu egemen prensip görülebilir. Devletin her düzeyindeki kamu görevlileri kamu hizmetinde olmaktan uzaktırlar. Gayrimüslimler bu İslam toplumunda yok olabilirlerdi. Ama olmamaları müslümanları üzdü, Hıristiyanları minnetkâr bıraktı (Vekil'in bu yorumuna da katılmak olası değil. Osmanlı zihniyeti, gayrimüslimleri "millet"ler halinde yarı otonom bırakarak, onları İslâm toplumunda eritmek bir yana, İslâm toplumunu teşkil eden halklardan daha önce ulusçuluk bilincine kavuşmaya itmiştir).

[39] F.O. 78/3756, No. 568.

[40] F.O. 78/3756.

III. Ermeni Gregoryen Milleti Nizamnâmesi

Rum Patrikhanesine, "millet" işlerini idare edecek bir meclis kurma izni verilirken, aynı durumun Ermeniler için de geçerli olduğu da belirtilmişti.

7 Mayıs 1874 tarihinde Ermeni Gregoriyen Patriği Mateos ve bazı yetkililer Hariciye Nazırı Ali Paşa'nın Emirgândaki kasrına davet edildiler. Orada Padişahın fermanı okundu. Bu ferman'a göre patrikhanede biri ruhanî (14 ruhanî veya ruhanî işlerden anlayan sivillerden oluşan ve ruhanî işlere bakan), diğeri 20 kişiden oluşan ve "millet" işlerini düzenleyen iki meclis bulunacaktı. Her iki meclisin başkanı Patrik olacaktı. Fermanın ilânından iki gün sonra, patrik İstanbul'da bulunan bütün din adamlarını, âmiraları ve esnafların başlarını bir Rum genel meclisi oluşturmak üzere davet etti (9 Mayıs 1847). Bu meclis, 20 Mayıs 1847 tarihinde Babıâli tarafından tasdik edildi. "Millet" işleri, 1847-1860 arasında bu şekilde idare edildi[41]. Bu arada Protestanları örnek alan Ermeniler de bir nizamnâme hazırlamak üzere 1853'de bir komisyon kurdular. Çalışmalar 10 yıl sürdü. 1857-1860 ve 1861'de bazı metinler kabul edildiyse de Babıâli ve Patrikhane bunlar üzerinde anlaşamadılar[42].

1862 Şubat'ında Âli Paşa, Ermeni Patriğine yazdığı mektupla 7 kişilik bir komisyonla ortak çalışarak, önceden hazırlanmış olan nizamnâmeyi gözden geçireceğini bildirdi[43].

Sonunda 29 Mart 1863'de bir metin üzerinde anlaşıldı ve böylece Ermeni Patrikliği Nizamatı yayınlandı[44].

Bu metinde İstanbul ve eyâletlerden seçilen üyelerden oluşan 140 kişilik bir genel meclis kurulacağı, bu meclisin toplanma zamanları yer almaktaydı. Buna göre, meclis, İstanbul ve Kudüs Patriklerini ve 20 kişilik laik ve 14 kişilik ruhanî meclisi seçecekti. Patrik Osmanlı tebaasından olmalıydı. Patrik hâlâ Babıâli ile "millet"i arasındaki iletişimi sağlamakla görevliydi. Genel Meclise karşı sorumluydu.

[41] Çark, age., s. 253-4.

[42] Ormanian Malachia (Eski İstanbul Patriği), The Church of Armenia, London s. 73-74.

[43] Uras, Tarihte Ermeniler, s. 161-162.

[44] Düstur, II, s. 938-961. Avedis K. Sanjian "The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion", adlı eserinde, bu metnin totaliter Osmanlı Devletinde gerçekleştirilebildiğine dikkati çekiyor (1968, Cambridge, sh. 39-43). Halbuki Osmanlı Devleti Ermenilerin baskısı ile değil, diğer milletlere olduğu gibi, onlara da kendiliğinden bu metni hazırlama yetkisini vermiş, teklif de önce Babıâli'den gelmiştir.

Babıâli'nin yolladığı Buyrultu'nun metni şöyleydi:

"Islah-ı ahval ve idaresine dair olarak, mukaddema Babıâlili'de teşkil olunan komisyon kaleme aldığı nizamnâmenin sırf umur-ı dünyeviyeden olan bazı mahalleleri tashih olunduktan sonra huzur-a maall-i mevfur-i hazret-i Padişahiye bedel arz, nezd-i âli-i cenab-i Padişahîden rehini kabul olmasıyla mevaddi-i mündericesinin bâdezin nizam ittihaz olunması hususunun taraf-ı dostanelerine havalesine emr-ü-ferman-i Hümayun-i hazret-i Mülükâne müteallik ve şerefsudur buyrulmuş ve mezkûr nizamname leffen gönderilmiş olmakla, ben mantuk-i irade-i seniye cenab-ı Padişahî nizamnâme-i mezkûrun havi olduğu mevaddın badema düstur'ül-amel tutularak, mukteziyatın ifasına himmet eyleyeler deyu" (Çark, s. 255).

Dinî meclis, dogma, dinî eğitim ve rahiplerin atama ve onaylama işlerinden, sivil meclis ise eğitim, hastahane, "millet" malları, bütçe, âdalet ve benzeri işlerden sorumluydu. Her iki meclis de tüm kontrolü elinde tutan, Genel Meclis'e bağlıydı. Bölgelerdeki yönetim de İstanbul gibi meclislerle yürütülecek ve bu meclisler İstanbul'a bağlı olacaklardı. Bölge meclisleri birer metropoliti başkan olarak seçeceklerdi. Bu seçimi Patrik ve Babıâli onaylayacaktı.

Görüldüğü gibi, Rum Ortodoks nizamnâmesinden farklı olarak burada laikler daha etkiliydi.

1869-92 arası Osmanlı-Ermeni ilişkileri gerginleşti ise de nizamnâme yürürlükte kaldı.

Pek çok Ermeni'nin yaşadığı Rusya, Osmanlı Devletindeki Ermeni'lerle de ilgilendi. 1828'de İran'la yaptığı Türkmençayı anlaşması ile Eçmiyazin Ruslar'a geçince Osmanlı Ermeni'lerinin de en büyük ruhanî reislik olarak tanıdıkları bu Katogikosluk, Ruslar için Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni'leri koruma bahanesiyle, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak için bir vesile oldu.

1836 da Çar, üllkesinde Ermeni Gregoryen mezhebini resmen tanıdı. 1842'de ise Ermeni Gregoriyen Katogikos'unun "millet" tarafından serbest olarak seçimine müsaade edildi. Ancak, bu seçim Eçmiazin'de bulunan Sinod (meclis) tarafından yapılacak ve hariçteki Ermeni Gregoriyenler de temsilciler vasıtasıyle bu seçime iştirak edebileceklerdi. Seçimi Çar onaylayacaktı[45].

Çar, tüm Ermeni Gregoryenleri Rus Ortodoks kilisesi altında toplamak, böylece Osmanlı Devletinin Ermeni uyrukları üzerinde de manevî güç sağlamak istiyordu. Rusya Osmanlı Devletinde Protestanlığın yayılmasını önlemek için de her türlü önlemi alıyordu[46].

1877-78 Rus savaşından sonra Ermeniler sürekli çatıştıkları Doğu Anadolu'daki Müslüman halkı Ruslara şikâyet ettiler. Çar bu müdahale fırsatını kaçırmadı ve (Rus topraklarında Ermeni okulları kapatılıp, mevcut olanlarda Ermenice ve her türlü ulusal hareket yasaklanırken,) Osmanlı topraklarındaki Ermeni'lere yardım sözü verildi[47]. Patrik Nerses de sorunu uluslararası plat-

[45] Çark, age., s. 256.

[46] Robert College'de hocalık yapan Ermeni Gregorien bir Rus, Protestanlığı kabul edince Rus elçiliği tarafından kaçırılarak Sibirya'ya sürgün edilmişti. Olaya el koymak isteyen İngiliz misyonerine, Rus elçisi, "Rus Çarı"nın Osmanlı topraklarına Protestanlığın ayak basmasına asla izin vermeyeceğini" söyledi. Çark, age., s. 263. Bu olay, Osmanlı topraklarında mezhep değiştirme olaylarına büyük devletlerin müdahelesinin hangi boyutlara varabildiğini gösteren güzel bir örnektir.

[47] Orhan Münir, age., s. 137 ve dev. ve Ermeniler'le bölgedeki halk arasındaki çatışmaya dair yazışmalar: Correspondance respecting the Conditions of the Populations in asiatic Turkey 1888-89, London A.A. 11807 Türkei, 183 Bd. 1/2.

formda tutmaya çalışırken, Ermenilerin milliyetçilik duygularını da uyandırdı. Gazetelere verdiği demeçlerle Ermenilerin ab antiquo imtiyazlarından sözetti[48].

Osmanlı Devleti ise onlara verilen imtiyazları hep tanıdı. 1885 (22 Şevval 1302) tarihli Ermeni patrikliği beratında[49], Ermeni patriği Nerses Efendinin ölümü üzerine, Ermeni "millet"i ileri gelenlerince, usulüne uygun olarak yeni seçilen piskopos Vehabediyan Artin efendinin yeni memuriyetine dair beratın verildiği, kendisinin İstanbula, Anadolu ve Rumeli patrikliğine mutasarrıf olup istifa etmedikçe ve -kavminin mezhebine aykırı hareketi ve zulmü, kanunlara aykırılığı görülmezse- hayat boyu azledilmeyeceği, diğer din adamlarının ona itaat etmesi, âyinlerine karışılmaması, kilise ve manastırlarının emr-i şerîfsiz teftiş edilmemesi, kilise eşyalarına borç için rehin konmaması, evlenme-boşanmaları patriğin tayin edeceği vekillerin yapması, kendi kilise, patrikleri ya da fakirlerine mal vasiyet edenlerin terekelerinden şer'an bu miktarın alınacağı, varissiz ölen din adamlarının terekelerinin patrik ya da onun tayin edeceği vekillerle idare edilip, ona beytülmalce müdahale edilmeyeceği, mirasçıları varsa patriğin karışmaması gerektiği, patriğin dinlerine aykırı hareket eden din adamlarını cezalandırma yetkisine ve kilise eşya ve hayvanlarına kimsenin karışmayacağı, Ermeni papazlarının şer'an hapsi lâzım geldiğinde bunu patriğin yapacağı, piskopos ve bazı din adamlarının şeriata müteallik davalarının padişaha havalesi, gümrük muafiyeti, dinî vergilerin toplanmasına karışılmayacağı gibi imtiyazlar yer alıyordu. Aynı şekilde 7 Aralık 1911 tarihli Ermeni Patriği Arscharunî Johannes Efendi'nin atanması için verilen berat'ta Patriğe ve Patrikhaneye tanınan tüm imtiyazlar tekrar ediliyordu[50].

IV. Katolik Ermeniler

Katolik rahiplerin Osmanlı ülkesinde 17. yüzyıldan beri Katoliklik propagandası yaptıkları çeşitli fermanlardan anlaşılmaktadır. Devlet zimmîler arasında mezhep değişimini engellemek için önlemler almıştır. 1108 (M. 1696) tarihli bir fermanda,[51] İstanbul'daki Ermenilerin padişaha müracaat ederek bazı Ermeniler'in Katolik olduklarından şikâyet ettiklerini, bazı Fransız rahiplerinin papadan aldıkları emirle vilâyet gezerek Rum, Ermeni ve diğer "mil-

[48] Ma'oz Moshe, Ajamian, Shahe, "19. Sultan Abdülhamid and the Armenian Patriachate of Jerusalem", Studies on Palestine During the Ottoman Period, s. 344-45. Fesch, age., 263-65. Patrik Nerses'in demeci, The Eastern Express, 27 Aralık 1883 I ABq 47, c. XV. ve Ermeni Patrikanesinin yetkilerine ilişkin rapor. A.A. I ABq 47, C. XV. A. 2985.

[49] Düstur, I. Tertip, C. 5., s. 306-309. Adalet Bakanlığı patrikânenin eski imtiyazlarını tanıdığına dair 2 Haziran 1884 de bir de tezkere yayınlanmıştı. A.A. I ABq 47 c. XV. A 3697/84 ve buna dair La Turquie'de yayınlanan Bakanlık bildirisi, aynı cilt, No. 132.

[50] Düstur, 2. Tertip, C. 4. s. 24

[51] A. Refik, Hicri 12. asırda İstanbul Hayatı, s. 21-22. "İstanbul Ermenilerinden bir kısmının Katolik mezhebini kabul eylediklerine dair."

letler''i kendi mezheplerine döndürüp, ehli zimmet reaya arasında fesad ve ayaklanmaya yol açtıklarını, bu kişilerin engellenmesi ve cezalandırılmasını, istemişler, Padişah da mezhep değiştirenlerin eski âyinlerini icraları için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.

1113 (1701) tarihli bir başka Fermanla ise Ermenileri Katolikleştirmek isteyen Ermeni rahiplerinin tevkif ve bu konuda kitap basmalarını önlemek için matbaalarının kapatılması emredilmiştir. Aynı gün çıkarılan bir başka fermanla, bu işlere müsamaha gösteren İstanbul Ermeni patriğinin de hapsi emredilmiştir[52].

Ancak bu gibi olaylar önlenememiş ve 1831 yılında Katolik Ermeniler bir ''millet'' olarak kabul edilmişlerdir[53].

Buna göre, bir piskopos Katolik Ermeniler'in dinî ve bir kısım dünyevî işlerini idare edecekti. Patriği topluluk seçecek, Babıâli onaylayacaktı. Ermeni topluluk 1834'de Galata'da, 1839'da Ortaköy'de, 1847'de Büyükdere'de 1860'da Taksimde, 1866'da Beyoğlu'nda kiliselerini inşa ettirip Ermeni Patrikhanesinden tamamen ayrıldı[54].

II. Mahmut döneminde bir fermanla zimmîlerin mezhep değiştirmelerinin yasaklandığını yukarda belirtmiştik. 1839 tarihli bir başka fermanda[55], Gregoryen ve Katolik Ermeniler'in birbirlerinin mezhebine geçmelerinin kesinlikle fermanla yasaklandığı hatırlatılarak, Şam'da bunun devam ettiği, İstanbul Patriğinin (İstepan) bu fermanın o bölgede de uygulanmasını bir arzuhalle istediğini, eski Katolik patriğinin ise samimi olarak bu mezhebi kabul edenlere bir şey denmemesini istediği, halbuki bu tür mezhep değişikliklerinin bu ''milletler''in usûl ve terbiyelerine aykırı olduğu ve nüfus tahrirlerini bozarak devletin nizamını ihlâl edeceği bildirilmiştir. Padişah, daha önceki benzer konulu fermanları hatırlatarak her iki ''millet''ten de diğer mezhebe geçişlerin Patriklerce reddedilmesini emretmiştir.

1846'da Patrik olan Hasun[56], 1866'da Ermeni Katoliklerinin en büyük ruhanî reisi olan ve katogikos ünvanlı[57] kişinin ölümü üzerine, onun yerine ka-

[52] A. Refik. age., s. 32-33.

[53] 5 Ocak 1831 tarihli ''İstanbul'da bir Katolik Ermeni Patrikliğinin ihdası için Berat'', Nora age., C. II, s. 203. Frazee, age., s. 259; Schlicht, Alfred, Frankreich und die Syrischen Christen, 1799-1861, Berlin 1891 s. 149 ve dev. İstanbul'daki Fransız elçisi Kont Guillemenat Divan-ı Hümayun'a yolladığı mektupla, Katoliklerin Patrikliğe bağlı özel bir ''millet'' olarak kabulünü, Yunan ayaklanması sırasında sürgüne gönderilen Katoliklerin geri çağırılmalarını, mallarının iadesini istedi. Bu isteklerini daha sonra genişleterek, Ermenilerin dışında Katolik kilisesinin de hukukî varlığının kabulünü öne sürdü.

[54] Çark, Y. age., s.

[55] A. Refik, Hicri 13. yy. da..., s. 31-32.

[56] Bu Patriğe Rum patriklerine tanınan tüm imtiyaz tanındı. ''Yeniden ihdas edilen İstanbul Ermeni Katolik Patrikhanesi Patriğine ve maiyetine verilen Berat'' Nora, age., II, s. 410; Testa age., c. V, s. 143.

[57] Cebel-i Lübnan'da otururdu.

togikos seçildi. Yeni Ermeni Katolik Patriği Hasun Efendi'ye verilen Berat'ta Ermeni Katolik Patrikliği ve Kilikya Katogikosluğunun birleştirilerek, Hasun Efendiye başkanlık verilmek istendiği, ihtilâflar yüzünden müdahale edilmeyeceği, ama Patrik seçiminin devletçe tasdikinin gerekli olduğu ve yabancı ülkelerin müdalesine fırsat verilmeyeceği belirtiliyordu[58]. Bu seçimi Papa da onayladı. Ancak Babıâli ile Patrik ve Ermeniler arasında sürtüşmeler çıktı. Taşradaki topluluklar yeni Patrikten memnun kalmadılar. Babıâli, 18 Haziran 1872'de Büyük Devletler nezdindeki temsilciliklerine çektiği telgraf'da, Patrik Hasun'a verilen yetkilerden sözederek Katolik Ermeniler arasında huzursuzluk çıktığını, Babıâli'nin müdahale etmek istemediğini, en sonunda Berat'ı geri çekerek Patrik'den yeni bir Patrik seçimini istediğini bildirmektedir. Telgraf'a göre, yeni seçimde Srupelian seçildi, topluluğun arzusu bu yönde olduğundan Babıâli bu seçimi onayladı. Ancak Hasun taraftarları memnun olmadılar. Babıâli, her zaman dinî ayin özgürlüğü tanıdığını, ancak Ermeni Katolik topluluğunun sükûnetini sağlamak için bazı durumlarda müdahale etmek zorunda kaldıklarını savunarak, temsilcilerinden durumu çevrelerine iletmelerini istemiştir[59].

Dışişleri Bakanı Reşit Paşa'nın "çok gizli" kaydıyla Aristarchi Bey'e 22 Ocak 1874'de yolladığı bir mektup, sorunu çok güzel bir şekilde özetlemektedir. Bu mektuba göre, Fransız Büyükelçisi Katolik Ermeniler konusunu Fransız İmparatoru ile görüşmüştür ve Hasun taraftarlarının bir Patriğe sahip olma konusunda yetkili kılınması kararlaştırılmıştır. Ancak, Alman elçisi Osmanlı Devletinin bu iç sorununa Fransız müdahalesini hoş görmediğini ve Roma'ya mümkün olduğunca az taviz verilmesini istediğini belirtmiştir. Fransız müdahalesi bu ülkeyle olan ilişkilerde bozulmaya yol açmaktadır. Ancak, Almanya Babıâli'ye yardım ve destek sözü verdiği için Babıâli Fransa'nın tutumundan fazla etkilenmeyecektir. Yine bu mektupta, Osmanlı topraklarında 70-80.000 Katolik Ermeni'nin yaşadığı, bunların sadece 3-4 binini Babıâli'nin atadığı ve Roma'nın afaroz ettiği Patriği tanıdığı yazılıdır. Çoğunluğu teşkil eden Hasunistler okul ve kiliselerinde pek çok haklarından mahrum bırakıldıkları için mağdur olmuşlardır. Bu durum özellikle yeni Patriği tanıyan hiç kimsenin bulunmadığı Diyarbakır ve Trabzon dışındaki illerde kendisini hissettirmektedir. Babıâli bu önemli sorunu, tamamen sivil nitelikte birer vekil atayarak çözmek istemektedir. Bu hususun Prens Bismarck'a iletilmesi rica edilen mektuptaki[60] fikirlerin sonradan gerçekleştirildiği illere birer vekil atandığı 25 Şubat 1874'de Ermeni Katolik patriği Tingirzade Tozanet'e verilen buyrultu'dan anlaşılıyor[61]. Bu buyrultu'da Patriğin seçiminin iki yıl önce bir beratla

[58] Düstur, I. Tertip, C. I, s. 793.

[59] Babıali'nin 18 Haziran 1872 tarihli telgrafı, A. A. I ABq 47, A. 1820 (telgraf Fransızcadır).

[60] Reşit Paşa'dan Aristarchi Bey'e A.A. I ABq 47, vol. X, A. 544.

onaylanmasına rağmen, hâlâ Ermeni Katolik milleti içindeki huzursuzluğun sürüp gittiği, Hasunist'lerin patriklik dışında kaldıklarını ve kendi işlerinde zorluk çektikleri suçlamasında bulundukları yazıyor. Buyrultuya göre, bu nedenle hükümet bir irade çıkardı ve onların bir dinî gurup olarak tanınmamakla beraber, eyaletlerde kendilerine vekiller seçmelerine izin verdi. Başkentte de vekil olarak Tozanet'i kabul ettiler. Bu nedenle, Tozanet'in görevi başkentteki tüm işlerinde onlara yardımcı olmaktır. Görülüyor ki Ermeni Katolik topluluğu içindeki bölünme, Osmanlı hükümetini de zor duruma düşürmüştür. Nitekim, Testa'nın 11 Mart 1874'de Alman Dışişleri bakanlığına yolladığı yazı, Osmanlı Devletinin soruna verdiği önemi ve çözümü için sarfettiği çabaları göstermektedir[62]. Testa, Sadrazamın ona Sultan'la Fransız büyükelçisi arasındaki konuşmayı aktardığını yazmaktadır. Sultan, elçi ile konuşurken elçiyi çok suskun bulmuş, elçi tam ayrılırken Ermeni sorununun ne şekilde çözülmesini arzu ettiğini sormuştur. Elçi şahsî görüş olarak bu sorunun çözümünde Hasunist'lerin de arzularının gözönünde tutulmasına dua ettiğini, bu yapılmadığı için de suskun kaldığını belirtmiştir. Elçi, İstanbul'daki Hasunistlerin mühüründe "Hasunistlerin vekili" değil, "Ermeni Katolik topluluğunun vekili "işaretinin bulunmasını şahsî olarak Sultandan rica etmiştir. Sultan bunu sadrazama iletmiştir. Hüseyin Avni Paşa buyrultuyu değiştiremiyeceklerini, ona mühürdeki hasun kelimesinin bırakılıp, sadece "Pusant Efendi Tinghir, İstanbul vekili" ifadesinin konabileceğini söylemiş. Sultanda bunu kabul etmiştir.

Osmanlı hükümetinin bu konudaki çabaları devam ederken, Ermeniler de hep Sultan'ın desteğini sağlama çabalarını sürdürdüler. 1876'da V. Murat tahta geçince durumu Vatikana bildiren Patrik, yeni sultan'ın kendilerini koruyacağını umduğunu, tüm piskoposlara yeni Sultan'ı destekleme emrini verdiğini yazıyordu[63].

Ancak Ermeniler arasında çeşitli nedenlerle huzursuzluklar devam etti.

İstanbul Ermeni Patrikliği ile Sis Katogikosluğu arasında, Rusya'nın da kışkırtması ile problemler doğdu[64]. Sis halkının 1880'de ölen Katogikos yerine yeni tayin ettikleri Katogikos'u[65] İstanbul Patriği tanımadı. Katogikos buna

[61] A.A. I ABq 47, Vol. X, A. 1627. 25 Şubat 1874 tarihli Buyrultu.

[62] A.A. I ABq 47, Türkei, Vol. X, A. 112.

[63] Bu haberi veren dergi (Wolff's Telegraphisches Bureau), 3 Ekim 1876'da, Babıâli'nin Vatikan'a yazdığı bir yazı ile Ermeni Katolik kilisesinde yapılan değişiklikleri ve Osmanlı Devleti'ndeki Katoliklerin tam anlamıyla hürriyetlerine sahip olduklarını bildirdiğini yazmaktadır. A. A. I ABq 47, C. XIII, Nr. 1723.

[64] Cevdet Paşa, Tezakir. s. 209, Fi, sene 1298.

[65] İngiliz Diplomatı Dufferin, 20 Ağustos 1881'de, Sultan'ın Adliye ve Mezahip İşleri Nazırının tavsiyesi ile Sis Katoliklerine bir Katogikos atadığını, Patrikhanenin bundan hiç memnun kalmadığını, güvenerek Babıâli'yi protesto ettiğini yazmaktadır F.O. 78/3284, No. 714.

aldırış etmeden[66] makamına oturdu. Ancak Babıâli İstanbul Ermeni Patriğinin isteği üzerine bu Katogigos'un İstanbul'a gönderilmesini emretti. Patrikhanenin yolladığı Katogikos kaymakam ise Sis Ermenilerince kabul edilmedi, Haleb'e gitmek zorunda kaldı. Daha sonra Patrikhanenin seçtiği Katogikos da aynı şekilde Sis'te kalamayıp Maraş'ta yerleşti. Ancak Sis Katogikosluğu da zamanla önemini yitirdi ve pek çok Ermeni Katolik veya Protestan oldu, Cevdet Paşa, bu işe Patrikhanenin sebep olduğunu yazmaktadır.

V. Latin Piskoposluğu

İstanbul'da yaşayan bir gurup Latin'i bir vekil idare ediyordu. Bu vekil Rum Patriği ile aynı yetkilere sahipti[67]. Bu kiliseye Halep Katolikleri, bazı Arnavutlar, Bulgar, Hırvat ve Bosnalılar dahildi. Bunlar bir "millet" teşkil edebilmek için Fransa'dan yardım istediler.

Fransa, yukarıda belirtildiği gibi kapitülasyonlara dayanarak Katolikler üzerinde hep koruma hakkı iddia etti. Ortodoks ve Protestanlar gibi bir "millet" teşkil edemeyen Katolikler hep Fransa'nın yardımını istediler. Fransa da bu konudaki bir çeşit tekelini diğer devletlerin müdahalelerine karşı titizlikle korudu[68].

Katoliklerle Ortodokslar arasında törenlerin icrası konusunda (şapkalarının şekli, tören günleri gibi) sık sık çatışmalar çıkıyordu. Fransız ve Rus konsolosları da bu olaylara karışıyorlardı. Beyrut'ta bir tartışma 1859'da bir Katolik din adamının tutuklanmasına yol açmış, bölgedeki Fransız konsolosu, "bir din adamının beratsız ve piskoposun izni olmadan tutuklanmasının mümkün olamayacağını" belirterek İstanbul'daki büyükelçilerinden yardım istemişti[69].

1845'de Lübnan'daki karışıklıklarda Fransız konsolosu Poujade, Osmanlı yetkililerinden Katoliklerin güvenliğinin sağlanmasını istemişti[70]. 1846'da Vatikan'la Babıâli arasında, Vatikan'ın İstanbul'da temsil edilmesi konusunda başlayan görüşmeleri Fransızlar endişeyle izlediler. Ancak Vatikan-Babıâli arasında bir anlaşma sağlanamadı. 28 Temmuz 1847'de uzun yıllar uzak doğuda

[66] Cevdet Paşa, Katogikos'un "İstanbul Patriği bizim işimize niye karışıyor? O bizim maruzatımızı Babıâli'ye tebliğ eden Kapı Kethüdamız hükmündedir" diyerek kutsal (törenle işe başladığını yazmaktadır. age., s. 234.

[67] Eichmann, age., s. 100-104.

[68] Fransız Dişişleri Bakanı, Osmanlı Devletindeki Katoliklere ve dinî kurumlara yardım amacıyla 40.000 franklık bir bütçe ayırmıştı. 1841'de bu bütçeden Kutsal Yerler'e, İstanbul, İzmir, Sakız ve Fransız elçiliklerindeki dini görevlilere, Atina, Tunus, Korfu ve Tanca'daki konsolosluklara 31.000 frank harcanmıştı. Schlicht, age., 155. Fernau, Friedrich W. Patriarchen anı Goldener Horn Gegenwart und Tradition des Ortodoxen Orients, 1967, s. 73.

[69] Schlicht, age., s. 151.

[70] Schlicht, age., s. 151.

görev yapmış olan G. Valerga' Kudüs'e piskopos olarak Papa IX. Pius tarafından tayin edildi[71]. 1849'da Valerga'nın yolladığı raporlar üzerine, İstanbul'daki Fransız elçisi, Avusturya, Belçika, İspanya ve Sardunya diplomatlarıyla birlikte, Kutsal Yerlerin Katolik korumasına verilmesini istedi. Çar ise Osmanlı Devletini uyararak mevcut durumun değiştirilmemesini istedi.

Bu arada 1848'de Vatikan'la bir anlaşma yapıldı ve Kudüs patrikliği kuruldu. Bu topluluğun din adamlarının yarısı Osmanlı vatandaşı olacak, patriği Roma atayacaktı. Patriğin topluluk üzerinde idarî yetkileri olmayacak, toplulukla devletin ilişkileri Fransız elçisi kanalıyla yürütülecekti. Pratikte bu malî ve hukukî ilişkileri Patrik doğrudan devletle yürüttü. Patriğin yetkileri Kudüs ve Kıbrıs'ı kapsıyordu. Patrik ve vekilleri eyalet meclisinde de yer alacaklardı[72]. Aynı tarihte Katolik Melkit kilisesi Ermeni Katolik patriğine, bağlandı.

Katoliklere diğer guruplar gibi din özgürlüğü tanınmıştı[73]. Katolik papazların Fransa'nın koruması altında yaptıkları Katoliklik propogandası halkı huzursuz etti. Halep Konsolosu Henderson 24 Aralık 1879'da yazdığı bir raporda Ermenilerin Katolik Papazlarından rahatsız olmaları üzerine kaymakamın olaya müdahale ettiğini, Katolik Papazların Kaymakam'la uğraşmaya başlayıp, Fransız konsolosunun nüfuzu ile onu görevinden geri çektirttiklerini, ama kaymakamın iftiraya uğradığını kanıtladığını, buna rağmen Fransız konsolosunun şiddetli tepkileri sonucu kaymakamın tekrar görevine iade edilmeyip, başka bir yere tayin edilerek Said Paşa tarafından feda edildiğini yazmaktadır[74].

Fransa'nın Katolikler üzerindeki koruması da hep devam etti[75]. Bu koruma kavramındaki belirsizlik bölgedeki, diğer yabancı tâbiyetli kişiler nedeniyle sorunlar yaratıyordu. 1880'de Bethlehem yolunda bir İtalyan hacının soyulması ve dövülmesi, İtalya'nın bu olayda soruşturma hakkı olduğunu iddia etmesi, Osmanlı Devleti ile İtalya ve Fransa'yı karşı karşıya getirmişti[76].

[71] Frazee, age., s. 305.

[72] O. Münir, age., s. 106. Kudüs Patriği ile Alman konsolosu arasında, Patrik aleyhine faaliyetler nedeniyle sorun çıkmış ve Patrik yazdığı uyarı mektubu ile ihtiyacı duyulan laik tutumu gölgelememelerini istemişti. 17/29 Kasım 1872, AA. IABq Türkei. C. I. A. 15.

[73] Davey Richard, The Sultan and the Subjects, adlı kitabında, Romalı Katoliklerin ibadetlerini sokaklarda yerine getirdiklerini yazmaktadır. Yazar, Osmanlı hükümetinin dar görüşlülükle suçlanmasına, olağanüstü hoşgörülü olduğunu da yazıyor. London, 1897, vol. 2, s. 103.

[74] Şimşir, age., s. 372-373.

[75] Fransa'nın Osmanlı vatandaşlar üzerindeki koruma hakkına dair Bismarck'a yollanan 25 Ağustos 1874 tarihli mektup. A.A. I ABq 47, c. XI. A. 3632.

[76] Vali Rauf Paşa, olaya müdahale yetkisi konusunda Babıâli'ye telgraf çekmiş, İstanbul'dan, önce İtalya'ya, sonra Fransa'ya yetki veren iki çelişik telgraf gelmişti. Olayı Berlin'e bildiren Kudüs'teki Alman Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Münchhausen, bunun nedenini, İstanbul'daki milletlerarası iletişimi sağlayan telgraf memuru Constantin Efendi'nin, Fransız konsolosunun etkisiyle bazı oyun ve değişiklikler yaparak, resmi telgrafları İstanbulda çözülemez hale getirmesi olarak açıklamaktadır. A. A. I ABq 47, Vol. 14/15 14 Şubat 1880, A. 1125.

Fransa bu bölgedeki koruma hakları üzerinde büyük bir titizlikle duruyordu. 1884'de Kudüs Patriğinin Hayfa'ya gelişi sırasında, Patrik onuruna Kudüs bayrağının yerel yetkililerce açılmamasını bir nezaket hatası olarak değerlendiren Fransız yetkililer, hemen Babıâli'yi uyarmışlardı[77]. 1898'de Fransız Dışişleri Bakanı, Papa'dan, Fransa'nın Doğu'daki Katolikler ve Kutsal Yerler üzerindeki koruma hakkını bildiren bir mektup almayı başarmıştı. 1905'de Fransa ile Papalık ilişkileri bozulunca, Avusturya Fransa'nın bu konudaki hakkını kaybettiğini belirterek, bu hakkı kendisinin devralmak istediğini açıkladı. Avusturya başarılı olamadı ama, İtalya bu konuda büyük yol kaydetti. 1914'de Fransız Meclisinde, Fransa'nın yakın Doğu'daki kuruluşlarının sayısının 1901 den beri 2000 den 1000'e düştüğü belirtilerek, gerekli önlemlerin alınması ve bu bölgede Fransa'nın kurumlarını geliştirmesi istendi. Ancak politika gerçekleştirilmeden savaş patladı[78].

VI. Yahudi Milleti

Tanzimat'tan sonra Yahudiler'in statülerinde farkedilir bir gelişme oldu. Hak ve hürriyetleri daha önceki dönemlerle kıyaslanmayacak kadar genişledi. Kamu hizmetlerinde görevli Yahudiler çoğalırken, mahkemelerde saygınlıkları artıyor, temsilcileri, yerel meclislerde yer alıyordu[79].

Abdülmecit 1840'da Yahudilerin haklarını Gülhane hattına göre teyit eden bir ferman yayınladı. 1841'de ise ilk Yahudi Hahambaşına Kudüs'te resmî statü ve topluluğu üzerinde yetki tanıdı[80]. 1841 tarihli bir başka fermanla ise, Yahudiler'in kamu yönetimindeki yerlerini koruyacakları belirtildi[81].

Reformlarla verilen yeni haklara, Yahudiler'in tepkileri, Hıristiyanlardan farklı oldu. Yahudiler kendilerine verilen dinî hürriyet ve diğer imtiyazlardan tatmin oldular ve bunları Müslüman toplumun gözünden uzakta, sessizce kullandılar. Hıristiyanlar Avrupa devletleri tarafından bağımsız birer ulus olma yolunda desteklenirken, Yahudiler kendi yaşamlarını dinî bir gurup olarak sürdürdüler[82].

Cemaatlerle ilgili nizamnameler hazırlanırken, Fuat Paşa Yahudilerden de düzenleme yapmak üzere laiklerden ve din adamlarından oluşan bir komisyon kurmalarını bir mektupla istedi[83].

[77] A.A. I ABq 47, "The Eastern Express", 5.5.1884.

[78] France in the Levant, s. 24-25.

[79] Ma'oz, age., s. 263.

[80] Ma'oz, age., s. 206.

[81] F.O. 78/447.

[82] Özellikle "Hamursuz Bayramı" konusundaki asılsız söylentiler, Yahudilerin çevrelerindeki Hıristiyanlardan çok baskı duymalarına yol açmıştı. Shmuelevitz Aryeh, "The Archives of Tel-Aviv- Yaffa as a source for the final years of the Ottoman Empire in Palestine" edited, by Ma'oz age., s. 548-556.

[83] Buyrultu metni, Young, C. II, s. 145-146.

Bu nizamname 1865 yılında hazırlandı ve Babıâli tarafından onaylandı[84]. Buna göre, hahambaşı sivil ve dinî başkandı. Hahambaşı Babıâli ile eyaletlerdeki topluluklar arasında aracılık edecekti. Maaşı da belirlenmişti. Hahamların yaptığı liste bu mecliste inceleniyor ve hahambaşı[85] seçiliyordu. Bir de ruhanîlerden ve laiklerden kurulu 80 kişilik bir genel meclis oluşturuldu. Meclis'te çoğunluğu İstanbul'da oturan laik üyeler teşkil ediyordu. Ayrıca ruhanî ve sivil iki ayrı meclis de vardı.

Yahudiler'de Rum ve Ermeniler'den farklı olarak din adamları arasında hiyerarşi yoktu. Yerel meclisler kendi hahamlarını seçecekti. Bunlar hahambaşına bağlı değillerdi. Bu nedenle nizamnamede eyaletler düzenlenmişti.

İlk hahambaşı seçilen Abraham Camondo'nun Paris'e gitmesinden sonra, bir daha II. Abdülhamid'e kadar hahambaşı seçilmedi ve Yahudiler bu nizamnameyi uygulamadılar[86].

II. Abdülhamit döneminde Rusya'dan göç eden Yahudilerin Filistin'e yerleşmek istemeleri ve buna hükûmetin karşı çıkmasına ilişkin sorunlar ortaya çıktı ki, bunlara ilerde değineceğiz.

VII. Bulgar Eksarklığı

Rumlar'ın Ortodoks kilisesine hakim bulunmalarından memnun olmayan Bulgarlar, kendi bağımsızlıklarına kavuşma yolunda bir engel olarak gördükleri bu kiliseden ayrılmak istiyorlardı. Bulgar kilisesinin kurulması için öncülük eden İstefaniki Bey, Reşit Paşa'nın 2. Sadareti sırasında yazdığı bir tezkire ile "Bulgarların 500 yıldan beri itaatlerinin bilindiğini, Bulgar reayasının Rum lisanını anlıyamadığını, bu nedenle Bulgarcayı bilen bir kaç papaza ve bulgarca ayin yapan kiliseye ihtiyaçları olduğunu, Ermeni, Rum Katoliklerini ve Yahudilerin, farklı cemaat kurmalarına izin verildiğine göre Bulgarlar'a da bu hakkın tanınmasını" Paşa'dan istedi[87]. Bulgarlarla Rum Patrikhanesi arasındaki uzun çekişmeler sonunda, Bulgarların bu kiliseden ayrılmalarına ve "Bulgar Eksarklığı" adı altında ayrı bir kilise kurmalarına 1870 tarihli beraatla[88] izin verildi.

[84] Düstur, II, 962-975 "Hahamhane Nizamatı: Hahambaşı seçilecek şahsın evsafıyla suret-i intihap ve yeminine dair Nizamnamedir" 23 Şevval.

[85] Bir de Kudüste oturan Hahambaşı vardı.

[86] Young, age., C. II, s. 146. Davey, 1897'de Osmanlı topraklarında 400.000 kadar Yahudi yaşadığını, İstanbul'daki 30.000 kadar Yahudi'nin 1/2 sinin Balat'ta, 1/3 ünün Haskövde, kalanların Boğaz'ın iki yakasında oturduğunu yazar, (a.g.e, s. 216).

[87] "Osmanlı İmparatorluğunda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi" Hazine-i Evrak tetkikleri, Türk Tarihi Encümeni Mecmuası 1 Mart 1341, No. 85 (8).

[88] Yorga, age., C. V, s. 562; Çark, age., s. 260-262.

Bu beratta, aynı vatanın çocukları arasında barış ve güveni sağlamlaştırmak amacı ile, Makedonya'dakiler de dahil olmak üzere, bir takım piskoposlukların ayrı bir dinî idaresi olarak, Bulgar Eksarklığı kuruluyordu.

Bir metropolit Eksark olarak seçilecek ve ruhanî meclis'e başkanlık edecekti. Beraatta Eksarklığın ruhanî idaresinin sınırları çizilmişti. Patrik ise Ortodoks kilisesinin başı olarak kalıyordu.

Rum Patriği, Eksarklığın kurulmasına olduğu kadar, bu beratla verilen yetki alanına itiraz etti ve Eksarklıkla aralarında yıllar süren sürtüşmeler başladı. Ruslar Bulgarlar'ı desteklediler[89], İngilizler ise Rum Patrikhanesinden yana çıktılar.

Nitekim, Doğu Rumeli işlerine bakan İngiliz diplomatı H.D. Wolff, bir gün önce Rum Patriği ile görüştüğünü bildirdiği 30 Nisan 1879 tarihli raporunda[90], Patriğe "İngiliz hükümetinin Rum ırkı için duyduğu sempatiyi belirttikten sonra, Doğu Rumeli'de yapılan düzenlemelerde onları desteklerken bazı zorluklarla karşılaştıklarını, bu zorluğun onların o bölgedeki sayılarının az olmasından kaynaklandığını" söylediğini yazmıştır. Patrik, diplomata, "Bulgarların birleşmeye başlamalarından korkacak bir şey olmadığını, onların Rus etkisinden asla sıyrılamıyacaklarını, Slav ırkının üstünlüğünü önlemenin tek yolunun Rum unsurunun güçlendirilmesi ve birleştirilmesi olduğunu belirterek, Bulgar isteklerinin din hürriyetinden çok, politik tecavüz olduğu yorumunu da getirmiştir[91], Wolff'a bu konuda bir memorandum yollamaya da söz veren Patrik, sözünü tutarak yolladığı raporda[92]. Eksarkın Bulgaristan'da yaşamasının sağlanmasını ve Makedonya, Trakya ve Avrupa Türkiye'sinin diğer bölgelerindeki Bulgar kiliselerinin kendi yargı denetimine sokulmasını istemiştir. Wolff, Patriğin isteklerinin Yunan milliyetçiliğini güçlendirme amacını taşısa bile, kabulünün mümkün olmadığını, Patriğin tamamen Rum çıkarlarına yönelik olarak hareket ettiğini, Berlin anlaşması ile dinî gruplara verilen din hürriyeti ve eşitlikten Bulgar kilisesinin muaf tutulmasını istemesinin mantıksız olduğunu yazmaktadır. Wolff, Sultan'ın Eksark'ı başkentte, denetimi altında tutmayı kendi menfaatlerine de uygun bulduğunu, Patriğin istediği ölçüde Eksarka baskı yapılırsa, onun Rusya'dan yardım isteyebileceğini, Patriğin dileklerinin kabul edileceğinden zaten şüpheli olduğunu da yazmıştır[93].

[89] Ortodoks kilisesindeki bölünmeler, Rusya'yı "Ortodoksluk" yerine "Panislavızm"i, savunmaya itmişti.

[90] F. O. 78/3038, No. 195.

[91] Wolff ise Patriğe, şartların büyük ölçüde değiştiğini, şimdi emekli olup Rusya'da bir manastırda yaşayan eski yaşlı Bulgar kilisesi Patriğinin başta olduğu zaman harekete geçmenin gerekli olduğunu, şimdi ise yeni Patriğin son derece yetenekli ve enerji dolu olduğunu söylemiştir.

[92] F.O. 78/3039, No. 221 (Wolff'un 19 Mayıs 1879 tarihli raporuna Ek.).

[93] Wolff, Patriğin memorandumda, dilekleri yerine getirilmezse başka yerden yardım isteyeceklerini yazdığını, bunu Rumların hep yaptığını, hiç bir iyiliğin onları tatmin edemiyeceğini, İngiltere'nin uzun yıllar tüm diğer güçler gibi Yunan bağımsızlığını desteklediğini de belirtmiştir.

1 Nisan 1885 tarihinde Mr. Wyndam'ın İngiliz Dışişleri Bakanlığına yolladığı raporda ise[94], Bulgar Piskoposlarının tayini için gerekli beratların verilmesinin, Rusya tarafından politik amaçlarla baskı konusu edildiği bildirilmiştir. Raporda Bulgar piskoposlarının dinî kıyafetlerinin ve ayinlerinin Ortodoks kilisesiyle aynı olması halinde, piskoposların Makedonya halklarına panslavist propoganda yapabilecekleri belirtilerek, bu tehlikenin Babıâli'ye bildirilmesi isteniyordu. Babıâli, Patrikhane'ye "dinî ayrılığın resmen tanınması ve Bulgar din adamlarının elbiselerinde Rum ruhanîlerden farklı olarak özel bir işaret taşımalarını" önermeliydi. Diğer dinî meseleler ise dinî meclis tarafından halledilmeliydi. Raporda, Bulgarların kendi topraklarında müstakil bir kilise istedikleri, halbuki Prensliğin sınırları dışında da Bulgarlar bulunduğu bildirilerek, artık İstanbul'da kurulan Eksarklığın iptal edilmesinin ümitsiz gözüktüğü de bildiriliyordu.

12 Nisan 1885'de Berlin'e yazılan bir raporda, Rusya'nın Bulgarların yaşadığı bölgelerde huzur istediği, Bulgarlar kışkırtanları önlemek için sert tedbirler alınması gerektiğini belirten Nelidow'un Babıâli'yi bu bakımdan desteklediği yazılıdır. Rapora göre, Babıâli Rum Patrikhanesinin Bulgar Eksarkına karşı çıkmasını büyük bir güçle engellemektedir[95].

Büyükelçi White ise 12 Mayıs 1885'de[96] yolladığı raporda, Bulgar Eksarkının tayin ettiği bazı piskoposlara berat verilmediğinden bahsederek, Babıâli'nin bu konuda Rum süjelerinin baskısı ile Rusya'nın Eksarklığı koruması arasında müşkül bir durumda kaldığını, tayinlere karşı çıkılmasının nedeninin bu olduğunu belirtmektedir. Raporda yine Wyndam'ın yukardaki mektubunda belirtilen tehlikeye işaret ediliyor: "Cahil Makedonyalılar aynı elbiseyi taşıyan ve aynı tür ayinleri yöneten piskoposların, Patriğin iradesi altında çalıştıklarına inanmakta, böylece sağlanan nüfuz istismar edilerek, Osmanlı çıkarlarına karşı siyasî doktrinler yaymak için kullanılmaktadır. Babıâli, Patriğin bu ayrılığı resmen tanımasını ve din adamlarının farklı elbise giymelerini sağlarsa, bu istismar büyük ölçüde azalacaktır. Patriğin, İstanbuldaki Eksarklığın kaldırılması teklifi de yine dinî meclisce halledilmelidir".

İngiliz büyükelçisi White ise, 19 Nisan 1890 tarihli raporunda[97], Bulgar kilisesinin problemlerinden bahsetmektedir. Buna göre "Bulgar Eksarkı, Bul-

---

Sadrazam Kâmil Paşa, Rus Çar'ını ziyaret edecek olan fevkalade elçiye 1887'de verdiği talimatta bu konuya da değinerek, Makedonya'da Yunan ve Rum kilisesine tabiiyeti kabul etmeyen Bulgarların, Rus metropolitlerinin başkasından kurtarılması ve Üsküp ve Ohri ruhâni bölgelerine Bulgar metropolitlerin tayini bahsi geçerse, bu konuda Babıâlinin gösterdiği tüm gayretlere rağmen, Patrikhanenin bu konunun kilise kanunu ile bağdaşmıyacağını bildirmesi üzerine, sorunun çözülemediğini ve Yunan sorunu halledilirse bu sorunun da ortadan kalkacağının belirtilmesini istemişti (Bayur, age., s. 36).

[94] F.O. 78/3750, No. 173.

[95] A.A. I. ABq 47 c. XV. A. 2904, No. 81 Radowitz'den Berlin'e...

[96] F.O. 78/3746, No. 174 ab

[97] F.O. 78/4275, No. 169.

gar kilisesini kuran ve Eksarkı onun ruhanî şefi olarak bildiren fermana dayanarak Makedonya'yı ruhanî nüfuzu altına almayı birçok kereler denemiş ama başarılı olamamıştı. Bu bölgede son Rus savaşına kadar zaten iki kiliseleri (= see) ve piskoposları vardı. Ama Babıâli, o tarihten sonra -dışardan da gördüğü resmî olmayan destekle- Makedonya'da Bulgar piskoposu bulunmasına izin vermedi. Açık destek ise Rum Patrikliğinden geldi. 1885'e kadar Rusya'nın bu konuda yaptığı baskı ise bir sonuç getiremedi". White, adı geçen raporunda, bir kaç hafta önce özel olarak aldığı bir haberle Sadrazam'ın bir piskoposun Üsküp'e[98] gezi yapmasına izin verdiğini öğrendiğini, piskoposun çeşitli Bulgar kiliselerini dinî ve idarî açıdan bir araya getirmeye çalışacağını, bu kadar yıldır bu bölgede bir piskopos bulunmamasının zaten şikâyet konusu olduğunu yazıyor. White, bu gezinin, Berlin anlaşmasının 62. maddesinde yer alan, "çeşitli toplumların kendi dinî şefleriyle ilişkilerine ve hiyerarşik düzenlemelerine engel konmayacaktır" cümlesinin de ruhuna ve lafzına uygun olduğu yorumunu da getirmektedir. White, Rus elçisi Melidow ile Bulgar Eksarkı'nın ilişkilerinin çok iyi olduğunu, Eksark'ın bu konuda İngiliz Dışişleri Bakanlığından da yardım istediğini yazmaktadır.

Babıâli sonradan bu bölgeye iki Bulgar Piskoposunun atanmasına izin vermiş ve bu olay Babıâli ile Rum Patrikhanesi arasında yeni bir krize yol açmıştır. Patrikhane bu piskoposların mülhid olarak (dinde mezhep ayrılığı yarattıkları için) ilânını ve farklı kıyafetler giymelerini istemiştir. Patrikhanenin sözlü olarak ilettiği bu istek üzerine, Adliye Nezaretinin 13 Kasım 1890'da verdiği tezkere'de[99], bu konuya daha önce açıklık getirildiği ve Bulgar Eksarklığının gereken değişikliği yaptığı belirtilmiştir. Patrikhanenin 11 Aralık 1890'da bu tezkereye verdiği cevapta, Bulgar din adamlarının dinî ayin sırasında farklı kıyafet[100] giyecekleri tekrar hatırlatılarak bu kuralın istisnasız olarak merkezde ve taşra'da uygulanacağı yazılmıştır. Sofya konsolosu C. Hardrenge 19 Aralık 1890 tarihli raporunda[101], bu çözüme saygı duyacağını, ama Rusçuk Metropolitanı piskopos Gregory'ın, "bu önerilerin kabul edilemeyeceğini, Bulgarlar'ın kilise ayinlerinin Rum kilisesi ayinlerine çok benzediği için bu adlandırmaya karşı çıkacaklarını, dahası, Bulgarlar'ın gerçek Ortodoksluk ilkelerine karşı olmadıklarını bildiren ulusal kilise'nin bağımsız statüsünün

[98] Sırbistan 1878 Berlin anlaşması ile bağımsızlık kazanmış ve Üsküp kilisesinin müstakil olduğunu ilân etmişti. Ancak Üsküp'teki 3 kilise rum Patrikliğine sadık kaldı.

1894'de Sırplara Rumlar arasında dinî ayinlerin bir bölümünde Sırp dilinin kullanılması üzerine çıkan bir çatışma üzerine, Üsküp başpiskoposluğu, Sırp millî kilisesi haline dönüştürdü. Gene de Üsküp başpiskoposluğu Sırp ulusal kilisesinin yanında özel bir yer aldı (O. Münir, age., s. 116).

[99] Metin Fransızcadır. F.O. 78/4279, No. 511. Bu belgeler Büyükelçi White tarafından Foreign Office'e yollanmıştır (10 Aralık 1850).

[100] F.O. 78/4279, No. 540, Metin Fransızcadır.

[101] F.O. 78/4302, No. 179.

de hesaba katılması gerektiğini'' söylediğini bildirmiştir. Hardrange, Bulgaristan başbakanı Stamboloff'un, bu durumun Babıâli ile ruhanî meclis arasında yeni kurulmuş olan iyi ilişkileri tekrar bozabileceğini, bu konuda Rum alınganlığına gerek olmadığını belirttiğini de yazmıştır. Rus diplomat, ''Babıâlinin şimdiye kadar dinî ayinler konusundaki problemlere karışmaktan hep kaçındığını, bu konuda alışılmışın dışına çıkacağını sanmadığını'' da söylemiştir. Görüldüğü gibi, Büyük Devlet temsilcileri de Babıâli'nin ibadet hürriyetine saygı duyduğunu kabul etmektedirler.

Bu nizamnamelerle Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin Müslümanlardan farklı kurallara tâbi oldukları bir kez daha açıkça ortaya kondu. Bu guruplara idarî yönden büyük serbesti getiren bu düzenlemelerle, laik üyelere de ruhanîlerin yanında ''millet''lerini idare hakları tanındı. Bu durum, gayrimüslimlerin ulusçuluk duygularının bir kere daha dinî duygulardan öne çıkmasına ve tamamen örgütlenmiş şekilde bağımsızlık savaşlarına girişmelerine yol açtı. Her ulus kendi kültürünü tekrar canlandırma fırsatını bulurken, Osmanlı Devleti de önlenemez sona doğru biraz daha yaklaşmış oldu.

ALTINCI BÖLÜM

II. MEŞRUTİYETİN İLANINA GİDEN YILLARDA VE II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE GAYRİMÜSLİMLERLE İLGİLİ GELİŞMELER

I. Düşünce Akımları ve II. Meşrutiyetin İlânı

II. Abdülhamid'in baskı rejiminden huzursuz olan aydınların 1889'da kurdukları gizli bir dernek, sonra İttihat ve Terakki Derneğini oluşturdu. Bu cemiyetin nizamnamesinin (1890) 1. maddesinde şunlar yazılıydı[1].

> "Hükümet-i hazıranın adâlet, müsavat, hürriyet gibi hukuk-i beşeriyeyi ihlâl eden ve bütün Osmanlıları terakkiden men ile vatanı ecnebi yedd-i tasallut ve itizabına düşüren usul-i idaresini... İslâm ve Hıristiyan vatandaşlarımızı ikaz maksadiyle kadın ve erkek bilcümle Osmanlılardan mürekkep, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmiştir."

Bu derneğin mensupları, çeşitli ülkelerde çıkarttıkları gazetelerle, reformların gerçekleştirilmesini ve anayasanın uygulanmasını istediler. Gayrimüslimler arasında da ayrılıkçı ya da ulusçu fikirler nedeniyle özerklik istekleri artmıştı. 1897'deki Girit ayaklanması Osmanlı-Yunan savaşına ve sonunda Girit'in Yunan prensine bağlı olarak özerklik kazanmasına yol açtı.

1902'de Prens Sabahattin Türk, Ermeni, Sırp, Arap, Yahudi Rum delegelerin de katıldığı bir dernek kurdu: "Teşebbüs-ü şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti". Bu dernek, 1876 Anayasası'nın uygulanmasını ve tüm Osmanlı uyrukları için eşitliği ve Osmanlı birliğinin korunmasını savunuyordu.

Sabahattin Bey 1906'da Terakki gazetesinin ilk nüshasında yazdığı yazıda[2], "asırlarca müddet Hıristiyan imtiyazatını hak değil, ihsan makamında telakki etmişiz. Onlardan ayrı yaşamış, ayrı düşünmüşüz" demektedir.

Sabahattin Bey 2 Ocak 1907'de The Times'de yayınlanan mektubunda ise, geçmişteki ıslahat hareketlerinin başarısız olma nedenini Müslüman ve Hıristiyanların aldırışsızlığına bağlar. Ona göre, "Müslümanlar ıslahatı düşünme-

[1] Tunaya, age., s. 117.
[2] Bayur, age., s. 274.

ğe yeterince hazırlanmamışlardı. Hıristiyanlar ise kendilerine ıslahatın vadettiği eşitliğin eskiden kazanılmış haklarını ortadan kaldırılmasından korktular. Hıristiyanların bu memnuniyetsizliği Osmanlı Devletinin ve Avrupalıların o zaman dikkatini çekmedi. İstanbul'un fethinden beri gayrimüslimlere tanınan haklar, Avrupanın zannettiğinin tersine, Müslümanları Hıristiyanların altında bir seviyede tutmuştur."

Türkçülük akımı ise, "millet" sistemine ve bu grupların vatandaş olarak bu ülkede yaşamalarına saygı gösteriyor, ama "ulus" kavramına onları dahil etmiyordu.

II. II. Meşrutiyet Dönemi

Bu arada Makedonya'da Abdülhamit rejimi aleyhine yoğun hareketler başladı. Selânik bu hareketlerin yürütüldüğü merkezdi. İttihat ve Terakki Derneği Manastır şubesi 13 Haziran 1908'de tüm büyük devletlerin konsolosluklarına yolladığı manifesto ile, amaçlarının 1876 anayasasının restore edilmesi olduğunu, gayrimüslimlerin haklarının anayasal garanti altında olduğunu bildirmişti.

Haziran 1908'de başlayan ayaklanma[3] ve tahtını kaybetme korkusu, Padişah'ı Temmuz ayında meşrutiyet'i ilana zorladı. Böylece II. Abdülhamit'e karşı özgürlük mücadelesi veren, Osmanlıcılık ilkesine dayanarak ülkeyi parçalanmaktan ve dış baskılardan kurtarmak isteyen Jön Türklerin mücadelesi başarı ile sonuçlandı.

II. Meşrutiyet'in herkes için getirdiği eşitlik ilkesi, 1839, 1856 ve 1876'da olduğu gibi, millet şeflerinin kendi toplumlarının imtiyazlarına yeni rejimin gölge düşürebileceği endişesine kapılmalarına yol açtı. Rum Patriği Yuvakim Efendi, Babıâliden, dine ve eğitime dair eski imtiyazlarının, geleneksel "millet" prensiplerinin ve şahıs ve vicdan hürriyetinin tasdikini istedi[4]. İttihat ve Terakki Derneği, Fazlı Bey'i Yuvakim Efendiye yollayarak, bu imtiyazlara dokunmak niyetinde olmadıklarını bildirdi[5]. Bir kaç gün sonra da Yuvakim Efendiyi ziyaret eden Sabahaddin Bey, Fatih'ten beri Rum patriğinin haklarının güvencede olduğunu belirtti.

Burada ilginç olan, Rum patriğinin konuyla ilgili konuşmasında, Türklerin Hıristiyanlara karşı asırlardır devam eden merhametsizce tavırlarında artma olduğunu söylemesi, İttihat ve Terakkinin, tüm "milletler"i kuracakları bir hükümette temsil etmek fikrini bunun delili olarak göstermesidir. Patrik, tüm Hıristiyanların "Osmanlı" adı altında birleştirilmelerini din ve mezhebe saldırı şeklinde nitelendirmiştir.

[3] F.O. 371/25086, Heathcote to Barchay.
[4] Tanin, 27-28 Ağustos 1908.
[5] Tanin, 29-30 Ağustos 1908.

Hüseyin Cahit Bey ise bu konuda haklı olarak şunları yazıyordu: "Rum milleti için Patrikhanenin bütün imtiyazatına ve ondan neşet eden hukuka riayetin şart-i esasi olarak kabul edilmesini talep ediyorlar. Bu kayda neden mecbur olduklarını düşünüyoruz. Kanun-i Esasi Rum vatandaşlarımızın hukukunu temine kâfi değil mi? Ermeni'nin, Bulgar'ın, Türk'ün hukukunu temine kifayet eden bir kanun neden Rumların hukukunu temine kifayet edemesin?[6].

H. Cahit Bey, İttihat ve Terakki Cemiyetinin Patrikhaneye 17, 18. maddeden oluşan bir program verdiğini, Patrikhanenin, asker, lisan, mektep gibi muhtac-ı tetkik ve müzakere görünen bir kaç madde dışında, diğerlerini kabul edebileceğini belirttiğini de yazmaktadır. Görüldüğü gibi, hâlâ meşrutiyetle konulan askerlik mecburiyeti, Rumları huzursuz etmektedir. Bu arada Patrikhanenin yargılama konusundaki imtiyazlarında ısrar etmesini devletin egemenlik hakkının kısıtlanması olarak nitelendiren yazar, sadece bu hususun bile Patrikhanenin hükümet içinde hükümet olduğunu göstermeye kâfi bir delil olduğunu da belirtmektedir.

II. Meşrutiyet'in ilânı ile, Yahudiler de özerklik konusunda umutlandılar. Filistindeki Yahudi yargıç Gad Franko, "Osmanlı Devletinde yaşayan çeşitli ulusların hürriyet hareketlerinde biz Yahudilerin rolü ne olabilir? İç işlerimizde yabancı müdahalesi olmadan özerk bir yaşam hakkı kazanma fırsatımız olabilir mi?" diyordu. Bilindiği gibi, Rusya'dan göç eden Yahudiler Filistin'e yerleşmek istiyorlardı. Hatta bunu sağlaması için II. Abdülhamit'e Osmanlı Devleti'nin tüm borçlarını üstlenmeyi önermişlerdi[7]. Ancak bu teklif reddedildi ve yabancı uyruklu Yahudilerin Filistin'de bir aydan fazla kalmaları da yasaklandı. Bu karar, Kudüs valisine, bölgedeki konsoloslara da tebliğ edildi[8].

Ancak Osmanlı uyruğu olan Yahudilerin de bu bölgeye yerleşme arzuları yeni sorunlar yarattı.

14 Cemaziyelâhir 1318 (1900)'de çıkartılan bir talimatla[9], Osmanlı uyruklu ya da yabancı, Filistin'e gidecek tüm Yahudilere mutlaka tâbiiyetlerini, mesleklerini ve seyahat maksatlarını içeren birer tezkere veya pasaporta sahip olma şartı getirildi (m. 1). Bu kişiler, Beyrut ya da Kudüs'de vardıkları iskelede bu belgeleri ilgili tezkere memuruna verecekler ve ondan ücret mukabilinde (1 kuruş) Filistin'de 3 ay müddetle seyahat ve ikamet iznini içeren, diğerlerinden farklı renkli bir geçici tezkere alacaklardı. Bu süreyi geçiren Osmanlı vatandaşları zabıta tarafından, yabancılar ise mensup oldukları devlet konsolosu

[6] Hüseyin Cahit, Rumların Programı, Tanin, 21 Ağustos 1324.

[7] Fahri David, "Documents on the attitude of the Ottoman Government towards the Jewish settlement in Palestin'e after the revolution of the Young Turks, 1908-1909" Ma'oz, Moshe, Studies on Palestine during the Ott. Period, s. 190-120.

[8] F.O. 195-1581, No. 20, "Moore'dan White'a.

[9] Yahudi Züvvarı hakkında talimat, Düstur 1. Tertip, C. 7, s. 631.

aracılığıyla Filistin'den cebren çıkartılacaklardı (md. 2). Tezkere memurları bu tezkere listelerini her ay bir cetvel tanzim ederek inceleyecek, müddeti geçirenleri hükümet memuruna ve zabıtaya bildirecek, aksi halde sorumlu olacaklardı (md. 3).

Alınan tüm tedbirlere rağmen, bu bölgede Yahudilerin sayısının gittikçe artması, Arap halkın tepkisine ve Yahudilerin, "kendilerine kötü davranıldığı" şeklindeki şikâyetlerine yol açmıştı.

Bu arada Sultan'ın Yahudi lider Dr. Herzl'e mecidiye nişanı vermesi, bazı Alman gazetelerinde çeşitli yorumlara yol açmıştı[10].

Kudüs'teki İngiliz konsolosluğu sekreteri Mrs. Finn 7 Ocak 1906 tarihli mektubunda[11] Yahudilerin Osmanlı Devletinde eziyet görmediklerini, tam tersine diğer ülkelerden farklı olarak bu ülkede 400 yıldır hep sığınılacak güvenli bir çatı bulunduklarını yazıyor ve Kudüs'teki Yahudi topluluklarının 1892'de Sultan'a "1492'de İspanya'dan kovulan Yahudilere gösterilen korumanın hâlâ devam ettirilmesinden dolayı" şükranlarını bildirdiklerini hatırlatıyordu. Yahudilerin Kudüs'te oturan hahambaşıları hâlâ Devletçe verilen beratlarla atanıyordu[12].

Filistin konsolosu E.C. Blech'in 16 Kasım 1907'de İngiliz Büyükelçisi O'-Conor'a (1898-1908) yazdığı raporda[13] ise, "1881-2'de Rusya'daki eziyetler üzerine kaçan Yahudilerin Filistin'de yerleştikleri, bir kaç yıl sonra Türk hükümetinin bu kadar büyük miktarda yabancı uyruklu Yahudinin kendi topraklarında yerleşmesinden rahatsızlık duyduğu ve 1887'de ilk kez böyle bir

[10] Kölnische Zeitung, 29.10.1901, A.A. Türkei, 195, Bd: 1, A. 14243. Öte yandan bazı Yahudiler Almanların onları desteklemesi hâlinde onların da *Vaterland*'a hizmet edeceklerini, amaçları gerçekleşirse Suriye ve Filistin'de bir Alman çıkar bölgesi (Interessengebiet) yaratılacağını savunuyorlardı. Bölgedeki Fransız etkisinin, Rus ve İngiliz varlığının, doğu'daki Alman etkisini tehlikeye düşürdüğünü de bildiriyorlardı (Dr. Bodenheimer'in Staatssecretär v. Richthofen'e yazdığı 23 Şubat 1902 tarihli mektup. A.A. Türkei No. 195, Bd. 1. A. 3120, ve aynı cilt. K. 176030.

[11] F.O. 371/146 No. 54 ek.

[12] F.O. 371/155 No. 35459 (No. 50) Kudüs, 29 Eylül 1906, K. Freeman'dan büyükelçiliğe yolanan mektup ve Bkz. Friedman Isaiah, The System of capitulations and Its Effects on Turco-Jewish Relations in Palestine, 1856-1897, s. 285.

[13] F.O. 371/356 No. 62. 1864'de Kudüste yaşayan 200.000 kişinin 160.000'inin Yahudi, 30.000 Hıristiyan ve 10 bininin müslüman olduğuna dair rapor, F.O. 195/808 Mayıs 1864. Osmanlı topraklarında yaşayan çeşitli din ve ırka mensup grupların sayıları hakkında çeşitli istatistikler yapılmıştır. Bunlarda verilen rakamlar genellikle birbirini tutmamakta, örneğin, bir araştırmada 1918 itibariyle Türkiye'de 420.000, buna karşılık bir diğerinde 800.000 Yahudi olduğu ileri sürülmektedir. Bu istatistikler için bkz. Trietsch, adı geçen makale, Hassert Kurt, Das Türkische Reich, 1918, Tübingen, sh. 144-155. McCarthy Justin, "The Population of Ottoman Syria and Iraq" 1878-1914 Asian and African Studies, vd. 15, No. 1, March 1918, sh. 28, Shaw Stanford J., "Ottoman Empire", Osmanlı Araştırmaları Dergisi İstanbul, 1980, s. 197, Shaw, "The Ottoman Census System and Population 1831-1914, International Middle East Studies, 9 (1978) No. 3 s. 13. ve Bkz. Şimşir. age. s. 284. "Binbaşı Trotter'in raporu: (24 Temmuz 1879) "Geçenlerde Muş Patriğine Ermenilerin nüfusunun ne kadar olduğunu sordum. 160 000 dedi. Ben araştım deyince 120.000'e indi. Oysa resmi istatistik sadece 48.000".

yasaklama çıkarttığı, bu emirlerin zaman zaman tekrarlandığı ve bugün artık 3 ay içinde terketmek koşulu dışında hiç bir yabancı uyruklu Yahudiye Filistine giriş izni verilmediği, 100 yıl önce burada 500 Yahudinin bile bulunmadığı, 1861'de 13.000 nüfusun 6.000 inin Yahudi, 1897'de 45.420 kişiden 28.110 nun Yahudi olduğu, kutsal şehirde o günkü 80.000 nüfusun 50.000'ini Yahudilerin teşkil ettiği'' yazılıdır.

Yahudilerin hükûmetle olan, genelde ılımlı ilişkileri, Hahambaşı Naum Efendi'nin İttihat Terakki ile olan yakınlığı ile daha da düzeldi. Ancak Kudüs'te kanun dışı yerleşmiş yabancı uyruklu Yahudilerin neden olduğu problem yanında, başka sorunlar da çıkıyordu. Geleneğe göre, Kudüs halkı eski şehrin sınırları içinde vergi ödemiyor ve bundan dolayı oy haklarını kaybediyorlardı. Bu mesele 16 Eylül 1908'de kabineye getirildi ve Kudüs'te duvarlar içinde mal varlığı olanlara oy hakkı verildi. Çoğunluğu Müslümanların kiracısı olarak Kudüs'te oturan gayrimüslimler tekrar baskı yaparak bedel alınan herkesin oy hakkı olduğunu savundular. Bu istek reddedildi[14].

Hükümet, yasağa rağmen Yahudilerin Kudüs'e yerleşmeye devam ettiklerini görünce, kesin önlemler almaya karar verdi. O zamana kadar alınan tedbirler, uygulanması zorunlu kanunlar hükmünde olacaktı[15].

[14] Farhi, agm., s. 200.

[15] Tunaya, age., s. 563;

Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsus Zabıt Varakasıdır'' Tarih: 7 Haziran 325/2 C. 1327

Hülâsa-i Meâili

Kudüs-ü Şerif'de meşrutiyet-i idarenin ilânı üzerine sınuf-u ahaliden her hirinin öteden beri perverde eyledikleri âmâl ve menafi-i diniye ve siyasîyenin istihsâline tasaddi etmelerinden nâşi emr-i idarece müşkilât çekilmekte olduğu ve Kudüs'de tavattun v ikamete fevkalâde bir meyl ü inhimâk göstermekte olan cemaat-i Museviyeden elli bin nüfusun hiçbir nâm ü sıfat ve ta'biyet kabul etmeksizin dahil-i livada ikametlerinin mülken ve maslahaten hâsıl edeceği tesir müstağni-i izâh bulunduğu beyânıyla şekl-i idare-i hâzıranın daha büyük bir mikyasda tesis ve ıslâhı ve mukaddema Akkâ sancağından Kudüs'e ilhak olunan Nâsıra kazasının merkez livaya ba'd-ı mesafesi cihetiyle kemafissabık Akkâ'ya iade-i irtibatı lüzûmuna dair Kudüs-ü Şerif Mutasarrıflığı tahriratının melfufuyla beraber gönderildiğine dair Dahiliye Nezaretinden evvel ve âhir varid olan tezakir takımıyla mütalâa ve icabı müzakere olundu.

Karar

Musevilerin Arz-ı Filistin'de men'i iskânları maddesine ve haricden gelecekler hakkında olunacak takayyüdata dair mukaddema devletçe bildef'at mukarrerat-ı lâzıma ittihaz ve mahalline tebliğ edilmiş olduğu halde mukarreta-ı lâzıma ittihaz ve mahallline tebliğ edilmiş olduğu halde mukarreta-ı mezkûre ahkâmının lâyıkı vechile mevki-i tatbik ve icraya konulamadığı ve gelen Musevilerin temdid-i ikamet eyledikleri anlaşılmakta bulunduğundan bu hususa müteferri'Bâb-ı âli'de ve Şûra-yı Devlet'de mevcut evrak aldırılarak biltedkik telhisi ve bu habdaki mütalâat tahrir ve tenmik olunmak üzere geçende Defter-ı Hakanî Nazırı Esat Efendi'ye havale-i keyfiyet kılnmış olduğundan müşarileyhin tanzim edeceği mütalâaname alınarak Musevilerin arz-ı Filistin'den ma'dud olan mahallerde men-i iskânlarını suret-i katiyede temin edecek tedabirin kanun şeklinde mevki'-i tatbike vaz'olunmak üzere icab eden mevadd-ı kanuniye ve esbâb-ı mucibe lâyihalarının tanzim ve tesyarı hususunun Dahiliye Nezaretine tebliği ve esbab-ı muharrereye mebni Kudüs-ü Şerif merkezine merbut kaldıkça temin-i hüsn-i idaresi mümkün olamıyacağı anlaşılan Nâzıra kazasının dahi kemafissabık Akkâ sancağına rabt ve ilhakı hususunun batezkere arz ü istizanı kararlaştırıldı (Hey'et-i Vükelâ İmzaları) BBA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, No: 129/6 C. 1327l.

Bu arada 14 Eylül 1908'de kurulan Ahrar fırkası, Türk olmayan unsurları kendine bağlayarak devlet içindeki kopmaları önlemek amacını güdüyordu[16].

5 Ekim'de Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. 6 Ekim'de Girit Yunanistan'la birleştiğini açıkladı. İttihat ve Terakki derneği, Rumlar'a ticarî boykot uygulayacağını bildirdi. Boykot 1911 İtalyan-Türk savaşına kadar sürdü[17].

Avusturya-Macaristan da ertesi gün 1878'den beri işgal ve yönetiminde bulunan Bosna-Herseği ilhak etti.

Bu arada seçimler yapıldı ve İttihat Terakki Derneğince desteklenenlerin seçilmesi, bu derneği bir siyasal parti haline dönüştürdü.

17 Aralık'ta meclis tekrar açıldı. Mecliste 147 Türk, 26 Rum 60 Arap, 27 Arnavut, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Yahudi Milletvekili vardı[18]. Yeni meclis'te çeşitli milletlerin temsili ilginç tartışmalara yol açtı.

3 Şubat 1909'da İstanbul Milletvekili Kozmidi Efendi, Osmanlı Devleti'nde resmî dilin Türkçe olmasına rağmen, ülkenin her yerindeki Osmanlıların Türkçe bilmediğini belirterek, yasaların sadece Türkçe yayınlanmasının yeterli olmayacağını, her yörenin yerel gazetesinde o bölgenin dili ile de yayınlanmaları gerektiğini söylüyordu.

Ortak dilin Türkçe olması konusundaki önerilere İstanbul milletvekil Vartakez efendi, "Biz Osmanlıyız. Türk değiliz, Resmi dil Türkçedir. Onun için bir Ermeni, bütün resmi işlemlerde Türkçeyi konuşur. Fakat Ermeniliğini ve Ermeni dilini unutmaz. Meşruriyet'te ulusal egemenliği ileri götürmek istediğimiz vakit, her unsurun hakkını tanımaklığımız gerekir" demiştir.

II. Abdülhamid ise, "Osmanlı ülkesi bir çok ulusların bir araya gelmesinden oluşmuştur. Böyle bir ülkede Meşrutiyet, ülkenin asıl unsuru için ölümdür. İngiliz Parlamentosunda bir Hintli, Afrikalı, Fransız Parlamentosunda bir Cezayirli meb'us varmıydı ki, Osmanlı Parlamentosunda Rum, Ermeni, Bulgar, Sırp, Arap meb'usu bulunsun. Meşrutiyet yönetiminin ulusal birlik halinde bulunan ülkede kolayca işlediğini, böyle bir birlik içinde olmayan ülkelerin bu yönetime itibar etmediğini farkedemeyen bazı Türk aydınları, düşmanların ekmeğine yağ sürmekteydiler..."[19] diyordu.

Serfiçe Mebusu Başo Efendi ise meclis kürsüsünde "Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım" diyebiliyordu.

[16] Tunaya, age., s. 370.

[17] Clogg L. "The Grec Millet in the Ottoman Empire", Brude-Lewis age., 185-207, s. 199.

[18] Tunaya, age., s. 165.

[19] Yahudi milletvekilleri İstanbul, Selanik, İzmir ve Bağdat'tan seçilmişlerdi (Trietsch, Davis, "Die Juden von Türkei, Länder und Völker der Türkei, Ed. Hugo Grothe, 1918, Leibzig.

31 Mart olayından sonra II. Abdülhamid tahttan indirildi. (27.IV.1909). Hareket ordusunun İstanbul'a girişinden sonra, çarpışmalarda ölen müslim ve gayrimüslimlerin ortak bir törenle gömülüşü sırasında, Enver Bey, mezar başında verdiği bir söylevde, "Müslümanların ve Hıristiyanların yaşarken ve ölürken, bundan böyle hiç bir ırk ve inanç ayrımı tanımaksızın yurtsever arkadaşlar olduklarının nişanesi olarak yanyana yattıklarını....." belirtiyordu[20].

V. Mehmet'in tahta geçişi ile İttihat ve Terakki artık devleti yönetmeye başladı. 1876 anayasasının bazı maddeleri de 1909'da değiştirildi.

Anayasada müslim ve gayrimüslim ayırımı yapılmıyor ve mezhep imtiyazlarının korunacağı taahhüt ediliyordu. 1876'nın hükümlerini aynen tekrar eden 11. maddede devletin dininin İslam olduğu belirtilmekle birlikte, "asayişi, halkı ve âdabı umumiyeyi ihlâl etmemek şartiyle memâliki Osmaniyede maruf olan bilcümle edyanın serbesti-i icrası ve cemaatı muhtelifeye verilmiş olan imtiyazati mezhebiyenin kemakân cereyanı devletin tahti himayesindedir" denmekteydi.

Vatandaşlar arasındaki eşitlik 8, 17 ve 20. maddede açıklanmaktaydı. 8. maddede Osmanlı tabiiyetindeki herkesin din ve mezhep ayrılığı olmadan Osmanlı tabir olunacağı, 17. maddede de tüm Osmanlıların kanun önünde din ve mezheplerle ilgili hususlar hariç, ülkenin diğer hak ve vazifeleri yönünden birbirlerine eşit oldukları, 20. maddede fertlerin malî yönden güçleri oranında yükümlülüklere tâbi kılındıkları yazılıydı. 17. maddeye dayanılarak, 1909 sonbaharında gayrimüslimlerden de asker alınmaya başlandı[21].

1910'da Suriye'de Dürzi'lere karşı İzmir ve İstanbul'dan yollanan pek çok Ortodoks için Şam katedralinde pazar ayinleri düzenlendi. Patrik, hükümete, onların asker olabileceklerini, askerdeyken din değiştirmemelerinin sağlanmasını ve Hıristiyan askerlerin ihtiyaçları için gerekli din adamlarını görevlendireceklerini bildirdi[22].

Ancak yönetimdeki iç çekişme ve başarısızlıklar gayrimüslim unsurların bağımsızlık arzularının gerçekleşmesi için yeniden uygun bir ortam yarattı. Bunlar kendilerine sunulan eşitlik prensibini imparatorluktan ayrılmak amacını gerçekleştirmek için kullandılar. Vatandaşlara sağlanan hak ve hürriyetler de tam anlamıyla gerçekleştirilemedi. II. Meşrutiyete rağmen farklı dil, din ve dine sahip unsurlarla bir "Osmanlı ulusu" oluşturulamadı. Ulusçuluk gibi güçlü bir duygu artık uyanmışken, Osmanlılık akımı bu kadar farklı kişileri birleştirecek bir prensip olamazdı.

[20] Lewis B. Modern Türkiye'nin doğuşu, s. 216.
[21] Ramsey Sir W.M. The Revolution in Constantinople and Turkey London, 1909.
[22] Arberry, age., s. 304.

Patrikhanenin siyasî işlere karıştırılmamasından memnun olmayan Rum Patriği 1909 Ekim ayında, gazetelere verdiği demeçlerle Şeyhülislam'ın Meclisi Vükela'da hazır bulunmaması ve her türlü siyasal vasıflarından sıyrılarak sadece dinî işlerle meşgul olması halinde, kendilerinin de siyasal hayatla ilgilenmiyeceklerini, Patrikhanenin imtiyazlarını ölünceye kadar müdafaa edeceklerini, hükümete verilen bir takrirle, Hıristiyanlar için ayrı taburlar teşkili, muvazzaf rahipler tayini ve gayrimüslimlere ayinlerini ifa için müsaade edilmesini istiyordu[23].

Hükûmet ise Patrikhanenin sadece dinî işlerle uğraşmaya yetkili olduğunu, Patriğin mensup olduğu "millet" adına şikayetlerde bulunamıyacağını, bu şikâyetlerin hükümete fertler tarafından her bölgeden yapılması gerektiğini bildiriyordu[24].

Bu sırada Ermeniler'in kurduğu Taşnak cemiyeti Ermeni Patrikhanesinin emri altına girmek istemiyordu. Bu cemiyetle İttihatçılar 1909 Eylül'ünde birlik, anayasa ve ilerleme için anlaşma yaptılar. Ermeni Patrikhanesi bu anlaşmayı samimiyetsizlikle suçlayarak kınadı[25].

Kudüs'te de Araplar'la Yahudiler arasındaki rahatsızlık hâlâ devam ediyordu. Sadece Arap değil, Rum ve Ermeni yerel basını da hükûmeti bu bölgedeki Yahudi yerleşimini önleyemediği için suçluyorlardı. Yerel otoriteler, Yahudilere silahlı bir saldırı olasılığı düşüncesiyle silahlanma izni verdiler[26].

Meclis başkanı ve İttihat ve Terakki derneğinin önde gelen liderlerinden olan Ahmet Rıza Bey, Hahambaşı Haim Naum efendiye, Osmanlı hükümetinin yurt dışındaki Yahudilerin devletin Kudüs dışında her bölgesine göçünü destekleyeceğini, Yahudilerin devletin dostu olduğunu söylüyordu[27].

Yahudilerin, Yahudi göçmenlerin Filistin'de en fazla 3 ay kalabileceklerine ilişkin yasağı kaldırma teşebbüsleri başarılı olmadı. İttihat ve Terakki bölgedeki huzursuzluğu önlemeye kararlıydı. Arapların baskısı ile hükûmet 20 Haziran 1909'da, Beyrut'taki 50.000 yabancı uyruklu Yahudinin devletin çıkarlarına zararlı olabileceği nedeniyle, Filistin'e göçünü yasakladı. I. Dünya Savaşına kadar Araplar'ın ve Siyonist'lerin Osmanlı Devleti üzerindeki baskıları sürdü. I. Dünya Savaşı sırasında Siyonist hareketin önderlerinden V. Jabotinski, "33 yıldır Filistin'de Yahudilerin yerleşmesi için Türkler arasın-

[23] Bayur, age., s. 305.

[24] Bayur, age., s. 305.

[25] Sarkis Ataman, The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict. New York, 1955 sh. 159-165 (s. 163).

[26] Fahd, s. 200, 201.

[27] Fahd, age., s. 201.

da sempati yaymaya çalışıyoruz. Onları seviyoruz, kalplerimizde ayrılık değil, sadece Osmanlı egemenliği altında, Filistin'de hürriyet içinde yaşamak var"[28] diyordu.

Bu arada, Kutsal Yerler'de (bu konuda 18 Ocak 1915'de Alman Dışişleri Bakanlığına sunulan bir rapora göre), Büyük Devletler arasındaki rekabet devam ediyordu. Fransa, anlaşma ve kapitilasyonlarla sağlamlaştırdığı "Doğu'da koruma Politika"sını sürdürüyor, Rusya da yine politik nedenlerle koruyucu rolüne talip çıkıyordu. Bu bölgedeki Rus hacıların sayısı devamlı artıyordı. Rusya Suriye ve Filistin'de pek çok hastahane ve okul açarken (ki Osmanlı Devleti savaş başlayınca bunları kapattı), konsolosluk sayılarını da arttırıyordu. Rum-Ortodoks kilisesinden de hep destek alan Rusya buna rağmen Suriye'deki Patriklik ve başpiskoposlukları ele geçiremedi. Çünkü bu mevkilere hâlâ Osmanlı vatandaşları atanıyordu. Bu bölgelerdeki İtalyan ve Avusturya'nın koruma çabaları gibi, Rusya'nın çabaları da hep sonuçsuz kaldı[29].

Makedonya'da ise Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan arasında bu bölgeyi ele geçirmek için büyük çekişmeler vardı. Kiliseler Kanunu'nun bu arada çıkartılması da, yukarda değindiğimiz gibi, büyük siyasal sorunlara yol açmıştı.

1911 Kasımında Hürriyet ve İtilaf Partisi kuruldu. Bu partiyi İttihat Terakki'den memnun kalmayan gayrimüslimler de destekliyordu. Parti programında tüm azınlıklara irade, berat ve fermanlarla verilen haklara saygı gösterileceği açıklanıyordu. Ancak bağımsızlık isteyen cemaatler bunu da çekici bulmadılar.

1912 yılında Meclis feshedildi. Yeni seçimlerde, İttihat ve Terakki Meclis'te Türk, Rum[30], Ermeni, Arap milletvekilleriyle varlığını devam ettirdi. Balkan devletleri ise 13.10.1912'de Osmanlı Devletine verdikleri notada, Berlin anlaşmasında vaadedilen reformların icrasını, Avrupa eyaletlerinde kurallar uygulanırken ulusallık prensiplerine uyulmasını istediler. Bu nota ile, her ulusun Osmanlı meclisinde nüfuslarıyla orantılı üye bulundurması, Hıristiyan-

[28] Fahd, age., s. 205.

[29] A.A. Türkei, 175a A. 2384, Bd. 35/36. Bu rapor'da 25 Nisan 1875'de Bethlehem'de çıkan, Rumlar'la Fransizkan rahipler arasında kavga ve yaralama olayı, 1895'de yine bir Fransizkanın Rus konsolosunun Kavası tarafından öldürülmesi, 4 Kasım 1901'de Alman ve İtalyan konsoloslarının Rumların kötü davrandığı Alman ve İtalyan tebalı Fransizkanları korudukları, 19 Ağustos'ta tekrar çatışmalar olduğu 22 Ocak 1907'de Ermeniler'le Fransizkanlar arasındaki kanlı olaylar özetlenerek, bunlara büyük devletler arasındaki çıkar yarışının neden olduğu belirtilmiş. Aynı rapora göre 1911'de Hayfa ve Kudüs'te 12.298 Rus hacıya karşılık, sadece 2688 İngiliz, 1387 Alman ve 665 hacı olduğu belirtilmektedir. Rusya 1902-1905 yılları arasında Suriye ve Filistin'de 133 tane okul açmıştı.

[30] Parlemento'daki Rum milletvekillerinden 16'sı bir Rum Partisi kurmuşlardı. 1912'de bu parlementonun feshi ve İttihat Terakkinin gittikçe ulusçuluk fikrine daha fazla bağlanması üzerine, bu Rum Partisi de Hürriyet ve İtilaf fırkasını desteklemişti. Clogg, agm., s. 20.

ların oturdukları vilayetlerdeki tüm meclislere alınmaları, Hıristiyan cemaat okullarının devlet okullarıyla eşitliğinin kabulü, Hıristiyanların bölgelerinde askerlik yapmaları, Hıristiyan subayların komutası altında bulunmaları, Hıristiyan subay yetişinceye kadar Hıristiyanların askere alınmaması, Hıristiyanların oturdukları vilayetlere Büyük Devletlerce onaylanmış İsviçreli ya da Belçikalı valiler atanması, bunların yanında isteklerin denetimi için seçilmiş genel meclislerin bulunması, isteniyordu. Sadarette üyelerinin yarısı Hıristiyanlardan oluşan bir yüksek kurul kurulması istendi. Büyük Devletlerin ve Balkan Devletlerinin elçileri bu kurulu denetleyecekti[31]. Görüldüğü gibi Balkan Devletleri de, Büyük Devletler yanında Osmanlı Devleti'nin egemenliği üzerinde hak iddia etmek istemektedirler.

Babıâli, istekleri reddederek Bulgaristan ve Sırbistan'la diplomatik ilişkileri kesti ve ünlü Balkan Savaşları başladı (1912)[32]. Balkan savaşının başlamısndan sonra, Rusya Türkiye'ye verdiği nota'da, Ermenilerin koruyucusu olduğunu belirterek reformların bekleneni vermediğini ve bu bölgeye askerlerinin girmesinin yararlı olabileceğini, İmparatorlukta genel bir reform yapılmasını istediğini bildirdi[33].

Halbuki İstanbul'da 13 Ocak'ta zaten bu konuda çalışmak üzere bir komisyon kurulmuş ve bölgesel idareye ilişkin olarak hazırlanan bir yönetmelik 26 Mart'ta yayınlanmıştı[34]. Buna göre, yönetimde ve malî konularda yerel özerklik getiriliyor, valilerin yetkileri ve bölge meclislerinin seçim şekli belirleniyordu. 2. Balkan savaşının sonunda Bulgarlarla imzalanan 29 Eylül 1913 tarihli İstanbul barışının 9. maddesi ile, Osmanlı sınırları içinde kalan Bulgarlara, diğer Hıristiyan uyrukların sahip olduğu hak ve imtiyazların aynen tanınacağı kabul ediliyordu.

Görüldüğü gibi II. Meşrutiyet, gayrimüslim tebaayı devlete bağlayamadığı gibi, bu hareketin samimiyetine inanmayan ya da inanmak istemeyen diğer devletlerle olan ilişkileri de düzeltemedi. İktidardaki İttihat ve Terakki Partisi'nin 1913 tarihli kongresinde kabul edilen siyasî programında ise, her cemaatin okulları üzerinde hükümetin teftiş ve nezareti olduğu, ama hiç bir unsurun lisan, inanç ve edebiyatına müdahale edilmeyeceği yazılıydı (Md. 41)[35].

[31] Bayur, age., s. 421.

[32] A.A. Türkei 110. No. 2. Bd. 2/3. (Balkan Savaşına ilişkin Alman belgeleri).

[33] Delfs, Hermann, Die Politik der Mächte beim Zerfall des Osmanischen Reiches, Kiel 1954, s. 63.

[34] F.O. 371/788/7281 Lowther'den Grey'e, No. 104.

[35] Tunaya T.Z. Türkiye'de Siyasal Partiler, C. 1, s. 110, 1984, II. Meşrutiyet döneminde kurulan tüm derneklerin programlarında, buna benzer hükümler bulmak mümkündür. Örneğin:

-Ağustos 1908'de kurulan Fedakâran-ı millet cemiyetinin programında, 4. maddede "Osmanlı Sancağı altında yaşayan ahvam-ı muhtelife beyninde mevcut ihtilafların def ile bu uhuvvet ve ittihat-ı umumi-i vatani tesis ve tahkimine çalışmak" yer alıyordu.

1913'de Ermeni ve Rum Patrikhaneleri kendi seçtikleri milletvekillerinin Meclis'e kabulü için İttihat ve Terakkiyi zorladılar. Hükûmet ise patrikhanelerin böyle bir yetkisi olmadığını, İmparatorluktaki her topluluğun parlamento için kendi temsilcisini seçmesinin, anayasanın anlamını kaybettireceğini söyleyerek öneriyi reddetti[36]. O zaman ülke bir konfederasyona dönecekti ve Ermeni, Türk, Rum ve Araplardan, her biri farklı programa sahip üyeler seçmek gerekecekti. Rum ve Ermenilerin bu konudaki ısrarları sonunda, Ermenilerin 16 milletvekili ile temsili ve bunların İstanbuldan üç milletvekili bulundurmaları kabul edildi[37]. Rum liderlerin Hellenizm ve Megali İdea istekleri de gittikçe güçleniyordu.

Bu arada Rusya ile Osmanlı Devleti arasında reform konulu çekişmelerde İngilizler Osmanlı Devleti'ni desteklediler[38] ve sonunda 8 Şubat 1914'de Yeniköy'de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir anlaşma imzalandı:[39] Bu anlaşmaya göre, Ermeniler'e uluslararası kontrol altında bazı yetkiler tanınıyordu. Doğu Anadolu vilâyeti iki bölgeye ayrılacak, her birine Avrupalı birer müfettiş yollanacaktı. Bunlar yüksek rütbeli görevliler hakkında tâkibat yapabilir, vali dışındaki yetkilileri görevlerinden uzaklaştırabilir, aşağı düzeydeki memurları kendileri atayabilir, diğerlerinin atanmasını hükümete teklif edebilirlerdi. Bunlar idare, adliye, zabıta ve jandarma üzerinde geniş denetim yetkisine sahip olacaklardı. Doğu Anadolu vilayetine dahil olan Van, Bitlis, Erzurum gibi şehirlerde genel meclis üyelerinin yarısı Müslüman, yarısı Hıristiyanlardan seçilecekti ve yasalar Türkçe ve Ermenice ilan edilecek, Mahkeme kararlarına Ermenice tercümeleri eklenecekti.Her cemaatin kendi okulları olacak, askerlik görevlerini oturdukları yerin bağlı olduğu müfettişlik sınırları içinde yerine getireceklerdi. Bu anlaşma ile Osmanlı Devletinin egemenliği büyük ölçüde tehlikeye düşürüldü[40]. Müfettişlerin seçimi ve atan-

-Osmanlı Akrar Fırkasının Eylül 1908 de kuruluş programında ise 14. maddede Osmanlıların mebus seçiminde ve memuriyetlere tayininde mezhep farkı gözetilmemesi, tüm Osmanlıların ahz-ı asker kanununa tabi bulunacakları, 15. maddede ise dinin serbestçe icrası ve muhtelif cemaatlere verilmiş olan imtiyazların esaslarının mahfuz kalacağı, askerî okullara da tüm Osmanlıların alınması (Md. 20), cemaat okullarında Türkçeyle birlikte millî lisanlarını tedris serbestilerinin korunacağı öngörülmüştü.

-Aynı şekilde Hürriyet ve İtilaf partisinin programında, Osmanlı birliğine zarar getirmemek şartıyla Osmanlı uyruklarına her alanda hürriyet tanınmıştı.

Benzer şekilde, Osmanlıcılığı savunan dernekler, programlarında aynı hususlara yer vermişlerdi (Tunaya, s. 138, 157, 289).

[36] Tanin, 19 Kasım 1913 ve 11 Aralık 1913.

[37] Stanboul, 100 Aralık 1913, 2 Mart 1914.

[38] Feroz Ahmad, "Great Britain's Relations with the Young Turks 1908-1914", Middle Eastern Studies 2 (1966). Bayur, age., C. II, Kısım III, s. 169, 177.

[39] Würl Erich, Die Tätigkeit des Markgrafen Pallavicini in Konstantinopel, 1906-1914, Wien, 1951, s. 89 ve dev.

[40] O Münir, age., s. 381, Toynbee A. Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, s. 633-5.

masından bir ay sonra da I. Dünya savaşı başladı[41]. Osmanlı Devleti savaşa girdikten sonra bir irade ile müfettişlerin mukavelelerini feshetti[42].

Osmanlı hükümetinin, doğudaki Ermeniler'in hep destek gördükleri Ruslara yardım edebilecekleri kuşkusu üzerine, Patrikhane bir rahip başkanlığında komite temsilcilerini toplayarak onlardan Osmanlı hükümetine sadık kalmalarını, askerî görevlerini yapmalarını ve dış tesirlere kapılmamalarını istedi. Bir yandan da Patrikhane, Eçmiyazın katogikosluğu yoluyla, Berlin Anlaşması sırasındaki gibi, Rusya'ya başvurarak onlardan yardım diledi[43].

1915'de Kafkas cephesinde Ermeni komitecilerinin kışkırttığı Ermeniler Ruslara yardım ettiler ve çeşitli bölgelerde ayaklandılar. Bu nedenle askere alınmış olan Ermeniler 2 Haziran 1915'de bir buyrukla silahsız birliklere ve geri hizmete verildiler[44].

Osmanlı Devleti savaşa katıldıktan sonra, yabancıların işlettiği eğitim ve sağlık işleriyle ilgili bazı dinî kurumlara el koymuştu. Bu, karar Fransa için ağır bir darbe olurken, Almanya bunları devralmak istedi. Maarif nazırı Şükrü bey 9 Şubat 1915'de Almanya Büyükelçiliğine, Osmanlı hükümetinin amacının dinsel eğitiminden laik eğitime geçmek olduğunu, bu nedenle dinsel cemaatlerin okul açmalarına izin verilmeyeceğini, bunun her cemaatin içindeki din derslerini azaltmak demek olmadığını[45] bildirdi. Almanlar bu konudaki baskılarına rağmen bir şey elde edemediler.

Alman devlet adamı Erzberger, 9 Eylül 1914'de kapitülasyonların 1 Ekim'den itibaren kaldırılmasını isteyen Osmanlı Devletinden, bu ülkedeki Hıristiyanların hayat, hürriyet ve dinî serbestîleri için yeterli güvence istemişti[46].

[41] Arberry, Religion in the Middle East adlı eserinde (s. 488-489), pek çok Batılı yazar gibi idareyi ele geçiren Jön Türklerin Pan-Turanizmi gerçekleştirmek için, Ermenileri planlı bir şekilde ortadan kaldırmak istediklerini, I. Dünya savaşını da bunu gerçekleştirmek için kullandıklarını yazmaktadır. Yazar, bir kaç cephede birden savaşan Osmanlı Devletinin otoritesine karşı ayaklanan ve düşmanla işbirliği yapan Ermenilere her devletin yapacağı gibi, Osmanlı Devletinin de ayaklanmayı bastırmak için yaptığı müdahaleyi "Ermenilerin ortadan kaldırılması planının uygulanması" biçiminde saptırarak açıklamıştır. Aynı yazar, Mustafa Kemal'in orduları tarafından da yeni katliam yapıldığını ileri sürerken, kendilerine verilen bölgede oturan Türk halkı katleden Ermenileri haklı çıkarmak istemiş, Ermeni katliamı üzerinde duran Joseph Pomiankowski (Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches, 1928, Zürich s. 157 ve dev.) ise I. Dünya Savaşının Ermenilerin durumunu kötüleştirdiğini belirtirken, bunun nedenini, onların her türlü ihtilafa taraf ve mümkün olduğu kadar yardımcı olduğunu belirterek açıklamış, Talat ve Enver Paşaların Ermenileri düşmanla işbirliği yapmamaları için uyardığını yazmıştır. age., s. 158-159.

[42] Mandelstam André, Le sort de l'Empire Ottoman, Paris, 1917, s. 245.

[43] Deutsche Tageszeitung'un 24.2.1914 tarihli sayısında, Ermeni Katolik Patriği Terzian'ın Babıâli ile ters düştüğü, Vatikan'ın ise Fransa'nın Katolik Osmanlı vatandaşları üzerindeki koruma haklarının aynen muhafaza edilmesini savunduğunu ve bu konuda elinden geleni yapacağını açıkladığı yazılıdır. A.A. Türkei 175 a, Bd. 35 A. 3850.

[44] Bayur, age., s. 475.

[45] Bayur, age., s. 476.

[46] Bayur, C. III, Kısım 3, Ankara 1957, s. 474. Kapitülasyonları kaldıran metin için bkz. Hurewitz, age., sh. 2-3. Sonunda 1 Ocak 1917 gizli anlaşmasına, Almanya'nın Osmanlı Devletinde eğitim ve mezhep-

Görülüyor ki 1856'dan beri aynı istek farklı devletlerce devamlı olarak ileri sürülmektedir. 18 Ocak 1915 tarihli bir Alman raporunda kapitülasyonların kaldırılmasının misyonlar için ağır bir darbe olacağı, çünkü imtiyazlarını ve yerlerini Türklere devretmek zorunda kalacakları yazılıdır[47]. Bu rapor, büyük devletlerin, kutsal yerler ve kapitülasyonlar konusuna eğilme nedenini ve bakış açısını yeterince açık olarak ortaya koymaktadır. Onlar, Osmanlı Devleti üzerindeki politik ve ekonomik amaçlarını gerçekleştirmek için kullandıkları araçlardan vazgeçmemek için her tür baskı yolunu denemektedirler.

Burada ilginç olan, bir yandan savaş sürerken, Osmanlı Devletinin, hâlâ ondan kopmak isteyen gayrimüslimlerin iç düzenlemesi ile de uğraşmasıdır: Nitekim, 19 Mart 1915'de İstanbul'daki Alman elçiliğinden Berlin'e yollanan raporda, Osmanlı Devletinin gayrimüslim vatandaşlarının durumlarını tekrar düzenlemek istediği yazılıdır[48]. 1916'da Ermeni patrikhanesi için yeni bir nizamnâme yapıldı[49]. Bu nizamnâmenin 1. maddesi ile Sis ve Aktamar Ermeni katogikoslukları, İstanbul ve Kudüs Ermeni Patriklikleriyle birleştiriliyor, ruhanî işler bu katogikosluk ve patrikliğe yüklenerek, Eçmiyazin Katogikosluğu ile tüm ilişkiler kesiliyordu. Katogikos ve Patriğin ikamet mahalli Kudüs olup, ruhanî alanı Osmanlı ülkesi idi. 2. maddede Patriğin memuriyet beratıyla çalışabileceği, mezahip vekâletine bağlı olduğu ve yalnız mezhep işleri için vekalete müracaat hakkı olduğu yazılıydı. 4. maddede Katogikos-patrik adayının taşıması gereken sıfatlar arasında, babadan ve dededen Osmanlı uyruğu olma şartı vardı. 1863'de ise sadece babadan Osmanlılık yeterli sayılıyordu. Bu nizamnâme ile umumi meclis kaldırılarak, ruhanî ve karışık 2 meclis kuruluyordu. Bu meclisler Patriği seçiyor, kilise, manastır, evkaf ve özel okulların yönetimi ve harcamalarıyla ilgileniyordu. 6. ve 7. maddede bu meclislerin seçim şekli ve görevleri düzenlenmiş, meclis üyelerinin seçimlerinin mezahip nezaretince tasdik edileceği de bildirilmiştir. Okulların, kuruluş, eğitim sistemi, öğretmenlerin tayinleri ve maarif vekâletinin teftişine tâbi idi.

11 Ağustos 1916 tarihli Tanin gazetesi "Ermenilere 1863 nizamnamesiyle haklar tanımasının hiçbir nedeni yoktu. Bu nizamnameyle tanınan haklardan sonra kurulan Ermeni meclisi siyasî bir teşekkül halini aldı. Ermeniler partiler kurdu, patrikler mevkilerinde kalabilmek için bunlarla uzlaşmak ve siyasetle uğraşmak zorunda kaldılar. Bu da hem Osmanlı Devletini hem de

ler konusunda en çok müsaadeye erişen devlet olacağı hükmü kondu. (Viyana'daki Alman elçisi Von Thirschcky'nin Avusturya'nın bazı Katolik Osmanlı vatandaşları üzerindeki koruma haklarının devam ettiğine ilişkin 20 Mart 1913 tarihli raporu. A.A. Türkei 175a, Bd. 35/36 A. 5369.

[47] A.A. Türkei 175a, A. 2384. 18 Jan. 1915.

[48] A.A. Türkei, A. 10745, No. 175a, Bd. 35/36 (Wangenheim'den Reichskanzler Hollweg'e).

[49] 28 Temmuz 1332 tarihli Takvim-i Vekayi, 10 Ağustos 1916. Düstur, 2. Tertip, C. 8, s. 1240 No. 729 "Ermeni Katogikosluk ve Patrikliği Nizamnamesi".

Ermenileri zarara soktu''[50] şeklinde bir yazıyla bu nizamnameyi, Ermenileri örgütlendirmeye yardımcı olmakla suçlamıştır.

Babıâli 18 Ekim 1916'da Almanya[51] ve Avusturya'ya, Paris ve Berlin anlaşmalarını yürürlükten kaldırdığını, bir süre sonra da kapitülasyonları ilga ettiğini bildirdi. Böylece yıllardır bu anlaşmaların gereğinin yapılmadığı yolundaki suçlamalardan ve kapitülasyonlar nedeniyle vermek zorunda kaldığı tavizlerden kurtulmak istedi[52].

I. Dünya Savaşı başladığında Yunan başbakanı Venizelos Yunanistan Makedonyası ve Epir'deki Müslümanlarla, Trakya ve Aydın'daki Rumların değişimini istediyse de, Osmanlıların savaşa girmesi bunun gerçekleşmesini engelledi[53]. Savaş sırası ve sonrasındaki siyasal gelişmeler ayrı ayrı pek çok incelemenin konusunu teşkil edecek genişliktedir. Bu nedenle 1914 ötesi siyasal olaylara değinmeyerek, son dönemde gayrimüslimlerin şahsî hallerine ve Aile hukuklarına ilişkin değişikliklere geçiyoruz[54].

III. 19. Yüzyıl Sonlarından İtibaren Gayrimüslimlerin Şahsî Hallerine ve Aile Hukuklarına İlişkin Olarak Yapılan Düzenlemeler.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Osmanlı Devletinde gayrimüslimlerin aile hukuklarına giren muameleler, bağlı oldukları cemaat şefleri veya onların verdiği yetkilerle hareket eden din adamları tarafından yürütülüyordu.

1917 yılında çıkartılan Hukuk-u Aile Kararnamesine kadar bu konuda hiç bir düzenleme getirilmediği gibi, çıkarılan nüfus sicili nizamnamelerinde de, gayrimüslimlerin şahsî hallerine ilişkin işlemlerde cemaat şeflerinin ya da mahallî ruhanî memurların görevli olduğu belirtilmişti.

29 Safer 1308'de (1890) çıkartılan Sicil-i Nüfus Nizamnamesine[55] göre, dinî liderler ve memurlar bölgelerindeki gayrimüslimlerin[56] ad ve özelliklerini bir sicile kaydedeceklerdi. Devletin resmen tanıdığı her millet için bir sicil vardı. Bu sicile kaydedilenlere muhtarlar, imamlar ve zimmî din adamları tarafından birer nüfus tezkeresi verilecekti. Yerel dinî şefler, doğum, ölüm, evlenme, boşanma gibi durumları nüfus kâtibine bildireceklerdi. Nüfus tezkeresi

[50] Bayur, age., 55-56.

[51] Almanya, diğer batılı ülkeler gibi, bu tarihte de hâlâ Osmanlı Devletinde yaşayan gayrimüslimlerle ilgileniyordu. Prof. Dr. Engert'in Hıristiyanların Şark'daki statülerine dair raporu. 18.12.1917. (A.A. Türkei, 175).

[52] Tam metin, Hurewitz, Vol 2, s. 2-3.

[53] Clogg, agm., sh. 200 I. Dünya Savaşının sonunda Katolik Rumlar Selanik ve Atina'ya göç ettiler.

[54] Daha sonra 1921'de Rusya ile yapılan anlaşmada bu hususa dair bazı maddeler belirlendi. I. Dünya savaşına girildiği sırada Ermeni Katolik ''millet''ine 140.000 kişi kayıtlıydı. Frazee, Catholics and the Sultan, 272.

[55] Düstur, Zeyil II, s. 15-24.

[56] 1874 Nüfus Sicili Nizamnamesindeıı farklı olarak, kadınların da kayıt edilecekleri hükme bağlanmıştı.

olmaksızın gayrimenkul alıp satmak, ülke içinde ve dışına seyahat etmek, resmi dairelere başvurmak mümkün değildi. 1901'de[57] ve küçük değişikliklerle 1902'de[58] çıkartılan iradelerle, nüfus sicili nizamnamelerinde zimmîlerin hangi cemaatlere mensup oldukları kesinlikle tesbit edilerek, aile hukuklarına dair işlerinin bu guruplar içerisinde düzenleneceği belirtilmişti[59]. Bu iradede zimmî toplulukların kayıtlarının patrikhane ve hahambaşılıklarca yapılacağı, evlilik yoluyla "millet" değiştirilebileceği yazılıydı.

1914 yılında ülkenin Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi uyruklarının aile hukuklarını da içerecek ortak bir yasa hazırlanması için çalışmalar başladı. Bu amaçla ihzar-ı kavanin komisyonları kuruldu. Alt komisyonlara konuyu iyi bilen gayrimüslimler de alındı. Hazırlanan Kanunun Esbab-ı Mucibe Layihasında[60] "bu suretle müslümanlar için icabatı medeniyyeye müstenit olan kanunu esasat-ı fıkhiyyeye istinat ettirmek" kolay olduğundan "gayri müslimler hakkında da onların ahkâmı mezhebiyesinden kavaidi, lazimeyi istihraç ve telfik ile müşterek mesâilin cümleye şamil olmak üzere" kanunun tedvin edileceği yazılıydı. Müslümanlar hakkında konacak genel hükümler, mezheplerine aykırı ise gayrimüslimlere uygulanmayacaktı. Onlar için bu konuda "ayrı ayrı belirtilerek ve düzeltilerek" istisnai hükümler konacaktı.

Böylece, devletin farklı dinlere mensup uyruklarının Aile hukuklarını tek bir kanun içerisinde düzenlemek için çalışmalar yapıldı. Ancak 1917 yılında çıkartılan Hukuk-u Aile Kararnamesi[61] sadece evlenme ve boşanmaya ilişkin hükümleri kapsıyordu. Çünkü nesep, nafaka gibi Aile Hukukunun kapsamına giren diğer konulardaki komisyon çalışmaları I. Dünya Savaşı nedeniyle tamamlanamamıştı.

1 Ocak 1918'de yürürlüğe giren bu kararnameninn 2. faslında[62], Yahudiler hakkında nikâh manileri (madde 20-26), nikâhlarının feshi (Md. 59-62) ve butlanı (Md. 63-68) düzenlenmişti. Kimlerle evlenilemeyeceği, nikâhın ne zaman fâsit ya da bâtıl olduğu bu maddelerle açıklanmıştı. Yahudilerde, evlenmede iki şahit, boşanmada ise taraflar ya da yetkili vekilleri hazır bulunma-

[57] 11 Aralık 1901, Düstur, VII, s. 433-451.

[58] Düstur VII, s. 864-883; Young, II, s. 242-261. 15 Reb. 1326, 10 Haziran 1902.

[59] Bu nizamnameye dayanılarak 1905 yılında yapılan nüfus sayımı öncesinde Rum Patriği, Patrikhaneye bağlı olan Rum, Sırp, Ulah, Arnavut, herkesin Rum-Ortodoks olarak kaydını istemiş ve bu istek Babıâli tarafından kabul edilmişti.

Bulgarlar ise mezheplerine göre Bulgar Ortodoks, Katolik ve Protestan olarak üç bölümde gösterilmişti. Işıksal, Turgut, "Makedonya üzerinde oynanan Oyunlar ve Bilinmeyen Bir Nüfus Sayımı," Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Nisan 1971, sh. 43, 16.

[60] Ansay, S.Ş. Medeni Kanunumuzun kabulünün 25. Yıldönümü münasebetiyle Eski Aile Hukukumuza Bir Nazar, Ankara, 1952, Layiha Metni, sh. 18.

[61] Düstur, 2. Tertip, C. 9, s. 762 ve Bkz. Eisenman Robert, "The Young Türk Legislation, 1913-1917 and Its Application in Palestine, İsrael" s. 62 Ed. by Kushner.

[62] Düstur, C. 9, s. 764.

lıydı. Tarafların yaşadıkları kazanın kadısı ya da naibi boşanmayı deftere kaydedecekti.

Hıristiyanlara ilişkin bölümlerde ise nikâh akidleri (Md. 40-44), tarafların boşanmaları için dava açılmasının şart olduğu, fesat sebebinin öğrenilmesinden itibaren 1 yıl içinde davanın açılması gerektiği, butlan sebebi bilinmeden yapılan nikâhtan doğan çocukların sahih nesepli olmaları gibi nikâh ahkâmı (Md. 78-79), nikâhın feshi (Md. 63-68) ve boşanmaları (Md. 132-138) düzenlenmişti. Bu işlemlerde ruhanî reislerin yetkili olduğu da belirtilmişti. Dinî yetkililer nikâh istemini haber aldıklarında 24 saat içinde durumu mahallî mahkemeye haber vermeliydi. Kadı, nikâhın akdinde hazır bulunmak üzere bir görevli yollayacaktı. Nikâh, sonra özel bir sicile kaydedilecekti.

Eğer ruhanî memur evliliği yapmaktan imtina ederse, nişanlılar kadıya müracaat edebilirlerdi. Kadı eğer imtina nedenlerini içeren bir belge varsa onu kontrol eder, böyle bir belge yoksa, ruhanî memura 1 ay içinde imtina nedenlerinin bildirilmesini, aksi halde nikâhın akdedileceğini bildirirdi[63].

Görülüyor ki ruhanî memurların muhtemel keyfî davranışlarını önlemek amacıyla, kadılara durumu kontrol etme yetkisi verilmiştir.

"Hukuk-u Aile Kararnamesine Müteallik Muamelat-ı İdariye" hakkındaki 16 Rebiülevvel 1326 (1908) tarihli Nizamname'de ise[64] evlenecek kişilerin oturdukları mahalle ya da köy ihtiyar meclisinden birer nikâh ilmühaberi almaları gerektiği bildirilmişti (Md. 1). Bu ilmühaberde ana babaları, kendi kimlikleri, işleri, din, mezhep ve tabiiyetleri yazılıydı. Hıristiyanlar bu ilmühaber ve değer gerekli belgelerle birlikte ikamet mahallindeki ruhanî reise, diğerleri ise yerel mahkemeye başvuracaklardı.

Bu kararname ile şeriat mahkemelerinin[65] yetkilerinin genişletilerek, gayrimüslimlerin evlenmeleri ve boşanma davaları için yetkili kılındıkları anlaşılmaktadır. Böylece din adamlarının aile hukukları konusundaki imtiyazları sınırlandırılmıştır.

Bu kararname, uzun yıllardan beri müslüman olmayanların ayrıcalıklarının artırılarak sürdürülmesine çalışan büyük devletler tarafından doğal olarak hoş karşılanmamış, 19 Haziran 1919'da işgal kuvvetleri yüksek komiserliğinin isteği üzerine "Hukuk-u Aile Kararnamesinin ilgasına ilişkin kanun"la[66] lağvedilmiştir. Bu kanunla, Hukuk-u Aile kararnamesinden önceki ahkâmın yürürlükte olacağı (Md. 2), kararnamenin yayınlandığı tarihten itibaren ge-

[63] Düstur, 2. Tertip, C. 10, s. 52.
[64] Düstur, 2. Tertip, C. 10, s. 52, md. 10.
[65] Şeriat mahkemeleri 12 Mart 1917'de Adalet Bakanlığına bağlanmışlardı. Düstur, 2. Tertip, C. IX, s. 270.
[66] Düstur, 2. Tertip, C. II, s. 299.

çerli bulunacağı (Md. 5) ve icrası için Adliye ve Mezahip Nazırının memur olduğu (Md. 6) belirtilmiştir.

Böylece 30 Ekim 1918'de fiilî varlığı sona eren Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler, yine büyük devletlerin yardımı ile, kendi özel hukuklarını düzenleyen bu yasanın kaldırılmasını sağlamışlardır. Görüldüğü gibi, Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimler 1856'dan itibaren eşitlik adına ve büyük devletlerin baskı ve kontrolünde sürdürülen reform çabalarına hep karşı olmuşlar, imtiyazlarına ve mevcut hukuk düzenlerine en küçük bir müdahaleyi dahi kabul etmemişlerdir.

SONUÇ

Osmanlı Devletinde yaşayan gayrimüslimler, Tanzimat'a kadar, salt "yönetici kesim olan müslümanlardan farklı dinlere mensup olmaları" nedeniyle, zorunlu olarak özel hukuk ve kamu hukuku açısından farklı bir sistemde yerlerini aldılar. "*Millet*" adı verilen bu sistemde, zimmî topluluklara kendi dinî, sosyal ve hukukî yaşamlarını düzenleme izni verildi. İslâmî düşünce, hoşgörü ve Osmanlı yönetiminin özelliklerinin birleşmesiyle ortaya çıkan bu sistemde Devlet, kendisine bağlı bu dinî gurupları alt yönetim olarak denetim altında tutuyordu. Aynı kilise ve hukuka bağlı her gurup ayrı ayrı, ama kimlikleri, özellikleri belli olarak yaşıyordu.

Devletin güçlü dönemlerinde bu düzen başarıyla yürüdü. Ancak, Osmanlı Devleti üzerinde kurdukları ekonomik hakimiyetle yetinmeyen, siyasal güçlerini de pekiştirmek isteyen yabancı devletler müslüman topraklarında yaşayan gayrimüslim "*millet*" guruplarını, amaçlarını gerçekleştirmek için bulunmaz bir fırsat olarak değerlendirdiler. Müslüman olmayanların devletin zayıflamasıyla ortaya çıkan idarî bozukluklara karşı tepkilerini ve uyanan ulusçuluk duygularını körükleyerek Osmanlı Devletine karşı kullandılar. Kapitülasyonlar, anlaşmalar, gayrimüslimlerle ilgili olmamasına rağmen, güçsüz Osmanlı Devleti karşısında onların en sağlam dayanakları oldu.

Eskidenberi Doğu'daki Katoliklerle ilgilenen Fransa, bunu Osmanlı Katolikleri üzerinde de devam ettirebilmek için elinden geleni yaptı.

Rusya ise Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoksları himaye etmeye başladı. Çünkü Osmanlı Devleti, Rusya'nın dış politikasının ana amacını oluşturan Balkanlar ve Boğazlar'a sahipti. Rusya Ortodoksları silah olarak kullanıp bu politikayı gerçekleştirebilirdi.

İngiltere, sömürgelerine giden yol üzerinde bulunan Osmanlı topraklarını, zimmîleri koruma bahanesiyle ele geçirmek isteyen güçlü devletleri engellemek için, Osmanlı Devleti'ni sürekli ağır bir baskı altında tuttu. Bu topraklar zayıf bir devletin hakimiyetinde olmalı; reformlar gerçekleştirilerek, diğer güçlerin ellerindeki kapitülasyonlar ve başka gerekçeler yok edilmeliydi.

Daha sonra Metternich politikasını güden Avusturya ve Almanya da işe karıştılar. Din gibi son derece güçlü bir silâhla gayrimüslimleri kendilerine bağlayan, menfaatlerini koruma maskesiyle onları kışkırtan büyük devletler, kendi halklarının destek ve ilgisini sağlama amacıyla da, Kutsal Yerler soru-

nunu Osmanlı Devleti'nden kendi lehlerine ferman alma çabalarıyla devam ettirdiler.

Bu ülkeler bir yandan da göz koydukları bölgelerde yaşayan gayrimüslim grupların özerklik kazanmasını sağlayarak, ilerde o bölgeleri nüfuzları altına almak ve böylece yayılma politikalarını sürdürmek arzusundaydılar.

Bu devletlerden hiç biri, bir diğerinin Osmanlı topraklarını ele geçirmesine izin vermedi. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin yanında ya da karşısındaki yerlerini sürekli değiştirdiler. Ortak menfaatleri sözkonusu olduğunda da hemen birleşerek bu devlete birlikte baskı yaptılar. Ortaya çıkardıkları "Doğu (Şark) Sorunu", onların 19. ve 20. yüzyıl dış politikalarının ana konusu haline geldi. Gayrimüslim grupların bağımsızlık mücadelelerini kışkırtarak desteklediler.

Gayrimüslim kavimler bu kışkırtmalarla ayaklandılar. Osmanlı Devleti birbiri ardısıra patlak veren bu olaylarla iyice yıprandı. İlk ulusal ayaklanmayı çıkaran Sırplar 1812'de ulusal sınırları içinde özerkliklerini kabul ettirmişlerdi. Bundan farklı olarak, Yunanlılar tamamen Fransız ihtilâlinin ulusalcılık düşüncelerinden etkilenerek "bağımsız bir Yunan devleti kurmak amacıyla" ayaklandılar. 1829'da Yunanistan'ın bağımsızlığı tanınırken, Sırbistan'ın özerkliği de genişletiliyordu.

1848'de Avrupa'da çıkan ihtilâller Balkanlar'da liberal ve ulusal ayaklanmalara yol açtı. 1856 Paris barışı ile Eflak ve Boğdan ayrıcalıklı ve anayasalı beylikler haline dönüştü. Osmanlı Devleti Berlin anlaşması ile Romanya'nın tam bağımsızlığını kabul etti. Daha sonra Sırbistan ve Bulgaristan'ın kopması ile Devlet, Balkanlardaki topraklarını yitirdi. Bulgarlar, kendi Eksarklıklarını kurarak dinî yönden de bağımsızlıklarını sağladılar.

Tüm bu gayrimüslim guruplar yüzyıllarca kapitülasyonlar ya da "beratlar" aracılığıyla Batılı ülkeler tarafından korundular. Her biri, "dinleri nedeniyle" onları savunan devletler buldular. Müslüman Türklerin ise böyle bir şansı hiç olmadı. Onlar iç ve dış huzuru sağlamaya çalışan kendi devletlerinden de, gayrimüslimlerden daha az himâye gördüler.

Devletin tüm kurumlarındaki yozlaşmayı ve parçalanma tehlikesini gören Osmanlı Devlet adamları, devletin bağımsızlığını korumak, gayrimüslim grupların ulusçuluk isteklerini söndürmek amacı ile reform hareketlerine giriştiler. Yayınlanan fermanlarla Batıya açılınacak, tekrar yükselmek için aranan güç ve destek bulunacaktı. Yayınlanan fermanlar, büyük devletlerin Doğu politikalarının temelini oluşturan gayrimüslimlere, kendilerini geliştirme ve güçlendirmelerine yarıyan imkânlar tanıdı. Kamu hizmetine, devlet okullarına girdiler. Ama eşitliğin kendi ayrıcalıklarını zedelemesine izin vermediler. Gerçekleştirilmeleri için hiç bir işbirliğine yanaşmadıkları reformlardaki aksak-

lıkları büyük devletlere şikâyet edip, onlara sürekli devletin iç işlerine müdahale fırsatı tanıdılar.

Reform amacıyla çıkarılan fermanların ortak özelliği, Osmanlı devletinin varlık, birlik ve bütünlüğünü sağlamak isteyen devlet adamlarının çalışmalarının eseri olmalarıydı. Çeşitli siyasal nedenlerle, gayrimüslimleri bahane ederek cemaatleri devlete bağlı tutabilmek, böylece dıştaki olumsuz propogankadar, onların siyasal desteğini kazanma isteği de reformlarda itici güç olarak rol oynadı. Amaç, içte yeni bir kodifikasyon ile merkezî otoriteyi güçlendirerek cemaatleri devlete bağlı tutabilmek, böylece dıştaki olumsuz propoganda ve baskılardan da kurtulabilmekti. Fuad Paşa'ya göre gayrimüslimlere verilecek hürriyetler, onların milliyetçi ve ayrılıkçı fikirlerini köreltecekti.

1839 Tanzimat fermanıyla Padişah tüm uyruklarına cins, din ve mezhep farkı gözetmeksizin bazı haklar tanımış ve bunlara saygı göstereceğine söz vermişti. 1856 fermanı ile ise, 1839'da verilen haklar teyit ediliyor, gayrimüslimlerin imtiyazları genişletiliyordu.

Aslında bu fermanlarla hukuk devleti kavramına doğru bir adım atılmıştı. Fertlerarası eşitlik, kişi hak ve özgürlüklerinin dokunulmazlığı gibi kavramlar Osmanlı Hukukuna girmişti.Bunlarla, geleneksel İslam Hukuku ilkelerinde ilk büyük delik açılmıştı: Hz. Peygamberden beri uygulanan bazı kurallara karşı çıkılıyordu. Artık Müslüman olmayanların Müslümanlardan farklı bir hukukî statü içinde kalmaları istenmiyordu. Ama her iki guruba da eşit hakları verecek hukuk düzeni nasıl kurulacaktı? Gayrimüslimlere şer'i hukuk uygulanamıyacağına göre, onlara ve Müslümanlara tatbik edilebilir, Batı hukukuna dayanan kanunlar alınacaktı. Ama şer'i hukuk hâlâ uyulması zorunlu, temel yasa olarak kabul ediliyordu. Şer'i hukuk ve yeni hukuk ikilemi, eşitlik ilkesine dayanarak ayakta durmaya çalışan Osmanlı Devletini yıkan başlıca nedenlerden biri oldu.

Halkın reform hareketlerine katkısı olmadı. Devlet adamlarını bu fermanları çıkarmaya iten, halk değildi. Şer'î düzeni benimseyen Müslüman halk, reformlarla getirilen hakların bilincinde olmadığı gibi, kendi din ve geleneklerine çok uzak gelen yenilikleri de kabul edemiyordu. Müslümanlar, İslam hukukuna ve dinine uygun olarak yaşıyorlardı, onlara göre,"1856 fermanından hiç bir kazançları da yoktu. Onları Müslüman olmayanlarla eşit kılmak dine aykırılıktı. Gayrimüslimlere hep hoşgörülü davranılmıştı. Dinlerinde ve iç işlerinde büyük ölçüde özerkliğe sahiplerdi ve böylece gayrimüslim cemaatlerin Müslüman toplumdan ayrı tutulmaları da sağlanmıştı. Müminle kâfir farklıydı ve eşit olmaları düşünülemezdi. Müslüman olmayanlara tanınan her yeni hak, İslâm Hukukuna indirilen bir darbe idi. Hz. Muhammed'in zimmî-

ler için koyduğu hukuki statüye[1] açıkça karşı çıkılmış ve gayrimüslimlerle Müslimlerin eşitliği ilân edilmişti."

Müslüman olmayanlar, kendilerine getirilmek istenen eşitlik ilkesini bir kenara itip "bağımsız devlet kurma haklarını" savunurken, Müslümanlar reformlara büyük tepki gösteriyorlardı. Onların da gayrimüslimler kadar yardıma ihtiyaçları vardı. Onları koruyan hiç bir yabancı güç yoktu. Reformların sadece Müslüman olmayanlar yararına yapıldığı kanısındaydılar. Bir Müslüman devletin kurumlarının "reform" adı altında, Müslüman olmayan devletlerin ilkeleriyle düzenlenmesi onlara ters geliyordu.

Sonunda, zimmîlerin içinde bulundukları "Zimmet" statüsü, getirilen yeni ilkelerle yıkıldı ve zimmîler "tam Osmanlı vatandaşı" olarak kabul edildiler. Ancak yeni sistem, eskinin yerini alabilecek sağlam esaslara dayanan bir kurum haline gelemedi. Gayrimüslimler gitgide Osmanlı Devletinde "ayrıcalıklı guruplar" haline geldiler. Eski imtiyazlarını korudukları gibi, yenilerini de elde ettiler. Haklarını sürdürmek için de büyük devletlere dayandılar.

Reformları uygulayacak kadro ve teşkilâttan yoksun olan devlet adamları da, "Halifenin ülkesi"nde bunların yürütülmesinin mümkün olmadığını anladılar. Reformcu devlet adamları, devletin dayandığı "İslâmî temele uygunluk sağlama zorunluluğu" ile "Batı modeli, herkesin eşit olduğu bir devlet yaratmak" çabası arasındaki sonsuz çelişkide tıkanıp kaldılar.

Devlet bir yandan Osmanlılaştırma politikası güdüyor, bir yandan da "millet" sistemini ayakta tutmaya çalışıyordu. Devletin reformlarla getirmek istediği eşitlik ilkesi, "Millet"lere tanınan imtiyazlarla sürekli baltalanıyordu.

Reformları yöneten kadro, azınlıkları devlete bağlayacak bir ideal bulabilmek için çok uğraştı. Bir avuç aydının, "ümmetçilik" prensibini" Osmanlı ulusalcılığına çevirme gayretleri ise sonuçsuz kalmaya mahkûmdu.

"Din farkı gözetilmeksizin, aynı haklara sahip bir Osmanlı ulusu teşkil etmek" fikri asla gerçekleştirilemedi. Çünkü reform hareketleri eski sisteme karşı değildi. Gülhane Hat'tında geçmişe duyulan saygı belirtilmişti. Fermanın gerekçesinde Kur'an ve şeriat'tan ayrılındığı için imparatorluğun zayıfladığı yazılıydı. Üstelik devlet adamları reformları gerçekleştirirken bile Sultan'a Halife olarak bağlılıklarını korumak zorundaydılar.

Ancak devlet çıkarlarıyla İslâm Kamu Hukuku prensipleri artık çatışıyordu. Devlet, uluslararası alandaki yerini ve egemenliğini kanıtlamak amacıyla İslam Hukukunun dışına çıkmak zorundaydı. Çıkartılan fermanlarla açıkça

[1] Osmanlı Devletinde, zimmîler hakkında İslâm Hukukunun koyduğu kurallardan daha önce de çeşitli sapmalar olmuştu. Devşirme sistemi bunun en tipik ve önemli örneğidir. Devlet korumasında sayılan zimmî çocuklara el konmuş, dinleri değiştirilmiş, Padişahın kulu haline getirilmişlerdi.

İslâm Kamu Hukuku prensiplerinin uygulama alanı daraltılıyordu. Böylece tarihsel Müslüman-zimmî ayırımına son verilmek istendi. Ancak toplum bu defa daha tehlikeli bir ayırımla karşılaştı: "kendilerini hakları ellerinden alınmış hisseden ve yeni bir düzene alışmaya zorlanan Müslümanlar ve kendilerine verilen haklarla tatmin olamayan ve yükletilen mükellefiyetlerden memnun kalmayan gayrimüslimler". Fermanlarla gayrimüslimlere tanınan haklar, onları devlete bağlamaktan çok, kendilerini yetiştirerek, daha güçlü bir şekilde Osmanlı düzenine karşı çıkmalarına yol açtı. Burada Batılı ülkelerin, onların milliyetçilik bilincini kazanmalarındaki çabaları ve desteği de unutulmamalıdır. Yüzyıllarca birbirinden soyutlanarak yaşamış Müslüman ve zimmî grupları Osmanlılık fikri etrafında toplamak bir hayalden ibaretti. İslâmî düşünce hep Avrupaî düşünce ve yaşam tarzına galip geldi. Böylece "Osmanlılık" ideali işe yaramadı.

Batıdaki dinî, ekonomik ve teknik gelişmelere teokratik Osmanlı Devleti hep yabancı kaldı. Reformist devlet adamlarının çoğu, felsefî ve bilimsel olarak Avrupa medeniyetini anlıyamadılar. Ekonomik alanda batı üretim metodları benimsenmedi. Osmanlı Devleti batıdaki kültürel gelişimin dışında kaldı. İslâm hukuku ilkelerine dayalı Osmanlı Devleti ile Rönesans ve reform hareketleriyle aydınlanmış Avrupa arasında bir kültürel sentez olamazdı. Birleştirilmeye çalışılan elemanlar birbirlerinden çok farklıydı. Aynı şekilde yüzyıllarca yanyana yaşamış, ama mânen ve siyasal açıdan ayrı tutulmuş müslim ve gayrimüslimleri de ortak bir kültür ve hukukla birleştirmek de çok güçtü.

Kültürler arasındaki bu büyük uçurum Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan ilişkilerini çok etkiledi. Batılı ülkeler Osmanlı Devleti ile yaptıkları barış anlaşmalarıyla ulusal gurupların hukukî statülerini düzenlerken, reform hareketleriyle dinî gurupların daha fazla haklara kavuşmasını da sağladılar. Böylece gayrimüslimlerin dinî ve kültürel işlerini düzenlerken, onları bağımsızlığa götüren yoldaki engelleri de tek tek kaldırıyorlardı. Batılı ülkeler için Müslüman olmayanlarla aralarındaki "Din Birliği" Osmanlı Devletinin içişlerine müdahale etmelerinde hem bahane, hem de itici güç oluyordu.

Osmanlı toplum yapısını ve temel kurumları bilmeyen ya da hiçe sayan Büyük devletler, kapitüler haklarında ısrar ederken, devlete iç işleri hakkında tavsiyelerde bulunuyor ve Osmanlı devlet adamlarını birbirlerine karşı savunuyorlardı. Yüzyıllarca Müslüman toplumdan soyutlanmış ve kendilerini ikinci planda hissederek yaşamış olan gayrimüslimler de Avrupa Devletlerinin onlara olan sempatilerini farkettiler ve gayet ustaca kullandılar. Onlardan her fırsatta yardım istediler.

Artık yıkılmak üzere olan devleti biraz daha ayakta tutabilmek için getirilen yeni ilkeler, devlet adamlarını bir yandan iç huzursuzluk ve aksaklık-

larla, diğer yandan dış baskılarla karşı karşıya getirdi. Şer'i devlette Fransız ihtilâlinin prensipleri uygulanamazdı. Osmanlı yöneticileri gayrimüslimlere haklar tanıyarak, onların büyük devletlere yönelmelerini engellemeye çalıştılar. Ama hesaba katılmayan nokta, Osmanlı toprakları üzerinde büyük devletlerin bitmek bilmeyen, sonsuz politik ihtiraslarıydı[2].

Böylece gayrimüslimlerin hukukî statülerini düzenlemek için yapılan reformlar sonuçsuz kaldı. Belirtildiği üzere, zimmîler kabul edilen fermanlarla zimmîlikten "Osmanlı vatandaşı" statüsüne geçirilmek istendi. Ama sonuçta gerçekleşen, sadece ulusal bağımsızlıklarını isteyen "guruplar" statüsüne geçmeleri oldu. Böylece, önce Müslüman toplumla birlikte, ama ayrı hukukî statüde yaşayan "gayrimüslim Osmanlı"lar, reformlar sonucunda Müslümanlarla aynı statüye getirilmek istenirken, toplumda eskisinden daha keskin ve belirgin bir hukukî ayırım doğdu:

Devlet bir yandan Müslüman olmayanları kanun önünde Müslümanlarla eşit kılmaya çalışmış, siyasal haklarını vererek idareye katılmalarını sağlamış, askere almış; diğer yandan da salt din farklılığı nedeniyle onları Müslümanlardan daha fazla yetkilere sahip olabilecekleri, böylece bağımsızlıklarını elde etme amacını daha kolay gerçekleştirebilecekleri yeni bir statüye oturtmuştu.

Böylece gayrimüslimlerin hukukî statülerini düzenleyerek, devlette birlik ve bütünlük sağlamak için harcanan tüm çabalar boşa gitti. Devletin reformlarla eski güçlü haline gelme amacı da bu zıtlıklar yüzünden doğal olarak gerçekleştirilemedi. Devlet müslim ve gayrimüslim uyruklarını mutlu edemediği gibi, büyük devletlerin bu alandaki baskılarına da son veremedi. Çöküşe kadar bu huzursuzluk sürdü gitti.

Yüzyıllar boyu farklı dindeki unsurlara kucak açan, onları koruyan, Müslümanlardan daha iyi şartlar altında yaşamalarını sağlayan Osmanlı Devleti, meşrutî düzene geçtikten sonra, onların Meclis'te milletvekili olarak görev yapmalarına, en acımasız eleştirileri getirmelerine izin vermiş; onların tüm Büyük Devletleri karşısına geçirme çabalarına rağmen, bu grupların hukukî statülerini düzenlemek için yaptığı çalışmalarını I. Dünya savaşında bile sürdürmüştü.

1916 gizli anlaşmaları ile uzun süredir hayal ettikleri Osmanlı Devletini paylaşma arzularını kağıda döken Büyük Devletlerle yapılan 1918 Mondros Ateşkesi ile, Osmanlı Devleti fiîlen sona erdi.

Ama Osmanlı Devleti kendi dininden olmayan uyruklarına en fazla hak tanıyan, en hoşgörülü davranan, onların sorunlarıyla en çok ilgilenen devlet olarak, bunu görmezden gelen pek çok devlete rağmen tarihdeki yerini aldı.

[2] Nitekim, Büyük Devletlerin bu niyetleri, aralarında yaptıkları 1916 gizli anlaşmaları, I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Ateşkesi, Sèvres barışı ve Türk Kurtuluş Savaşındaki tutumlarıyla açıkça gözler önüne serilmiştir.

KISALTMALAR

A.A.	: Auswärtiges Amt (Bonn, Politisches Archiv)
age.	: adı geçen eser
agm.	: adı geçen makale
A.J.I.L.	: American Journal of International Law.
bkz.	: bakınız
F.O.	: Foreign Office
P.R.O.	: Public Record Office (Londra)
TTEM	: Türk Tarih Encümeni Mecmuası
TTK	: Türk Tarih Kurumu

BİBLİYOGRAFYA

ADDISON, THAYER, The Christian Approach to the Moslem, New York, 1966.

AHMET MİTHAT Üssü İnkılâp, 1, İstanbul, 1294-5

AHMET REFİK, Hicri 12. Y.Y.'da İstanbul Hayatı, İstanbul, 1930.

_____ , Hicri 11. Y.Y.'da İstanbul Hayatı, İstanbul, 1931.

_____ , Hicri 13. Y.Y.'da İstanbul Hayatı, İstanbul, 1932.

_____ , "Bulgar İhtilâli" TTEM., 15. Sene, No. 86 (9), 1 Mayıs 1341.

AHMET REŞİT, Ekalliyetlerin Himayesi, İstanbul, 1933.

AHMET TEVFİK, "Türkiye'de Katolik Propagandası", TTEM., 14. Sene, No: 82 (5), 1 Eylül 1340.

AJAMİAN, SHAHE, "19. Sultan Abdülhamid and the Armenian Patriarchate of Jerusalem", Studies on Palestine During the Ottoman Period, Ed. M. Moshe, sh. 341-350. Jerusalem, 1945.

AKARLI, "Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuat Paşaların Siyasî Vasiyetnameleri", Belgelerle Tanzimat, Boğaziçi Üni. Yay., İstanbul, 1978.

_____ , Osmanlı Devletinin Avrupa Nüfusunun 1864-1976 Dinî ve Coğrafî Bileşimi" BTTD Yıl. 6, Sa. 62. c. II.

AKDAĞ, MUSTAFA Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, İstanbul, 1974.

_____ , Osmanlı Devletinin Kuruluş ve İnkişaf Döneminde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", Belleten 1949, C. XIII, sh. 497-564.

ALASYA, FİKRET, "Osmanlı Hükümeti Tarafından Ortodoks Kilisesine Verilen İmtiyazlar, Ankara 1971.

ALİ VEHBİ BEY, Pensées Et Souvenirs de L'ex-Sultan Abdülhamid, 1876.

ALTUĞ, YILMAZ, Devletler Hukuku, İstanbul, 1968.

ALTUNDAĞ, ŞİNASİ, "Osmanlı Kadı'ların Selâhiyet ve Vazifeleri Hakkında", VI. TTK., Ankara, 1967.

AMICIS EDMANDO DE, 1874'de İstanbul, Çev. R. Ekrem Koçu, İstanbul 1938.

Annuaire de Legislation Etrangère, Paris 1897.

ANSAY, S. ŞAKİR, Medeni Kanunumuzun 25. Yıldönümü Münasebetiyle Eski Aile Hukukumuza Bir Nazar, Ankara 1952.

_____ , Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku, Ankara 1958.

ARBERRY, A.J., Religion in the Middle East, vol. I, Cambridge. 1969.

ARISTARCHI BEY, Législation Ottomane au recueil des lois, règlements ordonnances, traites, capitulations et autres documents officiels de L'empire Ottoman, Yay. Demetrius Nicolaides, 2 iéme partie, 1874.

ARMAOĞLU, FAHİR, Siyasî Tarih, Ankara 1961.
ARMINJON, PIERRE, Etrangers et Protégés dans L'empire Ottoman, Paris 1903, vol. I.
ARNAKIS, G.G., The Ottoman Empire and the Balkan States to 1900, vol. I, New York 1969.
ARNOLD EDWARD, Turkey in Europe, London 1900.
ATANACKOVIC, Bemerkungen über die Gegenwärtige Lage der Dinge und der Zustände von Bosnien, 1844.
Auswärtiges Anıt Arşivi (Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi) Bonn.
AVEDIS K. SAN JIAN, The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion, Cambridge, 1965.
BAĞIŞ, A. İHSAN, Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Ankara 1983.
BALTAK, KEMAL, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması", Belleten, Nisan 1987, C. LI, Sa. 199, sh. 205-230.
BARKAN, O. LÜTFİ, Kanunnameler, İstanbul 1943.
_____ , 894 Yılı Cizyesinin TahsilatınaAit Muhasebe Bilançoları, Belgeler 1964, C. 1, sh. 1-15.
BAYKAL, B.S., "Mithat Paşa'nın Gizli Bir Siyasî Teşebbüsü", III. TTK., 1948 Ankara, sh. 470-477.
BAYRAM, KODAMAN, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri", Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, Ankara, 1980.
_____ , Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara, 1980.
BAYUR, HİKMET, Türk İnkılâbı Tarihi, c. 1. Ankara, 1983.
BAYSUN, CAVİD M., "Cevdet Paşa'nın İşkodra Memuriyetine Ait Vesikalar", sh. 181-193.
BETTS, ROBERT BRENTON, Christians in the Arab East, London.
BINSWANGER, KARL, Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts, 1977.
BIRNBAUM, H-SPEROSKYRONIS, Aspects of Balkans, Paris, 1972.
BOURNE, K., "İngiltere ve Girit İsyanı", Çev. Y. Kurat, Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 1, Sa. 1, Ankara 1963.
BOZKURT, GÜLNİHÂL, "İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik, Ankara 1981, (Basılmamış Doktora Tezi).
_____ , "İslâm Hukukunda Zimmîlerin Statüleri", Kudret Ayiter'in Anısına Armağan, 9 Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 3, sayı-4, İzmir, 1987, s. 115-156.
_____ , "İslâm Hukukunda Müste'menler", Fadıl Hakkı Sur'un Anısına Armağan, Ankara 1983. s. 361-379
BRAUDE, BENJAMIN-LEWIS, Bernard (Ed.), Christians and Jews in the Ottoman Empire, New York, 1982, Vol. I-II.

BROCKELMANN, CARL, İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, Ankara 1954.
The Cambridge History of British Foreign Policy, C. II.
CAVİD BEY, "Türkische Kriegsfinanzwirtschaft-Der Deutsche Krieg", Politische Flugschriften, No. 94, Stuttgart und Berlin, 1917.
CEVDET, AHMET PAŞA, "Maruzat", TTEM., No. 10 (87).
_____ , _____ , Tarih-i Cevdet, İstanbul 1983-84.
_____ , _____ , Tezakir, Ankara, 1986.
CHAMBERS, L., RICHARD, "Notes on the Mekteb-i Osmanî in Paris, 1857-1871", Palk-Chambers, a.g.e. s. 313-325.
CİN, HALİL, Miri Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü, Ankara, 1969.
_____ , _____ , Eski ve Yeni Türk Hukukunda Tarım Arazilerinin Miras Yoluyla İntikali, Ankara, 1979.
CLOGG, L., "The Greek Millet in the Ottoman Empire, Braude-Lewis (Ed.), age., sh. 185-207.
Correspondance Respecting in the Rights and Privileges of the Latin and Greek Churches in Turkey, Presented to both Houses of Parliament by Command of the Majesty, London (Foreign Office) 1854.
Correspandence Respecting the Conditions of the Population in Asiatic Turkey, 1880-89, London.
CREASY, EDWARD, S. History of the Ottoman Turks, Vol. II, London 1856.
CUNNINGHAM, ALLAN, "Stratford Canning and the Tanzimat", Polk-Chambers (Ed.), age., sh. 245-264.
ÇARK, YANACUNT GEMIDAS, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953, İstanbul 1953.
DAVİSON, RODERİCH,"Turkish Attitudes Concerning Christian Muslim Equality in the Nineteenth Century", The American Historical Review, vol. LIX,No. 4, July, 1954.
_____ , _____ , Reform in the Ottoman Empire", New Jersey, 1963.
_____ , _____ , "Ottoman Diplomacy at the Congress of Paris and Question of Reforms", Ankara, 1973.
_____ , _____ , Representation in the Government of the Ottoman Empire", Polk W.R. -Chambers, R.L., Beginnings of the Modernization in the Middle East, London.
_____ , _____ , "Nationalism in a non-national State", Ed.Haddad-Ochenwald, Ohio, 1977.
_____ , _____ , H., "The Dosografya Church in the Treaty of Küçük Kaynarca", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, vol. XLII, Part. 1. London 1979.
DAVEY, RICHARD, The Sultan and the Subjects, London 1897.
DELFS, HERMANN, Die Politik der Mächte beim Zerfall des Osmanischen Reiches, Kiel, 1954.

DEGEN, WALTHER, Zur Geschichte der Gesetzlichen Behandlung der Christen in Türkischen Stadt des 19. Jahrhunderts, Zürich, 1917.

DEVEREUX, ROBERT, The First Ottoman Constitutional Period, Baltimore 1963.

DİRİMTEKİN, FERİDUN, Fatih'ten sonra İstanbul, 1953.

DUDA, W. HERBERT, Vom Khalifat zur Republik, Wien, 1948.

DÜZDAĞ, ERTUĞRUL, Ebusuud Efendi'nin Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, İstanbul, 1972.

DZAMBO JOZO, "Eine im Jahre 1850 an den Sultan Abdülmecid gerichtete Christliche Bittschrift aus Bosnien-Hercegovina, Materialia Turcica, Band 2, Bochum, 1976.

EICHMANN, F., Die Reformen des Osmanischen Reiches mit besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses der Christen des Orients zur Türkischen Herrschaft, Berlin 1858.

EISENMAN, ROBERT, "The Young Türk Legislation 1913-1917 and Its Application in Palestine", s. 59-73, (Ed.by. Kushner, David)

ELSSNER JACOP, Neueste Bechreibung der Grieschischen Christen in der Türkei.

ENGELHARDT, La Turquie et le Tanzimat ou Histoire des Reformes dans L'Empire Ottoman, Paris 1882.

ENTSCHEF, DIMITRI, Die Völkerrechtliche Bedeutung des Berliner Vertrags von 1878, Würzburg 1903.

ERCAN, YAVUZ, "Türkiye'de XV. ve XVI. yy. larda Gayrimüslimlerin İçtimaî ve İktisadî Durumu", Belleten C. XLVII, 1983.

_____ The Nineteenth Century Bakanic Church, Ankara, 1987.

_____ , Kudüs Ermeni Patrikhanesi, Ankara 1988.

EREN, İSMAİL, "Hamdiye Kreşevlâkoviç ve Eseri", İkt. Fak. Mecm., C. 17, 1960.

ERGİN, OSMAN, "Türkiye Maarif Tarihi, C. 2, İstanbul 1940.

_____ , "Mecelle-i Umur-u Belediye", C. I, İstanbul 1918.

ESMER, A. ŞÜKRÜ, Osmanlı İmparatorluğunda İnsan Hakları", "İnsan Hakları Yıllığı, 1954, Ankara, s. 53-76.

FARHİ, DAVİD, "Documents on the Attitude of the Ottoman Government towards the Jewish Settlement in Palestine after the revolution of the Young Turks, 1908-1909", (Ed. Maoz), s. 190-210.

FEHER, GEZA, "XVI. yy. da Macaristan'da Padişah Haslarına Bağlı İki Şehir", Belleten, 1972, C. 36, sh. 469-475.

FERNAU, FRIEDRICH, WILHELM, Patriarchen amı Goldenen Horn, Gegenwart und Tradition des Orthodoxen Orients, 1967.

FEROZ, AHMAD, "Great Britain's Relations with the Young Turks 1908-1914", Middle Eastern Studies, 2 (1966).

FESCH, PAUL, Constantinople aux derniers jours d'Abdülhamid, New York, 1971.

FINDIKOĞLU, F., "Tanzimat'ta İçtimai Hayat", Tanzimat, I, İstanbul, 1940.
FINDLEY, CARTER V., Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, 1789-1922.
_____, _____, "The Acid Test of Ottomanism. The Acceptance of nonmuslims in the Late Ottoman Bureaucrasy, Bruade-Lewis, a.g.e.
Foreign Office Archives, Public Record Office, London, cited as Turkey F.O. 78, "Türkiye Dosyaları" (İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivi).
France and the Levant, Published by H.M. Stationery Office, London 1920.
FRAZEE, CHARLES, Catholics and the Sultans, London.
FRIEDMAN, ISARAH, The System of Capitulations and Its Effects on Turco-Jewish Relations in Palestine, 1856-1897 (Ed. By. Kushner), s. 280-293.
GALANTİ, AVRAM, Türkler ve Yahudiler, İstanbul, 1947.
German Diplomatic Documents 1871-1914, Trans. Dugdale E.T.S. with a preface by Rodd R. an Introduction by Headlam Marley London, 1928.
GIBBON, EDWARD, Decline and Fall of the Roman Empire, C. III, New York.
GIBB, H.A.R.—BOWEN, HAROLD, Islamic Society and the West, 2. vol., London, 1957.
GREAT, BRITAIN, Accounts and Papers, State Papers, LXVII (1861).
HAMİD MUSTAFA, "Das Fremdenrecht in der Türkei", Die Welt des Islams, Band. 7, Berlin 1919, s. 1-74.
HAMMER—PURGSTALL, "XVIII. Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Teşkilatı ve Babıalî", Terc. Halit İlbeter, İ.Ü.H.F.D., 1941, C. VII, s. 564-586.
HASLIP JOAN, Der Sultan, München, 1968.
HASLUCK F. Christianity and Islam under the Sultans, New York, 1929.
HASSERT KURT, Das Türkische Reich,Tübingen, 1918.
HERSHLAG Z.Y., Introduction to the Modern Economic History of the Middle East, Leiden, 1964.
HEYD, URIEL, Foundations of Turkish Nationalism, 1950.
_____, "Osmanlı Tarihi İçin İbranice Kaynaklar", VI. TTK., Ankara, 1967, s. 295-302.
HİTTİ, PHILIP K.—History of Arabs, London, 1960.
HIRSCHFELD YAIR, Some Findings on Prussian and Ottoman Politics in Palestine During the 1840's Based on the Witings of Dr.Fustov E. Shultz, the first Prussian Vice-Consul to Jerusalem 1842-1851, Ed. by. Kusher, sh. 263-279.
HOLD, P.M.—LEWIS, The Cambridge History of Islam, vol. I, 1970.
HOPWOOD, DEREK, The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914, Oxford, 1969.
HUREWITZ J., Great Britain Parliamentary Papers, vol. I. London 1956.
_____, _____, Diplomacy in the Near and Middle East, vol. I, New York.
HYAMSON, ALBERT.M., The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews of Palestine, 1838-1914, London, 1944.

ISSAWI, CHARLES. "The Transformation of the Economic Position of the millets in the 19. Century", (Ed. Braude-Lewis), s. 261-286.

IŞIKSAL, C., Türkiye'de Açılan İlk Yabancı Dil Okulları", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 1968, Sa. 8, Nisan, s. 29-31.

_____ "Makedonya Üzerinde Oynayan Oyunlar ve Bilinmeyen Bir Nüfus sayımı," B.T.T.D Nisn. 1971.

İNALCIK, HALİL. Tanzimat ve Bulgar Meselesi. Ankara 1943.

_____ . _____ , "Tanzimat ve Fransa", Tarih Vesikaları, C. II, 1943.

_____ , "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", Belleten, 1959, C. XXIII.

_____ . _____ , "The Nature of Traditional Society", Political Modernization in Japan and in Turkey. Ed. Ward Robert E. Rustow, Dankwart A. Princeton 1964.

_____ . _____ , "The Ottoman decline and its effects upon the reaya". Aspects of Balkans, (Ed. Birnbaum H-Speros Kyronis) Paris, 1972, sh. 338-353.

_____ . _____ . The Ottoman Empire, Conquest, Organization and Economy. London 1978.

İNCİCİYAN, P.G., XVIII. Asırda İstanbul Hayatı, 1936. İstanbul, Terc. Hrand Andreasyan.

İORGA N., Osmanlı Tarihi, C. V. Çev. B.S. Baykal, Ankara, 1948.

JELAVICH, CHARLES—BARBARA. The Establishment of the Balkan National States, London, 1977.

KARAKOÇ, SERKİS. Tahşiyeli Kavanin, C. II.

KARAL, ENVER ZİYA, "Non Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly 1876-77" (Ed. Braude-Lewis).

_____ , _____ , Selim III'ün Hattı Hümayûnları, Ankara 1946.

KARPAT, K.H., Social Change and Politics in Turkey and Contributers, Leiden, 1973.

_____ . _____ , The Ottoman State and its Place in world History Leiden, 1974.

KAZAMİAS, ANDREAS, M. Education and the Quest for Modernity in Turkey, London.

KAZICI, ZİYA, Osmanlı Devletinde Vergi Sistemi, İstanbul 1977.

KAYNAR, REŞAT, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Ankara, 1985.

KODAMAN, BAYRAM, "Tanzimattan II. Meşrutiyet'e kadar Sanayi Mektepleri", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, I. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tebliğleri, Ankara, 1980.

_____ , _____ , Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, İstanbul 1980.

KÖPRÜLÜ, O.F., "Fuat Paşa'nın Sadarete Yazılmış Bir Tezkiresi", Türk Kültürü, Mart 1976, Sa. 161, Y. i, XIV. s.

KLEBE FRİTZ, Dr. Jacob, Beiträge zur islamischen Rechtspraxis gegenüber Nichtmuslimen nach türkischen Urkunden aus dem 16. Jahrhundert, Kiel, 1920.

KUNERALP, SİNAN, "Osmanlı Kostaki Musurus Paşa", Belleten, 1970.
KUNTAY, M. CEMAL, Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında I, İstanbul, 1944.
KURAN, AHMET B., Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Meclis, İstanbul, 1956.
KURAT, Y. TEKİN, Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, 1877-1880, Ankara, 1968.
KUSHNER, DAVID, (Ed.) Palestine in the Late Ottoman Period, political, social and the economic Transformation, Jerusalem, 1986.
LAMMENS, HENRI, L'Islam, Beyrouth, 1927.
LELAND, J. GORDON, "The Turkish-American Controversy over Nationality" American Journal of International Law, 1931, C. 25.
LEWIS, BERNARD, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara, 1970.
LEPSIUS JOHANNES—BARTHOLDY M. ALBRECHT—THIMME FRİEDRİCH, Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914, Berlin, 1924.
LIEBESNY, HERBERT J.—KHODDURI M., Law in the Middle East, vol. I, Washington, 1955.
_____ , _____ , The Law of the Near and Middle East, New York, 1975.
Lord Stratford Redcliffe'nin Türkiye Anıları, Çev. Can Yücel, Ankara, 1959.
LUKE, SİR HENRY, Cyprus under the Turks, Oxford, 1921.
_____ , _____ , The Old Turkey and the New, London, 1955.
LÜTFÜ, AHMET, Tarih-i Lütfü, İstanbul, 1291-1328.
MANDELSTAM ANDRÉ, Le Sort de L'Empire Ottoman, Paris, 1917.
MA'OZ MOSHE, Studies on Palestine During the Ottoman Period, Jerusalem, 1945.
_____ , _____ , Ottoman Reform in Syria and Palestine under Ibrahim Paşa, Oxford, 1968.
_____ , _____ , "The Jews in Mid-Nineteenth Century, Syria and Palestine: A Commnutiy in Transition", Proceedings of the Twenty-seventh Internationale Congress of Orientalists, Wiesbaden, 1971. Ed. by. Denis Sinor.
MARIOTT, J.A.R., The Eastern Question in the 18. Century. Oxford, 1958.
MARTENS, N.R.G., Recueil des traités qui embrassent la periode de 1494 à 1896.
MC CARTHY JUSTIN, "The Population of Ottoman Syria and Iraq", Asian and African Studies, vol. 15, No. 1, March, 1981.
MEHMED SELÂHATTİN, Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasisi, İstanbul 1306.
MILLER, WILLIAM, The Ottoman Empire and Its Successors 1966, London.
MILOBAR, FRANZ, Der Berliner Kongress und die Bosnische Frage, Zürich, 1902.
MORAWITZ CHARLES, Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen, Berlin, 1903.
MORDTMANN, D.ANDREAS, Stambul und das Moderne Türkenthum, Politische Sociale und Biographische Bilder von den Osmanen, Leipzig, 1877.
MUMCU, AHMET, Siyaseten Katl, Ankara, 1985.

MUSTAFA NURİ PAŞA, Netayic-ül Vukuat.Sadeleştiren Neşet Çağatay, Ankara, 1980, C. IV.

NAFF THOMAS—OWEN R. Studies in Eighteenth Century Ottoman Relations with Europe, 1977.

NEDKOFF B. CHRISTOFF, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", Çev. Şinasi Altundağ, Belleten, 1944, C. 8 sh. 599-652.

NEWTON, CHARLES, Travels and Discoveries in the Levent, London, 1865.

NORADOUNGHIAN, GABRIEL, Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman, Paris, 1903.

PADEL, FRITZ, Die Konsulargerichtsbarkeit in Ägypten und in der Türkei, 1929.

PAKALIN, ZEKİ, M., Maliye Teşkilatı Tarihi, Ankara, 1978.

_____, _____, Mahmut Nedim Paşa, İstanbul, 1940.

PANTAZOPOULOS, Church Law in the Balkan Peninsula, During the Ottoman Rule, Thessaloniki, 1967.

PAPPAPOPOULLOS, T.H.M.A., Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turks Domination Brussels, 1952.

PAPADOPOULOS, C.G., Les Privilèges du Patriarchcat Oecuménique, Paris, 1924.

PETERS, RICHARD, The Story of the Turks From Empire to Democrasy, 1955.

POLK, R. WILLIAM—RICHARD L. CHAMBERS, Beginnings of Modernization in the Middle East, Chicago, London.

POMIANKOWSKI, JOSEPH, Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches, Zürich, 1928.

PORTER, JAMES, Observations on the Religion, Law, ,Government and Manners of the Turks, London, MDCCLXVII, vol. II.

PRICE, M. PHILIPS, A. History of Turkey, From Empire to Republic, London, 1961.

RAMSEY,SİR W.M., The Revolution in Constantinople and Turkey, London, 1909.

RAUSAS, G., Pelissie, Le Régime des Capitulations dans l'Empire Ottoman, Paris, 1905, vol. 2.

REŞAT EKREM, Osmanlı Muahedeleri, Kapitülasyonlar, İstanbul, 1931.

REY, FRANCIS, La Protection Diplomatique et Consulaire dans les Echelles du Levant et de Barbarie, Paris, 1889.

OKANDAN, RECAİ, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, İstanbul, 1977.

ONAR, S.S., İdare Hukukunun Umumi Esasları, İstanbul, 1952, LIX+1406 s.

ONGAN, HALIT, Ankara'nın 2 Nolu Şeriye Sicili, Ankara, 1974.

ORAL, SÜREYYA, Türk Basın Tarihi, 1. Kitap, Ankara, 1967.

ORHAN MÜNİR, Minderheiten im Osmanischen Reich und in der neuen Türkei, Köln, 1937.

ORHONLU, CENGİZ, Osmanlı Devletinde Tercümanlık, Ankara, 1975.
ORMANİAN, MALACHIA, The Church of Armenia, London.
ÖKÇÜN, GÜNDÜZ, "XX. yy. Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", Abadan'a Armağan, Ankara, 1969, SBF Yay., sh. 803-895.
ÖZALP REŞAT, Milli Eğitimle İlgili Mevzuat, İstanbul, 1982.
SABAH Gazetesi.
SAİT PAŞA. SADRAZAM, Anılar, Çev. Şemsettin Kutlu, İstanbul, 1977.
SALİBİ KAMAL S., "The 1860 Upheaval in Damascus" (Ed. Polk-Chambers) sh. 185-204.
SARKIS ATAMAN, The Armenian Community, The Historical Development of a Social and Ideological Conflict, New York, 1955.
SAYAR, N., Türkiye İmparatorluk Dönemi, Siyasi, Askeri, İdari ve Malî Olayları, İstanbul 1977.
SAX, CARL RITTER VON, Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts, Wien, 1901.
SCHEEL HELMUTH,Die staatsrechtliche Stellung der Ökumenischen Kirchenfürsten in der alten Türkei.
SCHOPOFF A., Les Réformes et la Protection des Chrétiens en Turquie, 1673-1904, Paris, 1904.
SCHREIBER MARIANNE, Die Stellung der Ausländer in der Türkei unter den Kapitulationen und nach den neuen deutsch-türkischen Verträgen, Bochum, 1922.
SCHLICHT ALFRED, Frankreich und die Syrischen Christen, 1799-1861, Berlin, 1891.
SCHMUELEVITZ, ARYEH, "The Archives of Tel-Aviv-Yaffa as a Source for the Final Years of the Ottoman Empire in Palestine", (Ed. Ma'oz), sh. 548-556.
SERTOĞLU, MİTHAT, "1878 Osmanlı-Rus Anlaşmasına Dair Bazı Yeni Belgeler", VII. TT Kongresi, sh. 601-615, C. II, Ankara, 1973.
SHAW, STANFORD, J., "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", International Middle East Studies, 9/1978, No. 3.
_____ , _____ , "Ottoman Legislative Councils, International Journal of Middle Eastern Studies, I, (51-84).
_____ , _____ , "Nineteenth-Century Ottoman Reforms and Revenue System", International Journal of Middle Eastern Studies, 6(1975), s. 421-459.
_____ , _____ , "History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Cambridge, vol. II, 1976-77.
_____ , _____ , "Ottoman Population Movements during the last years of Empire 1885-1914: Some preliminary remarks", Osmanlı Araştırmaları, I, İstanbul 1980.

SİYAVUŞGİL, S. ESAT. "Tanzimat'ın Fransız Efkâr-ı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler", Tanzimat. I. İstanbul 1940, sh. 746-756.

SPULER BERTOLD. Die Minderheitenschule der Europäischen Türkei von der Reformzeit bis zum Weltkrieg. Breslau. 1936.

SUGER PETER. F., "Economic and Political Modernization", Political Modernization in Japan and Turkey, Ward-Rustow, Princeton, 1964.

SUNGU. İHSAN. "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", Tanzimat I, İstanbul, 1940. s. 777-857.

SWALLOW CHARLES, The Sickman of Europe, London, 1973.

ŞANLI. CEMAL. "Türkiye'deki Yabancı Dinî, İlmî, Hayrî Kurumların Hukukî Durumu ve Gayrimenkul İktisapları", Hıfzı Timur'a Armağan.İstanbul, 1979.

ŞİMŞİR, BİLÂL. Osmanlı Ermenileri, Ankara, 1986.

Takvim-i Vekâyi

Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası.

TEKELİ. İLHAN. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, 1985. C. 2.

TESTA (Baron. J. de). Récueil des traités de la Porte Ottoman avec les puissances étrangères depuis 1536. 8 Cilt. Paris. 1865-1896.

THAYER L.E., "The Capitulations of the Ottoman Empire and the Questions of their Abrogation as it affects the United States", The American Journal of International Law. s. 207-229.

THOBIE. JACQUES. Intérêts et Imperialisme Français dans L'Empire Ottoman. Paris, 1977.

TIBAWI A.L., American Interests in Syria, 1800-1901. Oxford, 1966.

TİMUR. HIFZI. "Türkiye'de Bulunan Yabancıların Okuma ve Okutma Hürriyetleri Bakımından Durumu", İÜHFD., C. XI, 1945, s. 271-287.

TOYNBEE A., Treatment of Armenians in the Ottoman Empire.

TRIANTAPHYLLIDES. M. GREGORIE. Annuaire de Législation, Etrangere Paris, 1857.

TRIETSCH DAVIS. "Die Juden von der Türkei", Länder und Völker der Türkei, Hugo Grothe. Leipzig. 1918.

TRUMPENER. ULRICH. "Germany and the Ottoman Empire", The Great Powers and the End of Ottoman Empire. Marian Kent. London, 1984.

TUNAYA. TARIK Z., Türkiye'de Siyasî Partiler, 1859-1952. İstanbul, 1952.

Türk Tarihi Encümeni Mecmuası.

UBİCİNİ. M.A., Lettres sur la Turquie 1 ère Partie. Paris 1851.

ULUDAĞ. O.Ş., "Osmanlı Top Tarihinde Reaya Hastahaneleri ve İmtiyazları", Belleten, 1937.

UNAT. İLHAN. Türk Vatandaşlık Hukuku. Ankara. 1966.

UNAT, F.R., Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış, Ankara, 1964.

_____ , Türk Eğitim Sisteminin Genel Tarihine Bir Bakış, Ankara, 1984.

US, H. TARIK, Meclis-i Mebusan 1293/1877 Zabıt Ceridesi, İstanbul, 1940, C. I.

UZUNÇARŞILI, İ.H., Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara, 1948.

UZUNÇARŞILI, İ.H., Osmanlı Tarihi, Ankara.

ÜÇOK, COŞKUN—MUMCU, AHMET, Türk Hukuk Tarihi, Ankara, 1981.

ÜÇOK, COŞKUN, Siyasi Tarih, Ankara, 1980.

ÜLMAN, HALÛK, 1860-1 Suriye Buhranı, Ankara, 1966.

WARD, E.ROBERT—RUSTOW DANKWART A Political Modernization in Japan and Turkey, Princeton, 1964.

WÜRL, ERICH, Die Tätigkeit des Markgrafen Pallavicini in Konstantinopel. 1906-1914, Wien, 1951.

YOUNG, GEORGE, Corps de droit ottoman, 5. Cilt, Oxford, 1905/1906.

ZADİL EKMEL, Die Besteuerung des Grund und Bodens in der Türkei, Göttingen, 1941.

SUMMARY

Legal Status of Non-Muslim Ottoman Citizens in the Light of German-British Documents and Political Developments

As the reader is aware, the Ottoman Empire ruled over large lands and communities consisting of various races and religions. These people were grouped on the basis of the religion or sect they belonged to, without any consideration of their ethnic origin. Consequently Muslim, Christian and Jewish communities co-existed and formed the human element for the State.

In this State based to a large extent on theocratic principles the policy of assimilation of non-Muslims according to Islamic canonic rules was not pursued. According to Islamic Law, persons who lived in an Islamic State and who maintained their own religion under the protection of the Caliph were called "Zımmî." They maintained their lives in a legal status designed in accordance with the Islamic Law. Communities of different ethnic origin, different cultures and religions existed for many centuries within the Ottoman Empire preserving their own cultures. Each community with the same religion or sect was called "Millet-Nation." These groups were subject to the social living principles of their own religions and groups in the field of private law; in the field of public law they were subject to the rules on the Islamic Law concerning "Zımmîs." In daily life "Zımmîs" were given freedom of conscience but were subject to certain restrictions attendant upon their living in a Muslim society. "Zımmîs" were required to observe some rules in their practice of religion (ibadet) and their dress, could not work in State service in principle and were not allowed to perform military service.

This difference, deriving from their legal status, contributed to the preservation of the nationalist conscience of Zımmîs. Some of the Zımmîs acquired considerable economic power by engaging in trade, because they were not required to perform military service. They further strengthened their power by benefitting from concessions recognized only to citizens of foreign countries by the Capitulations utilizing the method of Patent (mahmi) Institution.

"Zımmîs" led a peaceful life in periods when the State was powerful, however they suffered from unjust administration and unfair taxes as Muslims did during the Era of Decline. They were highly influenced by the currents of equality and nationalism spread by the French Revolution. The Great Po-

wers launched a race to take them under their protection for political purposes and began to make efforts to draw them to their side.

When the Ottoman Empire began launching reforms to stop the decline, it also began making efforts to meet the demands of equality of Zımmîs by including Muslim and non-Mislim citizens under the same legal status. The 1839 Gülhane and 1856 Reform Edicts were aimed at eliminating the existing unrest.

In addition to the enforcement of new laws adopted from the West, the continuation of the enforcement of Islam Law led to a dualism in the field of Law in the country and prevented a full realization of the desired reforms. In any case, any reform that would have been implemented, would not have pleased the non-Muslim Ottoman subjects and in fact did not. They wanted to establish their own independent states and the Great Powers were supporting them. The target of these states, however, was to reach or maintain their various political and economic interests under the guise of "protecting the rights of non-Muslims living in a Muslim State". This is understood from many archive documents we have referred to, in this study. While some of these states wanted the immediate death of "the Sick Man" and the distribution of its inheritance, others gave support to the Ottoman Empire to prevent its lands from being taken over by the Great Powers. In return for this support, however, they wanted the recognition of important rights for non-Muslims and even concessions such as the recognition of autonomous regions. Thus, the legal status of non-Muslim subjects of the Ottoman Empire, kept continuously under pressure by these States, became one of the biggest political issues of the 19th Century. The Ottoman Empire failed to satisfy the Great Powers and the non-Muslim subjects, despite all the edicts and regulations that were issued, and in fact became the target of considerable reaction from its Muslim subjects. One sector of society which had not had the opportunity for satisfactory social and economic development and was unable to reach a specific cultural level was in favor of the preservation of traditional institutions. For this reason, they could not be expected to understand the reform and support the State. As a matter of fact, the great majority of the reform efforts of the State was oriented towards non-Moslims.

The first chapter of this book studies formulation of this subject in Islamic Law specifying the legal status of non-Muslims living in the Ottoman Empire. In this section, the rights recognized to "Zımmîs" by the Islamic Law, the restrictions imposed on them and the limitations drawn will be covered.

In the second chapter we touched on the capitulations recognized for foreign countries and the peace treaties signed with these countries before

"Tanzimat-Reform." In reality, the common point of these peace treaties is that their provisions concerning non-Muslim subjects of the Ottoman Empire are that they include no provisions on non-Muslim subjects. Some judicial and economic concessions recognized for subjects of the citizens of the Great Powers, however, were later extended to non-Muslim subjects, despite all the opposition of the Ottoman Empire. Although the capitulations and treaties which extended wider rights to this sector than to the rights of Muslim subjects do not constitute an area of direct interest. They affect the legal status of these subjects in this way through "patent" institution.

In the third chapter, the establishment of the status of non-Muslim Ottoman subjects since 1839 and in the fourth chapter the enactment of the related laws are treated.

The well-intentioned reform efforts of the Ottoman Empire in this field led to the establishment on a new basis of the lives of non-Muslims who had lived for centuries in a status within the framework of Islamic Law. With the Regulations issued in this field, studied in the fifth chapter, religious and private law relations of each community were rearranged. The Armenian Gregorien, Greek, Protestant and Jewish Regulations may be shown as examples of this. While the Ottoman Empire was making efforts to meet some demands of these communities on the one hand, it was at the same time seeking ways to find solutions to inter-community or intra-community conflicts.

In the sixth chapter, developments related to non-Muslims in the periods before and after the Second Constitutional Monarchy are discussed. Even the outbreak of WW I did not stop the efforts of the Ottoman Empire in this field. In fact, during the War, the Ottoman Empire was making positive amendments to the regulations of the groups on the one hand and on the other hand was issuing regulations to include the private law status of non-Muslims as well as Muslims.

An effort has been made to understand with the help of documents in the British and German archives and the edicts and regulations of the Ottomans the development in the legal status of non-Muslim subjects of the Ottoman Empire who emerged defeated from the War on Oct. 30, 1918.

While studying this subject as a Historian of Law, it became necessary to touch from time to time on political developments since it is impossible to remain isolated from these events.

It will make me happy if I am able to make a small contribution to the studies in this field.

The necessary preparations for writing this book and my research in the British and German Archives were made possible by assistance from the Alexander von Humboldt Foundation. I am indepted to the Directors of this Foundation as well as to the officials of the Public Record Office (Foreign Office, London) and Dr. Theodor Gehling (Vortr. Legationsrat) from "Auswärtiges Amt" (Bonn) who gave me every facility to enable me to look for the necessary documents in the archives in the shortest possible time.

Dr. Gülnihâl Bozkurt
Associate Professor of Law
Chairman, Department of History of Law
School of Law
Ankara University

DİZİN

Hemen her sayfada geçen "İslâm, Osmanlı, Müslüman, Zimmî, Babıâli, Hıristiyan, Ortodoks, Ermeni, Yahudi, Rum, İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya" gibi sözcükler dizine alınmamıştır.

—A—

ab antiquo: 59, 183.
Abdülaziz: 74, 81, 103, 114, 115, 123, 128.
Abdülhamit I: 18, 142.
Abdülhamit II: 83, 85, 88, 103, 106, 110, 112, 124, 127, 128, 163, 209n., 183, 48n., 190, 195, 196, 200, 201.
Abdülmecit: 11, 40, 43, 128, 189.
Abraham Camondo: 190.
Adliye ve Mezahip Nezareti: 116, 135, 136, 169, 172, 174, 186, 65n., 211.
Afaroz: 26, 30, 185.
Afif Bey: 50.
Ahmet I: 28, 33.
Ahmet III: 141, 144.
Ahmet Rıza Bey: 202.
Ahrar Fırkası: 200.
Ahz-i Asker Kanunu: 127.
Akdeniz: 71, 89.
Akif Paşa: 68, 93.
Akkerman Anlaşması: 39.
Aktamar: 207.
Âli Paşa: 58, 61, 74, 75, 76, 108, 110, 123, 131, 136, 146, 149, 169, 181.
Ali Suavi: 108.
Aleko Paşa: 156.
Alexander II: 36, 38.
Amerika: 2, 11.
Amerikan: 46, 81, 133, 138, 141.
Anadolu: 12, 31, 111n., 46, 64, 69, 89, 91, 92, 93, 97, 101, 102, 112, 127, 182, 205.
Anayasa: 83, 84, 87, 90, 110, 124, 129, 163, 164, 218n, 195, 201.
Andrassy: 77, 78, 81.
Anglikan: 106.
Ankara: 15, 26.
Antakya: 12, 45, 174.
Anthimos IV: 46.
Antimos VI: 79, 80.
Arabistan: 112.
Arap: 9, 10, 71, 72, 121n., 106, 108, 195, 200, 202, 203, 205.
Arapça: 175.
Arazi Nizamnamesi: 111, 4n., 113.
Arifî Paşa: 151.
Aristarchi Bey: 47, 111, 2n., 128, 76n., 156, 185.
Arnavut: 9, 11, 97, 108, 154, 187, 200, 209, 59n.
Arscharuni Johannes Efendi: 183.
Asım Paşa: 95.
Asya: 68.
Atina: 68, 156, 187, 68n., 208.
Avrupa Konseri: 58.
Avusturya: 35, 36, 39, 54, 71, 72, 76, 77, 81, 88, 99, 107, 108, 131, 134, 139, 140, 188, 203, 206, 46n., 208, 213.
Avusturya-Macaristan: 95, 105, 121.
Âyân: 28, 62, 64.
Ayastefanos: 88, 89, 90, 91.
Aydın: 208.
Azarian P.: 104.

—B—

Babil: 11, 10n.
Baf: 29.
Bağdat: 200, 19n.
Balâ: 64.
Balkan: 26, 44, 64, 73, 77, 82, 169, 204, 213, 214.
Barker Flott: 68.
Başo Efendi: 168, 200.
Bedel-i Askeriyye (Askerlik Bedeli): 28, 57, 67, 77, 109, 122, 124, 127, 128, 129.

Belçika: 188.
Belgrad: 66.
Berlin: 188, 192, 206, 208.
Berlin Konferansı (Anlaşması): 78, 88, 89, 90, 91, 93, 95, 96, 99, 156n., 190, 191.
Berliner H.S. (Hahambaşı): 147, 148.
Bethlehem: 44, 48, 51, 49n., 188, 203, 29n.
Beyoğlu: 37, 38.
Beyrut: 66, 71, 72, 119, 34n., 151, 179, 187, 197, 202.
Beyt-ül Lahin: 45.
I. Dünya Savaşı: 202, 206, 208, 209, 218.
Bismarck: 77, 81, 82, 86, 95, 96, 97, 179, 185.
Bitlis: 90, 102, 205.
Bizans: 12.
Blech E.C.: 198.
Blunt: 62, 64, 135.
Boğaz: 21, 213.
Boğdan: 2, 41, 46, 52, 54, 63, 73, 75, 76, 77, 108, 170, 214.
Bosna: 77, 81, 86, 111, 4n., 121, 124, 187.
Bulgar: 11, 12, 29, 62, 64, 78, 79, 80, 81, 93, 100, 105, 108, 111, 121, 153, 163, 168, 187, 190, 192, 193, 200, 204, 214.
Bulgaristan: 46, 68, 78, 90, 124, 194, 200, 203, 204.
Bulwer Henry: 60, 69, 116, 23n., 122, 47n., 136, 137.
Bursa: 12, 13, 130, 132.
Bükreş Anlaşması: 38.
Bülow: 78, 81.
Büyükdere: 53, 184.
Büyük Friedrich: 39.

—C—

Calvert J. Charles: 63, 116.
Camborn: 100, 105.
Cathocart A.: 63.
Cavit Bey: 156.
Cevdet Paşa: 68, 77, 87, 111, 1n., 117, 162, 172, 174, 176.
Ceza Kanunu: 112, 113.
Cezayir: 200.
Cidde: 71.
Cihad: 7, 121, 124.
Cizvit: 34, 134, 97n.
Cizye: 7, 8, 9, 25, 26, 27, 28, 38, 46, 76, 117, 118, 120, 121, 122, 129, 80n., 140, 141.
Clarendon: 112, 47n.
Colonel Rose: 49, 50, 60.
Crawford J.: 132.
Cumberbatch: 90, 116, 23n., 135, 104n.
Currie P.: 105.

—Ç—

Çamurciyan: 178.
Çanakkale: 49, 143.
Çerkez: 92.

—D—

Dadian A.: 95, 153, 173n., 155, 184n.
Damaskinos: 14.
Damianos: 106.
Dar-ül Fünun: 162.
Dar-ül Harb: 7, 146.
Dar-ül İslâm: 35, 146.
Derby: 116, 24n., 122, 125, 59n., 132, 92n., 138, 111n.
Deutsche Orient Mission: 99.
Dickson W.: 174.
Dinn Hürriyeti: 130, 131, 133, 134, 136, 137, 139.
Divan-ı Ahkâm-ı Adliye: 114, 172.
Divan-ı Hümayun: 30, 31, 157.
Diyarbakır: 90, 127.
Diyet: 25.
Dufferin: 96, 97, 186, 65n.
Dürziler: 72, 201.

—E—

Earl of Clarendon: 51, 52, 57n, 53, 62n.
Ebu Suud Efendi: 24.
Eçmiyazin: 13, 18n., 182.
Edirne: 12, 54, 116, 131.
Eflak: 2, 23, 27, 41, 46, 47, 53, 54, 63, 67, 73, 75, 76, 77, 108, 170, 214.
Eldridge C.J.: 119, 34n., 133, 151.
Elliot H.: 69, 82, 86, 116, 24n., 124, 125, 59n., 132, 92n., 150, 151.
Enfidcyan: 124.
Enver Bey: 201, 206.
Epir: 67, 134, 98n., 208.
Ermeni Gregoryen Milleti Nizamnamesi: 181.

Ermeni Katogikosluk ve Patrikliği Nizamatı: 207, 49n.
Erzberger: 206.
Erzurum: 90, 102, 149, 205.
Evangelischer Bund: 99.

—F—

Fatih Kanunnamesi: 27.
Fatih Sultan Mehmet: 10, 12, 13, 28, 53, 180, 38n.
Fedailer Cemiyeti: 62.
Fedakârân-ı Millet Cemiyeti: 204.
Fener: 41.
Feraiz: 15.
Ferdinand: 105.
Fıkıh: 7, 91.
Filistin: 12, 13, 66, 71, 115n., 106, 122, 147, 150, 151, 183, 48n., 190, 197, 198, 199, 202, 203.
Finn: 50, 122, 47n., 144, 145.
Finn (Mrs).: 198.
Fotyades Bey: 150.
Franko Gad: 197.
Fransizkan: 203, 29n.
Free Church of Scotland: 137.
Fuat Efendi: 49, 50, 51, 66.
Fuat Paşa: 61, 67, 71, 75, 130n., 76, 108, 110, 111, 132, 155, 189, 215.

—G—

Galata: 13, 155, 184.
Galatasaray Lisesi: 160.
Genç Türkler: 110.
Georgios Scholarius (Gennadius): 12.
Gerdek Resmi: 14.
Girit: 58, 71n., 73, 74, 75, 77, 90n, 200, 105, 124, 195, 200.
Girne: 28, 29, 103n.
Gladstone: 86, 95.
Gorçakof: 70, 77, 81.
Grandük Nikola: 126.
Green: 151.
Guizot: 130.
Gülhane Hatt-ı Hümayunu: 42, 55, 60, 61, 62, 83n., 63, 70, 73, 83, 122, 129, 189, 215, 216.
Gümrük Vergisi: 119, 120, 140, 142.
Gürcüler: 11.

—H—

Habeş: 13, 44.
Hagop Matteosian: 179, 180.
Hagopiann G.: 97.
Hahambaşı: 10, 12, 13, 32, 55, 143, 147, 189, 190, 199, 202.
Halep: 88, 90, 200n., 122, 47n., 126, 131, 136, 146, 187, 188.
Hamr İçme Suçu: 26.
Haraç: 7, 25, 26, 27, 117.
Hardrenge C.: 193, 194.
Hasun: 184, 185, 186.
Havariyun Kilisesi: 12.
Hayfa: 189.
Hayriye Tüccarı: 143.
Hazine-i Evrak: 21 no, 60.
Hazine-i Hassa: 15.
Hellenizm: 205.
Henderson: 188.
Hersek: 76, 77, 81, 86, 124, 126.
Herzl Dr.: 198.
Hırvatistan: 121, 187.
Hilarion: 79.
Hind: 82.
Hindistan: 88
Hohenlohe v.: 102, 103, 104.
Hollanda: 153.
Holmes: 69.
Hukuk-u Aile Kararnamesi: 208, 209, 210.
Hürriyet ve İtilaf Partisi: 203, 205.
Hüseyin Avni Paşa: 81, 186.
Hüseyin Cahit: 197.
Hz. İsa: 125, 44, 45, 47, 51.
Hz. Peygamber: 215.

—İ—

İbret Gazetesi: 109.
İgnatief: 82, 86, 125, 126.
İhtilâl: 13, 59, 214, 218.
İkenes: 136, 137, 146.
İkiadis Efendi: 124.
İncil: 25, 34, 137.
İnsan ve Vatandaş Hakları: 2
İrtidad: 130, 132, 133.
İskenderiye: 12, 34.
İslahat Fermanı: 40, 44, 45, 58, 59, 60, 61, 62, 83n., 70, 73, 71, 78, 83, 111, 118, 129, 136, 158, 170, 211, 215.

İslâm Hukuku: 1, 4, 7. 16, 17, 19, 25, 44, 57, 61, 71, 91, 110, 132, 146, 148, 215, 216, 217.
İsmail Adil Paşa: 134.
İspanya: 133, 160, 188, 198.
İspanyol: 32.
İspence: 27, 28.
İstanbul Konferansı: 83.
İstefanaki Bey: 62, 156, 190n., 190.
İstepan: 184.
İstinaf Mahkemeleri: 113.
İşkodra: 68.
İtalya: 81, 95, 98, 99, 188, 203.
İtalyan: 20, 76, 107.
İttihat ve Terakki: 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205.
İzmir: 34, 42, 62, 90, 158n., 187n., 68, 200, 19n., 201.

—J—

Jabotinski: 202
Jerosimos: 174
Joachkim III: 173
Jön Türkler: 196, 206, n. 41, 209, n. 61,

—K—

Kadı: 14, 15, 16, 28, 30, 48, 57, 210
Kafkas: 206
Kahire: 140
Kâhya: 31, 138
Kamame Kilisesi: 33, 45, 46
Kâmil Paşa: 102, 174, 177 n. 24, 192 n. 93
Kanuni Kanunnamesi: 25
Kanuni Sultan Süleyman: 12, 15, 44
Kanunname-i Ticaret: 113
Kanun-u Esasi: 83, 88, 125, 126, 169, 197.
Kapitülasyonlar: 4, 7, 11, 33, 34, 35, 40, 99, 139, 140, 144 n. 138, 149, 150, 152, 206, 208, 213.
Kapüsan: 34
Karadağ: 73, 75, 76, 77, 81 86, 90, 96
Karadeniz: 21, 58 n. 71
Karaitler: 11
Karateodori Paşa: 92
Karayorgi: 41
Karlofça Barışı: 35
Katogikos: 184, 185, 186, 187, 207
Kavala: 42
Keldaniler: 11, 29, 168
Kermir Kilisesi: 15
Kerr: 134
Kıbrıs: 14, 14, n. 22, 17, 20 n. 57, 22, 29, n. 103, 89, 91, 134 n. 101, 188.
Kıbrıslı Mehmet Paşa: 111
Kıptiler: 11, 13. 44
Kırım: 40, 44, 71, 78, 91, 121, 140
Kısas: 25
Kiliseler Kanunu: 168, 203,
Kont Münster: 78, 96
Koruma: 140, 141, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153
Kozmidi Efendi: 200,
Köle: 16, 16 n. 28, 84, 103, n. 259
Köstence: 67
Kudüs: 13, 16, 33, 34, 36, 37, 44, 45, 47, 48, 50, 65 n. 95, 80, 98, 106, 107, 136, 144, 145, 172, 175 n. 19, 177 n. 24, 178, 183 n. 48, 188, 189, 197, 198, 199, 202
Kudüs-ü Şerif Rum Patrikhanesi Nizamnamesi: 175 n. 19
Kuleli: 62
Kur'an: 20, 26, 55, 60, 130, 131, 216
Kutsal Yerler: 4, 11, 33, 37, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 90, 91, 95, 106, 139, 187 n. 68, 188, 189, 203, 213
Küçük Kaynarca; 4, 11, 36, 38, 49, 52, n. 54, 54,

—L—

Larnaka: 115 n. 20, 119
Lascalles M.: 153
Latin: 11, 13, 42 n. 3, 44, 45, 46 n. 23, 187
Lavalette M. de: 47, 48
Layard H.: 86, 92, 93, 94, 95, 138
Lefkoşe: 115 n. 20
Londra: 138, 147, 156
Londra Konferansı: 39,
Londra Protokolü: 86
Longworth: 66, 73, 135
Lord Aberdeen: 60
Lord Stratford Canning: 47, 48, 67, 130, 131, 132.
Lord Cowley: 49, 53 n. 62,
Lord Granville: 97
Lord S. de Recliffe (Bkz. Canning): 43, 51, 52 n. 57, 59, 113, 132 n. 94

Lord Russel: 49, 50, 116 n. 23
Lord Salisbury: 88, 100, 101 n. 247, 105
Lord Shaftesbury: 131
Lord Stanley: 67, 74, 134, n. 98, 147
Louis Napoleon: 46, 47.
Lozan: 169
Lubanow: 103
Lui Filip: 130
Lübnan: 11, 35 n. 1, 71, 72, 134, 187
Lyons; 119

—M—

M. Rüştü Paşa: 81
Maarif-i Umumiye Nizamnamesi: 161
Mahmut I: 35
Mahmut II: 22, 28, 31, 41, 42, 43, 117 n. 27, 131, 139, 143
Mahmut Nedim Paşa: 77, 78, 81 95
Mahmi: 35, 139, 150, 153, 157
Makedonya: 68, 97, 107, 108, 163 n. 212, 191, 192, 193, 203, 208, 209, n. 59
Manastır: 196
Mandeiler: 11
Maraş: 71, 146, 187
Martolos: 23
Maruniler: 11, 29, 68, 72
Mateos: 18,
Mavrogordato: 176
Meclis-i Ahkâm-ı Adliye; 67, 114
Meclis-i Ali-i İcraat: 78
Meclis-i Cinayet: 113, 114
Meclis-i Deavi: 114
Meclis-i Vâlâ: 57, 67,
Megali İdea: 205
Mehmet IV: 15
Mehmet V: 201
Mehmet Paşazade Sait Bey: 60
Mekâtibi Hususiye Talimatnamesi; 169
Mekke: 104
Mekteb-i Osmani: 160
Melkitler: 11, 42 n. 3, 188
Memorandum: 45
Mençikof: 51, 52, 53
Meryem Ana (Panaya) Kilisesi: 22
Meşrutiyet: 88, 163, n. 209, 195, 196, 197, 200, 201, 204
Meşveret: 83
Metropolit: 14, 15, 20 n. 55, 30, 31, 32, 63, 67, 117, 175, 176, 191
Metternich: 71, 213,
Mısır: 123, 13, 68, 104, 108, 143 n. 134
Midilli: 140
Millet-i İslam: 1
Mirî Arazi, 113 n. 11, 153 n. 171,
Misyoner: 11, 22, 46, 132, 133, 136, 138, 182.
Mithat Paşa: 80, 81, 83, 84, 85, 94, 108, 112, 115, 124, 125, 156 n. 187
Moore T.N. 147, 197 n. 8,
Mondros: 218
Mora: 29, n. 1103, 41
Mostar: 162
Moşe Levi: 128
Mufazava: 17
Mum von Schwarzenstein: 100
Murat V: 81, 186
Mustafa III: 16, 39, 142
Mustafa Efendi; 126
Mustafa Fazıl Paşa: 109
Mustafa Kemal Paşa: 206
Mustafa Reşit Paşa: 40, 41 n. 2, 43, 52, 60, 62, 78, 208, 118, 130, 190
Musurus Paşa: 156
Muş: 198, n. 13
Mülhid: 193
Mürted: 130
Müstemen; 91,
Müşir Rauf Paşa: 105

—N—

Nafi Efendi: 126
Nahiye Nizamnamesi: 112
Namık Kemal: 109, 123, 149, 155, 157
Napoleon: 141
Napoleon III: 72, 73
Nasturiler; 11, 29, 68
Naum Efendi: 199, 202
Nelidow: 106, 173, 192
Neogolos Gazetesi: 165
Nerses: 83, 98, 126, 182, 183
Nesselrode: 45
Newton: 140
Nikola (Car): 45, 52
Niş: 64, 111 n. 4
Nizamiye Mahkemeleri; 112, 113, 114
Nizamname: 57, 111, 112, 119, 120, 147, 149, 161, 1652, 170, 171, 175, 181, 182, 190, 207 n. 49, 20, n. 59

—O—

Odessa: 144
Orhan Bey: 12
Ormanian: 104, 181 n. 42
Osman Paşa: 126
Osmanlı Akrar Fırkası: 205
Osmanlıcılık: 108, 110, 196, 200, 201, 217
31 Mart Olayı: 21
Ovakim (Hereoghim): 13

—Ö—

Örfi vergi: 26, 29, 119
Öşür: 26, 117

—P—

Palgrave: 62, 68, 122, 154
Palmerstone: 47, 48, 144
Pan Turanizm: 206 n. 41
Papa: 29, 47, 161,
Paris: 72, 81, 160, 190, 208
Paris Barışı: 36, 44, 58, 146
Patente: 140, 141, 142, 143, 144, 157
Patterson J.F.: 132
Pera: 59
Peşkeş: 30
Piu IX: 46
Polonya: 32
Poujade: 187
Prens Sabahattin: 195
Preveze: 63, 68
Prockesch: 55
Proidos Gazetesi: 165
Protestan Cemaati Nizamnamesi: 178
Prusya: 39, 54, 65, 72, 75, 76, 131.
Prut: 53

—R—

Rabbaniler: 11
Radolin v: 103
Reform: 217
Rıfat Paşa: 52,
Rıza Paşa: 42, 174,
Rodos: 24
Roma: 13, 46, 47, 48, 136, 141, 185
Romanya: 90, 105
Romen: 11, 40, 80, 93, 108
Rönesans: 127
Rum Patrikliği Nizamatı: 171
Rumeli: 12, 13, 31 n. 111, 66, 93, 99, 107, 112
Rusçuk: 111 n. 4, 153
Rüstem Paşa: 100, 101, 105

—S—

Sabah Gazetesi: 166, n. 224, 168
Sabiiler: 11
Saffet Paşa: 92, 93
Said Paşa: 102, 105, 107, n. 276, 127, 151, 152, 157, 173, n. 10, 188,
Sakız: 42, 187, n. 68
Samiriler: 11
Sandwith T.B.: 115, 119
Sankey F.T.: 115 n. 2
Saraybosna: 121
Sardunya: 188
Saurma: 100, 101, 101 n. 247, 102 n. 252, 103
Sava Paşa: 114, 124,
Sayda: 34
Selanik: 29, 81, 93, 116, 130, 163 n. 212, 200 n. 19, 208
Selim III.: 18, 19, 28, 142, 143
Sevres: 169
Seymour G. Hamilton: 49
Sırp: 11, 12, 29, 38, 39, 77, 80, 81, 90, 93, 163 n. 211, 164 n. 218, 193 n. 98, 195, 200, 209 n. 59, 214
Sırbistan: 2, 41, 46, 73, 75, 77, 78, 81, 86, 88, 90, 108, 170, 193 n. 98, 203, 204
Sicil-i Nüfus Nizamnamesi: 208
Sinagog: 12, 18,
Sinop: 54
Sis: 186, 187, 207
Sivas: 92, 102
Siyonist: 202
Sizik: 124
Slav: 40, 44, 76 n. 133, 77, 108, 191, 200
Sofya: 153, 193
Sokullu Mehmet Paşa: 38, n. 10
St. Antonio Kilisesi: 13 n. 21.
St. Petersburg: 48, 58 n. 71, 75
St. Vierge de Pammacaristos: 12
Stamboloff: 194
Stanboul Gazetesi: 126
Status Quo: 48, 50, 91, 174
Sultan Murat: 12

Suriye: 12, 13, 29, 44, 60, 66, 68, 71, 72, 73n, 125, 106, 122, 127, 132, 150, 151, 179, 198 n. 10, 201, 203
Süryaniler: 11, 13, 21, 68, 136
Süveyş: 106

—Ş—

Şakir Paşa: 100, 101 n. 247, 102, 105
Şam: 66, 72, 94, 107, 132, 151, 174, 184, 201,
Şark sorunu: 21
Şer'i Hukuk: 4, 8, 9, 14, 114
Şeriye Sicilleri: 17, 20, 23, 24
Şeyhülislam: 19, 21, 55, 61, 202
Şeyhülislam Arif Efendi: 61
Şura-i Devlet: 74, 76, 114, 115, 152
Şükrü Bey: 206

—T—

Tabiiyet Kanunu, 4, 139, 141 n. 126, 148, 152
Talât Paşa: 206
Talmud: 11 n. 10
Tanin: 166
Tanzimat: 2, 3, 5, 28, 32, 40, 41, 42, 43, 59, 77 n. 111, 112, 113, 117, n. 30, 118, 119 121, n. 43, 154, 157, 163, n. 209, 164 n. 217, 189, 213.
Tarabya: 49, 59 n. 73, 113
Taşnak Cemiyeti: 202
Taylor: 149
Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu: 166, 169
Tersane Konferansı: 82
Terzian: 206
Teselya: 135
Testa: 186
Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti: 195
Teşkilât-ı Mehakim Kanunu: 117
The Times: 85, 195
Timarlı Sipahi: 13
Ticaret Usul Kanunu: 113
Tingirzade Tozanet: 185, 186
Titoff: 48
Toryan Efendi: 165
Trabzon: 20 n. 55, 30, 68, 102, 102 n. 152, 103, 122.
Trakya: 46, 126, 191, 208
Tripoli: 16, n. 228
Trotter A.: 90, 127, 133, 180, 198 n. 13
Tuna: 111, 112
Tunus: 108, 187 n. 68
Turhan Paşa: 100
Tur-i Sina Manastırı: 24
Türk: 9, 10, 41, 60, 63, 67, 97, 103, 108, 197, 203, 205
Türkçe: 84, 89, 102, 114, 162, 164, 169, 175 n. 19, 200, 205
Türkçülük: 196
Türkiye: 21 n. 60, 64, 96
Türkmençayı: 182

—U—

Ukubat: 8
Urquhart: 41

—Ü—

Ümmet: 14
Ümmetçilik: 216
Üsküp: 192, n. 93, 193

—V—

Vakıf: 16, 22, 31, 123, 175
Valerga G.: 188
Van: 90, 102, 205
Vasilaki Bey: 80, 125
Vatikan: 186, 187, 188, 206
Vehobediyan Artin Efendi: 183
Venizelos: 208
Victoria: 74
Vidin: 64, 111 n. 4
Vilayet Nizamnamesi: 43, 84, 111, 112, 113
Viyana: 54, 55 n. 67, 107, 156, 207, n. 46
Vodena: 63
Voynuk: 23, 27
Voyvoda: 28, 77

—W—

Washington: 156
White, J.A.: 135 n. 104, 138, 151, 174, 176, 177, 180, 192, 193, 197 n. 8
Wilhelm I: 86
Wilhelm II: 106
Wilkinson: 68, 115 n. 2
Wollf: 93, 191.
Wright W. 132
Wyndhom H.: 151, 192

—Y—

Yakobi Süryaniler: 136
Yavuz Sultan Selim: 12, 13, 15
Yeni Osmanlılar: 108, 109 n. 282, 110
Yeniköy: 205
Yezidî: 127.
Yunan: 37, 93, 163 n. 212, 195, 208, 214
Yunanistan: 2, 11, 39, 41, 73, 75, 79, 96, 105, 200, 203, 208, 214
Yuvahim Efendi: 196
Yuvakim (Kıbrıs Başpiskoposu): 14

—Z—

Zafiraki Efendi: 126
Zecriye Resmi; 119
Zeytindağı: 48
Ziya Paşa; 109, 110, 123, 157
Zohrab: 125 n. 59.

ISBN 975 - 16 - 0166 - 5

Fiyat TL 16 000